

ItK 5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1987-1988
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA**

A TARTALOMBÓL

Kulcsár Péter: A magyar ősmonda Anonymus előtt
Vadász Géza: Ovidius *Fasti* című művének hatása Janus Pannonius költészetére
Kovács I. Gábor: Kalendárium és polgárosodás
Valachi Anna: Egy pszichoanalitikai orvos-beteg kapcsolat rekonstrukciója
(Dr. Rapaport Samu és József Attila.)

*

Martinkó András: Milyen malom van a pokolban?

*

Horváth Iván: Egy vita elhárítása

*

Barta János: „Csak hangköre más” (Keresztury Dezső könyve Arany János 1856 utáni pályaszakaszairól)

Mészáros István: Magyar irodalom reformkori középiskoláinkban

*

Sőtér István (1913–1988) (*Hajdú Péter, Bodnár György*)

Barta János (1901–1988) (*Németh G. Béla*)

Szabó T. Attila (1906–1987) (*Pomogáts Béla*)

Staud Géza (1906–1988) (*Kilián István*)

Várgha Kálmán (1925–1988) (*Rónay László*)

Nacsády József (1924–1987) (*Nagy Miklós*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1987–1988. XCI–XCII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Stauder Mária
technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13.
1118

<i>Kulcsár Péter: A magyar ősmonda Anonymus előtt</i>	523
<i>Vadász Géza: Ovidius Fasti című művének hatása Janus Pannonius költészetére</i>	546
<i>Kovács I. Gábor: Kalendárium és polgárosodás</i>	558
<i>Valachi Anna: Egy pszichoanalitikus orvos–beteg kapcsolat rekonstrukciója (Dr. Rapaport Samu és József Attila)</i>	581

Kisebb közlemények

<i>Hübert Ildikó: Sóvári Soós Kristóf (1566–1620)</i>	617
<i>Martinkó András: Milyen malom van a pokolban?</i>	627
<i>Horváth Károly: Az ember tragédiája újabb kiadásairól</i>	635

Vita

<i>Horváth Iván: Egy vita elhárítása</i>	642
--	-----

Műhely

Barta János: „Csak hangköre más” (Keresztury Dezső könyve Arany János 1856 utáni pályaszakaszairól)	666
<i>Mészáros István: Magyar irodalom reformkori középiskoláinkban</i>	674
<i>Odorics Ferenc: A Gyász és olvasási kódja</i>	708
<i>B. Nádor Orsolya: Eszmék és nézetek a kolozsvári Termésben</i>	721

Szemle

Pázmány Péter emlékezete (<i>Holl Béla</i>)	732
II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete (<i>Héjjas Eszter</i>)	739
H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen (<i>Fried István</i>)	740
Szerb népdalok és hősrégék (<i>Lőkös István</i>)	743
Csapodi Csaba–Tóth András–Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet (<i>Németh S. Katalin</i>)	746
Cs. Varga István: Tanújelek (Írások Németh Lászlóról) (<i>Pomogáts Béla</i>)	747
Domokos Mátyás: Átkelés, áttűnés (<i>Rónay László</i>)	749

*

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), BIRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH
IVÁN, KISS FERENC, KULCSÁR PÉTER, SZABÓ G. ZOLTÁN, TAMÁS ATTILA, TARNAI
ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

1986. XC. ÉVFOLYAM

1986
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Angyalosi Gergely (Budapest)
 H. Bagó Ilona (Budapest)
 Baron, Frank (Lawrence)
 Barta János (Debrecen)
 Bezecsky Gábor (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 Borsy Károly (Pécs)
 Botka Ferenc (Budapest)
 F. Csanak Dóra (Budapest)
 Csűrös Miklós (Budapest)
 Dolmányos István (Budapest)
 Enyedi Sándor (Budapest)
 Erdei Klára (Melsdorf)
 Erdélyi K. Mihály (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Gergely András (Budapest)
 Gergye László (Budapest)
 Gömöri György (Cambridge)
 B. Hajtó Zsófia (Budapest)
 Hargittay Emil (Budapest)
 Hévízi Ottó (Budapest)
 Hima Gabriella (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horváth Veronika (Pécs)
 H. Hubert Gabriella (Budapest)
 Imre László (Debrecen)
 Imre Mihály (Hódmezővásárhely)
 Jankovics József (Budapest)
 Kathona Géza (Győr)
 Kerényi Ferenc (Budapest)
 Kiss József (Budapest)
 Kokas Károly (Szeged)
 Komlowszki Tibor (Budapest)
 Korompay H. János (Budapest)
 Kovács Sándor Iván (Budapest)
 Körmendy Kinga (Budapest)
 Kőszeghy Péter (Budapest)
 Lőrinczy Huba (Szombathely)

Madácsy Piroska (Szeged)
 Madas Edit (Budapest)
 Monok István (Szeged)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Németh Béla (Debrecen)
 Németh S. Katalin (Budapest)
 Neumer Katalin (Budapest)
 Pásztor Lajos (Róma)
 Péter László (Szeged)
 Petrányi Ilona (Budapest)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 Ratzky Rita (Budapest)
 Rónay László (Budapest)
 Schelken Pálma (Budapest)
 Seres V. József (Budapest)
 Soós István (Budapest)
 Stoll Béla (Budapest)
 Szabó András (Budapest)
 Szabó Flóris (Pannonhalma)
 Szabó G. Zoltán (Budapest)
 Szabó Péter (Budapest)
 Szegfű László (Szeged)
 Szerdahelyi István (Budapest)
 Szilágyi Ferenc (Budapest)
 Szilágyi János (Budapest)
 Szili József (Budapest)
 Tamás Attila (Debrecen)
 Tarnai Andor (Budapest)
 Török László (Budapest)
 Tverdota György (Budapest)
 Ugrin Aranka (Budapest)
 Uray Piroska (Budapest)
 Valachi Anna (Budapest)
 Varga Imre (Budapest)
 Varga Pál (Debrecen)
 R. Várkonyi Ágnes (Budapest)
 Vörös Imre (Budapest)
 Zágonyi Ervin (Pécs)
 Zentai Mária (Szeged)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Baron, Frank</i> : A Faust-monda és magyar változatai	22
<i>Barta János</i> : Fény, szín, hang, lélek (Tóth Árpád költői képeiről)	657
<i>Fried István</i> : Az „Abafi” előzményeihez	222
<i>Gergely András</i> : Széchenyi István, mint író	32
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Egy morális antropológia 1614-ből (Foktövi János kézíratos prédikáció-gyűjteménye)	209
<i>Korompay H. János</i> : Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról	507
<i>Lőrinczy Huba</i> : A novellista Ambrus Zoltán indulása	361
<i>Petrányi Ilona</i> : A gyermek-motívum jelentései és szerepe Pap Károly novelláiban	231
<i>Pomogáts Béla</i> : Kassák Lajos a forradalmakban	523
<i>Szabó András</i> : Melanchthontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598)	483
<i>Szegfű László</i> : György, Crissafán fia, aki megjárta a túlvilágot	1
<i>Szili József</i> : Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern magyar irodalmiság XVIII. századi kezdete	345
<i>Tarnai Andor</i> : A consultatio Magyarországon (A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez)	637
<i>Török László</i> : Catullus-hatások Janus Pannonius költészetében	617
<i>Tverdota György</i> : József Attila nyelvészeti kájának forrásai	373
<i>Tverdota György</i> : József Attila nyelvészete II. (A névtől a szóig)	54
<i>Zágonyi Ervin</i> : Kosztolányi japán versfordításai – forrásaik fényében	246

Évforduló

<i>Hopp Lajos</i> : A felszabadító háborúk tükröződése a lengyel irodalomban	275
<i>Tamás Attila</i> : Tóth Árpád és a századeleji stílusirányzatok	393

Kisebb közlemények

<i>Borsy Károly</i> : Szepes Ignác és biblikiadása	551
<i>Gömöri György</i> : Lord Paget magyar pártfogoltjai	291
<i>Hargittay Emil</i> : Csáky István „politica philosophiai okoskodás”-a	77
<i>Hévízi Ottó</i> : Ady iróniája	86
<i>Imre László</i> : A jelképeség változatai Kemény Zsigmond <i>Férj és nő</i> -jében	301
<i>Kathona Géza</i> : Azonosítható-e Sztárai Mihály Siklósi Mihállyal?	76
<i>Kovács Sándor Iván</i> : A Zrínyi-epigrammák szövegközléséhez és az „Una est . . .” új fordításához	536
<i>Németh Béla</i> : Zrínyi Miklós latin epigrammájának szövegéhez és magyar fordításához	535

<i>Ratzky Rita</i> : Petőfi Késmárkon	298
<i>Szabó Péter</i> : A másolás feladatköre és tematikája a felvilágosodás korának művészetszemléletében.	294
<i>Varga Imre</i> : A magyar nyelvű iskolai játékok egyik típusáról	538
<i>Varga Imre</i> : Megjegyzések · Szigeti Csaba „Appendix Balassiana” című dolgozatához	95
<i>Vörös Imre</i> : Orczy Lőrinc és Fekete János elveszettnek hitt közös munkája	548

Műelemzés

<i>Gergye László</i> : <i>Midas király</i> (A századvégi művészsors Ambrus Zoltán regényében)	106
<i>Valachi Anna</i> : József Attila: <i>Holt vidék</i>	559
<i>Zentai Mária</i> : Vörösmarty Mihály: <i>Az emberek</i>	97

Vita

<i>Dolmányos István</i> : Politika-történeti problémák Ady életművében (Gondolatok Király István könyveiről)	398
<i>Szerdahelyi István</i> : Hangsúlyos verselésünk vitatott vonásai	117

Műhely

<i>Fried István</i> : A „Fogságom naplója” regénye	683
<i>Hima Gabriella</i> : Az egzisztencializmus és Kosztolányi	694
<i>Horváth Veronika</i> : A Minerva Társaság története	305
<i>Neumer Katalin</i> : Kemény Zsigmond három regényének értelmezése	147
<i>Schelken Pálma</i> : Kosztolányi gyorsírási jegyzeteiből	572
<i>Varga Pál</i> : <i>Az ember tragédiája</i> kompozíciójáról	132
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Lára és politika Zrínyi életművében	673

Adattár

<i>Enyedi Sándor</i> : Kis János és Aranka György levelezése	166
<i>Erdei Klára</i> : Heinrich Rantzau és Zsámboky János	580
<i>Pásztor Lajos</i> : Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból	407
<i>Soós István</i> : Kazinczy Ferenc levelei az Osztrák Nemzeti Könyvtárban	589
<i>Szabó G. Zoltán</i> : Kölcsy ismeretlen verse egy emlékkönyvben	590
<i>Varga Imre</i> : Egy Balassa Bálint védelmére írt paszkvillus	162

Szemle

Barta János: A pálya ívei (<i>Nagy Miklós</i>)	313
Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai (<i>Kiss József</i>)	714
Fülöp László: Közelítések Krúdyhoz (<i>Bezeczky Gábor</i>)	470
„Az időt mi hoztuk magunkkal” (<i>Szilágyi János</i>)	469
Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok (<i>Lőrinczy Huba</i>)	198
A Jordánszky-kódex (<i>Madás Edit</i>)	181
Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése (<i>Fried István</i>)	475
Két könyv a mai magyar dramaturgiáról (<i>Kerényi Ferenc</i>)	328
Király István: Kosztolányi – Vita és vallomás (<i>Angyalosi Gergely</i>)	705

Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadéakai (<i>Tarnai Andor</i>)	597
Kós Károly: „Kőből, fából házat . . . igékből várat” (<i>Erdélyi K. Mihály</i>)	192
Könyvek a romániai magyar irodalomról (<i>Pomogáts Béla</i>)	457
Krmann Dániel: Küldetéseim története (<i>Monok István</i>)	190
A mindentudás igézete (Tanulmányok Németh Lászlóról) (<i>Péter László</i>)	718
Nemes Nagy Ágnes: A hegyi költő (<i>Rónay László</i>)	194
Nemeskürty István: Bornemisza; Péter kísértései (<i>Imre Mihály</i>)	183
Németh G. Béla: Századutóról – századelőről (<i>Lőrinczy Huba</i>)	710
Petőfi Sándor összes költeményei (<i>Korompay H. János</i>)	611
Dominique Révérend: Bethlen Miklós emlékiratai (<i>Jankovics József</i>)	320
Cs. Szagó László: Örök (<i>Rónay László</i>)	314
Széchenyi István – Wesselényi Miklós: Feleselő naplók (<i>Szabó G. Zoltán</i>)	606
Szeged története 2. 1686–1849. (<i>Imre Mihály</i>)	602
Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa (<i>Varga Imre</i>)	720
A táguló világ magyarországi hírmondói (<i>Monok István</i>)	473
Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum (<i>Boronkai Iván</i>)	318
Tótfalusi Kiss Miklós (<i>Kőszeghy Péter</i>)	466
Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében (<i>Uray Pirokska</i>)	600
Wesselényi István: Sanyarú világ I–II. (<i>Varga Imre</i>)	322

*

Apró Ferenc: Péter László munkássága (*Németh S. Katalin*) 723 – Balassa Bálintnak és Rimai Jánosnak istenes-énekei (*Stoll Béla*) 201 – Stephanus Brodericus: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima (*Boronkai Iván*) 725 – Csapodi Csaba: A budai királyi palotában 1868-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek (*Körmendy Kinga*) 200 – De Gulden Passer (*Monok István*) 728 – Emlékezetül hagyott írások (*Monok István*) 332 – Falk Miksa: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (*Nagy Miklós*) 732 – Kazinczy Ferenc: Sophie (*F. Csanak Dóra*) 335 – A két világháború közötti Magyarországról (*Erdélyi K. Mihály*) 337 – Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (*Madas Edit*) 724 – Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849–1867. (*Kokas Károly*) 204 – May István: A magyar heroikus regény története (*Maddcsy Pirokska*) 728 – Náday Károly – Sáfrán Györgyi: Történeti kutatások Kufsteinben (*Szabó Flóris*) 333 – A néma barát megszólal (*Uray Pirokska*) 331 – Péter László: Szeged öröksége (*Csűrös Miklós*) 733 – Péterffy Ida: Horváth Ádám munkássága a „Hunniás” előtt (*Seres V. József*) 729 – Praznovszky Mihály: Madách és Nógrád a reformkorban (*Imre László*) 731 – Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848) (*Fried István*) 202 – Szántó György Tibor: Csengery Antal (*Nagy Miklós*) 203 – Táncsics Mihály (*Ugrin Aranka*) 732 – Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek (*Szilágyi Ferenc*) 206 – Zelk Zoltán: Reménykedem és rettegek (*Rónay László*) 735

Krónika

Intézeti hírek (1985. január 1. – december 31.)	479
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája. 1985. (Összeállította: <i>B. Hajtó Zsófia</i>)	341
Móricz Zsigmond hagyatéka (<i>H. Bagó Ilona</i>)	738
Péter László hatvanéves (<i>Botka Ferenc</i>)	737

Nekrológok

Dán Róbert	(1936–1986) <i>(Komlós Tibor)</i>	339
Mezei József	(1930–1986) <i>(Csűrös Miklós)</i>	340
Molnár József	(1905–1986) <i>(Nagy Miklós)</i>	478
Tóth Dezső	(1925–1985) <i>(Fenyő István)</i>	615

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 683
 Ábel Jenő 407, 409–410, 414, 428, 617, 621,
 625–627, 630–631, 633–634
 Abe no Nakamaro 260–261
 Ablonczy László 463
 Ábrahám Dezső 573, 575
 Ábrahám József 734
 Abrahamowicz, Zygmunt 276, 278, 280
 Absolon Dániel 280
 Aczél György 719
 Ács Mihály 653, 655
 Ács Pál 182
 Adami, Ioannis 466
 Adamik Tamás 617–618, 623, 628, 635
 Adelung, Johann Christoph 637
 Adler, Paul 247, 250, 254, 257–265, 270, 273
 Adorján Boldizsár 592
 Ady Endre 60, 64, 86–94, 130, 192, 197, 231,
 239, 361, 380, 383, 391, 394–395, 398–
 406, 460, 464, 476, 565–566, 702, 705, 724,
 734, 737
 Ady Mária 465
 Agárdi Péter 470
 Ágoston Vilmos 464
 Ágoston, Szent → Augustinus Aurelius
 Ahlefeldt, Detlev von 584
 Aigl Pál 554
 Akisuke 262
 Alaghy Ferenc 489, 499, 501, 504
 Alaghy István 489, 499, 504
 Albert főherceg 473
 Albinus, Petrus 484, 502
 Alciati, Andrea 83, 727
 Aldus Manutius 218
 Alexander Bernát 84, 137–138
 Alfieri, Vittorio 36
 Almási Benjámin 291–292
 Almási István 291–292
 Almási János 9
 Almási Márton 292
 Almási Miklós (XIV. sz.) 9
 Almási Miklós 470
 Alpári Gyula 531
 Alsted, Johann 583
 Althan-Thiller Anna Borbála 164
 Altomonte, M. 279
 Alvinci György 184
 Alvinci Péter 601–602
 Amade László 165, 423, 648, 654
 Ambrus, Szent 83, 213, 726
 Ambrus Zoltán 106–116, 198–199, 361–372,
 458
 Amerbachius, Witus 215
 Amesius, G. 186
 Amicinus, Titus 486–487
 Amsberg, Georg von 334
 Anaxagórasz 214
 Ancelot, Jacques Arsène François 521
 András herceg 10
 Andrásfi Gyula 561
 Andrásy György 45
 Angel, Sergio 480
 Angelico, Fra 109
 Angyal Dávid 278, 280, 641
 Angyal Endre 285
 Angyalosi Gergely 341, 695, 710
 Anonymus 207
 Antal prépost 5
 Anyos Pál 206, 357
 Apácai Csere János 339, 459, 464
 I. Apafi Mihály 322, 333, 474, 644
 II. Apafi Mihály 283, 322
 Apáthi Imre 330
 Apáti Miklós 473
 Apollinaire, Guillaume 734
 Apponyi Albert 402, 589
 Apponyi Sándor 284, 287
 Apró Ferenc 723–724, 737
 Apuleius 214, 218
 Aradi József 464

- Aragoniai Beatrix 201
 Aranka György 166–180
 Arany János 43, 51, 61, 132, 198–199, 203–204, 207, 225, 262, 340, 388, 393, 458, 592, 681, 711, 713–714, 734
 Arany László 127, 713
 Aratosz 214
 Arelius Simon 500, 504
 Ariosto, Ludovico 226
 Arisztotelész 83, 85, 214, 217, 517–520, 599, 638, 647
 Arnold, Matthew 712
 Árpádházi Szent Margit 207
 Arpino, Giuseppe d' 295
 Artigues 510
 Artopaues Gergely 491, 504
 Asboth János 170–171, 174–175
 Aston, William George 248–250, 252, 265–267, 270–273
 Aszklépiadész 214
 Asztalos István 458, 463
 Athanasziosz 213
 Athénagorasz 213
 Attila 56–67, 603, 678
 Auden, Wystan Hugh 317
 Augustinus Aurelius 83, 185, 187, 213, 583
 Aulich Lajos 717
 Averroes 215
 Aviano, Marco d' 279
 Avicenna 215

 Babits Mihály 61, 73, 98, 105, 194–198, 246, 256, 310–311, 315, 336, 380–382, 388, 391, 479, 536, 560, 565, 694–695, 704–705, 711–714, 734, 738
 Bach, Alexander 51–52, 314
 Bacon, Francis 39, 185, 463, 681
 Bácskai Vera 2, 7
 Bacsó Béla 695
 Badics Ferenc 509
 Baehrens, Emil 633
 Bagalyi Ferenc 29–31
 H. Bagó Ilona 741
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 134, 152, 160, 464
 Bajor Andor 463
 Bajor Gizi 330
 Bajza József 105, 224–228, 458, 476–477, 507–522, 615, 683, 686
 Bakonyi Albert 216
 Bakos József 621
 Balaeus, Ioannes 215–216
 Balanyi György 281
 Balásházy János 41
 Balassa Antal 164
 Balassa Bálint 162–165
 Balassa József 427
 Balassa Zsigmond 164
 Balassi Bálint 81, 95, 165, 201–202, 422, 467, 499, 673
 Balázs Béla 85, 529–530
 Balázs Ferenc 457–460
 Balázs Mihály 221
 Balázs Sándor 457
 Balbinus, Bohuslav Aloysius 83–84
 Bálint Sándor 16, 19, 210, 408–409, 411–412, 415, 422, 604, 734, 737
 Balkay Pál 296–297
 Ballain, Geoffroy 727
 Balog János 17
 Balogh Edgár 464
 Balogh József 308–309
 Balsaráti Vitus János 484–491, 502, 505
 Balsaráti Vitus Margit 488
 Baltavári Jenő 617
 Balzac, Honoré de 106, 313, 368
 Bán Imre 215, 331, 536
 Bán János 418
 Bánffi György 322–325, 327
 Bánffi Imre 642
 Bánffy Dénes 324
 Bánffy Ferenc 496
 Bánffy Miklós 459, 464
 Bangya János 715
 Bánki Judit 724
 Bányai János 345–346
 Bányai Péter 486, 504
 Barabás András 63
 Barabas, Jurij 469
 Barabás Tibor 733
 Baránszky-Jób László 695
 Baranyi Decsi János 210, 333, 496, 498, 500, 505
 Baráth Ferenc 246–247
 Barátosi-Balogh Benedek 252, 259
 Barbusse, Henri 469
 Barby, Andreas von 581
 Barcza József 483
 Barczafalvi Szabó Dávid 222
 Barcsay Ábrahám 357
 Bardócz Árpád 252
 Bárdos Lajos 425–426
 Baron, Frank 22–23, 26, 480
 Baros Gyula 476
 Báróczi Sándor 206, 728–729
 Baróti Szabó Dávid 206, 358
 Barrow, Terence 248
 Bársony István 361
 Barta János 98, 134, 137, 143, 301, 303, 313–314, 341, 657, 696

- Barta József 420
 Barta Sándor 532
 Bártfay László 78–79, 476, 684
 Barth, S. 131
 Barthes, Roland 199, 347
 Bartkiewicz, Kazimierz 290
 Bartók Béla 413
 Bartók István (XVII. sz.) 96
 Bartók István 186, 220
 Bashō → Matsuo Bashō
 Basilius István 486
 Basilius Magnus (Nagy Szent Vazul) 23–24, 27, 31, 213
 Basini, Basinio 621
 Batári Ferenc 674
 Batizi András 188
 Batsányi János 207, 357
 Batteux, Charles 691
 Báthory István 84, 474, 580, 584, 641–642, 677
 Báthory Miklós 499
 Báthory Zsigmond 474, 598
 Batthyány Ádám 675–678, 681–682
 Batthyány Ignác 408
 Batthyány Kázmér 733
 Baudelaire, Charles 394, 734
 Baumgartner, Alexander 247–248
 Bay György 593
 Bay József 593–594
 Bayle, Pierre 550
 Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron 199
 Bebek István 18
 Beccadelli, Antonio 621–622, 625–626, 631–632, 635
 Becher, Johannes R. 532
 Beckett, Samuel 330
 Becsei (Vesszős) György 1–20
 Becsei Imre 1–5, 11
 Becsei István 4–15
 Becsei János 19
 Becsei Margit 17, 19–20
 Becsei Tamás 5, 19
 Bécsy Tamás 133, 135, 138
 Beda Venerabilis 214
 Beer-Hoffmann, Richard 698–699
 Békésy György 122, 124
 Bekker, Balthasar 466
 Bél Károly 722
 Bél Mátyás 206, 355, 720–723
 Béla Henrik 362, 364
 Béládi Miklós 343, 718–720
 Belia György 90
 Bellarmino, Roberto 187
 Bellényi Piso Fábián 491
 Bellori, Giovanni Pietro 295
 Bellus Ibolya 1
 Belnay György 553–555
 Benczédi László 276, 674
 Benda Kálmán 674, 684, 692–693
 Benedek András 328–331, 412–413, 419
 Benedek Elek 458
 Benedek István 728
 Benedek Marcell 247
 Bendl Júlia 607
 Beniczky Péter 96
 Benjamin, Walter 90
 Benke József 203
 Bényei Miklós 202–203
 Bérczy Károly 731
 Bercsényi Miklós 85
 Berda József 735
 Berde Mária 459
 Berecz Károly 300
 Beregszászi Lőrinc Péter 489–490, 492, 495, 501, 505
 Bereményi Géza 330
 Bérenger, Jean 165
 Berényi György 643
 Bergerhoff, Renata 109
 Bergson, Henri Louis 351
 Bernát Anna 596
 Bernát, Clairvaux-i Szent 185, 214, 325
 B. Bernát István 337
 Bernis 168
 Bertha Zoltán 465
 Bertheau, Friedrich 581–583
 Berze Nagy János 419
 Berzeviczy Albert 204–205
 Berzsényi Dániel 99, 206, 222, 592, 620, 683
 Bessenyei Ferenc 330
 Bessenyei György 207, 222, 356–358, 475, 550, 728
 Bessenyei Péter 28
 Bethge, Hans 246, 248–250, 252–258, 268, 273
 Bethlen Farkas 322
 Bethlen Gábor 164, 192–193, 211, 332–333, 462, 464, 474, 602
 Bethlen Gergely 322
 Bethlen István (XVII. sz.) 475
 Bethlen István (XX. sz.) 337
 Bethlen János 190, 321
 Bethlen László 654
 Bethlen Miklós 276, 320–324, 327, 642, 681
 Bethlen Pál 322
 Bethlen Péter 475
 Bethlen Sámuel 322, 324–325
 Bethlen Zsófia 323
 Beyerlinck, Laurentius 647
 Bèze, Théodore de 215, 486, 490, 493, 502–503

- Bezczky Gábor 153, 472
 Bibó István 463, 719
 Biczó Ferenc 476
 Bielski, Simon 287
 Binz, C. 25
 Bíró Dezső 529
 Bíró Ferenc 356–357, 479–480
 Bíró Sámuel 325
 Bitá Dezső 476
 Bitskey István 220, 466
 Blaha Lujza 738
 Blanchot, Maurice 347
 Blaschke János 295
 Bleyer Jakab 311
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 562
 Blome, Hans 584
 Blum, Léon 470
 Boccaccio, Giovanni 371
 Bocchi, Achille 83
 Bocskai István 211, 498, 640
 Bod Péter 291–292, 320, 355
 Bodmer, Johann Jakob 357
 Bodnár György 341, 480
 Bodó Lajos 684, 688
 Bodolay Géza 299
 Bodor Pál 465
 Bodrogi Tibor 377
 K. Boér Sándor 729
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 214
 Bogáti Fazakas Miklós 339, 467
 Bogdán Jakab 292
 Bognár István 82
 Bojtár Endre 342
 Bóka László 694
 Bokányi Dezső 399
 Bokor László 384
 Bollók János 635
 Bolzmann 695
 Bonfini, Antonio 81, 468, 486, 585
 Bongarsius 319
 Bónis Ferenc 322
 Bónis György 2, 7
 Bonneau, Georges 251
 Bonwizi 278
 Bonyhai Simon György 324
 Borcsa János 457, 464
 Bori Imre 470, 472, 697
 Bornemisza Gergely 488, 501
 Bornemisza Péter 22, 27–30, 183–189, 467, 480, 491
 Boronkai Iván 320, 727
 Borosnyai János 176, 324
 Borosnyai Simon 176
 Borostyáni Nándor 734
 Borovszky Samu 14, 281
 Borrahaus, Martinus 215
 Borsy Károly 553, 558
 Borzsák István 28, 635, 674
 Botka Ferenc 737
 Bowring, John 207
 Bozay Attila 735
 Bölcskei István 211
 Bölöni Farkas Sándor 207, 317, 606
 Bölöni György 86, 733
 Börne, Ludwig 131
 Bözödi György 458
 Brandenburgi Katalin 79
 Brandes, Georg 249
 Brandt, Otto 581
 Braudel, Fernand 679
 Bréda Ferenc 464
 Breitingner, Johann Jakob 357
 Bretschneider, Carolus Gottlieb 490
 Bretter György 464
 Breyer Sámuel 78
 Brézina, Ottokar 531
 Breznyik János 540
 Brisits Frigyes 224
 Broch, Hermann 106
 Brodaries István 341, 725–727
 Bródy Sándor 107, 362
 Brook, Peter 329
 Brooks, Cleanth 132
 Brouver, Christoph 83
 Bruno, Giordano 185
 Brückner, W. 30
 Brüstle, Jos 551, 554
 Bryan, John Thomas 250, 271
 Buchan, John 225
 Bucsánszky Alajos 557–558
 Bucsay Mihály 216, 496
 Budai László 306
 Budai Mihály 291, 293
 Buddha 93
 Budó Juszti 282
 Bukowski, Andrzej Stanisław 285
 Bulla Károly 735
 Bullinger, Heinrich 214–215
 Bulwer, Edward George 228
 Bunya Yasuhide 255
 Burckhardt, Jacob 109
 Busa Margit 475–477, 641–642, 684, 694
 Buzinkay Géza 719
 Büchner, Ludwig 137
 Büky György 741
 Byron, George Gordon 226
 Cabet, Étienne 733

- Caesar, Caius Julius 354, 703
 Calderón de la Barca 508–510, 518
 Calepinus, Ambrosius 495–496
 Callimachus Experiens 480
 Calovino József 721–722
 Calvin, Jean 214–215, 601
 Camerarius, Joachimus 217
 Camerarius, Philippus 215, 217–218
 Campe, Joachim Heinrich 173, 177
 Camus, Albert 696
 Canini 205
 Canova, Antonio 296
 Caravaggio 295
 Carion, Johannes 189
 Carlyle, Thomas 695
 Carolus, Andreas 190–191
 Carracci, Annibale 295
 Cassianus 355
 Cassirer, Ernst 60, 64–65, 72–74, 376
 Catullus, Caius Valerius 214, 617–636
 Ceglédi Ferenc 491–492, 499, 505
 Cennerné Wilhelmb Gizella 320
 Censorinus 214, 218
 Chamberlain, Basil Hall 248–251, 263–266, 270–273
 Chastel, André 295
 Chishull, Edmund 291–292
 Chowanetz (Chownitz), Julian 717
 Chytraeus, David 497
 Cicanci, Olga 466
 Cicero, Marcus Tullius 214, 350, 354, 536, 583, 648–649, 651, 687–689
 Cismeros, Garcia 185
 Clark, J. 186
 Claudianus, Claudius 618–619, 623, 628–629, 632, 634–635
 Clausewitz 706
 Clayborough, Arthur 151
 Clemens Alexandrinus 213
 Codrington, Robert H. 72, 375
 Cognatus, Gilbertus 28, 30–31
 Cola di Rienzo 13
 Colbert, Jean Baptiste 354
 Coleridge, Samuel Taylor 133
 Collibus, Hyppolitus a 638
 Collijn, Isak 583
 Colossius, Adamus 492
 Contarini, Francesco 76
 Contzen, Adam 83, 638, 647–648, 651
 Corneille, Pierre 682
 Cornides Dániel 591
 Costabilis, Margarita 632
 Crato, Johannes 487, 490
 Crespin, Jean 601
 Croce, Benedetto 350, 352
 Cruse, Georg 581
 Crusius, Martinus 484, 491, 503, 583
 Curtius Rufus 214
 Cusani 323
 Cyprianus 213
 Czennerné Wilhelmb Gizella 674
 Czifka Péter 296
 Czobor Ádám 656
 Czobor Imre 643
 Czuczor Gergely 229, 333–335, 354, 592
 Csabai Mátyás 485
 Csáky Antal 591
 Csáky Imre 78
 Csáky István (1603–1662) 78–79
 Csáky István (1635–1699) 77–85
 Csáky Krisztina 85
 Csáky László 676
 Csáky Mihály 85
 Csanádi János 495
 F. Csanak Dóra 336, 356, 738
 Csánki Dezső 3
 Csapláros István 285
 Csapodi Csaba 79, 181–182, 200–201, 341, 674, 725–727
 Császár Ferenc 612
 Császár Mátyás 484
 Csatkai Endre 294, 297
 Csató Pál 228
 Csehov, Anton Pavlovics 696
 Csehy József 691–692
 Csejtej Dezső 704
 Cseke Péter 200, 457
 Cselényi László 465
 Csengery Antal 203–204
 Cserei Mihály 281
 Cserey Farkas 294, 297, 687–688, 692
 Cserey Heléna 593
 Cserey Miklós 477
 Csernátóni Márton 680
 Csetri Lajos 99–100, 103, 106
 Csiszár Béla 107, 361, 364, 366
 Csiszér Alajos 342
 Csizmadia Sándor 528
 Csokonai Vitéz Mihály 69, 97, 206–207, 265, 475, 604, 691–692, 728–730
 Csomasz Tóth Kálmán 209
 Csonka Ferenc 489
 Csűrös Miklós 341, 735
 Csűry Bálint 461
 Daiches, David 225
 Dalerac, F. P. 275

- Dalmata Bertalan 493, 504
 Dálnoki Benkő Márton 468
 Dán Róbert 339–340, 466
 Dankó József 408
 Dante Alighieri 303, 313, 724
 Darvas József 459, 470
 Dauzat, Albert 57–58
 Dávid Ferenc 356, 486
 Dávidné Angyal Paula 361
 Dayka Gábor 206–207
 Deák Farkas 3, 78, 81
 Deák Ferenc 50, 203–204, 224, 404, 592, 607
 Deák Imre 205
 Debreceni Ember Pál 209–211, 500
 Debreceni Joó János 502
 Debreceni Molnár Boldizsár 498, 505
 Debreceni Tulyok Ferenc 210
 Deccard János, id. 722
 Decsi Gáspár 486, 488
 Dedek-Crescens Lajos 331
 Dégh Linda 419
 Deguy, Michel 464
 Deidrich, Georg 494, 500
 Dékányi Kálmán 10, 12, 691
 Deme Zoltán 341
 Demény Lajos 322
 Demeter jobbágy 7
 Demiány Jenő 300
 Demkó Kálmán 473
 Démokritosz 214
 Démoszthenész 214
 Dengi János 313
 Denhoff, Władisław 279
 Denina, Carlo 355
 Dening, Walter 250
 Dér Zoltán 694
 Déry Tibor 369, 615
 Descartes, René 307, 673, 681
 Dessewffy Aurél 477
 Dessewffy József 40–42, 45, 202, 342, 476
 Détshy Mihály 537
 Deutschmann, Joannes 191
 Dewey, Melvil 351
 Dézsi Lajos 95, 165, 222, 228, 503
 Dickens, Charles 317, 335, 363
 Dickins, Friderick Victor 247–249, 252, 255, 258–259, 266, 270–271
 Diener-Dénes József 406
 Dienes András 299
 Dienes Erzsébet 182
 Dilthey, Wilhelm 308, 703
 Diogenész Laertiosz 214
 Dionüsziosz Areopagitész 214
 Diószegi András 364
 Diószegi Bónis Mátyás 186
 Diószegi István 402
 Diphilosz 214
 Dobó Ferenc 489, 491, 493, 496–499, 501
 Dobó Ferencné Kerecsényi Judit 497, 499
 Dobó Jakab 493, 499
 Dobozsi István 293
 Dobrosi István 592
 Dōin 259, 262
 Dókus László 477, 596
 Dolch, W. 583
 Dolmányos István 398
 Domanovszky Sándor 306
 P. Dombi Erzsébet 370
 Domenichino 295
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 134, 152, 160, 696
 Dózsa György 48
 Döbrentei Gábor 45, 294, 594
 Döme Károly 552
 Dömötör Tekla 415, 641, 674
 Dőry Ferenc 2, 7
 Drasenovich Mária 537
 Drasenovich Euzébia 682
 Draskovich János, ifj. 681–682
 Draskovich Pál 656
 Dresser, Matthaeus 502–503
 Dsida Jenő 342
 Du Bellay, Joachim 354
 Dudás Gyula 2
 Dudith András 474, 490, 503
 Dugonics András 410, 479, 605, 728–729
 Dumas père, Alexandre 508, 513
 Durkheim, Émile 381
 Duveyrier, Charles 513
 Dux Adolf 716
 Dück, Joseph 540
 Dümmerth Dezső 10
 Dürrenmatt, Friedrich 330
 Dyakowski, Mikołaj 275, 284–285
 Eber, Paul 486
 Eberhard Mátyás 492
 Éble Gábor 549
 Eckhardt Sándor 28, 82, 306, 309, 350, 503
 Eckhardt Tibor 185
 Eckhart Ferenc 306
 Ecsedi Báthory István 492, 494, 499
 Edschmid, Kasimir 258
 Egressy Gábor 521, 592
 Egri Lukács 467, 486, 488
 Egyed Antal 552
 Egyed Péter 464–465
 Ehmann, P. 247

- Einstein, Carl 381
 Ekiken → Sei Shōnagon
 Elek Artúr 238, 738
 Eliot, Thomas Stearns 315, 346
 Ellebodus, Nicasius 599
 Elverfeld, Jonas von 580
 Empedoklész 214
 Enderling, Paul 247–249, 252–255, 257, 273
 Enders Ervin 532
 Engel Pál 6
 Engelgrave, Heinrich 83
 Engelgrave, Pedro 83
 Engerth, Ruediger 258
 Ennius, Quintus 358
 Entz Géza 297
 Erzensberger, Hans Magnus 199
 Enyedi Sándor 166
 Eösz László 407
 Eötvös József 204, 226, 342, 464, 478, 622
 Epikurosz 214
 Epiphaniusz 213
 Erasmus, Desiderius 24, 215, 217, 310
 Erdei Ferenc 733
 Erdei Klára 580
 T. Erdélyi Ilona 342, 507, 517, 521
 Erdélyi János 132, 307, 342, 521, 592, 606, 612
 Erdélyi K. Mihály 194, 338
 Erdélyi Pál 212
 Erdélyi Zsuzsanna 653
 Ereky István 306
 Erényi Tibor 733
 Erney József 420
 Escarpit, Robert 347, 349–353, 357
 Este, Alfonso d' 112, 144
 Esterházy János 278–279
 Esterházy László 676
 Esterházy Miklós 674, 677, 681
 Esze Tamás 211, 291–292, 487
 Eszéki Imre 210
 Eszterág László 589
 Etsujin 263
 Euripidész 214, 217, 336, 583
 Eusebiosz (Caésereai) 213

 Faber Tamás 491–492, 499, 501
 Fábián Ernő 457, 463
 Fabiny Tibor 190
 Fábri Anna 470
 Fábry Zoltán 561
 Falk Miksa 732
 Fallenbüchl Zoltán 361
 Faludi Ferenc 206–207, 648, 729
 Faludi István 107, 363–364, 367–371
 Faludi János 309

 Fanon, Frantz 463
 Farkas Antal 528
 Farkas Árpád 465
 Farkas Fábián 644
 Farkas Gyula 306, 309
 Farkas József 554, 602
 Farkas Zoltán 109
 Fáy András 223, 226–227, 592–593
 Fáy Emma 592
 Fáy István 297
 Fáy János 297
 Fáy Lászlóné Szemere Krisztina 593
 Fáy Zsuzsanna 594
 Fegyverneki Izák 492–497, 499, 503, 505
 Fehér Erzsébet 561
 Fehér Géza 224
 Fehér György 561
 Fehértói Katalin 3
 Féja Géza 364, 560, 735
 Fejér Antal 729
 Fejér György 2
 Fejérváry Miklós 205
 Fejtő Ferenc 55
 Fekete Gáspár 589
 Fekete János 548–550
 Felczak, Wacław 278, 285
 Félegyházi István 210
 Félegyházi Tamás 77, 216
 Félice, Philippe de 16
 Feliciano, Felice 189
 Felsmann József 16
 Felvinczi Takács Zoltán 306
 Fényes Miklós 551
 Fényes Samu 404
 Fenyő István 225, 342, 507, 616, 719
 Fenyő Miksa 406
 Feöldy Doby Antal 78
 I. Ferdinánd 76, 722
 III. Ferdinánd 676
 I. Ferenc 551
 I. Ferenc József 51
 Ferencz Győző 131
 Ferenczi László 479–480
 Ferenczi Miklós 465, 607
 Ferenczi Sándor 239
 Ferenczi Zoltán 228
 Ferenczy István 296, 298
 Ferinarius, Johannes 503
 Ferrer, Vincente 189
 Ferschius, Christophorus 500, 504
 Fessler Ignác Aurél 307, 692
 Fest Sándor 306
 Festetics Józsefné Horvát Erzsébet 655
 Ficino, Marsilio 189, 682

- Fijalkowski, Wojciech 275
 Filipec János 415
 Fischer István 551
 Fischer Sándor 131
 Fitz József 555
 Flittner Károly 300
 Florenz, Karl 247–252, 254–256, 270–271, 273
 Florus, Publius Annius 83
 Fodor Adrienne 274
 Fodor András 735
 Foerstemann, C. E. 25
 Fofanov, Konsztantyin Mihajlovics 267
 Fogarasi János 354
 Foktövi Balázs 209–221
 Foktövi L. András 209
 Foktövi Máté 209
 Foktövi Mihály 209
 Fónagy Iván 131
 Forgách Ádám 644
 Forgách János 496
 Forgách Mihály 493, 496–497, 499, 501–504
 Forgách Simon 493, 496, 499
 Forgács László 565
 Forke, Alfred 247
 Foucault, Michel 70
 Foxius, Martinus 503
 Földényi F. László 87
 Földes László 457, 462
 Földessy Gyula 93
 Földi János 207
 Földi Mihály 697
 Földváry László 209–210
 Fraknói Vilmos 278, 280–281, 408, 685
 France, Anatole 106, 111, 362
 Franck Bálint 539–541
 Franck György 539–540
 Frangepán Ferenc 322
 Frank Tibor 714–718
 Franklin Benjámin 690
 Franyó Zoltán 459
 Fráter György 333
 Frazer, James G. 74, 377, 381, 383
 Freud, Sigmund 233, 568, 695
 Fried István 203, 222, 227, 477, 683
 Friedreich Endre 277, 281, 287
 II. Frigyes 403, 582–583
 V. Frigyes 601
 Frigyes Achilles herceg 637
 Frischlin, Philipp Nikodemus 215
 Fritsch, Ambrosius 503
 Frölich Dávid 474
 Fuhrmann, E. 381
 Fujiwara no Ietaka 258
 Fujiwara no Kintō 263, 266
 Fujiwara no Okikatsu 259
 Fujiwara no Sadaiye 250
 Fulgentius, Fabius Planciades 83, 213
 Fumesius, Bernardus 727
 Fügedi Erik 6
 Fűger, Friedrich Heinrich 295–296
 Fülöp mester 11
 Fülöp László 470–472, 697
 Füst Milán 615, 704
 Füzes Miklós 733
 Fűzi László 719
 Gaál Gábor 458–459, 462, 469
 Gaál György 198, 200, 207, 458
 Gaál József 226, 510, 592
 Gabelsberger 572–573
 Gadamer, Hans-Georg 352, 712
 Gál István 704
 Galamb Katalin 199, 370, 458
 Sz. Galántai Erzsébet 318, 341, 618, 624
 Galavics Géza 294–295, 297, 682
 Galénosz 214
 Gáll Ernő 457–458
 Gallen-Kallela, Akseli 460
 Galos, Adam 290
 Garay János 509, 516, 592
 Gárdonyi Géza 712
 Gáspár Sándor 462
 Gáspári László 364, 370
 Gataker, Thomas 292
 Gecse Gusztáv 552
 Gegő Elek 207
 Geleji Katona István 186, 602, 639
 Gelléri Andor Endre 63, 237
 Gellius, Aulus 83, 214
 Genette, Gérard 57, 66–68, 70
 Gerevich Tibor 306, 309
 Gerézdi Rabán 628
 Gergely András 32, 202, 603, 719, 731
 Gergely Pál 224, 591
 Gergely Sándor 560–561
 Gergye László 106
 Gerhard György 280
 Gervers-Molnár Vera 498–499
 Gessner, Salomon 686, 691
 Ghicz Gyáspárné 596
 Gide, André 106
 Gierowski, Józef 275–276, 285–286
 Giles, Herber 247
 Gillis, Marcus-Antonius 727
 Giovio, Paolo 83
 Glockner, Valerius 23–27

- Goethe, Johann Wolfgang von 22, 106, 135, 226, 228, 257, 508-510, 518, 520, 530, 593, 690
- Gogh, Vincent van 395
- Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 106, 110
- Gold, Mike 469
- Goldmann, Lucien 199
- Goll, Ivan 531
- Gomba Szabolcsné 466
- Gombocz Endre 306
- Gombocz Zoltán 73, 118-119, 305
- Gombos Imre 203
- Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 696
- Gonzaga Mária Lujza 682
- Gorkij, Makszim 718
- Gorove István 592
- Gorové László 203
- Górski, Konstanty Marian 275, 288-289
- Gotsch, Marcus Antonius 687-688
- Gourmont, Rémy de 394
- Gozsdu Elek 364
- Gömöri György 294, 497
- Gönczi György 77, 210
- Göndör Ferenc 529-531
- Görög Demeter 478
- Görömbei András 465
- Gragger Róbert 3, 16, 306, 308
- Gramatzky, August 248
- Granet, François 355
- Graves, Robert 115
- Green, Victor G. 417
- Grégoriosz Nazianzénosz 213
- Gregorius Magnus 213
- Grévin, Jacques 727
- Greza Ferenc 718
- Grimm, Wilhelm 70
- Grube, Wilhelm 247
- Grünn Orbán 605
- Grünthall, Johann Joachim von 637
- Grynaeus, Johann Jakob 492-495, 500, 503
- Gryphius, Andreas 641
- Gualtherus, Rodolphus 214-215
- Guarino da Verona 215, 630, 634-635
- Guilbeaux, Henri 531
- Gulácsy Gábor 596
- Gulyás Pál 476, 497
- Gunda Béla 74
- Gundert, Wilhelm 250, 262, 266-270, 273
- Gutgesell Dávid 489, 494
- Guthi Országh Borbála 184
- Gutenberg, Johannes 555
- Guzmics Izidor 476-477, 589-590, 690, 729
- Gvadányi József 357
- Gvadányi (Guadagni) Sándor 281
- Gyraldus, Lilius Gregorius 215, 217-218
- Gyalui Torda Zsigmond 210
- Gyárfás Miklós 329
- Gyarmati Bíró Márton 493, 496, 505
- Gyarmati Bíró Miklós 487-490, 493, 501, 504
- Gyarmati László 18
- Gyergyai Albert 107, 194, 315, 363, 615
- Gyöngyösi István 325, 642
- Györffy György 3
- György, Crissafán fia → Becsei (Vesszős) György
- György deák 84-85
- György Lajos 222, 226, 228, 465
- Györy János 380
- Gyulaffi Lestár 496
- Gyulai Ferencné 336
- Gyulai János 210
- Gyulai Lotti 336
- Gyulai Pál (XVI. sz.) 487
- Gyulai Pál 32, 41, 44, 97-98, 199, 204, 301, 407-408, 410, 681
- Gyuris György 723
- Habeli János 18
- Hadrovics László 674
- Haga 7
- Hagedorn, Friedrich von 168
- Hagek, Thaddäus 503
- Haiczl Kálmán 411
- Haiman György 466
- Hajdok Imre 2
- Hajdú Tibor 337
- Hajek Egon 229
- Hajnal István 204, 674
- Hajnóczy József 336
- B. Hajtó Zsófia 343
- Hakashū Kitahara 272
- Halasy Mihály 591
- Halasy-Nagy József 307-308, 312
- Halász Gábor 147, 315-316, 564
- Halla István 264
- Haller István 325
- Hammerich, L. L. 1, 3-5, 8, 12-17
- Hankiss Elemér 132
- Hankiss János 478
- Hansen, Reimer 581-582
- Hantsh, Hugo 276
- Harciné Nyéki-Takács Andrea 78
- Hargittay Emil 85
- Harkort, F. 24
- Harmath Lujza 419
- Harmos Gyula 574-575
- Harmos Károly 573, 575
- Harsányi András 408
- Harsányi István 545

Hartleben, Otto Erich 206
 Hartvik püspök 388, 408
 Hasse, P. 580
 Hatvany Lajos 570
 Haupt, Richard 581
 Hauser, Otto 247, 249, 252, 262, 270–271
 Hausner Gábor 85
 Haynau, Julius Jakob 334
 Hebb, D. O. 131
 Heere, Lucas d' 727
 Hegedűs Géza 696
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 307, 712
 Heidegger, Martin 463, 695–703, 712–713
 Heilmann, Hans 247
 Heinrich, Thugut 590
 Hekler Antal 306
 Heller Ágnes 694, 696, 702, 705–706
 Heller, Albrecht von 357
 Heltai Gáspár 81, 185, 339, 466, 468, 486
 Heltai János 498, 500
 Heltai Jenő 240
 Henis 84, 325
 Henrik bán 7
 Henszlmann Imre 507–522, 612
 Herba, Mattheo 630
 Herbenstein 191
 Herczeg Ferenc 369, 714
 Herczeg Gyula 199, 648, 651
 Herczeg János 293
 Herder, Johann Gottfried 355, 693, 729
 Hermann Egyed 551–552, 554, 556
 Hermányi Dienes József 335
 Hermelink, Heinrich 491
 Hermogenész 386
 Hernadi, Paul 347
 Herner János 466
 Hérodotosz 319, 385
 Hertel, Herbert 283
 Hesse, Hermann 106
 Hésziodosz 214, 218
 Hetényi János 134
 Hevesi András 315
 Hevesi Gyula 526
 Hevesy Iván 73, 380–383, 389–391
 Hévizi Ottó 94
 Heymfi Pál 18
 Heyse, Paul 371
 Hieroklész 214
 Hill, Knox C. 351
 Hillebrand, Bruno 149
 Hilleprand, Gerhard 648
 Hima Gabriella 694, 697
 Hipparkhosz 214
 Hippokratész 214, 217–218

Hippón 214
 Hirsch Gusztáv 717
 Hitler, Adolf 317
 Hitomaro 249, 251, 257, 262–263, 266
 Hitoshi 249, 257
 Hlaváts Elinor 410
 Hoffmann Gizella 292
 Hoffmann, Nicolaus 496
 Hoffmann Pál 655
 Hokushi Tachibana 263
 Holics Janka 738–740
 Holl Béla 414, 497
 Holler, Georg 3
 Holosovszky Imre 729
 Holub József 4
 Hóman Bálint 277, 305, 308, 310–311
 Homérosz 61, 133, 214, 226, 536, 633
 Homonnai György 676
 Homonnai Zsigmond 280
 Homor István 734
 Hondorf, Andreas 30–31
 Hont Ferenc 381
 Hopp Lajos 84, 275, 285, 342
 Horányi Elek 81
 Horatius Flaccus, Quintus 83, 214, 618, 620–621, 626, 628, 630–631, 674
 Horger Antal 54, 388–389
 Horikawa 257, 266
 Hornyánszky Gyula 307
 Horthy Miklós 405–406
 Horvát István 225, 353, 477, 594–595
 Horváth Cyrill 605
 Horváth Éva 503
 Horváth Henrik 309
 Horváth Imre 463
 Horváth István 206, 457
 Horváth Sz. István 457, 459–460
 Horváth Iván 480
 Horváth János 98, 127–128, 306–307, 309, 338, 345–346, 351, 354, 358, 720
 Horváth János, ifj. 10, 319, 621–622, 633
 Horváth József 16
 Horváth Károly 132, 135, 145
 Horváth Konstantin 553
 Horváth Mihály 43
 Horváth Veronika 305
 Horváth Zoltán 205
 Howell, James 637
 Hőbe Károly 554, 557
 Hölty, Ludwig 593
 Huber Kálmánné 311
 H. Hubert Gabriella 209
 Hubert, Henri 377
 Hughes, Richard 239

- Hugo, Victor 226, 228, 508, 514
 Huizinga, Johan 234
 Humboldt, Wilhelm von 34, 66, 71
 Hunfalvy Pál 299–300, 519
 Hunyadi Demeter 487
 Hunyadi Ferenc 496
 Hunyadi János 56
 Huston, Nancy 66
 Huszár József 731
 Huszár Sándor 457, 464
 Huszti József 306, 309–310, 617, 620–621, 623, 628
 Hutter Antal 605
 Huxley, Aldous 315, 317
 Huys, Pieter 727
 Hyperius, Andreas 286

 Ibsen, Henrik 111, 115, 695
 Iffland, August Wilhelm 512
 Igaz Sámuel 294–296
 Ignotus 70–71, 362
 Illés Endre 315
 Illés László 341, 469–470, 479–480
 Illésházy György 165, 643
 Illyricus János 502, 505
 Illyés Gyula 194–195, 247, 264, 329–330, 711, 714, 738
 Illyés Gyuláné Kozmuca Flóra 62
 Imre László 134, 304, 731
 Imre Mihály 189, 606
 Inazo Nitobé 252
 XI. Ince 276, 288
 Ingarden, Roman 132
 Insulis, Francesco de 189
 Ipolyi Arnold 204
 Ireneusz 213
 Irinyi József 606
 Irmischer, Johannes 581
 Iser, Wolfgang 140
 Isherwood, Christopher 317
 Ishikawa Takuboku 251, 257
 Isidorus Hispalensis 214
 Issa → Kobayashi Issa
 Istrati, Panait 65
 I. István, Szent 2, 17, 308, 388
 Iszokratész 214
 Iványi Béla 493, 675
 Iványi Emma 79, 281

 Jack, Ian 225
 Jacobsen, Jens Peter 704
 Jacobus a Voragine 24
 Jakab, Szent 1
 Jakab Elek 685–686, 688–689

 Jakabfi László 224
 Jaklin Balázs 656
 Jakó Zsigmond 674
 Jakobson, Roman 464
 Jamazaki Sōkan 251, 262, 265
 James, Henry 106
 Jancsó Béla 458, 460
 Jancsó Elemér 167, 460
 Jankovich Miklós 95
 Jankovics József 322, 343, 468
 I. János király 722
 János minorita 12
 János Frigyes herceg 637
 János, Keresztes Szent 185
 János Zsigmond 474, 488
 Jánossy Dénes 204
 Janus Pannonius 201, 215, 342, 499, 617–636
 Járαι István 462
 Jaspers, Karl 703–704
 Jászay Pál 592
 Jászi Oszkár 405–406, 719
 Jauss, Hans-Robert 199
 Jávor Pál 563
 Jeanne D'Arc 184
 Jeromos, Szent 213, 218
 Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 562
 Johnson, Samuel 350
 Jókai Mór 199, 203, 225–226, 229, 340, 368, 371, 475, 478, 716
 Jónás József 554
 Jordan, Karl 581
 Jordánszky Elek 721–722
 Josephus Flavius 215
 Jósika Miklós 205, 222–229
 Joyce, James 106, 734
 I. József 285, 287, 326
 József Attila 54–75, 127, 198–199, 231, 233, 235, 237, 373–391, 469–470, 479, 559–571, 701, 704–705, 709, 711, 735, 737
 József Farkas 469, 479, 526–527, 529–532, 534
 Jöcher, Christian Gettliég 637
 Juhász Antal 604
 Juhász Ferenc 615
 Juhász Géza 364
 Juhász Gyula 393, 723, 737
 Juhász István 228
 Juhász László 617, 623, 628, 634
 Juhász Vilmos 247
 Julow Viktor 478
 Junius, Hadrianus 727
 Justh Zsigmond 107, 364, 399, 711, 713
 Juvenalis, Decimus Junius 83, 214, 618

 Kaczmarek, Marian 286–287

- Kacsó Sándor 458–460, 464
 Kafka, Franz 258, 330
 Kahána Mózes 469, 530
 Kakas György 485–486
 Káldi György 553, 555–557
 Káldi János 220
 Kalinowski 279
 Kaliniński, Jan Damascen 287
 Kállay Ferenc 595
 Kallenbach, Józef 275
 Kallimakhosz 214, 217
 Kálmán (Könyves Kálmán) király 2
 Kálmán C. György 63, 480
 Kálmány Lajos 734–735
 Kálnoky László 620
 Kampen, Gerard Janssen van 727
 Kántor Lajos 199, 364, 371, 457–459, 465
 Kanyaró Ferenc 674
 Kanyó Zoltán 152
 Kapás Dezső 329
 Kapisztráni Szent János 414
 Kapocs Nándor 3
 Kaposi István 490, 504
 Kaposi Sámuel 291–292, 325
 Kaprinai István 640–652
 Kara Mehmed 279
 Kara Musztafa 278
 Karácsonyi Aladár 414
 Karácsonyi János 6, 415, 485
 Karafiáth Judit 479
 Kardos András 695
 Kardos G. György 615
 Kardos Lajos 131
 Kardos László 394, 396
 Kardos Tibor 20, 309–310, 407–409, 411–412, 419, 617, 641
 Karinthy Ferenc 329–330
 Karinthy Frigyes 704
 Kármán József 206, 357–358
 Károly (durazzói) herceg 9–12, 14, 17
 I. Károly (Károly Róbert) 7
 III. Károly 647
 V. Károly 582–583, 703
 Károly S. László 653
 Károlyi András 495–496, 499–502, 505
 Károlyi Antal 548–550
 Károlyi Árpád 498
 Károlyi Ferenc 548
 Károlyi Gáspár 184, 188, 339, 467, 488, 491, 557, 601
 Károlyi Gyula 206
 Károlyi Mihály (XVI. sz.) 491, 503
 Károlyi Mihály 402, 405, 525
 Károlyi Péter 486
 Károlyi Sándor 327
 Kárpáti Aurél 273
 Kárpáti Pál 590
 Karpowicz, Mariusz 279
 Karsai Géza 409, 411, 414, 417, 419
 Karthauzi Névtelen 331–332
 Kassai Császár György 484, 489–494, 499, 501–502, 504–505
 Kassai Zsigmond Dávid 490–491, 500–501, 503–504
 Kassák Lajos 469, 523–534, 560, 562
 Katalin, Sienai Szent 185
 Kathona Géza 77, 210, 216–217
 Katona Béla 470
 Katona József 329, 615
 Katona Lajos 1
 Katski, Marcin 275–277, 279–281
 Kauffmann, Georg 295
 Kautsky, Karl 525
 Kávássy Sándor 205
 Kazinczy Andrea 653
 Kazinczy Ferenc 166, 169, 179, 198–199, 202, 206–207, 223–224, 294–298, 309, 333, 335–336, 354–355, 357–358, 458, 475–477, 589–590, 592–596, 674, 683–694, 729
 Kazinczy Ferencné Török Sophie 475–477, 694
 Kazinczy Gábor 281, 476, 592, 683–684, 688–690
 Kazinczy Lajos 592
 Kazinczy Máli 592
 Kazunori Ishibashi 250
 Kazy Ferenc 645
 Keckerman, Bartholomeus 215
 Kecskeméti Agricola János 210
 Kecskés András 118–120, 122–128, 131, 342, 479
 Kelemen Auróra 61
 Kelemen József 554
 Kelemen Lajos 461
 Kelényi B. Ottó 280, 282, 285
 Keller, Gottfried 106
 Kemény János (fejedelem) 332
 Kemény János (XX. sz.) 458, 460
 Kemény József 225, 229, 473
 Kemény Lajos 76, 485, 490–491, 494, 501
 Kemény Zsigmond 34, 41, 43, 147–161, 225–226, 229, 301–304, 313–314, 340–341, 463, 592, 714
 Kempelen Béla 209
 Kende, Sigmund 537
 Kendi Sándor 485, 496, 500
 Kenéz Ferenc 465
 Kenyeres Imre 355
 Képes Júlia 607

Kepler, Johannes 637
 Kerecsényi Dezső 307, 315
 Kerecsényi Kata 493
 Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 525
 Kerényi Ferenc 331, 731
 Kerényi Frigyes 299
 Kereskényi Sándor 200, 458
 Keresztury Dezső 329, 358, 707
 Kéri Pál 529
 Kermodé, Frank 148
 Kernhofer György 414–417
 Kertbeny Károly 716
 Keserű Bálint 221, 466, 474, 590
 Keserői Dajka János 332
 Kibino 257
 Kicsi Antal 457, 459–460
 Kierkegaard, Søren 463, 704
 Kii 261
 Kikaku 263
 Kincel, Johann 276–277
 Kindermann, Heinz 283
 Kinizsi Pál 642
 Kintő 262
 Király Erzsébet 536–537, 674
 Király István 86, 91, 93–94, 131, 231, 367, 398–406, 565, 569, 696, 705–710, 718
 Király József 553
 Király László 465
 Kirchbaum 327
 Kis János 166–180, 294, 593–595
 Kisdi Benedek 420
 Kisfaludy Károly 206, 509
 Kisfaludy Sándor 206, 223, 225
 Kismarjai Albert 292
 Kispéter András 86
 Kis Pintér Imre 696
 Kiss Áron 213, 216
 Kiss Endre 94, 370
 Kiss Ferenc 694–696
 Kiss Géza 552, 557
 Kiss Gy. Csaba 190, 719
 Kiss István 84–85
 Kiss Jenő 457–458
 Kiss József 301, 342, 611–614, 718
 Kitahara Hakashū 251–252
 Klabund (Henschke, Alfred) 246
 Klaniczay Tibor 79, 84, 131, 342, 425, 479–480, 537, 597–600, 628, 640, 674
 Klapka György 205–206
 Klebelsberg Kunó 306, 308, 406, 552
 Klemm Antal 68, 71, 309, 384
 Klézli Mária 2
 Klobusiczky Péter 557
 Kluczycki, Jerzy Franciszek 278, 280–281
 Knauz Nándor 408
 Kniewald Károly 408–409
 Knigge Adolf 168
 Kobayashi Issa 264–265
 Kochowski, Wespazjan 284–286
 Kocsi Csergő István 590
 Kocsis Rózsa 718
 Kodály Zoltán 120, 413, 419, 425, 720
 Koháry István 96
 Kokas Károly 206
 Kókay György 458, 479
 Kollár Ádám Ferenc 722
 Kollonich, Leopold 189
 Kolonics Ferdinánd 643
 Kolozsvári Serarius György 486
 Koltay-Kastner Jenő 205, 311
 Komjáthy Jenő 340, 711, 714
 Komlós Aladár 239, 394, 396,
 Komlowszki Tibor 209, 340, 342, 493, 496, 499
 Koncz Gábor 425–426
 Koncz József 276
 Kónya Imre 495
 Kopácsi Ferenc 486, 488, 504
 Kopácsi István 484, 486–487, 491, 501, 505
 Kopcsányi Károly 553
 Korber Ignác 551
 Korbut, Nowy 277
 Korek Valéria 368–371
 Kornis György 490
 Kornis Gyula 32, 84, 305, 307–308
 Kornis Mihály 330
 Kórogyi Fülöp 7
 Kórogyi Lőrinc 7
 Korompay H. János 507, 614
 Korompay Klára 724
 Korompay Péter 643
 Korotaj, Władysław 287
 Korvin Ottó 525
 Kós Károly 192–194, 457, 460
 Kósa László 719
 Kosáry Domokos 51, 77, 202, 297, 305, 341, 603, 674, 732
 Kosiński, J. A. 285
 Kossányi Béla 280
 Kossuth Lajos 47–48, 50, 205–206, 403–404, 592, 607, 715, 717, 719, 734
 Koszó János 307, 309
 Kosztolányi Ádám 246
 Kosztolányi Dezső 65–67, 69–71, 73, 107, 195, 231, 233, 246–274, 342, 363, 380, 383, 391, 481, 559, 563, 569, 572–577, 694–712, 714, 734–735
 Kosztolányi Dezsőné Görög Ilona 246, 251, 694
 Kosztolányi György 625

- Kotzebue, August 226, 514, 518
 Kovachich Márton György 355
 Kovács Ágnes 652–653
 Kovács Endre 278, 280–281
 Kovács Ilona 479
 Kovács István 276
 V. Kovács Sándor 1, 3, 85, 331, 617, 721
 Kovács Sándor Iván 343, 535–537, 644, 673–683
 Kovács Zsuzsa 724
 Kovacsóczy Farkas 485, 490, 496, 500
 Kovacsóczy Mihály 225
 Kovalovszky Miklós 353
 Kovásznai Péter 186
 Kováts József 459, 734
 Kozma Dezső 199, 458
 Kozocsa Sándor 724
 Köcski Lukács 492, 499, 501
 Kőhegyi Mihály 2–3
 Kölcsey Ferenc 99, 309, 476, 478, 590–596, 684, 686, 693
 Köleséri Sámuel 539–541
 Köpeczi Béla 280, 282–284, 286–287, 320–321, 469, 639
 Körmendi Klára 735
 Körmendy Kinga 201
 Kőrösi Csoma Sándor 207, 462
 Körtvélyesi János 211
 Kőszeg Ferenc 697
 Kőszeghy Péter 468
 Köteles Sámuel 462
 Kövesi Béla 420
 Krakkai Demeter 483, 489, 493, 495–499, 503–505
 Kramer, Martin 639
 Kraus Mihály 281
 Krause, F. E. A. 258
 Krause, Gisella 637
 Krempes, Johannes 540
 Kristó Gyula 318, 341
 Kristóf György 198, 458
 Krizanic, Juraj 676
 Krmann Dániel 190–191
 Kroker, E. 24
 Kromer, Marcin 290
 Kronstein Gábor 696
 Krúdy Gyula 329–330, 470–472, 731
 Krúdy Kálmán 731
 Krüger, Nilüfer 503
 Krüszosztomosz 214
 Kryżanowski, Julian 282, 284, 286–287, 289
 Kubinyi Ferenc 3
 Kubinyi (Rudolf?) 521
 Kudlák Lajos 530
 Kukulski, Leszek 276
 Kulcsár Péter 474, 725–727
 Kulcsár Szabó Ernő 718
 Kun Béla 525–526, 531–534
 Kuncz Aladár 459, 464
 Kunfi Zsigmond 528–529, 531
 Kurth, Julius 249, 251–252, 256, 259–260, 272
 Kurucz Gyula 342
 Kuthy Lajos 353, 592
 Kühn, Herbert 381
 Küküllei János 9–10
 Kürillosz 214
 Laboureur, Jean 677
 Lackner Kristóf 640–641
 Lackó Miklós 305, 337–338, 470, 718
 Lactantius, Lucius Caelius 214
 Laczkovics László 689
 Ladányi Sándor 486
 Lafontaine, August von 226
 Lakó György 563
 I. Lajos, Nagy 1, 3, 7, 9–12, 17, 20, 599
 II. Lajos 84, 726
 XIV. Lajos 276, 321, 354, 703
 Lám (Ambrosius) Sebestyén 492, 494, 497, 503–504
 Lamormaini, Guillaume 647
 Lampe, Friedrich Adolf 209–211
 Landerer Lajos 168
 Láng Gusztáv 457, 462, 465
 Láng József 86
 Lange, C. 257
 Lange, Rudolf 248–249, 252–253, 255
 Langland, William 355
 Lankau, J. 282
 Lansius, Thomas 190–191, 637–638, 643, 646
 La Rochefoucauld, François 594
 Laskai Csókás Péter 216, 218, 495–496
 Laskai János 85, 500
 László Dezső 457
 I. László, Szent 2
 Lászlóffy Aladár 463
 Lauka Gusztáv 516
 Lausberg 650, 654
 Lauter Éva 677
 Lauterbach, Antonius 23
 Lavaterus, Ludovicus 215
 Lázár Béla 362–363
 Laziczius Gyula 131
 Lázok János 200, 458
 Lázs Sándor 181–182, 725
 Lämmert, Eberhard 149–150
 Leclerc 321
 Léhner András 170, 174

- Leibniz, Gottfried Wilhelm 681
 Lekéri Farkas 18
 Léli Demeter 7
 Léli Dezső 6
 Léli Lőrinc 6–7
 S. Lengyel Márta 717
 Leonardo da Vinci 109, 111
 Leopold Antal 19–20
 Lercheimer, Augustin 24–27
 Lessing, Gotthold Ephraim 147, 203, 350, 355, 512, 519–520
 Lessius, Leonardus 638
 Lestyán Sándor 733
 Létyay Lajos 462
 Lévi-Strauss, Claude 58, 63
 Lévy-Bruhl, Lucien 73, 378
 Leyser, Polykarp 501
 Libiszowska, Zofia 285
 Liedeman Adolphus György 591
 Ligeti Lajos 308–309
 Lindenberg, Peter 580–581, 583
 I. Lipót 276–277, 281–285, 287–288, 326, 643
 II. Lipót 703
 Lippay György 676
 Lipsius, Justus 483, 493, 503–504, 638, 647–648
 Lisznyay Kálmán 731
 Liszt Ferenc 100, 102–103
 Li Tai-po 246
 Littkey Erzsébet 739–740
 Livius, Titus 83
 Lohmeier, Dieter 581, 584
 Lontói Jakab 18
 Lónyai László 596
 Lónyay Menyhért 204
 Loósz István 229
 Losonczy László 569
 Lotharingiai Károly 280
 Lőkös István 206, 350
 Lőrinc, Szent 9
 Lőrinczy Huba 107, 116, 200, 361, 714
 Lővei Klára 334
 Lucanus, Marcus Annaeus 83, 619, 631, 635
 Lucretius Carus, Titus 83, 214, 619
 Lukaciu, Constantin 406
 Lukianosz 214
 H. Lukács Borbála 305–306, 308–309, 479
 Lukács György 86–87, 330, 399, 463, 469–470, 527, 529–531, 698–699, 701, 705, 707, 709, 712
 Lukács Lajos 204–206
 Lukács László 343
 Lukács Móricz 226–227
 Lukácsy Sándor 225, 479, 733
 Lukcsics Pál 499
 Lukinich Imre 84, 306
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 469
 Lunkányi János 48
 Lupo, Corrado 13, 17
 Luther, Martin 22–27, 31, 186, 188, 215, 582–583
 Lütgendorff, Ferdinand 297–298
 Măcelariu, E. P. 193
 Machiavelli, Niccolò 598, 678
 Macrobius 214, 620
 Macropus, Stephanus 582
 Máczá János 529
 Madách Gáspár 164
 Madách Imre 132–147, 329–330, 340, 479, 731
 Madácsy László 728
 Madácsy Pirooska 729
 Madarász László 717
 Madas Edit 183, 331–332, 725
 Mader, Valerianus 493, 498, 500, 504
 Magdics Klára 131
 Magellán 473
 Mágocsy András 485, 499, 502–503
 Mágocsy Gáspár 485–486, 491, 499
 Magoss Olga 739
 Magyar Pál 207
 Magyari András 322–323
 Magyari Benedek 186
 Magyari József 324
 Magyary-Kossa Gyula 473
 Magyi Sebestyén 617
 Ma-Huang-Tschung 246
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 562, 734
 Majláth György 589
 Majláth János 589
 Major, Georg 23–24
 Makkai László 466, 483, 499, 674
 Maksay Albert 458, 460
 Maksay Ferenc 77
 Malefille 510
 Maliszewszki, Kazimierz 282
 Mallarmé, Stéphane 394
 Maller Sándor 606–610
 Málnási Ödön 78
 Mályusz Elemér 19, 318, 678
 Manlius, Johannes 22, 26, 28
 Mann, Thomas 54, 59, 106, 111, 237, 340, 718
 Mantskovit Bálint 493, 497–498
 Manuel, Juan 355
 Márai Sándor 363
 Marcello, Jacobo Antonio 623
 Marcus Aurelius 696–697, 702
 Marczak, Michał 276

- Marczali Henrik 35
 Marett, Robert M. 376, 381
 Margit, Szent → Árpádházi Szent Margit
 Mária királyné (II. Lajos felesége) 281
 Mária Terézia 549–550
 Máriás József 458
 Máriássy Zsigmond 493, 496, 500, 503–504
 Marino, Giambattista 673–674
 Mark, Thomas R. 133, 145–146
 Márki Sándor 85
 Markiewicz, Henryk 348
 Markó Béla 464–465
 Markó Mihály 299
 Markovits Györgyi 341
 Márkus György 87
 Marloratus, Augustinus 215
 Marmontel, Jean François 222
 Marosi Ernő 295
 Marót Károly 680
 Maróthi János 211
 Marsigli, Luigi 200
 Martialis, Marcus Valerius 214, 218, 617, 619–624, 626, 628–630, 632, 635
 Martin du Gard, Roger 329, 718
 Martini, Martin 83
 Martinkó András 86, 98–100, 104, 130, 136, 342, 358
 Martinovics Ignác, 167, 685
 Márton alispán 9
 Márton István 307
 Marton János 483, 489, 496, 501
 Martonfalvi Tóth György 186
 Marx, Karl 399, 714–715
 Marzio, Galeotto 630
 Masen, Jacob 83–84, 651
 Máté festő 19
 Máté Károly 306–307, 310–312
 Mathy, Georg A. 255
 Mathia Károly 414
 Matolai János 722
 Matsuo Bashō 248, 262–264, 266–267, 269–270, 272
 Mátyás király 84, 200–201, 415, 474, 486, 583, 599, 641, 644, 646, 722
 II. Mátyás 501, 637
 Mátyás Flórián 12
 Mauksch Károly 300
 Maupassant, Guy de 363, 371
 Mauss, Marcel 377
 Maximilianus Transylvanus (Erdélyi Miksa) 473
 May István 341, 728–729
 Maybon, Albert 250
 Mazzini, Giuseppe 205
 Medgyesi Pál 186, 220, 324
 Medgyessy Ferenc 738
 Mednienski, Nicolaus 500
 Mednyánszky Alajos 225
 Mednyánszky Berta 592
 Megyeri Károly 592
 Melanchthon, Philipp 22–29, 186, 188–189, 210, 215, 483–486, 490, 502, 582
 Mélesville, Joseph 513
 Melich János 306, 489
 Melith Ferenc 499
 Melith István 489, 493, 499, 503–504
 Melith Pál 499
 Melith Péter 499, 504
 Melith Vid 499
 Melius Juhász Péter 185, 216, 339, 466–467, 486
 Méliusz József 464
 Mell, Max 572
 Menandrosz 214
 Mencilus, Ioachim 214–215
 Mendlik Ágoston 551–552, 557
 Mérei Ferenc 569
 Mérei Gyula 205
 Merleau-Ponty, Maurice 351
 Mészáros Ági 330
 Mészáros Ignác 729
 Mészáros István 483, 492
 Meszlényi Antal 279–280, 286, 551–552, 554
 Mészöly Dezső 329
 Metastasio, Pietro Antonio 686
 Metternich, Klemens 34, 610
 Meyer, Conrad Ferdinand 267, 273
 Meyer, E. A. 118–119
 Meylan, Henry 502
 Mezei József 340–341, 728
 Michałski, Jerzy 285
 Middelburg, Paul de 189
 Mihály (Mihai Viteazul) vajda 333
 Mikes Kelemen 84, 648
 Mikes Lajos 240
 Mikes Mihály 190
 Miklós deák 14
 Mikó Imre 457, 459, 462
 Mikó Krisztina 141
 I. Miksa 647
 II. Miksa 487, 489, 498–499, 585
 Mikszáth Kálmán 329, 340–341, 371, 712, 731
 Mikulík, Ladislav 190–191
 Milkó Izidor 362
 Mill, John Stuart 367
 Miller, Arthur 330
 Miller Jakab 722
 Milton, John 673
 Minamoto no Shigeyuki 267

- Mindszenti Gábor 332
 Minoru Toyoda 252
 Miskolci Csulyak István 493, 497–498, 500, 502, 504, 590–591
 Miskolci (Puah) Pál 486–487
 Miskolci Pintér Boldizsár 505
 Miskolczi Zsigmond 641–642
 Miskolczy István 5, 8, 10–14, 17
 Mitsune 257
 Miyamori Asataró 247–248, 250–251, 259–261, 267, 269, 272–273
 Moerman, Joannes 727
 Mohi Ferenc 488
 Mohl Adolf 417
 Molino, Jean 54–55, 71, 75
 Molitor, U. 188
 Moller, Johannes 580
 Mollerus, Henricus 215
 Molnár Anton 593
 Molnár Ferenc 363
 Molnár Gusztáv 464
 Molnár János 357
 Molnár József 478
 Molnár Judit 199, 458
 Molnár Mátyás 605
 Molnár Tibor 65
 Moly Tamás 696
 Monavius, Jacobus 503–504
 Monok István 191, 333, 475, 728
 Monoki István 465
 Monos Tamás 487, 504
 Monostori Imre 719
 Montaigne, Michel de 55, 185, 354, 640
 Montecuccoli, Raymond 676
 Móra Ferenc 573–575, 724, 734, 737
 Moravcsik Gyula 384
 Moravia, Sergio 480
 Móricz Lili 738
 Móricz Miklós 738
 Móricz Virág 738, 740
 Móricz Zsigmond 62, 192, 239, 380, 460, 734, 738–741
 Morin, Germain 409
 Moritake 262
 Mórocz István 643
 Morris, William 460
 Morus Tamás 640
 Mózes Huba 459
 Mravik László 109
 Mrozek, Sławomir 330
 Muller, Cornelius 727
 Munkácsi Bernát 61–62, 388–389
 Murai Károly 365
 Muraközi András 211
 Muratorius, Ludovicus Antonius 10–11
 Musculus, Wolfgangus 213–215
 Mushimaro 257, 268
 Musonius 214
 Mussolini, Benito 405
 Mutsuhito 273
 Myszka, Tadeusz 275
 Nachod, O. 258
 Nádas Péter 330
 Nádasdy Ádám 63
 Nádasdy Ferenc 322, 334, 674, 676
 Náday Károly 333–335
 Náduvvari Péter 325
 Nagy Gábor 297
 Nagy Géza 538
 Nagy Gyula 2–3, 7
 Nagy Ignác 329, 592
 Nagy Imre (festő) 463
 Nagy Imre (történész) 2–3
 Nagy István (XVIII. sz.) 171, 177
 Nagy István (XX. sz.) 464
 Nagy Iván 2, 209, 484
 Nagy József 306
 Nagy Kálózi Balázs 486
 Nagy Lajos 735
 Nagy László 123, 125, 128
 J. Nagy Mária 200, 458
 Nagy Márton 9
 Nagy Miklós 204, 302, 314, 478, 732
 Nagy Péter 246, 681–682
 L. Nagy Zsuzsa 337
 Nagyvárad Inczédi Pál 332
 Nagyváthy János 356
 I. Napóleon 703
 Narihira 252
 Natev, Athanas 481
 Naumann 406
 Négyesy László 127, 499, 644, 674
 Némedi Lajos 356
 Nemes Nagy Ágnes 194–198
 Nemeskürty István 183–189
 Németh Ágnes 199
 Németh Andor 73, 559, 568
 Németh Béla 536–537
 Németh G. Béla 140, 198, 204, 341, 364, 507, 694, 696, 710–714
 Németh Gyula 70, 305
 Németh S. Katalin 724
 Németh László (1770–1806) 170–171, 174–175, 177, 593
 Németh László 53, 86, 88, 94, 198, 200, 239, 315, 330, 380, 458, 463–464, 718–720, 732, 734–735, 738

- Némethy János 554
 Némethy Károly 282
 Némethiné Sargina Ludmilla 480
 Neumer Katalin 147
 Newton, Isaak 591
 Nexő, Martin Andersen 718
 Nicolai, Arnold 727
 Niemcewicz, J. U. 285
 Nietzsche, Friedrich 367, 695, 697, 713
 Niko Horiguchi 272
 Novák László 554
 Novalis, Friedrich Leopold von Hardenberg 37, 106
 Nowak-Dłużyński, Juliusz 283
 Nowolecki, Aleksander 290
 Noyamori Asataro 246, 273
 Nukada 256

 Nyéki Vörös Mátyás 600
 Nyerges Antal 199
 Nyerges Judit 343
 Nyíró József 193, 458, 460
 Nyíró Lajos 480

 Oberuc, Jan 721
 Odojevszkij, Alekszandr Ivanovics 106
 Odynies, Wacław 279
 Okasaki, Tomitsu 247, 268
 Okura 268
 Oláh Miklós 201, 678
 Olearius 190–191
 Oltványi Ambrus 224, 358, 607, 610, 732
 Ónody Pál 592
 Ono no Komachi 257
 Orbán Balázs 463
 Orczy Lőrinc 206, 548–550
 Origenész 214
 Ormos Mária 337
 Orosius, Paulus 83
 Orosz István 87, 695, 733
 Orosz József 32
 Orosz László 97–98, 100, 102–103
 Ors, Eugenio d' 315
 Orsini, Felice 205
 Orsovsky (Ocsovszki) Pál 173, 180
 Ortega y Gasset, José 315
 Ortellius 680
 Ortutay Gyula 24, 734
 Ossowski, Stanisław 463
 Osvát Ernő 240, 364, 380
 Ottlik Géza 615
 Ottlik György 281, 289
 Ottolini, Angelo 631

 Ovidius, Publius Naso 83, 214, 617–619, 622–625, 627–629, 631–635, 680, 687–688, 730
 Ozi 249, 257
 Ozoray Imre 188

 Ötvös Péter 491

 Paál Árpád 193, 460
 Page, Curtis Hidden 250, 271–273
 Paget, William 291–294
 Pais Dezső 70, 353
 Paksi Cornaeus Mihály 486, 490–491, 500, 502, 505
 Pál országbíró 6
 V. Pál 408
 Palcsó István 299
 Paleotus, Gabriel 638
 Pálffy János 289, 646
 Pálffy Miklós 643
 Pálffy Pál 677
 Pálffy Sámuel 729
 Pálóczi Horváth Ádám 206, 341, 729–731
 Pamiętniki 286
 Pándi Pál 331
 Pao Csao 267
 Pap Ferenc 500
 Pap Károly 231–245
 Pápai Páriz Ferenc 81, 466, 538, 591, 642
 Pápay Sámuel 350, 354, 595
 Paphnutiosz 214
 Papp Ferenc 229, 301, 462
 Paradin, Claude 727
 Pareus, David 498, 601
 Parmenidész 214
 Párniczky Mihály 647
 Pascal, Blaise 351, 695
 Pasek, Jan Chrysostom 277, 279, 281, 283–286
 Pastoris Ferenc 505
 Pásztor Lajos 407, 415, 417
 Patai Baracsi János 293
 Patai István 291, 293
 Pataki Füsüs János 85
 Pataky Mózes, ifj. 298
 Pathai István 601
 Pathai P. Sámuel 77, 211, 291, 293
 Patrick, Szent 1
 Paul, Hermann 351
 Paulay Ede 329–330
 Pauler Ákos 305, 308
 Pawlovski, Tadeusz 348
 Payr Sándor 540
 Pázmány Péter 81–82, 209, 220, 356, 408, 651, 674, 676

- Péchy Zsigmond 493, 496, 504
 Pécsi János 487
 Peitler Antal 551–554, 557
 Pekri Lőrinc 323
 Pekry Anna 499
 Péli Iván 5
 Péli Katica 5
 Perényi Ferenc 76–77, 484
 Perényi Gábor 484, 486–488, 499, 505
 Perényi Gáborné Ország Ilona 488, 499
 Perényi János 484–485
 Perényi Mihály 485
 Perényi Péter 76–77
 Perinna, Balthasar 504, 504
 Perjés Géza 674–675, 678
 Perkins, William 186
 Perlaki József 655
 Pernyeszi Zsigmond 324
 Perrault, Charles 354
 Persius Flaccus, Aulus 621
 Persoons, Guido 727
 Pesti Gáspár 497, 500, 505
 Pesti János 211, 486
 Petelei István 364, 369, 711–712, 714
 Péter, Alcántarai Szent 416–417
 I. Péter, Nagy 403
 Péter jobbágy 7
 Péter Katalin 466–468, 674
 Péter László 720, 723–724, 733–735, 737
 Péterffy Ida 341, 729–731
 Péterfy Jenő 713
 Pethő Bertalan 718
 Petki János 492, 499–500, 504
 Petőfi Sándor 45, 91–92, 97, 99, 130, 140, 142, 204, 225, 248, 298–301, 307, 342, 476, 571, 592, 611–614, 686, 716–717
 Petrányi Ilona 231
 Petrarca, Francesco 83, 215, 674, 682
 Petresi Péter 680
 Petrichevich Horváth Lázár 223–224, 228, 716, 718
 Petrőczy István 287
 Pevsner, Nikolaus 295, 712
 Pfemfert, Franz 531
 Pfizmayer, August 247
 Pflugk, Julius 200
 Phereküdesz Athénaiosz 214
 Philón, Alexandriai 214
 Phoküüdesz 218
 Piccolomineus, Franciscus 215
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 83
 Pilcius Bálint 494
 Pilcius Gáspár 493–495, 500–501, 503, 505
 Pilinszky János 330, 711–712
 Pindaros 214
 Pintér István 337
 Pirnát Antal 217, 221
 V. Pius 676
 Platin, Christoph 727
 Platón 57, 67, 214, 386, 488
 Plautus, Titus Maccius 214, 218, 358, 498
 Plehanov, Georgij Valentyinovics 406
 Plinius, Caius Plinius Secundus Minor 214, 635
 Plutarkhosz 214, 620
 Po-Csü-ji 247, 267
 Poe, Edgar Allan 569
 Pogány József 534
 Pohorszky Sámuel 191
 Pók Lajos 370
 Politzer György 734
 Pollak, Roman 277, 284, 288
 Pomogáts Béla 342–343, 465, 470, 523
 Pongrácz Ferenc 96
 Ponori Thewrewk József 297–298, 477
 Ponsard, François 522
 Pontano, Giovanni 618–619, 622, 625–628
 Pontanus, Henrik 292
 Popperwell, Ronald G. 347
 Pór Antal 12–13, 16
 Poretzky 295
 Porter, William N. 250–251, 266, 271
 Posselt, Ernst Ludwig 173
 Posselt, M. 583
 Possevino, Antonio 191
 Poszeidoinosz 214
 Potocki, Wacław 285–286
 Potyó Ferenc 554
 Poussin, Nicolas 295
 Prácsér Antal 218
 Prágai András 85
 Praznovszky Mihály 731
 Predmerita, Stephanus 500, 504
 Priestley, Joseph 479
 Priskos Rhetor 57
 Prohászka Lajos 308
 Prohászka Ottokár 185, 308
 Prokopp Gyula 12
 Prónay János 731
 Propertius, Sextus 619, 622
 Proust, Marcel 55, 67, 734
 Pröhle Vilmos 272
 Puciłowski, Pater (Krzysztof) 288
 Pukánszky Béla 307, 309, 311
 Pulszky Ferenc 224, 520, 612, 731
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 480
 Pussitelli, Virgilio 682
 Pusztai István 724–725
 Püspöki Nagy Péter 1–3, 6, 16, 19

Püthagorasz 131, 214
Pyrker László 477, 589–590

Quintilianus, Marcus Fabius 214, 218, 354

Raabe, Paul 258
Rába György 86, 246
Rabelais, François 354
Rabinovszky Máriusz 296
Rabutin, Roger de 323–325, 327
Rácz Miklós 10–11
Ráday Gedeon 166, 357, 722
Ráday Pál 293
Radnóti Miklós 476, 711
Radnóti Zsuzsa 328–331
Radocsay Dénes 19–20
Radvánszky Teréz 476
Rajeczky Benjamin 415, 424, 456
II. Rákóczi Ferenc 84–85, 190–191, 326, 342, 468, 479, 646
I. Rákóczi György 82, 85, 332, 474, 676, 680
II. Rákóczi György 639, 676–677, 680–681
Rákóczi Zsigmond 500
Rákosi Jenő 404–405
Rákosi Mátyás 531
Rambouillet, Mme de 728
Ramus, Petrus 488
Ránki György 337
Ranolder János 554
Rantzau, Heinrich 580–588
Rantzau, Johann 580, 583
Rapaics Raymund 209
Rapaport Samu 564, 568
Ráth György 408
Ratzky Rita 301, 611
Raupach, Ernst 512
Ravasz László 308
Rebreanu, Liviu 464
Reichert, Klaus 639
Reichet, Emil 695
Reininger 695
Reinitz Béla 528
Reisinger János 605
Reizner János 604
Reményi József 272
Remisov, Alekszej 531
Renan, Ernest 315, 361, 367
Reni, Guido 295
Réthy Andor 465
Révai József 94, 399, 404, 528–530
Révai Miklós 206
Révay Ferenc 485
Révérend, Dominique abbé 320–322
Révész Imre 189, 485

Révész Mihály 733
Reviczky Ádám 556
Reviczky Gyula 340, 396, 714
Revon, Michel 247, 249–265, 270–271, 273
Reychman, Jan 285
Réz Pál 247, 272–273
Rhamba, Johannes 503
Ribadeneira 83
Richter, Gregorius 215
Riedele András 684, 691
Riedl Frigyes 307–308
Riesman, David 463
Rietschel, Georg 417, 419
Rilke, Rainer Maria 695–696, 704
Rimay János 82, 201–202, 211, 468, 503
Rimbaud, Arthur 394
Ring Adorján 684
Ritoók János 459
Ritoók Zsigmond 619
Ritoókné Szalay Ágnes 484, 487, 499, 502
Róbert Zsófia 105
Roberts, Thomas J. 349
Rodiginus, Ludovicus Caelius 215
Rogendorf Cecilia 591
Róheim Géza 73–74, 375–383, 389–390
Rolland, Romain 106
Román J. István 696
Rónay György 364, 396, 690
Rónay László 198, 318, 342–343, 694, 696, 736
Rony, Jérôme-Antoine 383
Roses, M. 727
Rosa, Salvator 295
Rosenberg Honór 335
Rosinger Andor 532
Rosny, Léon de 248–249, 252, 254, 257
Rostand, Edmond 328
Roszkowskiej, Wandy 279
Rotarides Mihály 355, 590
Rottal János 642–643
Rotzsch, Helmut 248
Rousseau, Jean-Jacques 690
Roussel, Claudius 494
Rozványi Vilmos 530
Rózsa Sándor 334, 734–735
Röttsch, Helmut 249
Rubens, Peter Paul 673, 682
Rubiner, Ludwig 531
Rubinstein, Sz. L. 131
Ruchich János 680
Rudnay Sándor 551–554
II. Rudolf 84, 189, 211, 585
Rumy Károly György 477, 692
Rusdorf, Joachim von 600
Ruskin, John 460

- Ruszoly József 723
 Rutkowski, Adam 278
 Rüber, Johann 487, 494
 Ryōsen 259
 Ryōta 262
- Saavedra Fajardo, Diego de 83, 647
 Sáfrán Györgyi 333–335
 Sagundino, Giovanni 625–626
 Sahlin Margit 417
 Saigyō Hōshi 257, 261, 266
 Saint Victoire, Hugo de 185
 Saint Victoire, Richard de 185
 Saintyves, P. 379–380, 382
 Salamon Ferenc 204, 674
 Salánki Dombó 4
 Salgó Ernő 362
 Sallustius, Caius S. Crispus 589
 Salm, Ecchius 184
 Samarjai János 601–602
 Sammi 258, 262
 Sándor Iván 718
 Sándor Pál 571, 703
 Santarcangeli, Paolo 16
 Sanuki 263
 Sári Vilmos 211
 Sárközy Péter 343
 Sárosy András 336, 498
 Sarumaru 260
 Sárváry Pál 207, 298
 Sas Péter 192–194, 457, 460
 Schade, H. 30
 Schedius Lajos 207
 Scheiber Sándor 24, 339
 Schelken Pálma 572, 577
 Schesaeus, Christian 489
 Schiller, Friedrich 203, 520, 712
 Schlegel, August Wilhelm 371, 519
 Schlegel, Friedrich 106
 Schleich, Clemens 488
 Scholcz Frigyes 300
 Schopenhauer, Arthur 367, 694–695, 697
 Schödel Márton 640
 Schöne, Albrecht 84, 639
 Schöne, Antonius 488
 Schram Ferenc 413–414
 Schrauf Károly 485
 Schrenknius, Jacobus 535
 Schrotty Pál 414
 Schwandtner János György 9, 319
 Schwartz Róbert 418
 Schweidel József 717
 Schweitzer Pál 88
 Schwendi, Lazar von 487–488, 493
- Scott, Walter 168, 223–229
 Scribe, Eugène 508
 Schultetus, Abraham 601
 Sebesi Kis Ádám → Kós Károly
 Sebestyén Béla 9, 12, 14
 Sebestyén Gyula 412, 419
 Seck, Friedrich 637
 Seckel, Dietrich 268
 Segner András 211
 Sei Shōnagon 265
 Seilern Crescene 37, 39
 Seils, Ernst-Albert 647
 Selyei Balog István 186
 Seneca, Lucius Annaeus 214, 356, 536, 583, 703
 Seregdy Péterné Kis Judit 655
 Seres V. József 731
 Serfőző József 647
 Serpilius János 500
 Seurat, Georges 707
 Shakespeare, William 223, 226, 229, 266, 329, 507–512, 515–520, 530, 611, 695
 Shawé, Glenn William 252
 Shizuka Gozen 252
 Siemanowski 279
 Signorelli, Luca 189
 Sík Sándor 681
 Siklós István 315
 Siklósi Mihály 76–77
 Siklósi Péter 500, 504
 Silesius, Angelus 714
 Silius Italicus 536, 634
 Simai Kristóf 207
 Simeoni, Gabriel 727
 Simler, Josias 502
 Simon István 329, 711, 714
 Simonfi János 353
 Simonyi Mária 738–739, 741
 Simonyi Zsigmond 427, 430
 Sinka B. 596
 Sinkó Ervin 469
 Sipos Pál 683
 Skaricza Máté 216
 Skulski, Alexandro 290
 Sjandor Imre 416
 Slaski, Jan 275
 Slavici, Ioan 464
 Słuziński, Jerzy 275–278, 283–289
 Smerda, Milan 275
 Smith, T. 206
 III. Sobieski, Jan 275–288
 Solt Andor 224
 Soltész Katalin 130
 Soltész Zoltánné 468
 Solymosi Nagy Mihály 324, 538–543, 545

- Solymosi Péter 544
 Solymossy Sándor 384–389, 391, 410–412
 Sombori Sándor 496
 Somlyó György 618, 628–629
 Sommer, Johann 484
 Somogyi Gedeon 595
 Somogyi Sándor 203–204
 Somogyvári Hetény Ferenc 414
 Soós István 589
 Souvestre, Emil 509
 Sötér István 34, 137, 204, 237–238, 301–302, 340, 507, 712
 Söveges Dávid 410, 419
 Specht, Reinhold 500
 Spencer, Herbert 367
 Spender, Stephen 317
 Spengler, Oswald 307, 351
 Spinoza, Baruch 550
 Spira György 733
 Spiró György 330
 Spranger, Edward 307
 Sréter János 731
 Stampa, P. A. 188
 Stansith-Horváth Gergely 497
 Stanzel, F. K. 149
 Starhemberg, E. R. 283
 Statius, Publius Papinius 621, 634–635
 Staud Géza 289, 538
 Steen, Cornelius van den 83
 Stein Aurél 342
 Steiner, George 464
 Steinert Ágota 320
 Stendhal 301, 695
 Stigelius, Ioannes 215
 Stobaeus 214
 Stoll Béla 202, 209, 539
 Stoll, Wolfgang Jacob 680
 Stolleis, Michael 642
 Stöckel Lénárd 484–485, 489
 Stöhr, Ernestine 637
 Strachey, Lytton 315
 Stranover, Tobias 292–293
 Strauss, Walter L. 496
 Stromp László 486, 500
 Strozza, Tito Vespasiano 618, 631
 Subrich György 676
 Suidas 214
 Sulzer, Johann Georg 691–692
 Suso, Henrik 185
 Sütő András 198, 200, 457–458, 463
 Svéd László 524, 533
 Sydov, Eckhart von 381
 Sylvester János 190, 339
 Szabédi László 127, 198–199, 458, 463
 Szabó András 483, 485–486, 488, 502, 504
 Szabó Árpád 696
 Szabó T. Attila 414, 457, 461
 Szabó Dezső 460, 463–464
 Szabó Flóris 20, 335
 Szabó Géza (egyházttörténész) 483, 485, 491, 493–498, 501
 Szabó Géza (irodalomtörténész) 201–202
 Szabó György 500
 Szabó István 655
 Szabó József 557–558
 S. Szabó József 483, 491
 Szabó Júlia 531
 Szabó Károly 78, 81
 Szabó Lajos 187
 Szabó László 78
 Cs. Szabó László 194, 314–318, 475–477
 Szabó Lőrinc 266, 394, 496, 674, 711
 Szabó Pál 739
 Szabó Pál Zoltán 311
 Szabó Péter 298
 Szabó Zoltán 198–199, 370, 457
 Szabó G. Zoltán 590, 610–611
 Szabó Zsuzsanna 190
 Szabolcs Ottó 732
 Szabolcsi Bence 407, 424–425, 563
 Szabolcsi Hedvig 295–297
 Szabolcsi Miklós 59, 469, 527, 532, 560, 562, 566, 570
 Szajbély Mihály 105
 Szakasits Árpád 532
 Szakonyi Károly 330
 Szalárdi János 209, 229
 Szalay Benjamin 223
 Szalay László 228–229, 276, 320–321, 674
 Szamosközi István 496
 Szamuely Tibor 525
 Szántó Gábor András 469
 Szántó György 459
 Szántó György Tibor 203–204
 Szántó István 187
 Szántó Judit 58, 62, 71, 559–560, 562, 564, 571
 Szántó Kovács János 734
 Szántó Péter 182
 Szántó Tibor 181
 Szapolyai János → I. János király
 Szappanos Balázs 569
 Szarvas Gábor 427, 430
 Szász Ferenc 695
 Szász Zoltán 383
 Szathmáry Károly 314
 Szauder József 336, 350, 356, 476, 684
 Szauder Mária 684

- Szávai Géza 457
 Szávai János 371
 Széchenyi Béla 52
 Széchenyi Ferenc 33, 357
 Széchenyi György 643
 Széchenyi István 32–53, 97, 100, 308–309, 406,
 464, 592, 606–610, 732
 Széchenyi Zsigmond 475
 Széchi Gáspár 682
 Széchy Károly 674, 682
 Szegedi Dégi Pál 491, 501, 503
 Szegedi Ferenc 496, 505
 Szegedi Kis István 188, 216–218
 Szegedi Lajos 486
 Szegedi Literáti István 491, 505
 Szegedi Mátyás 489, 504
 Szegedy-Maszák Mihály 32, 49, 51, 103–104,
 135–136, 142, 150, 153, 155, 157, 160–161,
 301, 718–720
 Szegfű László 1
 Szegi Pál 244
 Szekcsői Herceg Péter 7
 Székely György 20
 Szekffű Gyula 193, 205, 277, 280, 285, 290, 306,
 308, 310–312, 337–338, 719
 Selezseényi György 189, 275, 643
 Széles Klára 507, 567
 Szelestei N. László 78, 211, 221, 720–723
 Szélpál Árpád 532
 Szemere Bertalan 308, 353, 477, 606
 Szemere György 593, 596
 Szemere Krisztina 595
 Szemere László 592
 Szemere Miklós 593
 Szemere Pál 206, 353, 476, 592–596
 Szemere Teréz 592–594, 596
 Szénássy Barna 473
 Szenci Molnár Albert 22, 27, 29–31, 81, 85, 341,
 466, 480, 489, 498, 502–503, 505, 600–602
 Szentes Mária 593, 596
 Szentgyörgyi József 169–170, 174, 593
 Szentimrei Jenő 193, 458, 460
 Szent-Iványi Béla 590
 Szentiványi Márton 81, 647
 Szent-Iványi Sándor 460
 Szentjóni Szabó László 206, 356, 691
 Szentpáli N. Ferenc 323
 Szentpáli István 323
 Szentpáli Zsigmond 323
 Szentpétery Imre 3
 Szép Ernő 231, 233
 Szepes Erika 117, 130, 652
 Szepesi Pál 644
 Szepesy Ignác 551–558
 Szepesy Sámuel 551
 Szepesy Sámuelné Batta Antónia 551
 Szepsi Csombor Márton 85, 474
 Szepsi Korocz György 85
 Szerb Antal 16, 86, 309, 315, 336, 358
 Szerdahelyi István 117, 131, 470, 652
 Szerecz A. Imre 725
 Szeremlei Gábor 307
 Szigeti Csaba 95–96
 Szigligeti Ede 592
 Sziklay László 285
 Szikszai Agricola Demeter 486
 Szikszai Fabricius Balázs 483–495, 497, 499–
 502, 505
 Szikszai Fabricius Demeter 485
 Szikszai Hellopaus Bálint 489
 Szilády Áron 77
 Szilágyi Ákos 151
 Szilágyi Benjámin István 77
 Szilágyi Ferenc 207, 335–336, 694
 Szilágyi János 470, 617–618
 Szilágyi Péter 123, 128–131
 Szilágyi Sándor 320–321, 496
 Szilágyi Tönkö Márton 186
 Szilassy József 590
 Szili József 152, 345, 480
 Szily Kálmán 495
 Szini Gyula 231, 238, 394
 Szinnyi Ferenc 107, 228, 361
 Szinnyi József 293, 508
 Szirmay Antal 692–693
 Szita László 552
 Szkander bég 289
 Szkhárosi Horvát András 184, 188
 Szmethanovics Károly 687, 689
 Szokoly Miklós 494
 Szokratész 67, 367, 386
 II. Szolimán 76, 341
 Szolón 214, 217–218
 Szomaházy István 365
 Szombathi János 486
 Szombati Sándor 69, 74
 Szombati-Szabó István 252
 Szontágh Gusztáv 134, 222, 227
 Szontágh Pál 731
 Szophoklész 214, 226
 Szőcs Géza 465
 Szőnyi Benjámin 474
 Szőnyi György Endre 30
 Szörényi László 342, 479–480, 605–606, 678,
 733
 Sztálin, Joszif Visszárionovics 199
 Sztárai Mihály 76–77, 184–185, 207, 487, 501,
 505

- Sztrabón 319
 Szuhay István 499, 501
 Szunyogh András 165
 Szuromi Lajos 128
 Szűcs Jenő 483
 Szűcsi József 507
 Szwedowska, Jadwiga 287
 Szymanska, Magdalena 287
- Tabéry Géza 459
 Tacitus, Publius Cornelius 334, 350
 Tahin Gyula 343
 Taine, Hyppolyte Adolphe 308, 315, 367
 H. Takács Marianna 109
 Takamura 260
 Takáts Sándor 501
 Taksony fejedelem 722
 Taliga István 19
 Tamás Aladár 561
 Tamás Attila 393
 Tamás Gáspár Miklós 464
 Tamási Áron 458–460, 463, 470
 Tamási József 477
 Táncsics Mihály 717, 732–733
 Tandori Dezső 86, 264, 269
 Tarantói Lajos 13
 Tarczy Lajos 307
 Tari Lőrinc 1, 16
 Tarnai Andor 85, 343, 350, 356, 358, 468, 480,
 590, 600, 637, 721
 Tárnoki Péter 8
 Tasi József 570
 Tasner Antal 45
 Tasso, Torquato 226–227, 673–674, 713
 Tassy Ferenc 474
 Tatarkiewicz 348
 Taubner Ignác 307
 Tectander, Georg 191
 Téglás J. Béla 639
 Téglásy Imre 76–77
 Telegdi Miklós 183–184, 187, 189, 207, 220
 Teleki Blanka 334
 Teleki Ferenc 173
 Teréz, Avilai Szent 185
 Teleki József 207, 334–335, 356
 Teleki László 206, 514
 Teleki Sámuel 173, 617–618, 620, 634–635
 Tennyson, Alfred 316
 Terentius, Publius T. Afer 540
 Tersánszky Józsi Jenő 735
 Tertullianus, Quintus Septimius F. 214, 350, 355
 Tetsujiro Inouye 249
 Teutsch, Friedrich 473, 494
 Teutsch, Georg Daniel 540
- Thaisz András 223–225
 Thalész 214
 Thaly Kálmán 276
 Thar Jánosné 501
 Theodorétosz 214
 Theokritosz 385, 630
 Thienemann Tivadar 305–312
 Thoraonymus Mátyás 491–495, 497, 500–501,
 503, 505
 Thököly Imre 96, 276–278, 280–287, 321–322,
 597, 639, 642–644
 Thököly István 500, 504
 Thököly Miklós 500, 504
 Thököly Sebestyén 497, 499–500
 Thuanus 190
 Thúri Farkas Pál 486, 489, 500, 601
 Thúri György 496, 500, 504
 Thúri Pál, ifj. 486, 504
 Thuróczy János 10, 318–320, 341, 678
 Thurzó György 466
 Thurzó Imre 475
 Thúry Etele 28, 293
 Thury Zoltán 364
 Tibullus, Albius 622, 627, 632
 Tieck, Ludwig 106, 371
 Tinódi Sebestyén 300
 Tisza István 402
 Tisza Kálmán 203–204
 Tisza Lajos 607
 Tiziano, Vecellio 109, 112–115
 Todorov, Tzvetan 347
 Toepke, Gustav 496
 Tofeus Mihály 324
 Toldy Ferenc 16, 165–166, 169, 174–175, 177,
 179–180, 206–207, 223–224, 227, 300,
 321, 334–335, 407, 410, 477, 589, 683–685,
 689–690, 693–694
 Toldy István 320–321
 Tolnai Fabricius Tamás 494, 497–501, 503, 505
 Tolnai Gábor 30, 167, 468, 600
 Tolnai Katona Miklós 493, 500, 503–504
 Tolnai L. Vince 489–490, 500, 504
 Tolnai Miklós 76
 Tolnai Ottó 465
 Tolnai Vilmos 305, 307, 309, 353–354
 Tolsztoj, Lev 695–696, 700–701
 Toma Katalin 676
 Tomitsu Okasaki 248, 252
 Tomoroni 253
 Tompa József 131
 Tompa László 459
 Tompa Mihály 340
 Tordai Ádám 486
 Tordai Zádor 460

- Tormássy Gizella 361
 Toschi, Paolo 409
 Toshinari 254
 Tótfalusi Kis Miklós 201, 466–468, 538, 556
 Tóth Árpád 246, 393–397, 657–672
 Tóth Béla 362
 Tóth Dezső 97, 615–616
 Tóth Imre 330
 Tóth István 468
 Tóth Lőrinc 592
 Tóth Sándor 458, 462
 Toussaint, Daniel 601
 Toynbee 351
 Tömörkény István 711–712, 734, 737
 Tönnies 710
 Török Bálint 653
 Török Ferenc 499
 Török Gyula 238
 Török József 336, 593
 Török László 617
 Török Pál 554
 Török Sophie 335–336, 593–594
 Tragor Ignác 211
 Trausch, Franz Josef 494
 Trencsényi-Waldapfel Imre 232
 Tribelius Gergely 500
 Troetsch, Ernst 307
 Truhlař, J. 583
 Tschan-Jo-Su 246
 Tsurayuki 257
 Tu Fu 246
 Tullius, Jacobus 674
 Turóczi László 645
 Turóczi-Trostler József 16, 307, 309
 Tutsek Anna 362
 Tüskés Tibor 734
 Tvarnyik János 569
 Tverdota György 54, 58, 373, 479
 Tylor, Edward B. 373–378
 Typotius, Jacobus 83

 Ugrin Aranka 733
 Uhlich, Gottfried 276
 Uitz Béla 523, 527, 532
 Újfalvi Imre 489, 492, 495, 497–498, 500, 504–505, 590
 Unamuno, Miguel de 315, 367, 704
 Unger Mátyás 733
 Ungnad Kristóf 499
 Uray Piroška 332, 602
 Urbán László 617–620, 622–623, 625–629, 635
 Urfé, Honoré d' 729
 Usener, Hermann Karl 60

 Uszpenszkij, Borisz 134

 Űrögdi János 211

 Váci Gergely 497–498, 504–505
 Váczy János 166, 476, 589, 684–685, 691
 Váczy Péter 308–309
 Vadasi György 9
 Vágó Béla 529
 Vágó Márta 62, 73
 Vahot Imre 507, 516, 592
 Vajda György Mihály 480
 Vajda János 200, 340, 458
 Vajda László 696
 Vajda Péter 129
 Valachi Anna 559
 Valentiny Antal 465
 Valerius Maximus 214
 Valéry, Paul 70
 Valkocsi Pál 8, 12, 14
 Vámosy Klára 410
 Vanyó Tihamér 281
 Váradi Béla 414
 Váradi Péter 408
 Varga Imre 81, 95–96, 162, 164, 328, 468, 538, 548, 639, 642, 644, 723
 Cs. Varga István 718
 Varga János 47
 Varga József 94
 S. Varga Katalin 473
 Varga Pál 132
 Vargha Kálmán 358
 Vargyas Lajos 117–125, 127–128, 131, 412, 419, 674
 R. Várkonyi Ágnes 291, 673
 Várkonyi Hildebrand 309
 Várkonyi Nándor 311, 364
 Várkonyi Sándor 107, 116
 Várossy Gyula 573–575
 Varró István 367
 Varro Marcus Terentius R. 214
 Varsányi Gósa Mihály 502
 Vas István 342, 718
 Vásárhelyi Judit 29–30, 341, 600–602
 Vasari, Giorgio 109
 Vass József 166, 169, 173, 176, 180
 Vass László 556–557
 Vasváry Ödön 205
 Vayerné Zibolen Ágnes 295
 Völckeren, Johann Peter 283
 Vecsey József 307
 Vedano, Alessandro da 488
 Végh Béla 458
 Végh István 554

- Végh János 20
 Véghegyi Dezső 2
 Vehe-Clirius, Matthias 339
 Vekerdi József 130
 Vekerdi László 735
 Vellutello, Alessandro 682
 Verancsics Faustus 473
 Veres András 87
 Veres Péter 463, 470, 734
 Veresmarti Mihály 638
 Veress Dániel 332–333
 Veresegyházi Szentyei István 201
 Veress Endre 490
 Vergilius, Polydorus 215
 Vergilius (Publius Vergilius Maro) 214, 303, 617, 619–621, 623–625, 629–631, 633–636
 Verlaine, Paul 350
 Vermilius, Petrus 214–215
 Vermulaeus 647–648, 651
 Verseghy Ferenc 222, 226, 341, 357, 685–686
 Vértes György 571
 Vesalius, Andreas 640
 Vetési János 488, 504
 Vetéssy István 85
 Vette, Georgius Johannes 539–540, 544
 Vezér Erzsébet 86, 94
 Victorinus Rhetor 214
 Vida László 477
 Vikár Béla 562,
 Villani, Giovanni 11
 Villani, Matteo 10
 Villeneuve, Arnauld de 189
 Villeray, Le Coq de 321
 Villon, François 198
 Virág Benedek 206
 Virágh Mihály 554
 Vischer, Friedrich Theodor 371
 Viski Károly 412
 Viszota Gyula 610
 Vita Zsigmond 457, 461–462, 465
 Vitéz Szabó Pál 305
 Vitkovics Mihály 206–207, 225, 594–595
 Vitnyédy István 96
 Vivaldi, Antonio 316
 Vives, Juan Luis 215
 Vizi Albert 562–563
 Voet, Leon 727
 Voinovich Géza 364
 Volf György 331
 Volly István 419
 Voltaire (François-Marie Arouet) 222, 548–550
 Voss, Johann Heinrich 168, 180
 Vossius, G. J. 468
 Vörös Imre 550
 Vörös Mihály 554
 Vörösmarty Mihály 97–106, 136, 203, 223–224, 226–228, 309, 329, 342, 536, 592, 615, 729
 Vujicsics D. Sztóján 343
 Waczulik Margit 473–475
 Wagner, Franciscus 277
 Wagner Károly 500
 Wainright, H. 251
 Wakameda Takei 251
 Waldapfel József 350
 Walde, O. 583
 Waldkirch, Conrad 495, 584
 Waley, Arthur 250, 255–256, 265–267, 273
 Waliszewski, K. 280
 Wallaszky Pál 355–356
 Wallenstein, Albrecht 580, 583
 Walsh, Clara A. 251
 Waltherr Gizella 592
 Ward, William 480
 Warga János 307
 Warren, Austin 199, 238
 Wass Albert 465
 Wéber Antal 222, 226
 Weber, Johann 5
 Weber Péter Simon 177, 180, 539–541, 544
 Wędzicha, Lubomir 283
 Weier, Johann 24, 27
 Weiss, J. M. 24
 Wekerle Sándor 402
 Welack, Matthaeus 502
 Wellek, René 199, 238, 346–348, 353–355, 357, 671
 Weltner Jakob 530
 Wendroth, H. 30
 Weöres Sándor 330, 535, 537, 615, 674
 Weriner Mór 2
 Wernher György 485
 Wertner Mór 3, 9, 12–14
 Wesling, Donald 480
 Wesselényi Ferenc 643, 674, 676–677, 679, 682
 Wesselényi István 322–328
 Wesselényi Miklós 34, 308, 334, 593, 606–610
 Wessely Ödön 307, 309
 Wessprémi István 591
 Wieland, Christoph Martin 168, 222
 Wiener, Philip P. 346
 Wierer, R. 205
 Wilde, Oscar 110, 704
 Wimmer, Jan 276, 279
 Winckelmann, Johann Joachim 295, 519, 692
 Windakiewicz, Stanisław 284
 Windischgrätz, Alfred 334

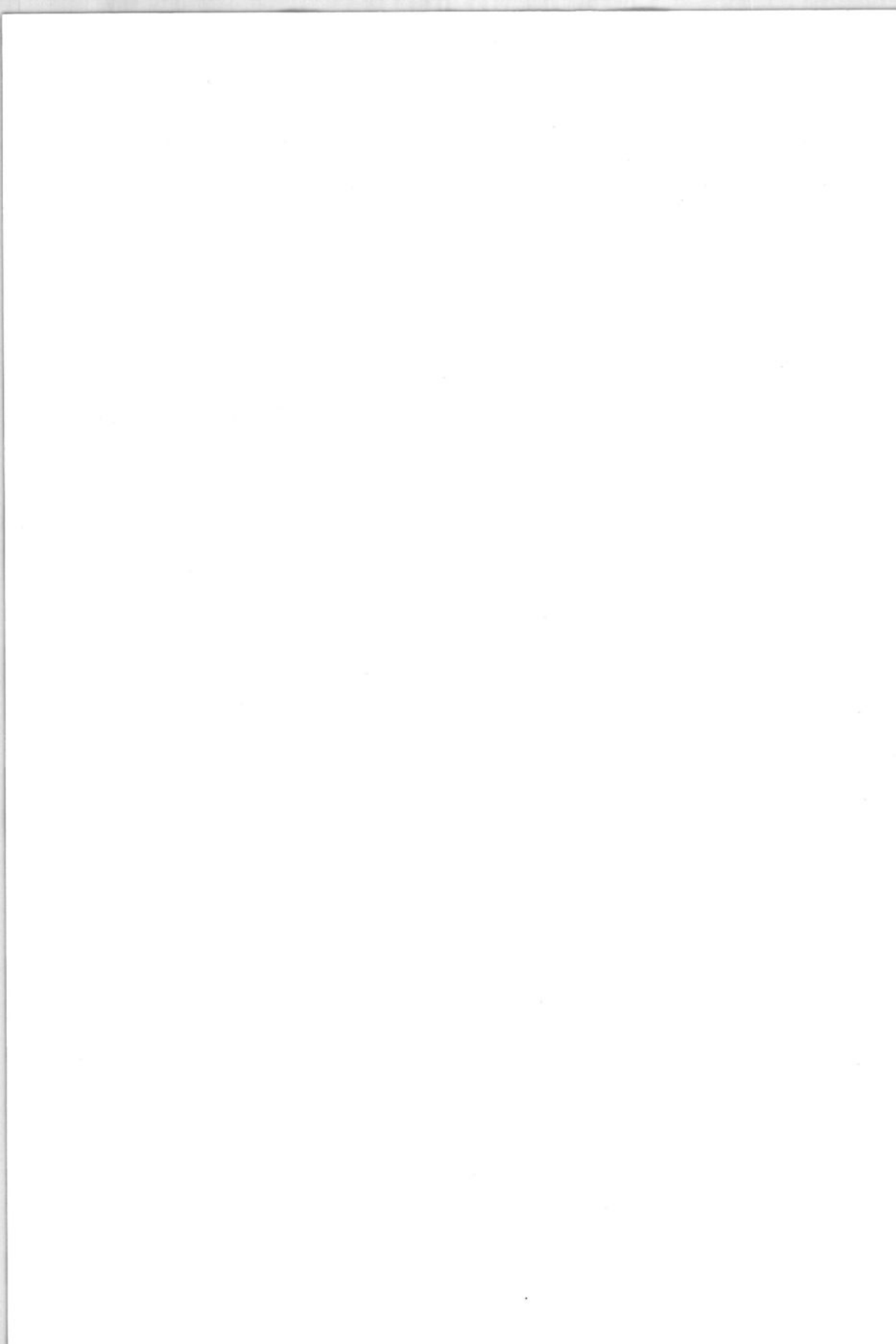
Winshemius, Vitus 490
Wisłocki, Władysław 290
Wittgenstein, Ludwig 348
Wójcik, Z. 276, 285
Wolffurt Konrád → Lupo, Corrado
Woolf, Virginia 315
Worpitz, Georg 649–650
Wright, Christian E. G. 250, 252
Wurzbach, Constant 717

Xenophón 214, 290, 583

Yamazaki Sōkan 266
Young, Karl 417, 419–420

Zabanius János 539–542
Zách Felicián 2–3
Zacharasiewicz, Waldemar 637–638
Zádor Anna 294, 296
Zágoni István 193, 460
Zágonyi Ervin 246, 261, 267
Záhony Éva 457, 465
Zalai János 617–618, 628
Zalán Menyhért 408
Zalánkeményi Kakas István 191
Závodszky Levente 2, 281
Zelk Zoltán 735–736
M. Zemplén Jolán 473, 647
Zénón 214
Zentai János 224

Zentai Mária 97
Zerffi Gusztáv 714–718
Zerffi, Julius Stepan 717
Ziegler, Leopold 308
Zilahy Sebes András 324, 654
Zlinszky Aladár 57, 63, 67, 69, 384–389, 391
Zola, Emile 106, 315
Zolnai Béla 306, 309–310
Zolnay László 14, 16, 19–20
Zoványi Jenő 77, 210–211, 213, 293, 324, 483,
486, 489–491, 493–494, 496–499
Zrínyi Ilona 334
Zrínyi Izsaák 679
Zrínyi János 334
Zrínyi Miklós 79, 83, 126, 129–130, 207, 275,
334, 535–537, 580, 597–599, 644, 651,
673–683, 713
Zrínyi Péter 322, 676–677, 679, 682
Zrunek György 414–417, 422, 424, 426, 456
Zsámboky (Sambucus) János 81, 503, 535, 580–
588, 678, 727–728
Zsigmond király 1, 413, 599
III. Zsigmond 286
Zsigmond Ferenc 228
Zsilinszky Mihály 191
Zsindely Endre 502–503
Zsindely István 488
Zsoldos Attila 16

A MAGYAR ŐSMONDA ANONYMUS ELŐTT

A hun–magyar kapcsolat ügye sok évszázadon át tisztázottnak vagy csak részleteiben vitathatónak látszott, az utolsóban azonban megbolydult, és mára, ami a körülötte felburjánzó irodalmat illeti, áttekinthetetlen szövevénné lett. A kérdés több, részben egybeeső ponton forog, amelyek közül az egyik, hogy csakugyan hun ősköztől származik-e a magyarság, meg a másikon, hogy van-e egyáltalán rokonság a két nép között, ma stabil állást foglalhatunk, kimondván, hogy a hunok és a magyarok között nem áll fenn sem közvetlen testvéri, leszármazotti, sem áttekinthető családfán ábrázolható rokon kapcsolat. Mégis, már erről a legtisztábbra söpört sarokról is meg kell mondanom, hogy csak annyira tiszta, amennyire a szembe vagy párhuzamba állított két fogalom, a hun meg a magyar az. A kutatás egyre több irányba való kiterjesztése ugyanis nemhogy nem világította meg a régen homályos mozzanatokat, hanem a világosnak vélteket is ködbe burkolta olyannyira, hogy a különböző diszciplinák tanítása nyomán ma már többféle magyarságról, hunságról beszélhetünk, mert van antropológiai, etnikai, etnográfiai, kulturális, történelmi nyelvi és megannyi másféle magyarság, hunság. A különböző megközelítéseket olykor egymással merőben ellenkező és önmagukban is labilis eredményekhez vezetnek. Kérdés továbbá, mely időponttal zárható le az a folyamat, amelynek a végén kialakult magyarságról beszélhetünk. Ezer szerencse, hogy e bozótba nem kell bemerészkednem ahhoz, hogy a címben felírt problémát körülkerítsem, mert csak egy hiedelemrendszer létéről van szó, és nem arról, hogy van-e annak valós és tudós alapja, avagy nincsen.

Élt-e a hun–magyar rokonság gondolata akkor, amikor magyar író az első, azóta olvashatatlan fátyol sorokat lejegyezte népe történetéről? Kutatóink egy része azt gondolta, hogy az úgynevezett magyar hun monda egészében kitalálás, amelynek nemcsak ténybeli indoka nincs, de hagyományalapja sem volt feljegyzése idején. Mások, annak elismerése mellett, hogy a monda végleges formájának kialakulásában jelentős szerep jutott a későbbi irodalmias színezésnek, okoskodó kombinációnak és célzatos ferdítésnek, mégis feltételezték valami ősi hagyományt, amely a továbbformáláshoz kiindulópontul szolgált. Ez a hagyomány abból az időből lett volna eredeztethető, amikor a magyarság elei a hun törzsek közé tartozó bolgár-törökökkel álltak szoros, nyelvészeti és igazolható, forrásokban is kimutatható kapcsolatban, akiktől valamiféle mondaanyagot átvehettek, azt saját mitológiájukhoz, történelmükhöz, emlékeikhez hasonlíthatták. Csakhogy a legeslegújabb megállapítás szerint a bolgárok nem sorolhatók a hun törzsek közé, következőképp hun hatásokat sem közvetíthettek.¹ Azokra, akik az egészet, úgy, ahogy van, készpénznek vették, ma már szót sem érdemes vesztegetni.

¹CZEGLEDY Károly, *Árpád és Kurszán in Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. Bp. 1975. 45.

Abban az egyben bizonyosak lehetünk (ezt Anonymus tanúsítja), hogy a régi, a XI–XII. századi közvéleményben élt valami elképzelés – talán több is – a magyarság eredetéről, valami mesélhető, énekelhető formában őrzött ősmonda – talán több is –, amely a jokulátorok jóvoltából szállt nemzedékről nemzedékre. Amit erről biztosan tudunk, csupán annyi, hogy nem volt egészen azonos a P. mester által előadott verzióval, hiszen ő hamis mesének minősíti.

Arra a kérdésre, hogy van-e hun hagyomány régi irodalmunkban, a válasz határozott igen. Van, Kézai óta írásban van, és él, vagy legalább élt a XIX. századig. És még csak nem is egyes motívumokról van szó, amelyek egy széles mederben hömpölygő, szerteágazó, sok szálat bonyolító mitologikus folyamat érdekességképpen színeznek, hanem egy ösztövért, alig néhány tagból komponált mondakör közepéről, gerincéről. A hun–magyar kapcsolat hiedelme a magyarság történeti önismeretének mindenkoron meghatározó tényezője volt, mi több, szinte-szinte egyedül látta el azt a funkciót, amit más népek egész történeti hagyománykincse szokott betölteni. Ez reprezentálta a „hajdani erkölcsöket”, az „ősi dicsőséget”, ez hordozta a jövőbeli felemelkedés ígérését, és ha véletlenül a szokásosnál jobban mentek a dolgok, a kortársak megkönnyebbülten konstatálták Attila idejének visszatértét. A honfoglalás – a „második bejövétel” – óta eltelt ezer esztendő eseményei a hun korszak feledhetetlen tényein voltak értékelhetők, legnagyobbjaink, István, László, Mátyás csak Attilához volt mérhető. „Kelj fel, régi vitézek! Ek bátorítója, Atylla!” kiált Haller János 1682-ben.

Voltaképpen ez az, ami fölkeltette bennem a gyanút azokkal az újabb időkben eluralkodott nézetekkel szemben, amelyek a magyarországi hun monda velejét is, gyökerét is Anonymusnak, Ákos mesternek vagy Kézainak tulajdonították. El nem tudom képzelni, hogy egy nép történeti tudatát századokon át meghatározó hagyomány egyetlen ember agyalmánya volna. Nem kell-e a monda ősi léte mellett tanúskodó bizonyítéknak tekintenünk azt aényt, hogy Attila sírját Móra parasztjai is keresik, hogy a Hadak Útja Ady számára is járható? Dézsi Lajos a *Világirodalmi lexikon*ban (III. 1224–5.) egy teljes hasábon sorolja fel az ismertebb mondákat, és nincs közöttük egy is, amelynek szerzője volna. A feljegyzők, összeállítók, a költők átgűrhatják az anyagot, elferdíthetik a szerkezetet, bővíthetik a mesét, kurtíthatják is, meghamisíthatják, és tudatlanul vagy célzatosan összekeverhetik más elemekkel, de a fundamentumot nem vethetik meg. A mi hun mondánk lenne az egyetlen kivétel?

A tárgyban legutóbb két mértékadó állásfoglalás látott napvilágot. Mindkettő azt a nézetet vallja, hogy a magyarságnak eredendő hun mondája atomjaiban sem létezett, és az e címen ismert elbeszélés minden porcikája, legalábbis a hunokkal való összefüggésében, későbbi kéz akart alkotása. Ezt az álláspontot foglalta el Györfy György *Kronikáink és a magyar őstörténet* c. 1948-ban megjelent munkájában, majd őt követve eredményeit továbbgondolva és valamelyest korrigálva Horváth János *A hun-történet és szerzője* c. 1963-as íK-cikkében. Mostanában Kristó Gyula is csatlakozott hozzájuk.² A tagadás szelleme nem bennük fogant meg, ők csak a bizonyosság rangjára emelték azt a sok kételyt, amely e kérdést illetően már az előző évtizedekben is fel-felmerült a kutatókban. Klaniczay Tibor az 1964-es irodalomtörténeti kézikönyvben érezhető fájdalommal bár, de kénytelen beletörődni a „szkeptikusok” álláspontjába, akik „bebizonyították, hogy a

² *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*. 3 in *Mítosz és történelem*. Bp. 1978. 55–64.

legbűszkébben emlegetett ún. hun mondák sohasem léteztek, mivel az ezek feltételezéséül szolgáló krónikarészletek mindenestül tudós szerkesztményeknek bizonyultak”.

Györffy és Horváth érveit senki sem cáfolta meg, a dolog változatlanul áll, némelyek pedig azóta is szomorúak. Én azonban azt hiszem, hogy a kutatás e kérdésben azért nem jutott egyfelől valós, másfelől megnyugtató eredményre, mert a rajongók is, a szkeptikusok is ugyanabba a gödörbe estek: az ősi hagyományt olyan messzi régiségben keresték, ahová szem el nem lát.

Györffy és Horváth véleménye között (a most érdekes témában) csak a történet kiagyalójának a személyét illetően van különbség, amennyiben Györffy Ákos mesterben, Horváth Kézaiban véli azt fölfedezni. Mindketten megegyeznek abban, hogy a széles alapokra fektetett elbeszélés alapötlete – Árpád Attilától való származtatása – Anonymus elméjében fogant meg. Ez a dolog sarkpontja, hiszen ha a mondakör bármely elemét Anonymus előtt is megtalálnánk, az ősi hagyomány létét igen nehéz volna tagadni. Csak-hogy, persze, a megelőző időből magyar történeti mű nem maradt ránk, olyan sem, amiből a hun hagyomány léte vagy nem léte megállapítható lenne.

Györffy abból indul ki, hogy Anonymus kortársa volt Viterbói Gotfridnak, személyes ismerőse Gotfrid kollégáinak, Ansbertusnak meg Lübecki Arnoldnak, akik 1189-ben megfordultak Magyarországon, és behozták ide a Viterbói elméletét, azt a külföldön élő hiedelmet, hogy a magyarok azonosak, illetve egy eredetűek a hajdan Pannóniát tartó, félelmetes hírű hunokkal. Anonymus korának a meghatározásában azonban a kutatás mind a mai napig nem jutott dűlőre. Legutóbb is homlokegyenest ellenkező nézetek csaptak össze. Elég lesz, ha Csapodi Csaba összefoglalójára³ utalok. Ez a kiindulópont tehát nem látszik alkalmasnak arra, hogy más kérdések eldöntésére belőle induljunk.

A gondolatmenetben egy döccenő is van. Az tudniillik, hogy ha a Névtelen netán hallott is valamit Gotfridtól a magyarok eredetéről, azt nem értékesítette a Gestában. Ebben ugyanis szó sincs a hun–magyar azonosságról, ebben csak az Attila–Árpád leszármazás kap helyet, ez sem egészen konkrét formában. Csak arról van szó, hogy Attila ugyanabból a nemzetségből született annak idején, amelyből Árpád később. Györffy éppen ezzel bizonyítja, hogy a jegyző még nem hirdette a két nép közötti rokonságot, ő csak a dinasztikus kapcsolatot vázolta fel, és ezt az ötletet vitte tovább Ákos mester. Furcsa kacskaringó ez, mármint az, hogy a hun–magyar rokonság Arnoldék által importált elméletét P. mester leszűkítette a családi azonosságra, amit Ákos (vagy Kézai) visszabővített Gotfrid eredeti koncepciójára.

A feltételezés alapja, hogy Anonymus elbeszélése igen is ismert volt a hazai értelmiség körében. Ebben azonban, mint látom, még mindig nem született közmegegyezés szakirodalmunkban. Például Kristó Gyula határozottan tagadja (MKSz 1972. 166–173.).

Lássuk most már azokat az érveket, amelyek Anonymus, Ákos mester vagy Kézai szerzősége mellett szólnak, ilyenformán kizárják, hogy a magyarságnak korábban is lett volna tudomása a hunokkal való kapcsolatáról, de legalább az Árpád-ház Attila családjából való eredéséről.

Első helyen az az ellentmondás áll, amely egyfelől a mondai hitelében támadhatatlannak tartott vérszerződés és fejedelemválasztás, másfelől a dinasztikus folytonosságot dokumentáló Attila-hagyomány között észlelhető. Az ellentmondás csakugyan fennáll. Ámde miért ne élhetnének egy nép tudatvilágában egymás mellett ellentmondásos mozza-

³ Az Anonymus-kérdés története. Bp. 1978.

natok? Különösképp egy olyan, számos etnikumot vegyítő nép körében, mint a magyar, mely „vajmi sokszoros összetételű és heterogén elemekből álló mythosi maradványokat őriz még ma is lelke mélyén” – hogy Katona Lajost idézzem (*A kedd asszonya*. Bp. 1905. 15.). Minden érvelést fölöslegessé tesz maga Anonymus, aki mindkettőt lejegyzí, ügyet sem vetve az összeférhetetlenségre. A két vonal még Táncsics Mihály tankönyvében is békésen megfér egymás mellett, jóllehet teoretikusan akkor is ellentétes. Ez az érv, ha már érvként használjuk, inkább Anonymus szerzősége ellen tanúskodik, hiszen ha az Attilára utaló elméletet ő találta volna ki, nyugodtan elhagyhatta volna, ami ezzel ellenkezik. Mellesleg, hogy a dinasztikus folytonosság és a szabad királyválasztás elve a gyakorlatban sem üti egymást, arra elegendő bizonyíték az a néhány évszázad, amíg a magyar trónon az Árpádok meg a Habsburgok ültek.

Más. Konstantinos cáfolja Anonymus előadását Árpád származása felől. A császár szerint Levedi volt előkelő nemzetségből való, míg Árpádot csak rátermettsége miatt választották fejedelemmé. Györffy úgy gondolja, Anonymus az, aki mind az előkelőség, mind a rátermettség érdemét Árpádra ruházza. Ez az érv azonban csak akkor ül, ha bizonyítani lehet, hogy a Névtelen egyáltalában is ismerte Levedi nevét, genealógiáját, és készakarva hagyta ki őt a sorból, hogy ősei dicsőségét Árpádra ruházza. Erről azonban szó sem lehet. Levedi egyáltalán nem szerepel a magyar hagyománykörben; Kézai sem ismeri, a krónikakompozíció sem ismeri, senki sem ismeri, következésképpen az összforrásban sem lépett fel, és Anonymus sem hallott róla. Ha az Árpád-ház csakugyan az ő őseit orozta el, ez a családfintaság jóval korábban megtörtént, ezt az követte el, aki Levedi nevét a fejedelem listájáról törölte, méghozzá úgy, hogy arra már a XI. században sem emlékeztek. Mellesleg, témánk szempontjából egészen mindegy, hogy Attila – az előkelő ő – eredetileg Levedi vagy Árpád családfáján szerepelt-e, a magyar ősmondában így is, úgy is benne volt.

A harmadik érv az, hogy az Anonymus által megőrzött eredetmonda szerint az Árpád-ház őse a turul és az emse volt, márpedig Attila nem ezektől származik, az ő nevét csak később csempészték bele a mesébe. Ámde az is bizonyos, hogy Álmos neve is interpolációval került bele. A totemisztikus eredetmonda ugyanis a legprimitívebb vallási rendszer terméke. Sokkal-sokkal előbb keletkezett, mint ahogy akár Attila, akár Álmos meglátta a napvilágot. Ezzel az indokkal a testvérösöket is ki kell iktatnunk a sorból, hiszen ők sem e totemállatok maradékai. A krónikakompozíció Eneth nevével egy másik, hasonló ősmonda nyomát mutatja. A többszörös ellentmondásból ismét csak az következik, amit az előbb mondtam: ez a hagyománykör több rétegből tevődik össze.

Györffy ez érvek alapján arra a következtetésre jut, hogy a XI. századi Gesta ismerte ugyan Attila nevét, de róla csak mint hajdani pannóniai uralkodóról szólt, és nem hozta őt összefüggésbe az Árpádokkal. A hunok neve elő sem fordult abban. A magyarságnak a hunokkal való azonosítása nyugati eredetű ötlet, de ott sem tudatos megfontolásból fakad, hanem – legalábbis kezdetben – tájékozatlanságból eredő félreértés. A legtöbb forrás – mondja –, amely a X. századi események kapcsán hunokat emleget, a XI. századi részében már Ungri, Ungari, Hungari megnevezést használ, és a két népet nem is tartja ugyanannak. „Kétségtelennek kell tartanunk tehát, hogy a hun népnév emez új tartalmú felélédesét a magyarok nyugati kalandozása váltotta ki, s a nyugatiak tájékozatlanságátette lehetővé. A magyarok jobb megismerésével ez a névhasználat fokozatosan el is tűnik.”

Azt mondja, hogy határozott azonosságról először a XI. századi *Chronicon Eberspergense* ír 933-nál: „Hunni qui et Ungri”. A XII. században csak két helyen fordul elő hasonló megjelölés, *Lupus Protospatarius*nál és a *Chronicon Polonorumban*. A XII. sz. végétől Viterbói Gotfrid nyomán válik közkeletűvé. A hunokkal való azonosság hite tehát kezdetben távolról sem volt általánosan elfogadott tétel, és az igazán jól értesültek, mint az *Annales Bertiniani* meg Regino, nem is beszélnek róla.

A valóság azonban nem egészen így áll.

*

A magyarokat elsőként Ungri néven említi Hinkmár érsek (†882) az *Annales Bertiniani* 862. évnél: „hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur”. Hinkmár értesülése eredeti, nem írott forrásból való, és maga a kézirat is közelkorú, a 900. év táján keletkezett.⁴

Ezt a hírt általánosabb fogalmazásban, a Hinkmárnál jelzett konkrét támadás helyett a kereszténység zaklatásáról beszélve értékesíti a 863. évnél az *Annales Alamannici*, mely azonban a kérdéses nép megjelölésénél a „gens Hunorum” kifejezéssel él a X. század elején íródott részében. Innen kerül aztán tovább végérvényesen a hunok számlájára és a 863. évre írva az *Annales Sangallenses maiores* és az *Annales Weingartenses* szerzőihez.

A Fuldai évkönyvek 882-től 901-ig terjedő V. folytatásának első híradása 892-ben Ungariiról beszél, két évvel később ezt mondja: „Avari, qui dicuntur Ungari”, majd 895-ben csak Avari, a következő évben újra „magyaroknak nevezett avarok”, ugyanígy 900-nál is. A most idézett lipcsei kódexnél fiatalabb variánsok a „qui dicuntur Ungari” kitétel el is hagyják, és a magyarokat egyszerűen avaroknak nevezik. 901-től valamennyi változat az Ungari név használatára tér át.

A 886 és 923 között keletkezett, Dado verduni püspökhöz írt levélben (Gombos 3056. sz.) a magyarok Hungri néven szerepelnek: „Hungros, qui nunquam antea auditi sunt, sed modo in novissimo tempore apparuerunt”. A Hungri név ez esetben különös jelentőséget kap, mert a levélíró éppen ennek alapján igyekszik valami közelebbit kitapogatni az ismeretlen nációról, és összefüggésbe hozza azt a német Hunger szóval. E tudósítás más vonatkozásaira mindjárt visszatérek, egyelőre azt szögezem le, hogy a levélírónak fogalma sem volt a magyarság hun vagy avar eredetéről.

Ungari(i)t ír Theotmár 900 első felében kelt és IX. János pápához küldött kétes hitelű levele (Migne PL CXXXI.).

Ugrinak nevezi a magyarokat mind Cirill, mind Metód szláv nyelvű legendája a IX–X.

⁴ Az idézett források a magyar régiség kutatói előtt eléggé ismeretesek ahhoz, hogy a folytonos hivatkozásoktól eltekinthessek. A magyarok Szentpétery SRH kiadásában voltak a kezemben, a külföldiek zöme a MGH SS, kisebb részben Muratori RIS és Pez SRA kötetekben találhatók. Gombos CF csaknem valamennyit közli. A néhány más lelőhelyet megadom. A szövegekre, variánsaikra, kézírataikra vonatkozó tudnivalókat (kor, hitelesség stb.) a szövegközléseket kísérő tájékoztatókon kívül ld. POTTHAST, *Wegweiser* (I–II., 1896); *Repertorium fontium historiae mediæ ævi* (I–, 1962–); DAHLMANN–WAITZ, *Quellenkunde* (I–V., 1969–1980; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 2. Aufl. Berlin–New York, I–, 1978–.

század fordulóján. A szláv szövegek később is többnyire az ugor nevet, illetve ennek származékait használják (Nesztor stb.).

„A magyarok nyilaitól” (ab-Ungerorum iaculis) retteg 900 táján a Deprecatio Mutinensis.

Időben ez után következik Regino 908-ban már készen álló krónikája. Művelt, érdeklődő ember lévén nem elégszik meg az események regisztrálásával, hanem összefoglaló értékelést is ad, jellemzésre törekszik, felhasználja olvasmányait. Tudja, hogy a magyarok szkíta származásúak, ami meg is felel a tényeknek, hiszen őseink arról a területről érkeztek, amit Szkítia pusztaságainak hívtak akkortájt. Regino tehát a 889. évnél Jordanes alapján összeállítja sokszor idézett leírását a magyarok eredetéről és szokásairól. A hunokkal vagy egyebekkel való kapcsolatukról azonban nem tud, a magyarok szerinte szkíta származásúak, nevük pedig Ungari, Ungarii vagy Hungari. Jellemző az a megállapítása, hogy nevük sem volt addig, míg a mocsarak közül ki nem bújtak.

Körülbelül ugyanebben az időben, 910 előtt keletkezett Modenában a Vita altera S. Geminiani, amely szintén úgy tudja, hogy az Ungri „ex horrendo Scytharum genere” valók.

Ekkortájtban írta Bölcs Leó (†912) a Taktikát. Ő a magyarokat – mint a bizánciak általában – türk néven ismeri. A 916 és 924 között szerkesztett Naum élete szerint a név Ungri. Ibn Ruszta munkájában magyar (m.dzs.gh.r) olvasható.

Igaz, hogy csak 1040 körül készült, de 926-os hagyomány alapján áll IV. Ekkehard Casus S. Galliája. A magyarokat Ungrinak nevezi.

Konstantinos Porphyrogennétos *De administrado imperiőja* 945 előtt készült. Bár egyedülálló részletességgel tárgyalja a türkök dolgait, hun meg avar kapcsolataikról nem tud.

A Tabularium Vercellense 964-nél: „pessima Ungarorum incursio” (Migne PL CXXXIV.).

Ungri, Ungari(i), Ungares, Hungari néven nevezi a magyarokat WalDRAMNUS 920 előtt, a Translatio S. Eugenii 928 után, az Annales S. Columbae Senonensis (936), az Annales Laubacenses harmadik része, az Annales Augienses második része, az Annales Alamannici szentgallenli harmadik folytatásának minden kézírata, Liudprand Antapodosisa (958–962), Ruotger (965), a Vita S. Deicoli (965 körül), Flodoard (966), Pilgrin (974), Gerhardus (Vita S. Oudalrici, kb. 980), Querfurti Bruno (†1009) minden írása.

*

Eközben a források egyik csoportjában más nevezet jelenik meg, az agarénus.

Az *Annales Sangallenses maiores* első része a 791. évnél hun néven említi az avarokat, a 863. évnél, mint mondtam, hun néven a magyarokat. A 888. esztendőől fogva azonban a magyarság megnevezésére következetesen az Agareni szót használja („Arnolfus in regnum elevatur, in cuius temporibus Agareni in istas regiones primitus venerunt”, és lásd még 892, 899, 900, 902, 908, 909, 910, 913). Ugyanezen évkönyvek második része a X. század eseményeinél ugyancsak az Agareni elnevezést használja (925, 943, 955), 1030-ban fordul elő Ungaria, 1041-nél „rex Ungariorum”, és ezzel az Agareni eltűnik. Az Annales Weingartenses 918 utáni önálló részében is akad egy értékelhető adat 933-nál: „Heinricus Ackarenos interfecit”. Az agarénusok támadásáról tudósít továbbá egy 926-ban kelt irat

(Gombos 4208. sz.). A nevet IV. Ekkehard is ismeri, és azt mondja, hogy nagyot tévednek azok, akik a magyarokat agarénusoknak gondolják. Úgy látszik, a XI. század közepén ezt a nevet már nem használták a magyarokra vonatkoztatva, de Ekkehard még találkozott olyan írásokkal, amelyek így használták.

A szó a bibliai Hágár nevéből származik, akinek Ismael nevű fiától az izmaelitákat, másképp agarénusokat vagy szaracénokat eredeztették. A „hágár” szó jelentése elég nagy valószínűséggel ismert: elváló, elhagyó, kivándorló, szökevény.⁵ A „kabar” etimológiájával sokan foglalkoztak, a megfejtés azonban nem jött közelebb. A régi latin és magyar feljegyzések a szót v-vel rögzítik: „cum Cowaris” (Annales Juvavenses maximi), „Kuani” (1295, TESz), „Kuarzeg” (1296, TESz). Ezzel egyezően olvasandó Konstantinos Porphyrogennétosnál a „καβαρον”, ahol β ugyancsak a v hangot jelöli. Tehát a szó egy kuar–kvar alakból fejlődött a szökezdő mássalhangzótorlódás feloldásával (mint kvasz–kovász stb.). Tekintve, hogy a kazár birodalom területén nagy számban éltek khorezmi menekültek, akik ott a vezetést is átvették, és a judaizmust államvallássá tették, ez a „kvar” nem lehet más, mint a Khorezm név első tagja. A Kh^Warazm (a VIII. századi khorezmi érmeiken Kh^Wrm) név származtatása, jelentése számos komoly és komolytalan megoldási kísérlet után ismeretlen maradt. A kutatók többsége csak abban jutott egyetértésre, hogy a szó két – egyenként szintén megfejthetetlen – tagból áll össze: kh^War és z.m, ami talán a khwar nép földjét jelentené.⁶ A kvar–kovar–kavar–kabar nevet eszerint maguk a kabarok hozták Khorezmből, és ezzel jelölték származásukat az európai publikum előtt is. Konstantinos mondja, hogy ezek – mármint a kabarok – pártot ütöttek a kazár kormányzat ellen, vereséget szenvedtek, és egy részük elmenekült a türkök közé, akik kabaroknak nevezték őket. Azt is mondja továbbá, hogy részt vettek a honfoglalás idejébeli csatározásokban, sőt, a harcban az első sorokat alkották. A magyarokat a szerccsenekkel aligha tévesztették össze, ezért bizonyos, hogy a kabarokat jelölték latinul az Agarenus szóval. Feltűnő, olykor önálló részét alkották a magyar seregnek, érthető tehát, hogy nevük az egészre átszármazott. Az Annales Juvavenses maximi (a X. század 50-es éveiben) a 881. évnél egy „cum Cowaris” lefolyt ütközetéről számol be.

Idevonható, bár kissé ingатag, Hugo Flaviniacensis (Chronicon Viridunense, kb. 1100) adata, amely a magyarokat a szaracénokkal akarja azonosítani. 917-nél írja, hogy 21 évvel később „Rodulfus rex... ab Ungaris id est Sarracenis interfectus est”. A 899. évnél megkülönbözteti a két barbár népet, mely egyidejűleg támadt Itáliára, „Ungari ab aquilone, Sarraceni a meridie” prorumpentes. Alább is mindvégig önállóan kerülnek elő a magyarok

⁵ „Hágár”: ‚emigrant’ és ‚fugitive’ (Dictionary of the Bible. Ed. by J. HASTINGS. New York 1937.), ‚emigrate’, ‚migrate’ (Dov Ben-Abba, The Signet Hebrew-English, English-Hebrew Dictionary. New York 1978.). Igei alakja ‚to flee’ (Harper’s Bible Dictionary by M. S. MILLER and J. L. MILLER. New York 1952.), ‚se separavit’ (Eduard KÖNIG, Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament. Leipzig 1936.). Ld. még Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. Hrsg. v. G. KITTEL. Stuttgart 1933.

⁶ Sz. P. TOLSZTOV, Az ősi Chorezm. Bp. é. n. 84, 229, 233. stb.; Encyclopédie de l’Islam. Nouv. éd. IV. Leiden Paris 1978. 1092. A khorezmiek a magyar krónikás forrásokban (Kézainál, a krónika-kompozícióban, Pozsonyi krónikában, Thuróczy-nál, Bonfifinál) a latinos Corosmani, Corosmeni, Corosmini, Chorasmini és hasonló alakokban kerülnek elő. Az okleveles anyagban a „káliz” nevet találjuk. Ez Tolszov szerint a „khvar” alan kiejtés szerinti „khvai” alakból származhat.

(Hungari, Ungri) és a szaracénok. Valószínű, hogy forrása az „ab Ungaris id est Agarenis” kifejezést használta, Hugo idejére azonban az agarénus már egyértelműen szaracént jelentett, ezért ő ezt a szót írta be a másik helyére, mint ahogy Ekkehard is csak ezt a jelentését ismerte. II. Rudolf halálának körülményeiről más hír nem maradván, a tudósítás egyéb helyekkel nem vethető össze.

Van azonban egy forráscsoport, amely az agarénus nevet, pontosabban ennek eredeti zsidó alakját tovább is őrizte. Kohn Sámuel írja, hogy Magyarország héber irodalmi neve gyakran Hagar, a magyaroké hagri. Az első kétségtelen adatot 1250/60 tájáról hozza („a Hagar országban fekvő Buda és Esztergom városok”), de a név már 1200 körül, sőt 1070-ben is előfordul, bár akkori magyar vonatkozása nincs igazolva. A XV. század közepe után ez a megnevezés általánosan elterjed a zsidó irodalomban. (TT 1881. 12–27.) Teológiai szempontból azért feltűnő ez a név, mert Hágár neve Szent Pál (Gal. 4.21–31.) óta a zsidó közösségek megjelölésére szolgált, méghozzá kifejezetten a Sára nevével jelzett keresztény kollektívákkal szemben (Remigius Autissiodorensis, Migne PL CXXXI. 87.). A kabarok (részben) zsidók, vagy inkább zsidózók voltak. Az agarénus név az általuk hozott hagarból származott ’magyar’ jelentésben a zsidóságra.

Hogy ez az elem olykor meghatározó, névadó szerepet játszott a magyar hadseregben, bizonyítják azok a szerzők, akik a magyarokat mindenestől zsidó származásúnak tartják.

A Dado-féle levél írója 923 előtt az öregektől (majores) úgy hallotta, hogy a magyarság elei hajdan Pannóniában, Histriában és Illíriában éltek. Egy éhínség alkalmával azonban a nép egy részének el kellett hagynia lakóhelyét, és kénytelen volt kiköltözni a pusztába, eljutott a Meótság mocsaraiba, ahol vadászattal tartotta fenn magát. Azt mondja, az éhségről kapták Hungri nevüket.

Azt lehetne hinni, hogy ez az etimológia adja a kulcsot az egész történethez: a német Hunger szóra emlékeztető név alapján komponálták ezt a mesét. Csakhogy így tudja a dolgot Herigerus Lobienensis († 1007) is, aki szerint a magyarok azon zsidók közül származnak, akiket Claudius császár az Újszövetségben (Csel. 11. 28.) is említett nagy éhínség idején kiűzött Rómából, és akik a pusztában húzták meg magukat (Gesta episcoporum Tugrensium, Traiectensium et Leodiensium). Az etimológiát nem említi, ezzel szemben azt mondja, hogy a magyarok „iactant se a ludies originem ducere”.

Heriger hozza össze ezt a származáselméletet azzal a másikkal, amely szerint őseink a Szkítiában élő „Gog és Magog” néppel volnának azonosak. Tipikus zsidó motívum. Gog és Magog neve Ezekielnél (38–39) bukkan fel, ahol „a Magog földjéről való Gog” lesz majd az a fejedelelem, akivel a Messiás harcba száll. Ettől kezdve a gonosz erőinek megtestesítőjeként szerepel, és a Messiás-várás erősödésével egyre nagyobb teret kap. Már a Septuaginta két másik helyre is beiktatja (4 Móz. 24.7, Amos 7.1.), a holt-tengeri tekercsekben is előfordul. Az agáda, a jeruzsálemi Targum, a Szibilla-jóslatok és a különböző rabbinikus iratok szívesen foglalkoznak ezzel a témával. Az arab világban is elterjedt. Időközben a fogalom némi változáson ment keresztül, amennyiben az ország és a fejedelelem nevéből ugyanazon nációnév lett, és belevegyült a Nagy Sándor-mondakörbe. „Gog és Magog” lett az a nép, amelyet Alexander a Kaszpi-tó környékén egy vaskapu mögé bezárt, ahonnan az csak a világ végén bújhat majd elő, hogy az antikrisztus oldalán harcoljon.

Ennek megfelelően a népvándorlás minden újabb hullámlökésénél „Gog és Magog”

megérkezését hirdették, leginkább természetesen a gót invázió idején, de aztán is mindig, a muzulmán hódításig és Napóleonig. Így történt a magyarok megjelenésekor is, különösképp, hogy tudtak szkíta eredetükről, és a Kaszpi-kapu mögé a legenda szerint Sándor a szkítákat zárta be.⁷

A kereszténység csak a legkorábbi szakaszában vette át ezt az őszövetségi gondolatot, csak a Jelenések könyvében (20.7.), egyébként elhatárolta magát tőle, hiszen a keresztény megváltás képzele a zsidó Messiás-várásától határozottan elvált. A keresztény szakírók is idézték Ezekielt ez alkalmakkor, de csak szimbolikus értelemben, mert arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ilyen népség nem létezik. A hivatalos felfogást első ízben a IX. századi Berengaudus fejti ki, aki azt mondja, hogy a nevet „spiritaliter” kell érteni az utolsó ítélettel kárhozatra menendő bűnösökre, heretikusokra.⁸ A magyarokról ugyan nem ejt szót, de ebben az időben a kérdés felvetésére más oka nem nagyon lehetett. Mindenesetre az ő álláspontját veszi át a Dado-levél írója, aki szerint igen sokan vallják ugyan, hogy a magyarok „Gog és Magog”, de e nézet hirdetői „Judei et quidam nostrorum judaizantes”. Egyebekben megismétli és folytatja Berengaudus fejtegetéseit. Jellemző, hogy a magyarok megjelenését „in novissimo tempore” datálja, ami egy ilyen, teológiai tárgyú elmefuttatásban nem lehet szokványos időmeghatározás, hanem a keresztény terminológia pontosan meghatározott eleme, az utolsó ítélet ideje.

Érthető, hogy a kereszténység felvétele után a hivatalos magyarországi művelődéspolitikai e motívumot tüzzel-vassal igyekezett kiirtani, és ez majdnem sikerült is. Csak halvány célzás maradt rá Anonymusnál, aki úgy tudja, hogy a magyarok őshazájának, Szkítiának szomszédságában feküdt az a hely, ahová Nagy Sándor e népet bezárta volt. Ilyenformán ambivalens nézetet képvisel, amennyiben a magyarokkal nem azonosítja, de létezését sem kérdőjelezi meg. Viszont azt a Magogot, Jáfet fiát (1 Móz. 10.2.), akinek a földjén Gog uralkodott, a magyarság őseinek tudja.⁹ Kézai és a krónikák e nép nevét sem mondják ki, ámde Szkítia tőszomszédságában említik Etiópiát, amely az Oracula Sibyllina (3. 319–320.) szerint e népség tanyája volt.¹⁰ Egy kevéssel 800 előtt készült toledói mozarab világterkép Jáfet leszármazottai között ugyancsak egymás szomszédságában ábrázolja a kazárokat meg a „Gog és Magogot”.¹¹

⁷ Ezekiel szavait Sz. Ambrus még idézi a gótokkal kapcsolatban: „bella Gothorum Ezechiel illo iam tempore prophetavit... Gog iste Gothus est” (Migne PL XVI. 587–588.). Jeromos azonban ezt a leghatározottabban visszautasítja (MIGNE PL XXIII. 1000. és XXV. 326.), és kijelenti, hogy ez zsidó gondolat (uo. XXV. 984.). Ettől kezdve már csak átvitt értelemben használják, mint Sókratész Skholasztikos a hunokra (Hist. 7.43., MIGNE PG LXVII.). „Congregatio Gog et Magog in praelium, excitatio malorum ad persequendum” – állapítja meg Ricardus a S. Victore (†1173, In Apoc. 5.9., MIGNE PL CXCVI. 855.). Napóleonról ld. Martin BUBER, *Gog und Magog. Eine Chronik*. Heidelberg 1949. 64, 188. Az egész kérdésre: *Encyclopaedia Judaica*. Vol. VII. Jerusalem 1971; az 5. jegyzetben idézett KITTEL-féle *Wörterbuch*; A. R. ANDERSON, *Alexander's Gate; Gog and Magog and the inclosed nations*. Cambridge/Mass. 1933.

⁸ *Expositio super septem visiones libri Apocalypsis* (MIGNE PL XVII. 932.). Sz. Ambrus neve alatt terjedt el, Migne is az ő művei között hozza. Alighanem így akarták jóvá tenni Ambrus tévedését. Vö. még AGUSTINUS, *Civ.* 20.11.

⁹ Az Ezekielnél és a Genezisben említett két Magog azonosságát Josephus Flavius állapította meg, aki Szkítiában helyezte el őt (Ant. 1.6.1.).

¹⁰ Homéros (Od. 1.22. s. köv.) és nyomában Hérodotos (3.94. és másutt) Etiópiát egy keleti és egy nyugati részre osztja; Gog és Magog földje a nyugati.

¹¹ G. Menéndez PIDAL, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XV. 1954. IIIb tábla.

A Sambucus-kódex már alig-alig emlékszik történelmünknek erre a régi, homályba szorított momentumára: a „het Mogor et Gok” formában szinte felismerhetetlenné torzult, a dicső Hetumogerrel is összekeveredett fogalmat a gyászmagyarokkal azonosítja. Erősen hangsúlyozza, hogy egy csúfos kudarccal végződött svábföldi vállalkozás hitvány menekültjeiről van szó, nem pedig a ama első kapitányokról. Hozzáteszi, hogy ezek – a kapitányok – bizonyos kantilénákat szereztek magukról, és hiú dicsekvésből énekellették azokat. A cáfolatból világosan kitűnik, hogy a „het Mogor et Gok” eredetileg ezekben az énekekben hangzott fel. A Pozsonyi krónika azt is tudja, hogy Szent István volt az, aki e tiltott (illicite) dalok előadóit ráncba szedte.

Hogy mit énekelhetett magáról a Hetumoger (et Gok!), azt csak sejteni lehet abból az egy-két szóra, de több gondolatra terjedő egyezésből, ami János Apokalipszise és a Sambucus-kódex között mutatkozik:

Et cum consummati fuerint mille anni, solvetur satanas de carcere suo, et exibit, et seducet gentes... Gog et Magog, et congregabit eos in proelium, quorum numerus est sicut arena maris.

In sexta igitur etate seculi multiplicati Huni in Scithia habitando ut arena... congregati in unum... occidentales regiones invadere decreverunt.

A Képes meg a Münchener krónika szerint éppen 677-ben, a Sándor halálát (323) követően 1000. évben indultak ki Szkítiából.

A magyarok eredetmondájának tehát volt egy kabar zsidó variánsa, amelyet a honfoglalók – nyilván a rémületkeltés szándékával – terjesztettek magukról, sőt henecegek vele, az tudniillik, hogy ők lennének Magog leszármazottai, a világ közeli végét jelző „Gog és Magog”.

Hasonló indítatású momentumok másutt is akadnak a krónikás ősmondában. Kézai és a krónikakompozíció a tősgyökeres hun–magyar nemzetségek, illetve Szkítia tartományainak számát határozottan 108-ra teszi. Egyik sem mondja meg, honnan veszi ezt a számot, melyet az elbeszélésben közölt egyéb adatokból semmiféle mesterkedéssel sem lehet kihozni. Az európai irodalomban nyoma sincs. Íróink tehát hazai hagyományból örökölték. Valós adat természetesen nem lehet, de afféle „meseszámnak” sem látszik.

Tekintettel arra, hogy a 108 nemzetség két östől veszi eredetét, mind Hunor, mind Magor 54 leszármazott ággal dicsekedhet. Az 54-es szám és többszöröse a kabalisztikus irodalomban játszanak magasan kiemelkedő szerepet. Ennyi kombinációja van ugyanis az ún. négybetűs istennévnek, a Sanctum Tetragrammatonnak (IHVH). Az 54-es szám tartalmazza mindazon emanációt, amely Isten négybetűs nevéből kiárad. „Jól jegyezze meg mindenki – figyelmeztet a Zohar –, hogy a Tetragrammaton mellé 54 négybetűs nevet lehet írni, amelyek a Tetragrammaton kombinációjából keletkeznek... Ebből az 54 névből árad ki minden misztériuma azoknak az erőknek, amelyek a világ szerkezetét alkotják. Ez az 54 név magában foglal minden lényeges és sajátos jó tulajdonságot, amivel Adonáj minden teremtményt megajándékozott.”¹²

A II. században keletkezett Zohar azokat a Tóra-magyarázatokat tartalmazza, amelyeket Isten szóban közölt Mózesnek. Ez lett a később felvirágzó kabalisztikus irodalom alapja. A Tetragrammatonnak óriási zsidó és keresztény irodalma van, nem beszélve az okkultizmus meg a számmisztika dzsungeléről. Ezt nem volt módom tanulmányozni. A találomra

¹² Kabbala denudata, seu... Sochar, Sulzbachi 1677. 37–40, ahol lásd az 54-es szám kiszámítását is „a kabalisták szájhagyománya szerint”. A két azonos elemet tartalmazó 4 betűnek $12 \cdot 12 \cdot 12 \cdot 6 \cdot 6 \cdot 6 = 54$ variációja van. Tudtommal más számítások a 26-osra lyukadnak ki.

kikapott szemekből úgy látom, hogy a „négybetűs istennév” emanációi között nagy teret kap a büntető, a bosszuló, a végítéletet hirdető Isten fogalma: „Nomen vero bellica gerens arma, scilicet Elohim subministrantia, habet cognomina robustus, iudex, sine indulgentia iudicans, fortis, vigorosus, vehemens, vir bellicus, visitans peccata, retributionem persolvens. Nomen Tetragrammaton, cui examen iudicio misericordiaeque contextum ascribitur, cognomina sibi vendicat horribilis, sustinens iniquitatem, transiens super delicta, verax, altus, sublimis, custodiens gratiam, habitans aeternum, sanctus.” Stb. Efféléket ír a zsidó születésű Paulus Ricius a XVI. sz. elején.¹³ Ez tehát olyan Isten volt, akinek képviselésében eleink bátran indulhattak a jámbor keresztények kirablására.

A kabala titkaiba bekukkantó zsidózó kabarok magukkal hozták az 54-es számot, majd miután a magyarokban testvéreikre találtak, e szám magától értetődően megduplázódott.

*

Visszatérve a külföldi híradók által alkalmazott terminológiára, mint arról már volt szó, a magyarok hun néven fordulnak elő az Annales Alamanniciban, de csakis a 863. év-nél, ennek nyomán az Annales Sangallenses maiores és az Annales Weingartenses ugyanezen esztendejénél. Ezek a források azonban itt, bár valójában magyar vonatkozású eseményeket beszélnek el, azt hiszik, hogy az avarokról van szó, akiket korábban is (791-nél) hunoknak neveztek. A magyarok első megjelenését 888-ra, illetve 899-re datálják. Ez évtől mindhárom kéziratcsoport az Agareni, Ungarii, Ungri megnevezéssel él. A hun–magyar azonosítás tehát a látszat ellenére hun–avar azonosítást takar.

Ugyanis a hun–avar azonosság gondolata réges-rég széles körű elterjedtségnek örvendett. Sevillai Izidor a VII. sz. első évtizedeiben ennek történeti hátterét is ismeri: a hunok egyik királyukról kapták az avar nevet (Orig. 9.2.66.). Theophylaktos Simokattés az avarokat a hunok és más népek keverékének tartja. Az avarok történetét a hunok neve alatt beszéli el a Poeta Saxo, az Annalium Alamannicorum continuatio Murbacensis valamennyi változata, az Annales Augienses 1. része, az Annales Guelferbytani 1. része, az Annales Juvavenses maiores és minores, az Annales Petaviani 2. része, az Annales S. Emmerammi Ratisponenses maiores, az Annales Sangallenses, az Annales S. Amandi második folytatása, az Annales Laubacenses második része. Huniának nevezi a Kárpát-medence területét 819-ben egy hadjárat során itt megforduló scriptor, aki június elején itt kezd bele munkájába.¹⁴ Einhard minden írásában következetesen hunokról beszél ott, ahol forrásai és a kortársak avarokat mondanak. Konstantinos Porphyrogennétos Attilát avar királynak tartja.

Vannak, akik a hun és az avar nevet váltogatva használják, mint az Annales regni Francorum (Annales Laurissenses) minden variánsa, az Annales Laureshamenses második része, az Annales Tiliani, amely ugyan hét alkalommal avert ír, nyolcadszorra, 805-nél mégis hunt. A sort folytathatnám.

¹³ De coelesti agricultura. Kiadva: *Artis Cabalisticae...* scriptorum tom. I. Ex Joannis Pistorii bibliotheca. Basileae 1587. 178.

¹⁴ Brüsszel, Bibl. Royale, Ms 8216–18, fol. 291r.

A magyarság más néppel való tényleges azonosításával első ízben a Fuldai évkönyvekben találkozunk a 894. évnél. Itt – mint idéztem – az avarokkal azonos népnek említetik, jöllehet magyar néven. A 916 és 922 között kelt Carmen panegyricum de laudibus Berengarii augusti egyszer Ungri, egyszer Abari néven említi őseinket. 962-ben XII. János pápa ír egy levelében I. Ottónak az avarok elleni győzelmről, amit pár sorral alább a magyarok fölötti győzelemnek mond. Hroswitha 984 előtt I. Ottó tetteiről írt Carmen-jében ugyancsak Avars olvasható. Ettől kezdve az avarokkal való szoros rokon kapcsolat. sőt azonosság gondolata fel-felbukkan egészen a XIX. századig. Az Annales Colonien-ses a XI. sz. második harmadában 791-nél az avarokat jelöli Ungri névvel. A Chronicon Vedastinum a XI. sz. végéről: „Avaros, quos dicimus Hungros”; a Chronicon episcoporum Merseburgensium 1136 körül: „Avars id est Ungari”. A Continuatio Zwetlensis Chronici Mellicensis mindenütt helyesen Ungarit ír, de a magyar királyt két helyen „rex Avarorum”-nak mondja. Avars névvel tűnnek fel a magyarok Thietmárnál. Nagy Károlynak az Ungari ellen viselt háborújáról beszél Henricus Wolterus a XV. század közepén, a Minorita Erphordensis 1265-ben, Bernardus monachus Cremifanensis († 1327) és sokan mások.

A hun–magyar azonosság álláspontjára első ízben a Vita altera S. Geminiani helyezkedik. Szerzője 910 előtt halt meg. Az imént már idéztem a szkíta származással kapcsolatban. Határozottan leszögezi, hogy ezek a magyarok, akik most Modenát fenyegetik, ugyanazok, akik századokkal korábban a hunok voltak, s akiknek vezérük akkor „Attila Ungarorum rex” volt. Ez esetben a gondolat létrejöttére is találunk egy keskeny nyomot. Az életrajz elbeszélésének fonala az epizódnál párhuzamosan a Deprecatio Mutinensisével, amely néhány évvel korábbi keletű. Attila és a magyarok ebben is egymás mellett, ugyanabban a szituációban szerepelnek, de külön. Attila csak hasonlatképpen kerül elő, mint aki annak idején a mostanihoz hasonló retteget okozott:

Nam doctus eras	Attilae temporibus
Portas pandendo	liberare subditos.
Nunc te rogamus	licet servi pessimi
Ab Ungerorum	nos defendas iaculis.

A Vita összehozza ezt a két mozzanatot, mintha a magyarok is hunok, Attila is magyar volna. Valószínűnek látszik, hogy ez esetben a forrásszöveg félreértéséről van szó, legalábbis a Vita altera S. Geminiani jó időre magára marad ezzel az ötlettel, hatvan évig nem akad követője.

Legközelebb Georgios Hamartolos krónikájának folytatója lesz, aki ugyanazon elbeszélésben háromféleképpen nevezi meg hőseit: Ungri, Unni, Turkoí. Értesülései hitelesek ugyan, de nem egészen egykorúak, mert munkája, amely 948-ig dolgozza fel a történeteket, a 960-as években készült el.

A X. század végén keletkezett Fragmentum historiae Francicae a Ludovico Pio a Berengárral kapcsolatos magyar támadást a hunok nevéhez fűzi. A 992 körül elhunyt Leo Caloensis történeti könyve hunnak tartja a magyarokat, és a X. század közepének eseményeivel kapcsolatban hol hun, hol hunnak nevezett szkíta népről beszél.

Úgy látszik tehát, hogy a X. század folyamán az avar–magyar és a hun–magyar azonosság, rokonság gondolata közel egyenrangú szerepet játszik az európai köztudatban. Az esetek túlnyomó többségében nem tévedésről van szó, mintha talán a krónikások nem

hallottak volna a hun meg az avar birodalom felbomlásáról, és abban a hiszemben élnének, hogy még mindig ezek veszélyeztetik Európát. A krónikások tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy új népségről van szó, amely azonban hun vagy avar névre is hallgat.

A XI. században az avar–magyar azonosság hiedelme oszladozni kezd, bár – mint mondtam – teljesen nem tűnik el, a hun származtatásra utaló források száma pedig gyarapodásnak indul. A század legelején Herigerus Lobienensis nem beszél ugyan kifejezetten a kapcsolatról, de úgy tudja, hogy a hunok is a Claudius által elkergetett zsidók közül származnak. Valószínű, hogy a hunok zsidó voltának gondolatára a magyarokkal feltételezett rokonságuk vezette a szerzőt, bár be kell vallanom, a hunok származására vonatkozó egykorú zsidó irodalmat nem ismerem. Meglehet, hogy volt ilyen elképzelés a magyaroktól függetlenül is.

1009 körül a *Translatio SS. Senesii et Theopompi* a hunok számlájára írja a 899-es itáliai betörést. Nem szól a hunokról, de Attilát magyar királynak tartja az 1008 és 1032 között keletkezett *Chronicon Gradense*.

A század közepétől egyre nagyobb számban érkeznek a jelzések. A hun–magyar azonosság nézetét vallja a Györffy által is idézett *Chronicon Eberspergense posterius* 1045 után („*Hunni qui et Ungri*”) és egész forrásvidéke, a *Codex traditionum Eberspergensium* meg a *Chronicon Eberspergense antiquius*. Rudolfus Glaber (†1050) egyik mondatában „*gens Hunorum*”, a következőben „*gens Ungrorum*” áll, másutt mindenütt *Hungri*, *Ungri* olvasható nála. Hun néven említi a magyarokat a *Liber de S. Hildulfi successoribus*, melynek keletkezési ideje nincs tisztázva, valaha IX. Leó pápának (†1054) tulajdonították. Sz. Prokop (†1053) legendájának egykorú szerzőjénél „*rex Ungarie*”, „*terra Hunnorum*”, „*rex Hunnorum*” olvasható, egyformán a magyarokra érve. III. Henrik császárról (†1056) epítáfiuma hirdeti: „*Hunos perdomuit*” (Gombos 2153. sz.). Hun néven kerülnek elő őseink Sz. Liutvin és Sz. Marcellus pápa csodáinak felsorolásában (1070 körül, illetve 1079 előtt).

A XII. század elejétől a hun–magyar azonosságot valló források úgy megszaporodnak, hogy számuk sincs. A század legelején ezt a nézetet vallja Cola Aniello Pacca („*li Ungari, li quali erano detti Unnij*”), Lupus Protospatarius, a *Vita B. Richardi abbatis S. Vitoni Virdunensis*, Gervasius Tilberiensis (*Otia imperialia*), a *Vita alia S. Bercharii Dervensis*, Norbertus (*Vita S. Bennonis Osnabrugensis*), a *Chronica Polonorum*, a húszas években Lanthbertus (*Vita S. Heriberti Coloniensis*), a *Miracula S. Rictrudis*, a *Gesta episcoporum Mettensium*, a következő évtizedekben Ordericus Vitalis, Guillelmus Malmesbiriensis, a *Chronicon S. Martini Turonensis* (kb. 1140), Hugo Floriacensis, a *Chronicon comitum Flandrensium*, a *Kaiserchronik*, a *Monachus Sazavensis*. II. Gézá a hunok királyának titulálja az 1140-es évek közepén tulajdon testvére, Zsófia (MIÖG Erg. bd 1888. 372.). A század vége felé: Ortilo de Lilienfeld, Johannes Kinnamos, Fulco (*Historia gestorum et viae Hierosolymitanae*) és Viterbói Gotfrid (*Pantheon*, kb. 1196): „*Ungari etiam Huni sunt appellati*”. Nemcsak a történetírók tudják ezt, akik a maguk szűk körében főként egymás adatait ismételtetik, hanem a populáris himnuszalköltészet is: „*Athila sub rege Hungarorum populus*” (*Sacramentarium Bolduense*, ld. Dankó: *Vetus hymn.* 197.), márpedig az irodalomnak e műfaját sosem jellemezte az újdonság után való kapkodás.

A XIII–XIV. századból százszámra idézhetném az adatokat, de kár volna velük a helyet tölteni.

Összefoglalva az eddig mondottakat: a legelső híradók (Hinkmár 862, a Dado-féle levél a IX–X. sz. fordulóján és Regino 908) tudatában voltak annak, hogy újonnan felbukkant neppel állnak szemben, amely Szkítiából érkezett, neve pedig Ungri. Ezeket a tényeket máshonnan, mint maguktól a támadóktól, nem hallhatták.

Időben nyomban ez után azok következnek, akik a jövevényeket Hagri, Agareni, Cowari néven ismerték meg (881-től a 950-es évekig). Ezt a nevet is csak tőlük hallhatták. Ezzel párhuzamosan 886 és 923 között kap lábra az a hiedelem, hogy zsidók volnának. Ezzel önmaguk kérkedtek. Ez csatlakozik ahhoz a régi babonasághoz, mely a világ végén „Gog és Magog” megjelenésétől rettegett.

A túlnyomó többség a 900-as évekig az Ungri megnevezést ismeri és semmi többet. A nem latin nyelvűeknél a türk és a magyar fordul elő, a szlávoknál az ugrí. A semmitmondó, önmagában nem konkretizálható pannon, peon, pannóniai meghatározással nem tudok mit kezdeni. Elég gyakori. A muzulmán forrásokban előforduló baskír és kelar–kilar (k.ráli) nem látszik idetartozónak. Az előbbi a mohamedán, az utóbbi a keresztény magyarokra vonatkozik.

A honfoglalók tehát az első évtizedekben Szkítiából érkezett magyarnak, illetve zsidó kabarnak mondták magukat, és míg a Kárpát-medencében meg nem telepedtek, sem ők, sem az idegenek nem gondolták, hogy hunok vagy avarok volnának.

A XI. század elején bukkan fel az a nézet, hogy a három nációnak voltaképpen azonos, de legalábbis közeli atyafiságban áll egymással. Ennek első jelét Widukindnál látom, aki 1004 előtt írt *Rerum gestarum Saxonicarum libri III* c. munkájában a magyarokat többnyire magyaroknak mondja ugyan, de azonosítja őket az avarokkal, és mindkét népet őseként a hunokat jelöli meg: „Auares, quos modo Ungarios vocamus... Auares autem, ut quidam putant, reliquiae erant Hunorum”. Elnagyoltabban vázolja fel ugyanezt a Liber monasterii S. Wandregisili: „Auaorum, id est Hunnorum seu Ungarorum regnum”. Ez az adat azonban csak fenntartással használható, mert a mű ugyan a 841 és 847 közötti eseményeket tárgyalja, de keletkezési ideje bizonytalan. Widukind közlését szinte szóról szóra megismétli a *Chronicon Urspergense* (1125 után), amely azonban X. századi eseményeket elbeszélő részében még következetesen Ungariusról ír mindenütt.

Ezután azok a munkák, amelyek nemcsak egy-egy népet vetnek oda, hanem valamelyest részletesebben foglalkoznak a tárggyal, a hármas azonosság alapján állnak. Azonban amint kissé mélyebbre merülnek a témában, vagy többször visszatérnek rá, nyomban elárulják, hogy megjegyzéseik mögött nem rejtőzik elméleti megfontolás. Három népről és közöttük háromféle kapcsolatról (azonosságról, rokonságról, különbségről) lévén szó, tizenkétféle variáció lehetséges. Mondják is mind a tizenkettőt. Mondja még Bonfini is, a téma legtájékozottabb szakértője.

Többek között Godefridus Viterbiensis is összevissza beszél. A *Memoria seculorum*-ban a nagy birodalmak sorában külön említetik a „regnum... Hunorum, Ungarorum”, lejjebb azonban: „Ungari etiam Huni sunt appellati”. A Pantheon ugyanezen témáról: „regnum... Hunorum et Gothorum et Pannoniorum et regnum Scitarum et Auaorum, id est Ungarorum priorum”. Alább majdnem ugyanígy: „Auares, id est Ungari Pannonii”. Másutt: „Auares qui et Huni sive Ungari”. Magyarok („Ungarici proceres”) szerepelnek Justinus és Pipin idejében, Nagy Károly anyja, Berta, „Ungara mater”. A magyarok azonban csak 886-ban érkeznek Pannóniába: „His diebus gens Ungarorum ex Sithia

egressa... in Pannoniam primitus venit, et eiectis inde Avaribus perpetualiter ibi usque hodie permansit". Egészen valószínűtlen, hogy Anonymus ebből a zagyvaságból merítette volna azt az ötletét, hogy Árpád Attila családjából származott.

Ebben az időben már teljes és általános a zűrzavar, ami a XIII. század után állandósul. „Huni, id est Ungari” – szögezi le határozottan a Flores temporum. „Ungari... Hunos seu Avars de Pannonia eiecerunt” – jelenti ki ugyanilyen határozottan pár sorral alább ugyanez a Flores temporum. Spalatói Tamás a magyarságot a massagetáktól származtatja, ugyanúgy, mint jóval előbb Remigius Autissiodorensis (Migne PL CXXXI. 79.). A Chronica Poloniae Maioris (XIV. sz. eleje) úgy tudja, hogy szlávok, akik összekeveredtek a hunokkal, és vandáloknak nevezték őket. Galvaneus Flamma († kb. 1244) a Milánói krónikában a hunokat tartja vandáloknak, akik legyőzték a törököket meg a magyarokat. Időközben felmerült a gondolat, hogy a magyarok nem is Szkítiából érkeztek, hanem Sarmatiából, és ez aztán tökéletes káoszba fojtotta az egész ügyet. Ez azonban kívül esik a téma keretén.

Úgy látszik, az első nyugati híradók a legkevésbé sem voltak tájékozatlanok. Messze túlnyomó többségük – csakúgy, mint keleten – pontosan tudta, kikkel áll szemben. Nem a korai homály kezdett idővel oszladozni, hanem a precíz helyzetismeret adta át a helyét a különböző kombinációknak, melyek közül mintegy kétszáz év alatt a hun–magyar rokonság vélelme került ki győztesen.

*

Ez a folyamat Magyarországról kapta az indítást.

Semmi nyoma annak, hogy a világon másutt bárki bármikor érdeklődött volna elméletileg e téma iránt. A kavarodás éppen azt mutatja, hogy kritika nélkül vették át a legkülönbözőbb, egymással ellentétes, egymást kizáró feltételezéseket, és azokat nem állították bele egységes szemlélet alapján szerkesztett egészbe. Az első felbukkanáskor nekibuzduló érdeklődés nem tudományos oldalról, hanem a védekezés gyakorlati szempontjából vetette föl a kérdést (Bölcs Leó, Konstantinos, Regino). A tudós kíváncsiságot teljesen kielégítette a szkíta származás megállapítása. Az a felismerés, hogy a magyarság a szkíta, vagyis a nomád népek közé tartozik, felvilágosítással szolgált stratégiáját, taktikáját, harcmodorát illetően is. A veszélyeztetett népek teoretikusainak ennél mélyebbre nem kellett leereszkedniük a témában. Az elmélet alakulásának ismert állomásai – Anonymus, Kézai, a krónikakompozíció, Thuróczy, Ransanus, Bonfini, Oláh, Heltai, Pray és mások – egytől egyig Magyarországon fekszenek. Miért éppen az első lenne kivétel? Egyébként külföldön elméletnek nyoma sincs. Valós vagy valótlan tények ismeretéről van szó, nagyon kevés ténynek három-négy szavas mondatrésszel citálható kijelentéséről. Egy kézen megszámlálhatjuk azokat, akik legalább egy fél mondatot szólnak a dologra. Még az olyan játékos, a problémákat a kutatás izgalmaért, a megoldás örömeért felvető elmék sem mennek tovább e téren, mint Roger Bacon, aki szellemes hangtani ötletet vet föl: „Huni, qui postea Hungri, modo dicuntur Hungari” (Opus maius). Az a megállapítás, hogy a magyarok hunok vagy avarok, a külföldiek számára nem mond sem többet, sem kevesebbet, mint hogy a magyarok úgy viselkednek, mint a hunok vagy avarok viselkedtek, a velük szemben való védekezés tehát hasonló eszközöket követel. Messzebb menő következtetést csak a magyarok vonnak le, a részleteket csak ők forgatják, elméleti szintre csak ők emelik.

Az az érdek, ami az ötlet felvetését, az elmélet kidolgozását és folyamatos fejlesztését ösztönözte, ismét csak Magyarországon kereshető. Tudjuk, hogy mind a magyar, mind az ungarus, mind az agarénus (hagri) meg a cowarus nevezet maguktól a jövevényektől eredt, ugyanúgy, mint ahogy szkíta származásukat is csak tőlük tudhatta meg a világ. Heriger szerint a magyarok kérkednek (iactant se) zsidó voltukkal. Magától értetődőnek tartom, hogy az avar meg a hun nevet is ők ragasztották magukra. Anonymus is természetesen veszi, hogy Zalánnak, Ménmarótnak maga Álmos, illetve Árpád hozza tudomására (nem is egyszer) az Attila nemzetségéből való származását. A ruténok, a szlávok meg a többiek is „hallották” ezt, ezért adják meg magukat oly könnyen. P. mester egyértelműen kifejezésre juttatja, hogy propagandafogás volt ez, a rémületkeltés egyik eszköze. Az, hogy néhány szerző esetleg tévedésben élt a Kárpát-medence jelenlegi lakóinak kiléte felől, meg az, hogy az ezredik év közeledtével a babonás tömeg aggódva várta a horribilis „Gog és Magog” érkezését, legfeljebb csak erősíthette a magyar propaganda hiteltét, de semmiképpen sem lehetett az alapvető oka annak, hogy a hiedelem néhány évtized alatt Európa-szerte elterjedt. A tévedés egyébként – mint a fenti adatokból látszik – roppant ritka, az első évtizedekben egyetlen esetben gyanítható, a Vita altera S. Geminiani szerzője részéről. A tömegkommunikáció munkásait már akkoriban sem azért fizették, hogy a saját agyukban fogant badarságokat terjesszék. Azoknak akkor is, mint azóta, a hivatalos álláspontot kellett képviselniük. Aki a magyarokat hunnak mondja, az nem téved, hanem az azonosság tételét hirdeti.

Meggyőződésem tehát, hogy mind az avar–magyar, mind a hun–magyar azonosság hiedelme a magyarság körében született, hízott, bonyolódott, és innen indult nemzetközi útjára. Hazai forrásaink kezdeti hiányának, későbbi szűkösségének a következménye, hogy a jéghegynék csak az idegenben felbukkanó csúcsát látjuk.

A Kárpát-medencébe érkezők itt olyan bonyodalmas összetételű néptömeg közepén találták magukat, hogy abban etnikai szempontból sem ők nem tudtak eligazodni, sem az utókor nem lát tisztán. Vegyest éltek itt szlávok, morvák, gótok, gepidák, herulok, kuturgurok, frankok, bajorok, az avarok maradékai, akiket – láttuk – már a korábbi századokban is a hunokkal azonosítottak, nem is egészen alaptalanul, hiszen az avar birodalom a hun törzsek maradékaira telepedett. E népnevek mögött a legritkább esetben bújik meg valami tiszta etnikum, és ha mégis, akkor nem tudható, hogy mi az. „Az ember-tani vizsgálatok olyan népeggyveleget mutatnak ki egyazon temetőn belül, hogy nehéz a véletlennek tulajdonítani e nagyszámú nép bolgár elnevezését, ami a nyelvészek szerint keveréket jelent” – állapítja meg Simonyi Dezső.¹⁵ Hasonlóképpen lehetetlen kielemezni, miféle népekkel keveredtek elődeink Szkítiában a hosszú bolyongás közben. A Kárpát-medencében talált konglomerátumban bizvást találhattak közvalókat félreértés meg tudóskodás nélkül is. A hun–avar–magyar (kabar) rokonság képzetének a honfoglalást követő néhány nap alatt szükségképpen ki kellett alakulnia.

Kézenfekvő, hogy először az avar rokonság gondolata fogant meg, hiszen az avar jelenlét és az itteni avarokhoz való etnikai közelség közvetlenül érzékelhető volt. Valóban, az erre vonatkozó első utalás már a honfoglalással egyidejűleg, 900 előtt megjelenik, és nyomai a X. században aránylag elég sűrűn fordulnak elő. A hun kapcsolat első jele

¹⁵ *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből.* Bp. 1981. 73.

valamivel később, 910 előtt mutatkozik, de aztán fél századra eltűnik, és tartós életre csak 960 után kel. A késedelem megengedi azt a feltételezést, hogy a hun–avar azonosság rég meglevő tételének közbelépésével fejlődött ki. Később azonban fordulat következett be, és míg az avar–magyar rokonság gondolata csak annak köszönhetett fennmaradását, hogy a külföldiek mechanikusan másolgatták egymást, addig a hun–magyar kapcsolat eszméje a magyar hagyományvilág középpontjába került.

Szemet szűrő az a párhuzamosság, amely a krónikás szöveghagyomány és a magyar történelem között mutatkozik, jóllehet egy belpolitikai fordulat és annak külföldi irodalmi tükröződése között feltétlenül lennie kell valamelyes időbeli eltolódásnak. Az avar azonosság a 890-es évektől mutatható ki 1004-ig, majd ismét a XI. sz. végétől. A hun rokonság 910-től, de inkább 960-tól 1009-ig, aztán ismét 1050-től az 1070-es évekig, majd a XII. sz. legelejétől egyre erősödve. Látható tehát, hogy a honfoglalást megelőzően nyomuk sincs, bár a magyar kérdés már jelentős teret foglal az európai zsunalisztikában. A megkeresztelkedést követő első évtizedekben, lényegében István alatt, mély csend telepszik az ügyre. István halála után felbuzognak a források, aztán a század végén, László idején, megint elcsendesülnek. A XII. sz. elején bekövetkező nekilendülés gyakorlatilag már csak a hun hagyományt találja életképes állapotban.

A hun–magyar rokonság IX–X. században született eszméjét a frissiben katolizált dinasztia sem önmagára, sem alattvalóira nézve nem vállalta. Ez diszkreditálta volna a keresztény Európa előtt. A legelső években a kormányzat e hagyomány írmagját is igyekezett kiirtani, az ördögi fajzattal fennálló kapcsolatra célzást sem engedett. Ezt a törekvését a magyarság megszelídítésében érdekelt külföldiek is támogatták, és maguk is fátylat borítottak a dologra. Az új vallás megerősödésével szigora alábbhagyott kissé, és ha a pogány ősmonda egészének felfrissítését még sokáig nem is tartotta megengedhetőnek, annak egyes, kevésbé kínos mozzanatait kellő megrostálás és átértelmezés után már nem tekintette életveszélyesnek.

A fél évszázadra elsüllyesztett mondakörből először Attila neve bukott újra a felszínre. Ez az egy elem izolálható volt az egésztől, és fel lehetett eleveníteni anélkül, hogy a hun–magyar rokonság egész szennyését ki kellett volna teregetni. A magyar hun hagyománynak ez a darabkája eredetileg alkalmasint Árpád uralmának törvényességét volt hivatva dokumentálni. Ez lehetett az a momentum, ami a középnép szemében népszerűbb avar származásmérettel szemben végül is a hunok javára döntötte el a kérdést. István után azonban ez a glória elveszítette a fényét, és nem volt rá igazán szükség, mert az utódok uralmát az Árpádtól való származás legalizálta. Közülük már senkit sem mondanak közvetlenül Attila nemzetségéből valónak, mert az egyenes kapcsolatot katolikus uralkodóink nem szívesen vállalták. Első királyainkat mind a mai napig az Árpád-házból származtatjuk, mintegy elvágyva azt a fonalat, amely Árpádot Ádám apánkhoz köti. Árpád őseire senki sem tekintett örömmel.

Kivéve azt az egyet, aki Árpádra nem utalhatta magát. Sámuel király egy másik vonalon, Árpád kényszerű megkerülésével, Csaba beiktatásával vezette vissza nemzetségét Attilára. A fentebb adott bibliográfiai áttekintés megengedi azt a feltételezést, hogy Attila neve az ő idejében merült fel ismét a feledés homályából. Ekkor lett az ősi hagyományban valamilyen szerepet már régen játszó Csaba Attila fia, a körülötte forgó monda-kör ekkor vált az ősmonda részévé.

A másik uralkodó, aki hatalmának megmentését az Attilához fűződő kapcsolatától reméli, a trónjába két kézzel kapaszkodó Salamon. A vetélkedésben ő a trónra „alkalmas” Bélával, Gézával, Lászlóval szemben a legitimitásra hivatkozik.¹⁶

A XI. sz. hetvenes éveiben dolgozott az a Hersfeldi Lambert, aki úgy tudja, hogy Attila kardja Salamon király birtokában volt. Elbeszélése szerint az anyakirályné, Anasztázia ajándékozta azt 1071-ben a bajor Ottónak, hogy támogassa fiát a trónért folyó harcban. (Ezt a históriát később mások is átvették: Hermannus Cornerus az 1430-as években, Johannes Herold az 1543-as Brenner-féle Bonfini-kiadáshoz írt jegyzeteiben.) Györffy a hír hitelét nem vonja kétségbe, de azt mondja, hogy a hun hagyomány magyarországi léte mellett nem tanúztatható, mert a közleményből nem derül ki, vajon a kardot Magyarországon is Attiláénak tartották-e. Ez az adalék azonban nem áll önmagában.

Először is csatlakozik Attila nevének ez időbeli divatjához. Azt ugyanis Györffy György is, Horváth János is, mindenki elismeri, hogy ezzel a névvel nem Anonymus ismertette meg a magyarokat. Villa Attila már 1138-ban előfordul, névadójának pedig évtizedekkel korábban, valamikor a XI. században kellett születnie. 1200 után a név szélesebb körű népszerűsége mutatható ki. Nyelvészeink úgy gondolják, hogy ennek a névformának írott forrásból kellett származnia, mert a kiejtett magyar hangalak ez időben Etele lett volna. Melich János szerint a hajdani gót Attila (mely az írott forrásokban ebben az alakban rögződött meg) egy elméletileg rekonstruált Attila—*Etila—*Etila—*Etöla—*Etöla—Etele állomáson keresztül nyerte el XII/XIII. századi magyar hangalakját (MNy 1906. 158–159.). Érdemben nem tudván a dologhoz szólni, feltételezem, hogy a fenti sor hangtanilag korrekt. Nem értem azonban, hogyan mehet át a fejlődés ennyi stációján egy olyan név, amely nem forog az ajkakon. És van egy bökkenő is: ebbe a sorba nem fér bele a legelső ismert magyar előfordulás. Árpád egyik unokáját ugyanis Konstantinos 'Εξελεχ néven ismeri. Ez pedig igen közel áll ahhoz az Etzil formához, ami Anonymusnál az Ecilburgu városnévben maradt fenn, és amit németesnek szokás tartani. Ezt az Ecilburgut még csak vissza lehet vezetni a Nibelung-énekre (1198–1204), de Konstantinos adatát aligha. Bárhogyan is áll a dolog, annyi bizonyos, hogy Attilára nemcsak Salamon emlékezett szívesen, hanem Árpád is.

Lambertus története csatlakozik továbbá ahhoz az 1271-es pozsonyi megállapodáshoz, amelyben II. Ottokár és V. István megbékél egymással. Ottokár többek között megígéri, hogy Attila király kincseit („duas coronas, sceptrum, amphoram pretiosam et alia multa et incomparabilia chlenodia regis Atylae”), amelyeket IV. Béla lánya, Anna, Mazoviába vitt, és neki ajándékozott, visszaadja. Több egybehangzó, a tárgyakat illetően szövegesen is szinte azonos tudósítás maradt ránk erről az ügyletről: Ottokar von Steier rímes osztrák krónikája a XIV. sz. elejéről meg egy kódexbejegyzés a XIII. sz. végéről (Gombos 2275. sz.). Pontatlanabb és színesebb leírással követi ezeket az Annales Austriae három azonos szöveget őrző tagja, az Annales Praedicatorum Vindobonensium, az ún. Chronica patria Pezziana és az Annalium Austriae continuatio Vindobonensis, valamennyi egy-, illetve közelkorú. Az egyezséget ezek 1276- vagy 1277-re, IV. László nevére írják, a drágaságokat jobban

¹⁶GERICS József, *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961; KRISTÓ Gyula, *Legitimitás és időnevelés*, Századok 1974.

feldicséri: „duas coronas aureas et sceptrum regalia ac preciosissimam amphoram nobilissimis gemmis undique adornatam mire pulcritudinis et alia quam plura clenodia aurea, que a tempore regis Ungarie Attilæ et ab aliis successoribus suis usque nunc in Hungaria fuerant conservata”. Hogy ez az epizód öt feljegyzőre is talált, mutatja, hogy a dolog a maga idejében meglehetősen nagy port vert föl. Államközi szerződésről lévén szó, kétségtelen, hogy Attila kincseit a XIII. század hetvenes éveiben az Árpádok birtokában tudták mind a magyarok, mind a külföldiek, amely tény Lambertus kétszáz évvel korábbi szavainak értelmezését teljesen világossá teszi. Nem vitás, hogy az 1071-ben említett kardot akkor is mindenütt, Magyarországon is Attiláénak tudták, és nem vitás, hogy ez a kard – amely az 1271-es leltárban már nincs benne – egy darabja volt az állítólag Attilától maradt kincstárnak.

A megszorongatott Salamon tehát uralmának legitim voltát Attilára hivatkozva próbálta bebizonyítani. Nem csoda, hogy László az egész elméletet ismét tilalmi listára teszi.

Megengedem, Lambert elbeszélése önmagában nem bizonyítja azt, hogy az Árpádok magukat vér szerint is jogos örökösöknek vallották. Lehet, hogy e kincseket a hunok által itthagytak között találták. Az előzmények után azonban mégsem tudom elhinni, hogy Anonymus meglepte volna honfitársait azzal a kijelentésével, hogy Árpád Attilával atyafiságban állt.

Tény és való, hogy a hun–magyar rokonságról nem tesz említést, de azt hiszem, ez tökéletesen egybevág hipotézisem logikájával.

Az olvasónak az az érzése, hogy P. mester nem meri kiejteni a hun nevet. Attila szkíta származású, a magyarok is szkíta származásúak; Attila annak a Magognak a maradéka, aki a magyaroknak nevet adott; Szkítia földjéről indult az a nép, amely 451-ben előzönlött Pannóniát, innen indul a második hullám, amelyben a magyarok érkeznek, hogy visszafoglalják ezt a területet. Ezek folyvást Attilára hivatkoznak, akiktől jogos örökségképpen az ő vezérükre szállt Magyarország földje, és akit ők is „athavus”-uknak mondanak. A székelyek azelőtt Attila népe voltak. A Gesta egész gondolatmenete, felépítése, mesés-zövése a hun–magyar rokonság vélelmét szuggerálja. E sugallásnak különös, pikáns ízt ad, hogy az író véletlenül sem szólja el magát. Attila neve tíznél több alkalommal fordul elő a szövegben, és egyetlenegyszer sincs kimondva, hogy hun király volt. Ez semmiképpen sem lehet véletlen. Azt már csak mégsem lehet föltenni, hogy egy külföldi egyetemet járt történettudós ezt ne tudta volna. Ennek egyedüli oka az lehet, hogy a hun nevet nem volt szabad leírni.

A XI. századi Gestában tehát a hun nevezet alkalmasint valóban nem fordult elő. De nem azért, mert hogy a hagyomány még ki sem volt találva. Ellenkezőleg, oly mély gyökeret eresztett a köztudatban, hogy erőszakkal próbálták abból kiirtani. Ez azonban többek között azért sem sikerült, mert mindig akadt olyan magas politikai érdek, amely a maga javára akarta kihasználni a makacsul őrzött hagyományt, és a pórázta egy kicsit tágabbra engedte.

Eszerint Attila nem közönséges pannóniai uralkodóként szerepelt a XI. századi (írott vagy íratlan?) hagyományban, hanem az Árpádok elődjeként, akinek kincstára az országgal együtt jogos örökségképpen jutott rájuk. Ezt az érvet azonban katolikus királyaink csak végszükségben húzták elő.

Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a hun rokonság elmélete teljes terjedelmé-

ben a nyilvánosság elé kerülhessen. Jellemző, hogy erre éppen Kun László klerikusa talált alkalmat.¹⁷ Ezalatt a hajdani monda jó néhány darabkája el is kallódott. Anonymus meg Kézai bőven pótolta ezeket.

*

Már most az a kérdés, hogy az az ősmonda, amit innen-onnan kiszemelgetett morzsákból megpróbálunk egésszé gyúrnunk, melyik részletében mennyire ősi.

Minden kutatónk elismeri, hogy bármennyit változott, bővült, kopott is a hagyomány a későbbi kezek alatt, annak néhány eleme az elsőek közé tartozik. Tipikusan a nomád népek sajátjának szokás tartani a vadászat és a nőrablás motívumát. Az emse meg a turul, illetőleg az ünő körül kikövetkeztethető történet is az igen messzi múltba nyúlik vissza, valami réges-régi totemisztikus eredetmondát őriz. Csakhogy nem feltétlenül magyar eredetmondát.

Az anonymusi változat szereplői közül Emesü a magyar nyelv uráli szakaszából való. Az ősi magyar eredetmonda tehát a nép származását a vaddisznó és egy sas- vagy sólyomféle ragadozómadár nászára vezette vissza. A két totemállat eredeti magyar neve – tabu lévén – ki is vészett nyelvünkől, az egyiknek csak jelzője maradt meg, a „sertés”, a másinak csak latin alakja, az astur, amit később a bizonytalan jelentésű turullal fordítottak. Ez azonban, török származék lévén, nem lehetett Emesü eredeti párja. Az egyik fiú, Hunor ősapja neve valószínűleg a fejlődés egy későbbi szakaszában került bele a történetbe, bár amíg a szó eredete és jelentése nincsen tisztázva, e kérdésben nem lehet megnyugtatóan állást foglalni. A jelenlegi feltételezések az onogur népnévvel hozzák összefüggésbe. Ha ez helytálló, akkor a hagyományalakulás egy magasabb szintjén születhetett, akkor, amikor a genealógiát már nem állatöstől, hanem a törzset megszervező, annak nevet adó első tekintélyes főnöktől kezdve tartották számon. (A valóságban, persze, fordítva áll a helyzet: a népnevet személyesítették meg.) Emesü mellé később Ügyeket állították, kinek fia Álmos volt. A krónikakompozícióban felvázolt családfa szerint Ügyek fia Előd s az övé Álmos. Ügyek neve bizonytalan eredetű, de rokonságban áll „szent” jelentésű így, ügy, egy szavunkkal. Előd (Eleud) a finnugor „elő” származéka, és ugyanezen korból ered Álmos (talán „álomlátó”, „jós”) neve is. Mindhárman afféle beszélő nevet hordanak, s meglehet, hogy egyikük sem képvisel konkrét személyt, hanem egy-egy rangot, tisztet, rokonsági fokot testesít meg. Álmos már kétségtelenül valódi alak, vele a mese átnyúlik a történelem talajára.

A krónikák ünője (Eneth) ótörök jövevényszó. Abban az időben, amikor nyelvünkben megjelent, a totemizmus már aligha hozott friss hajtásokat. Eneth személyében tehát a kabarok egyik szent állatösét kell tisztelnünk, a „szarvas” ünőt. Később, már a judaizmus hatása alatt, a kabarok elvesztett ősapja helyébe Magog lépett, és megfogant a babonás „Gog és Magog” népséggel való azonosság ötlete.

Ügy látszik, hogy a krónikák elbeszélésének más mozzanatait is a kabarok hozták magukkal. Eneth neve és a szarvasüldözés mozzanata mintha egy töről fakadt volna. Ez azonban nem bizonyos, elvégre ugyanazon állat önálló utakon is bekerülhetett két nép

¹⁷ Bővebben lásd KRISTÓ Gyula, *Ethnográfia* 1970. 116.

mondavilágába. Annál nyomósabb érvek mutatnak a nőablás motívumának kabar eredetére. Ebben, mint ismeretes, megjelenik a zsidó Újév, a rós ha-sana egy jellegzetes szokása, a sófárfúvás.¹⁸ Az alánok, a rablás szenvedő alanyai, Konstantinos szerint a kabarok szomszédai voltak. Az a tény, hogy erről említést tettek előtte, önmagában is bizonyítja, hogy történelmük fontos részletének tartották ezt a kapcsolatot. A lányok elrablása az érintkezés mellett keveredésre is utal. A jelek szerint ez valóban mély nyomot hagyott a kabarok emlékvilágában. Ugyanis a Kárpát-medencébe való visszatérés (másodszori bevonulás) és az ott élő rokonság gondolata alán indításra mutat. Az alánok nomád pásztornépe az I–II. században a délkeleti orosz sztyeppéken élt, és problémákat okozott a római kormánynak, mert gyakran özönlötte el a Kaukázus vidékét. A legsúlyosabb támadást Flavius Arrianus kappadóciai kormányzó 134-ben verte vissza. A gótok érkezésekor, 150–200 körül is a Volga és a Don között, a mai Kalmük ASzSZK területén tanyázott, a Kuma folyó vidékén. Itt került 370-ben a hunok fennhatósága alá (Ammianus Marcellinus). Egy része nemsokára nyugatra húzódott, keresztülvonult a Kárpát-medencén, 406-ban Galliában, 409-ben Hispániában tűnt fel (Jordanes 37.), aztán szétszóródott a vandálok között. A másik rész helyben maradt, később behúzódott a Kaukázusba, és ma a kis oszét népben él tovább. Alánok tehát tényleg jártak már egyszer Pannóniában, és ők voltak azok, akik a hunokkal is érintkezésbe kerültek. A Kárpát-medencébe való visszatérés gondolata az ő révükön kerülhetett a kabar hagyományelemek közé. Az a fentebb (6. jegyzet) említett tény, hogy a kabarok a magyar okleveles anyagba alán kiejtés szerint káliz formában iratkoztak be, szintén arra utal, hogy számottevő alán örökséget hoztak magukkal. Kérdés továbbá, nincs-e összefüggés az alánok Kuma-parti lakása és a kabarok Cumani neve között.

A két hagyománykör a kabar–magyar találkozás után egybefonódott. A testvérség, a testvérösöktől való származás képzete a kabarok csatlakozása után, rájuk vonatkoztatva fogant meg, és ezzel együtt eluralkodott a Kárpát-medencébe való visszatérés – a második honfoglalás – gondolata. Csak ezzel lehet megmagyarázni azt az egyébként következtetésnek látszó különösséget, ami a testvérösök és a testvérnépek viszonyában a krónikás hagyományban megfigyelhető. Kézai is, a krónikakompozíció is két testvérről tud, tudja, hogy e két testvértől két nép származott, amely két külön utat járt meg a történelemben, tudja, hogy e két népnek két külön neve van. Mégsem mondja azt, amit ezek alapján magától értetődőnek tartanánk, hogy egyiktől az egyik, másiktól a másik nemzet származott, és először az egyik, másodszor a másik indult el új hazát keresni, hanem ugyanazon kettős nevű nép kétszeri honfoglalásáról beszél. Az egységes nációt más, mechanikus szempont szerint osztja két félre. Erre csak egy magyarázat kínálkozik: a két östől származó két csoport egyszerre érkezett a Kárpát-medencébe, az egyik eleve a visszatérés tudatában, amit a másik – az itt talált rokon etnikumú tömegek láttán – hamarosan magára is érvényesnek tekintett, és saját múltját a testvérekével teljességgel azonosította. Így a testvérség gondolatát szinte azonnal felváltotta az azonosság, úgy azonban, hogy a kabar csatlakozás és a honfoglalás közötti időben megszületett testvérösök már életben maradtak, lényegében funkció nélkül. A mese további bonyolítására, a különálló részletek összehangolására már nem maradt idő. E megbicsaklott indulás és a kidolgozatlanság

¹⁸ *Encyclopaedia Judaica*, Vol. XIV. Jerusalem 1971. 308–309, 1442–1447.

nyoma mindvégig rajta maradt az elméleten. Az első kezdetektől a XIX. századig sem a hazai, sem a külföldi irodalom nem tudta határozottan eldönteni, hogy a hun és a magyar név azonos vagy rokon népeket jelöl-e. Anonymus sem tudja pontosan, hogy Attilában Árpádnak miféle felmenőjét tisztelheti.

Kézenfekvő továbbá, hogy az ősatya, Magog neve azoknak a judaizálóknak a révén került be a mesébe, akik – eredetmondájuk fejlődésének egyik fázisában – kapcsolatba hozták vele magukat. Nyilván ő szorította ki Eneth hajdani totemállat-párját (mint ahogy Emesü mellé Úgyek lépett). Magog alakult át a „magyar” név hatására Magorrá. A metamorfózis nyomát őrzi egyrészt Anonymus, aki ugyan Magorról nem beszél, de a Moger nevet Magogtól származtatja, másrészt a Képes krónika néhány variánsa, amely a hun történetben Jáfet fiát Magornak hívja. Ezzel szemben a 26. fejezetben Úgyek nemzetségét Hunortól vezeti le. A magyarság mondabeli ősapja tehát – a mondafejlődés egyik szakaszában – Hunor volt, a kabaroké Magog (utóbb Magor). A későbbi irodalom a felületes etimologizálás csapdájába esve a külső hasonlóság alapján megtette Magort a magyarok, Hunort a hunok ősevé. Erről azonban a korai forrásokban szó sincs. Először Műgelnnél látom, de ő még hozzáteszi: „ut estimo”. A legújabb *Magyarország története* magától értetődőnek tartja.

A fentiekből következik, hogy az ősmondának is, meg a XI. századot megelőző egész időszakra vonatkozó hagyományvilágnak is bőven lehetnek (és vannak) ótestamentumi eredetű darabjai már a kereszténység felvételét megelőző évtizedekből, évszázadokból is. Ha pedig igaz az a feltevésem, hogy hasonló hagyományindítással még Aba Sámuel és Salamon idejében is számolhatunk, akkor a kör még szélesebbre tágul.

A jafetita származásmélt bizonyosan ezek közé tartozik. A korai katolicizmus hivatalos ideológusai talán ezzel szemben próbálták meg kimunkálni a Kámtól eredő vonalat.¹⁹ Úgy látszik, nem sok sikerrel. Magogot ugyan sikerült kiütni az ősapa helyéből, és helyébe Nimródöt állították, de Jáfet pártjára hamarosan vissza kellett térni, főleg a közfelfogás miatt, mely az európai (fehér bőrű) népeket tőle származtatta. A bibliai eredetű mozzanatok két rétegének, a zsidó és a keresztény rétegnek a kimutatása és szétválasztása hosszabb tanulmányokat és speciális felkészültséget igényelne, annál is inkább, mert bizonyos, hogy a mieink nem ortodox zsidó nézeteket vallottak, s nem héberül tanulmányozták az irodalmat.

¹⁹ Ld. MÁLYUSZ Elemér, *Századok* 1966. 719.

LE CYCLE D'ORIGINE DES HONGROIS AVANT LE NOTAIRE ANONYME

La légende génétique des Hongrois fait remonter l'origine du peuple aux noces d'une laie (Emesu) avec un oiseau de proie. Plus tard le père mythique a été remplacé par Hunor, dont le nom garde vraisemblablement le nom de peuple „onogour”.

La mère totémique des Kabars est la bisette (Eneth). A l'origine ils étaient des khorezmiens. (Le mot „kabar” s'est formé du premier nom Khwarazm, son correspondant latin est „Agareni”, en hébreu, „hagri”). Après avoir pris une religion judaïque, leur légende d'origine s'est enrichie d'éléments juifs, et le père mythique est devenu Magog, fils de Jafet. Une partie des khorezmiens est venue plus tard en Kazarie, pendant leur fuite de là-bas, ils se sont croisés des Alans, la légende épique fut donc complétée d'éléments alans. C'est ainsi que la tradition du rapt des femmes, aussi bien que la rentrée dans le bassin des Carpathes et la conscience de la parenté des peuples y vivants, se sont manifestées dans le monde des légendes kabares.

Lorsque les Kabars se sont joints aux Magyars, les deux légendes génétiques se sont unies, Hunor et Magog sont devenus frères. (Magaog s'est transformé, sous l'influence du nom „magyar” en Magor.) La légende de la rentrée dans le bassin des Carpathes a été renforcée par le rencontre, au moment de la conquête du pays, de différents éléments ethniques parents, qui appartenaient auparavant à l'empire des Avars. Ainsi est née, après l'arrivée des tribus hongroises dans leur patrie actuelle, l'idée de la parenté avaro-hongroise.

Puisque les Avars, dans l'opinion publique ont été identifiés avec les Huns, dès le Xe siècle, l'idée de la parenté hunno-hongroise s'est également manifestée.

Les Hongrois eux-mêmes propageaient cette idée pour s'identifier avec le redoutable peuple de „Gog et Magog”. Plus tard, cette parenté avaro-hongroise avait été remise à l'arrière-plan, par contre, même des intérêts politiques intérieurs motivaient la conservation des traditions hunniques. La dynastie Árpád se disait l'héritier de Attila, et cela pour prouver sa légitimité, aussi bien sur le plan intérieur que dans sa politique envers les peuples conquis. Après la prise de la religion chrétienne, la politique officielle s'est opposée à cette tradition, toutefois, lors des luttes de trône, généralement la partie plus faible, la rappelait de temps en temps. Sámuel Ába se disait descendant de Csaba, fils d'Attila, le prince Salamon, héritier de Attila. La découverte écrite des traditions hunniques avait lieu seulement à la fin du XIIIe siècle, sous le règne du roi Ladislas IV, qui s'opposait au catholicisme, lorsque l'actualité du problème sur le plan idéologique était déjà dépassée.

OVIDIUS: FASTI CÍMŰ MŰVÉNEK HATÁSA JANUS PANNONIUS KÖLTÉSZETÉRE

Mindannyian betéve megtanultuk diákkorunkban Ovidius vallomását (Tristia, IV. 10. 25–26):

„Sponte sua carmen numeros veniebat ad apost,
 et quod temptabam scribere, versus erat.”
 (Spontánul ömlött a dal a megfelelő versmértékbe,
 és amit próbáltam megfogalmazni, vers lett.)

Latin tanárunk azonban elmulasztotta hozzáfűzni, hogy e disztichon érvénye csupán a verselésre korlátozódik. Aki ugyanis figyelmesen elolvassa a Fasti 5000 sorát, azt tapasztalja, hogy metrikai értelemben vett spontaneitása ellenére poeta doctus művével ismerkedett meg. Meglepő, hogy milyen alaposan ismeri Ennius, Lucretius, Catullus, Tibullus, Propertius, Vergilius költészetét, valamint Cicero és Livius prózáját, hogy a görög költőkről ne is beszéljünk. Három évtizedes távlatból összegzi és felhasználja mindazt, amit nyelvük-szemléjük alapos ismerete csak lehetővé tett számára. Ebből adódik stílusának, hangnemeinek változatossága is: szakrális-himnikus, majd bukolikus, elégikus, máskor epikus vagy éppen obszcén. A költői naptár az időszámításunk szerinti első évtizedben jött létre, első könyvét pedig Augustus halála (I. sz. 14) után átdolgozta, így kiérlelt nyelvű és stílusú művet alkotott. Az imitációt Ovidius már csaknem olyan tudatosan és majdnem olyan mértékben végzi, mint Janus a maga költészetében. E tekintetben is példaként lebeghetett Janus előtt, és innen magyarázható, hogy Vergilius után az előkelő második helyet osztja meg Catullusszal és Martialisszal a felhasznált források és hatások szempontjából. De kiválthatta Janus rokonszenvét és vonzódását az a tény is, hogy Ovidius, Martialis és Catullus egyaránt a Musa ludens, a Musa levis hívei voltak.

Tanulmányom témája azonban nem az ovidiusi imitáció jellege, így erre csupán két példát szeretnék ismertetni. Az egyik a római naptár I. könyvének 293–310. soraiban található, amely az értelmiségi életforma dicsérete. Vergilius szavait (Aen. IX. 641): „Sic itur ad astra”, amelyekkel Apolló dicsérte meg Ascaniust, mivel az vitézül lenyilazta Numanust, Ovidius így fogalmazza át, teremti újjá: „Sic petitur caelum”, és változtatja a felfedező ember makarismosává.

A másik ovidiusi hely Cacus barlangjának leírása (I. 555–558), amelynek négy sorában Vergilius hasonló témájú descriptiojával (Aen. VIII. 193–197) négy szó szerinti egyezés található. Egészen így szokott eljárni Janus Pannonius is legfőbb forrásával, „A Költővel”, ahogyan barátja, Galeotto minősítette mindkettőjük bálványát. (De homine, A szív-ről szóló fejezet.)

Ovidius és Janus egyaránt utalnak arra a Vergiliusnak tulajdonított négy sorra, amelyet Donatus őrzött meg (Aen. I. 1):

„*Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena/ carmen*”

Ovidius négyszer is felhasználja ezt a kiemelő, nyomatékosító szerkezetet: Az Amores két versében (II. 1, 2; III. 8, 23), a Metamorphosesben (I. 757), valamint a Tristiában (IV. 10, 1). Ezek közül a következő előfordulás (Amores, II. 1, 2) metrikai és szórendi azonossága folytán igen emlékeztet a janusi megoldásra:

„*Ille ego nequitiae Naso poeta meae.*” Janus (I/338/4): „*Ille ego Pannoniae, gloria prima meae.*”

Míg Ovidius a maga könnyelműségét hangsúlyozza, Janus – lehet, hogy szándékolt párhuzammal – saját költői öntudatát emeli ki. Költőnk a második esetben is (I/338/1) éppen megjelent kötetét ajánló versében kapcsolja össze az „ille”-t az „ego”-val, így utalva írói eszményképére:

„*Ille ego et haec cecini, Dravum generatus ad altum.*” Közös vonás még kettejük között, hogy e kiemelő szerkezet használata után életrajzi adat következik. Ovidiusnál (tristia, IV 10):

„*Ille ego qui fuerim, tenerorum lusor amorum,* – majd:

Sulmo mihi patria est, gelidis uberrimus undis.”

Janusnál: „*Dravum generatus ad altum.*”

A „*Latius*” jelzőt, mint költői szót, Propertius használja először „*Latinus*” vagy „*Romanus*” értelemben, majd Ovidius népszerűsíti hétszeri szerepeltetéssel. A továbbiakban azután a költői nyelvben folyamatosan szerepel Martialisnál, Statiusnál, Claudianusnál; majd *Lucanus*nál a „*lex*” szó jelzőjeként, akárcsak Janusnál (I/339/7): „*Elegos Latia sub lege sonantes*”, majd *Columellánál* (6. 1. 2) a „*consul*” szóval kapcsolatban, mint Janus epigrammájában (I/361/2): „*Latiis/edita consilibus.*”

A római naptár élére helyezett Germanicus-prooemium 19–20. sora két szempontból is érdemes vizsgálatra:

„*Pagina iudicium docti subitura movetur
principis, ut Clario missa legenda deo.*”

Egyik a „*pagina*” szó „*opus*”, írásmű értelemben, amelyet Janus szintén metonymice „*könyv, irodalmi munka*” jelentéssel használ (I/339/8): „*Sumetro vacuo, pagina nostra, tibi*”, és I/130/1-es epigrammájában:

„*Joannes fueram, Ianum quem pagina dicit*”.

Természetesen lehet, hogy martialis metonymia lebegett Janus szemei előtt (I. 4,8): „*Lasciva est nobis pagina, vita proba.*”

A másik hasonlóság az Ovidius 2. sorában található „*Clarius deus*” körülírás

Apollóról. Ez a periphrasis Janusnál azonos metrikai helyen található (II/18/10):

„Carmina nec *Clarius*, tam bene culta, *Deus*.”

A sorban előforduló „bene culta” és „culta carmina” szintén előforduló kifejezések Ovidius költészetében. Ovidius szavaival, azonos metrikai helyen (*Amores*, III. 9, 66) értékeli Tibullust Janus is (I/245/2): „culte Tibulle.”

Különösképpen felhasználta Janus a *Fasti* azon sorait, amelyek a Germanicus- vagy az Augustus-prooimionokban találhatók, és az ünnepélyes előszók, bevezetések műfaji követelményeinek megfelelően himnikus-dicsőítő, panegyrikus hangvételűek. Ilyen jellegűek Ovidius művéből a következő idézetek:

I. 3: excipe *pacato*, Caesar Germanice, *voltu*

II. 17: Ergo ades et *placido* paulum mea munera *voltu*/ respice

I. 18: ingenium *voltu* statue caditque *tuo*.

Janus ugyanerre kéri Ferrara hercegét, Leonellót (I/178/3): „Non illo hunc *vultu* relegas, quo iura ministras.” Ugyanezen oknál fogva használta fel Janus Ovidius római naptárának február ötödikével kapcsolatos helyét. A *Fasti* II. könyvében (133–144) Ovidius összehasonlítja Romulus és Augustus érdemeit 12 soron át. A Romulus-képet a lehető legkedvezőtlenebbre formálja, hogy Augustus érdemeit és erényeit annál inkább kidomboríthassa. Ugyanezt teszi Janus (I/36) is epigrammájában, amelynek címe: „Comparatio Marcellorum, Veneti et Romani”. Jacopo Antonio Marcello, Janus velencei pártfogója, valamint az antik Marcellus között von párhuzamot. A római Marcellus ebben a versben ugyanúgy jár, mint Ovidius soraiban Romulus, vagyis alulmarad. Janus e lehangoló versében Ovidius 12 sorát húszra hígítja fel, de több tekintetben is egyezik vele: az ovidiusi „concedo” (engedni, elsőségét elismerni valakinek) „cedo” formában jelenik meg nála. További egyezések: „recipis” – „recepta”; a hic-ille mutató névmások összehasonlítást szolgáló ismételt használata tagolja mindkét verset, megadva azok szerkezeti felépítését. Janusnál ez színesedik még az ille-iste; alter-alter; Ovidiusnál pedig a hic-tu; tu-ille névmások kapcsolataival. Mindkét versre hellenisztikus dicsköltemények hangneme jellemző, valamint az őszinteség és mértéktartás hiánya.

A janusi nyelv egyes rétegeinek felkutatásánál gyakran okoz nehézséget annak eldöntése, hogy az általa alkalmazott kifejezést kitől merítette. Segíti a kutatót, ha jelzős kifejezés egyezésére talál, vagy ha azonos metrikai helyen, azonos esetben fordul elő a kérdéses szó. Jó példa erre az „Aonius” jelző „bojótiai, muzsai, halikóni, hippukrénéi” értelemben Ovidiusnál. Igaz ugyan, hogy az „Aonius” jelzőt Ovidius előtt már Propertius, majd Vergilius is használta (B. X. 12): „Aonie Aganippe”, mégis az azonos metrikai hely és eset valószínűsíti az ovidiusi inspirációt:

Ovidius: III. 456: cum levis *Aonias* ungula fodit: *aquas*

I. 490: Cadmus in *Aonia* constitit exul *humo*

Janus: I/130/6: Lavit in *Aonio*, *flava Thalia*, *lacu*.

A janusi jelzős kifejezés létrejöttében Propertius is közreműködött (III. 3,32) e kifejezés megalkotásával: „Gorgoneo... *lacu*.” Végül szintén az azonos metrikai hely hívja fel

figyelmünket az ovidiusi reminiscenciára (VI. 652):

„Nunc ades o coeptis, *flava Minerva*, meis.”

Még egy megjegyzés a „*Latius*” és „*Aonius*” jelzők, valamint a „*pagina*” „*opus*” értelmű használatával kapcsolatban. Ha elolvassuk Roberto degli Orsi dicsérő epigrammáját, amelyben *Basinus*: „*Hesperis*” c. eposzát magasztalja, valamint e dicsérő epigramma *Janus* által készített paródiáját, azt tapasztaljuk, hogy mindhárom kifejezés előfordul bennük. A ferrarai XV. századi latin költészetben ezek az antikos kifejezések közkézen forogtak, *Janus*nak tehát nem feltétlenül az eredeti forrásból kellett merítenie azokat. A janusi nyelv kialakulásával kapcsolatban számolnunk kell egyfajta korabeli divattal, nyelvhasználattal, bár végső soron ezek is az antik nyelvhasználatra mennek vissza.

Janus verseit olvasva mindig feltűnt egy kifejezés eleganciája (*Ábel*, 125. o.: *Laus Guarini*):

„*Guarino tamen illa redditori
Grates dicere non valebit aequas.*”

Vagy (I/150/2–3): „*Cum potius referre grates deberes mihi.*” Felüdülést jelent ez a kifejezés annak számára, aki a középkori latinban unos-unatlan olvashatta-hallotta: „*Gratias agimus tibi, domine.*” *Ovidius* is ezen ünnepélyesebb, emelkedettebb stílusú formulával ad hálát, mond köszönetet *Janus* istennek (I. 147):

„*Sumpsi animum, gratesque deo non territus egi.*”

Végül is *Vergilius*nál találhatjuk meg együtt a *Janus* által használt mindkét kifejezést (*Aen.* XI. 508–509): *Turnus* szól így *Camilla* királynőhöz, amint illik:

„*O decus Italiae virgo, quas dicere grates,
quasque referre parem?*”

Az ókori szerzők közül csupán *Ovidius*nál találtam rá erre a *Janus* által használt kifejezésre, amelyet *Ovidius* *Carmentá*ról ír (I. 474): „*Ore dabat vero carmina plena dei.*” *Janus* pedig névadó istenéről írja (II/307/16):

„*Qualia non uno Ianus ab ore dabat.*”

A *Héraklészt* jelentő „*Tirynthius*” kifejezést *Vergilius* használta először a *Cacus*ról szóló történetben (*Aen.* VIII. 228): „*Ecce furens animis aderat Tirynthius.*” *Ovidius* már négyszer használja a *Fastib*us: *juvenis T.*; *T. heros*; és szintén a *Cacus*-történetben: *T. actor*. Majd hozzákapcsolta a „*hospes*” szót, és ezzel már készen állt, kialakult *Janus* számára is a felhasználásra (II/12/5):

„*Quam dedit Evandro laudem Tirynthius hospes.*”

Ez a „*tirynsi*” jelentésű körülírás azonban nem csupán a *Cacus*-történetben tűnik fel *Janus* költészetében, hanem a korán kivirágzó mandulafáról szóló epigrammájában is

(I/28/1): „Quod nec in Hesperidum vidit Tiryntius hortis.” Ez az adat már átvezet Janus e jelentékeny versének az elemzéséhez. Jellemző Janus érdeklődési körére, hogy elsősorban azokat a helyeket használta fel Ovidius Fastijából, amelyek panegyrikus hangvételűek, vagy pedig lírai betét-jellegűek. Ez utóbbira példa a költő naptár II. könyvének következő négy sora (853–856), amely február 26-ához, az itáliai koratavasz érkezéséhez fűz:

„Fallimur, an *veris* praenuntia venit hirundo,
nec metuit, ne qua versa recurat *hiems*?
Saepe tamen, *Procne*, nimium properasse quereris,
virque tuo Tereus *frigore* laetus erit.”

Szó szerinti egyezések: *veris*; *Procne*; *frigore*-*frigidior*; *hiems*; a „*Procne*” kivételével azonos metrikai helyen szerepelnek a két versben. A *Procne*-mitosz még a következő két helyén is szerepel a római naptárnak (II. 629):

„Et soror et *Procne* Tereusque duabus iniquus”

és: IV. 481–482:

„Quacumque ingreditur, miseris loca cuncta querellis
impelt, ut amissum cum gemit *ales* Ityn.”

Így tehát Ovidius hívhatta fel Janus figyelmét erre a sötét tónusú legendára, amelyet költőnk még ötvözött egy másik tragikus jellegű mítosszal: a *Phyllis*-*Demophoon* történettel. Ez utóbbit viszont már a püspöki kertben megpillantott, túl korán virágba boruló mandulafa képe indikálta. Ennek a Janus-versnek a keletkezéséhez számba vehetjük még egy másik tavaszváró hangulatú, lírai vallomás-jellegű háromsoros rész inspirációját is, amelyet február 10-hez fűzött Ovidius (II. 151–152):

„... et primi tempora *veris* erunt.
Ne fallare tamen, restant tibi *frigora*, restant,
magnaue discedens signa reliquit *hiems*.”

E három sorban is három szó szerinti egyezés figyelhető meg, a tartalmi-hangulati azonoságokon kívül: *veris*; *frigora*; *hiems*; ez utóbbi ismét azonos metrikai helyen fordul elő.

Még egy különleges hangulatú-tartalmú jelző érdemel részletesebb vizsgálatot a Janus-vers 3. sorából:

„Quod *fortunatis* esset mirabile in arvis.”

Ez a spondaikus jellegű sor emeli ki a csodát: a „*mirabile*” mellett a „*fortunatus*”-ban is van egy bizonyos meseszerű, az aranykor távoli kódébe vesző motívum. Kiderül, ez Vergilius *Aeneis*-ének következő sorából (XI. 252), amelyben Diomédész inti a latinokat a béke megbecsülésére, utalva Itália saturnusi aranykorára:

„O *fortunate* gentes, Saturnia regna,
antiqui Ausonii...!”

Ebben az esetben Janusszal azonos metrikai helyen, és szintén spondaikus hexameterben szerepel! Horatiusnál viszont a janusi „fortunatis is arvis” kifejezés második tagja is előfordul ugyanilyen szövegkörnyezetben (Epod. 16. 41):

„Nos manet Oceanus circumvagus: *arva beata*
petamus, arva, divites et insulas.”

A Porphyro által adott antik szövegmagyarázatban pedig feltűnik a „fortunatus” is: „Oceanus circum *arva beata* vagus: *fortunatus* autem *insulas* significat.” Végül Ovidius Fastija (V. 197–198) szintén a boldogok szigeteit jellemezve említi ezt a különös hangulatú jelzőt, amikor Flora istennő mondja magáról:

„Chloris eram, *nymphae campi felicitis*, ubi audis
rem fortunatis ante fuisse viris.”

A „fortunatus” szinonimái tehát a „felix” = szerencsés; a „beatus” = boldog, és a „dives” = a paradicsomi gazdagság, termékenység. Plautus szintén ilyen értelemben használta az „*insulae fortunatorum*” kifejezésben, amely a görög *μακάρων νῆσοι* megfelelője.

Amikor Janus verseiben többször is „Titan”-nak mondja a Napot, mint Hyperion titan fiát, ismét vergiliusi–ovidiusi nyomokon halad. Vergilius mindössze egyszer nevezi így Solt az Aeneis IV. énekében (119): „... Titan radiisque retexerit orbem.” Ovidius viszont szokása szerint már négyszer is így emlegeti Heliost a Fastiban, például a II. ének 73. sorában: „Proximus Hesperias Titan abiturus in undas.”

Érdekes probléma a következő janusi szerkezet (I/386/6–7):

„Adde et puniceo redimitum *sacra galero*
Tempora, Bononiae servan^{tem} jura *Philippum.*”

Ebben a mondatban ugyanis a tekintethatározó accusativus (respectivus): a „*sacra tempora*” = „szent homlokát illetően” – visszaható értelmű, medialis passiv igével (redimitum = „koszorúzott, övezett”) alkot szerkezetet görög példák nyomán. Ezt a költői grammatikai szerkezetet először Vergilius alkotta meg, majd Ovidius népszerűsítette a Fastiban, négyszer is felhasználva a frappáns, ékesen gazdag kifejezést. Közülük csupán egyet idézünk (V. 79–80):

„Tunc sic, *neglectos hedera redimita capillos*,
prima sui coepit Calliopea chori.”

Ha párhuzamba állítjuk e két sor költői szórendjét az imént idézett janusi sorokéval, azt tapasztaljuk, hogy a kettő nagy hasonlóságot mutat:

puniceo	redimitum	sacra	galero	tempora	servan ^{tem}	Philippum
A1	B1	C1	A	C	B2	B
A1	B1	A	B2	C1	B	C
neglectos	redimita	capillos	prima	sui	Calliopea	chori

Janus sokat tanult Ovidius kifinomult bonyolult verselési technikájából, aki őt *decoris gratia*, hasonlóan bonyolult hyperbaton megalkotására hívta ki. Quintilianus találó hasonlatot hoz fel az építészet köréből, amelyben a rusztikás falazás módszeréhez hasonlítja az ilyen nagy terjedelmű, héttagú hyperbatont (8, 6, 62): „*Ut in structuris lapidum impolitorum, loco, quo convenit, quodque ponendum*”, azaz: mint a durva, érdes, csiszolatlan kövekből álló struktúrákban, minden egyes darabot oda kell helyezni, ahova beleillik”, így járnak el a költők is szavaikkal, amelyeket a költői versformába kell beleépíteniük. Említettem, hogy először Vergilius alkotta meg e nyelvtani szerkezetet. Érdemes idézni, mivel a janusi sorokkal három szó szerinti egyezés is rokonítja (Aen. III. 80–81):

„*Rex Anius, rex idem hominum Phoebique sacerdos,
vittis et sacra redimitus tempora lauro.*”

A különbség csupán annyi, hogy Janusnál a „*sacra*” a „*tempora*” jelzője, tehát *accusativusban* áll, Vergiliusnál viszont a „*lauro*”-ra vonatkozik, és *ablativus*.

A búcsú Váradtól c. vers bevezető soraival kapcsolatban meg szokás említeni a horatiusi képet a téli Soracteről (Carm. I/9), de ugyanilyen joggal hivatkozhatunk Ovidius téli képére a Fastiból (II. 72): „... *sub nive terra latet*” – Janusnál: „*sub nive ... latet tellus.*” Ugyanennek a versnek nyújt gondolati párhuzamot a római naptár VI. énekének 625–626. sora:

„*Arserat hoc templum: signo tamen ille pepercit
ignis: opem nato Mulciber ipse tulit.*”

Fortuna Virgo templomában a tűz éppúgy megkímélte az alapító, Servius Tullius király szobrát apjának, Vulcanusnak isteni gondviselése, mint Szent László királyét a váradi templomban dülő tűzvész (II/5, 31–35):

„*Aurati pariter valete reges,
Quos nec sacrilegus perussit ignis
Dirae nec tetigit fragor ruinae.*”

Ennél az antik párhuzamnál azonban fontosabb lehetett a helyi hagyomány, amelyet Zsigmond király 1406-ban kelt oklevele őrzött meg számunkra. E szerint: „*Ignis ita naturae suae vires amisit, vim propriae virtutis oblitus, ut eiusdem reliquias servaverit illaesas, ... intactas reliquit.*” Azaz: A tűz annyira elveszítette természetének erejét, elfeledkezve saját jellegéről, hogy annak erekletartóját sértetlenül megőrizte, és érintetlenül hagyta.

Az ókori források átvételének és megváltoztatásának egyik janusi módja a ráduplázás a benne foglaltakra, a túlcitálás. Ez a folyamat már az ovidiusi imitációban megkezdődött. Ő ugyanis költői naptárjának II. könyvében így ír (119–120):

„*Nunc mihi mille sonos, quoque est memoratus Achilles,
vellem, Maeonide, pectus inesse tuum.*”

Homérosz még megelégedett tíz szájjal; Ennius, Lucretius és Vergilius ezt már százra emelte, Ovidiusnak azonban ezerre van szüksége Augustus dicsőítésére. Ekkor kezd felbomlani a klasszikus arányok tisztelete, megszűnni a mértéktartás. A római naptár VI. könyvében (499) a Néreiek számát is százra emeli, a mitológiában általában elfogadott ötven helyett: „Panope centumque sorores.” Janus hasonlóképpen jár el ókori forrásaival: míg Martialis szerint az egyik gyenge költő „junget vix tria verba miser”, azaz alig, nagy nehezen képes három szót művészien elrendezni (VI. 54.), Janus szerint az oly tudós költő, Niculus (I/110/2): „Iungere tam doctus nec duo verba potest.” Míg Ovidiusnál csupán 100 zár őrzi a rideg, rendíthetetlen ajtókat: „Et centum duris postibus adde seras”, addig Janus szerint Julius kétszáz zárral valósággal megerősíti ezt a helyet, ahol elrejtve őrzi verseit (I/371/9): „Communita seris fere ducentis.” Vergilius még szerényebben fogalmaz: „Tollere *ad astra*”, Cicero úgyszintén: „Tollere *in astra*”, Janust azonban költőtársa a csillagok fölé emeli magasztalásaival (II/20/4):

„Siderei tollis me *Super astra poli*.”

Ovidius azon szép sorai, amelyekkel Anna búcsúztatja Didót, segítséget nyújtanak nekünk két janusi sor értelmezéséhez (III. 563–564):

„Terque vale dixit, cineres ter ad ora relatos
pressit, et *est illis visa subesse soror*.”

Janus (I/230/4):

„Nescio; verum illud belle scio, quod tibi nunquam
est visus, Procopi, nec Maro, nec Cicero.”

Két tekintetben is figyelemre méltó az ovidiusi megfogalmazás: egyrészt a „video” ige átvitt értelemben való használata szempontjából: „látni valaminek a lényegét; megérteni, megérezni” jelentésben; másrészt pedig szórendi szempontból: Janusnál igen gyakori, hogy a passivi praesens perfectum összetett igealakjának két tagja (*visus est*) fordított szórendben áll, és a két tag közé ő is gyakran illeszt más szót vagy szavakat.

Janus egy szépen zengő sorát középiskolában is tanítjuk, ez a „*Laus Pannoniae*” (I/61) első sora:

„Quod legerent omnes, quondam dabet *Itala tellus*”

E jelzős kifejezést megtalálhatjuk a Fasti IV. könyvének 64. sorában is: „*Itala nam tellus Graecia maior erat*.” Janus a jelzőt és jelzett szót egymás mellé helyezte, így koncentrálna fokozta játékosan csengő, könnyed hangzását.

Amikor Janus a Guarino-panegyricusban (487–488) elmondja, hogy Pannoniának azon részéből érkezett Guarinóhoz,

„*Qua mox Danubio mixturus nomen et undas,
Pinguia culta secat leni iam gurgite Dravus*”,

Ovidius következő játékos hangvételű helymeghatározása ihleti (IV. 337–338):

„Est locus, in Tiberim *qua* lubricus influit Almo
et *nomen* magno perdit in amne minor.”

A Guarino-panegyricus kezdő szavát, a Hesiodos által a Theogoniában (1001. sor) megalkotott Φιλυρίδης-t Vergilius is használja a Georgicában (III. 550), majd tőle átvette Propertius (2, 1, 60) és Martialis (2, 14, 6), valamint Ovidius, aki már kétszer is alkalmazza „Philyrae filius” = Chiron értelemben (Ars am. 1, 11). A Fasti V. könyve (383–384) mégis érdekes számunkra, mivel amilyen módon leírja a haldokló Chiront sirató Achilles viselkedését, az teljesen ráillik Janus magatartására, viszonyára Guarinóval szemben: mint atyját, úgy tiszteli, szereti, azt kívánja, hogy örökké éljen, szóval: „Morum quos fecit, praemia doctor habet.” (410. sor). Ebben a könyvben (V.) található két sor, amelynek két szó szerinti egyezése van a panegyricus praefatiójával:

„Phillyrides tenuit; saxo stant *antra* vetusto
quae iustum memorant incoluisse senem.”

Janus: Praefatio, 1–2:

„Phillyridae monitis cum profecisset Achilles
Edoctus pariter gramina, tela, chelyn.”

Ovidius Uranie ajkára adja a következő mondatot az V. könyvben (57–58):

„Magna fuit quondam capitis *reverentia* cani,
inque suo pretio ruga senilis erat.”

Janus rendkívül hasonló szavakkal rója meg Bartholomaeust, a régi könyvek egyoldalú rajongóját (I/364/5–6):

„Tanta tibi nunc est prisci *reverentia* saeculi,
Tam, senium *canos* et venerare dies!”

A következő ovidiusi anaphora, szóismétlés kétszer is követésre talál Janus költészetében (V. 347–348):

„Scaena levis decet hanc: *non est*, mihi credite, *non est*
illa cothurnatas inter habenda deas.”

Janus is így dicséri saját munkásságát a cím szerint „modeste”, szerintünk inkább vásári kikiáltó módjára (I/37/1–2):

„*Non est* hic, studiosa turba, *non est*
Festivissimus ille Martialis.”

Majd egy másik epigramma csattanójában (I/119/9–10) ismét alkalmazza az anaphorát:

„Ergo, vera licet nobis si dicere, *non est*,
Non est hic Ursus, Rufe; quid ergo? lepus.”

Érdemes vizsgálatra a „Pierius” = „Muzsákhoz tartozó, múzsai, költői” jelentésű melléknév. Az először Properitius (II. 13, 5: *Pieriae quercus*), majd Horatius által (ars p. 405: *Pierii modi*) használt jelző Martialisnál, Juvenalisnál, majd Ovidiusnál (2. Pont, 9. 62) is feltűnik:

„*Lucida Pieria tendis ad astra via.*”

Janus a Guarino-panegyricus praefatiojának 36. sorában ugyanilyen értelemben beszél Guarinóról, aki Janus számára „*reseravit Pierium iter*”, azaz megnyitotta a költészet útját. Még jelentősebb azonban a következő janusi előfordulás (I/371/30–31):

„*Nolunt Pieriae latere merces,*
Quas famae pretium manet perennis.”

Az itáliai kereskedővárosok polgárságának hamisítatlan kereskedő-szellemé, gondolkodásmódja nyilvánul meg e kissé groteszk metaforában: a költészetről mint *pretium-merx*, azaz áru és ára viszonylatában beszél: a költőnek ki kell tennie áruját a kirakatba, mint a jó kereskedőnek. Teleky 1784-es Janus-kiadása mottójául nem véletlenül választotta éppen ezt a két sort, amely egyedülálló módon fejezi ki kora felfogását és gondolkodásmódját.

A gall ostrom idején adja Mars szájába Ovidius (VI. 374) a következő szavakat:

„*Monte suo clausos barbara turba premit,*”

e kifejezésen „*externa genst*” értve. Ugyanilyen értelemben használja fel azonos metrikai helyen az ovidiusi kifejezést Janus is a thrákiai nőkre, akik Orpheust széttépték (Eleg. II. 9, 19–20):

„*Non potuit Bacchas, placavit Cerberon Orpheus,*
Asperior monstro barbara turba fuit.”

Tribrachus poétához intézett epigrammájában (I/39/7–8) viszont „*propter ignorationem litterarum, propter rudia ingenia*” értelemben írja szintén azonos metrikai helyen:

„*Vobis ingenium, vobis dedit ore rotundo*
Musa loqui; externi barbara turba sumus.”

Csak igen fárasztó munkával lehet felderíteni azokat az építőköveket, amelyekből a janusi nyelv létrejött, ez a munka azonban elkerülhetetlen. Ilyen kis mozaikszemcse a következő janusi kifejezés (I/371/15): „*pecusve Phrxi*”, amely után nyomozva Ovidius

Fastijának két helye jöhet számításba: az egyik a (III. 852): „*Phrixiae ... ovis*”, a másik pedig a (IV. 903): „*pecudem Helles*”. E kettőből már könnyedén kialakíthatta kis változtatással saját kifejezését, akárcsak Valerius Maximus (I. 56) a maga „*pecus Nephelaeumát*”, az aranygyapjas kosra gondolva.

A plautusi „*mus pusillus*” ihlette a vergiliusi (I. G. 181) „*exiguus must*”, amelyet viszont Horatius imitált (Ars p. 139): „*ridiculus mus*” formában. Majd Ovidius is megalkotta a szójátékot (II. 574): „*brevis mus*”; végül Janus Pannonius is csatlakozott nagy elődeihez (I/371/25) a maga „*mus improbusával*”, Míg a korábbiak inkább „*exiguum animal*” jellegét hangsúlyozták az egérnek, Janus azt, hogy „*chartis infestissimum*.” A jelzős kifejezés ismétlődő „*-us*” végződéséről már Quintilianus megállapította (VIII. 3, 20): „*Clausula ipsa unius syllabae non usitata addit gratiam*.”, azaz: az azonos szótagú záradék újszerű bájt eredményez.

A hön óhajtott befejezettség, végső tökéletesség kegyelméért esd Ovidius a Fasti végén (VI. 798):

„*Pierides, coeptis addite summa meis!*”

Ez Janus alig titkolt vágya is, amelynek elérését: udvariasan csupán Aeneas Silviusnak tulajdonítja (I/383/5):

„*Nos petimus, tu summa tenes; spes lubrica nobis
Spondet adhuc, quod iam res dedit ipsa tibi.*”

Amikor Ovidius római naptárában leírja a Földanya-szülte csodálatos szörnyet (III. 799–800):

„*Matre satus Terra, monstrum mirabile, taurus
parte sui serpens posteriore fuit.*”

Janust egy emberi monstrum, a kinajdosz Leo, a scortum masculum, amint Janus nevezi, Hyaena jellemzésére ihleti (I/120/1–2):

„*Nunc facit id, quod vir, nunc id quod femina debet,
Parte tamen partitur posteriore, Leo.*”

Végezetül engedjék meg, hogy Ovidius szavaival (3. Trist. 10. 132) mondjak köszönetet meghallgatásomért:

„*Jure tibi grates, candide lector, ago*”,

mivel Janus szavaival élve ideje már kímélnem tisztelt olvasóimat (I/122/1):

„*Parco tibi, parco vobis iam candide lector.*”

L'INFLUENCE DES *FASTI* D'OVIDE SUR LA POÉSIE DE JANUS PANNONIUS

Les éléments des *Fasti* d'Ovide qui ont le plus d'influence dans l'oeuvre de Janus, et c'est bien caractéristique à ses intérêts, ce sont les détails à ton panegyrique où lyrique.

Un exemple pour le premier peut être l'épigramme de Janus intitulé: „Comparatio Marcellorum, Veneti et Romani” dont les parallélismes sont indiscutables avec le II. livre des *Fasti* (les vers 133–144.) Il est encore plus important le deuxième type, où se trouve une des poésies les plus significantes de Janus „De amygdala nata in Pannonia.” En outre des identités de contenu et d'atmosphère, on y peut voir plusieurs coïncidences mot-à-mot entre cette poésie et deux parties du II. livre du calendrier poétique à caractère lyrique (vers 151–152 et 853–856) Malgré l'inspiration d'Ovide, nous avons toujours l'impression d'un ouvrage individuel et personnel.

Il faut mentionner l'effet direct d'Ovide dans un autre grand poème de Janus: „Abiens valere jubet sanctos reges Waradini.” L'image d'hiver au début, aussi bien que la description de l'incendie de laquelle la statue du roi St. Ladislav a été préservée – trouvent leurs correspondants dans le calendrier romain d'Ovide. Sur le plan métrique l'influence du poète latin est décisive: Janus avait beaucoup profité de sa technique subtile et compliquée, comme cela est prouvée dans l'étude présente par maintes exemples.

L'auteur démontre à l'aide des détails cités les différentes méthodes de l'interprétation et la transformation des sources antiques.

KALENDÁRIUM ÉS POLGÁROSODÁS

A naptárirodalom néhány típusa az önkényuralom korában

„A naptárakból, mint halljuk, hazánkban legalábbis fél millió példány szokott elkelni. A tudományosság ezen pártolása mindenestűre igen örvendetes.” – olvashatjuk a *Hölgyfutár* 1851. évi egyik számában. Az irodalmi napilap *Hírharang* rovatának e kis remeke, amelyet vélhetően a fanyar humorú újdondász, Nagy Ignác tollának köszönhetünk, a kései kutató vizsgálódásai szerint is közel jár az igazsághoz. Megbízhatóbb adatainkat a kalendárium-kiadókat terhelő közvetett adózási formának köszönhetjük. A naptárbélyegből az államkasszába befolyt összegek alapján megközelítőleg meg lehet állapítani az ország területén kiadott naptárak összpéldányszámát.¹ 1852-ben 400 ezernél valamivel több naptárat adhattak ki Magyarországon. 1858–59-ben a költségvetés szerint a naptárak példányszáma már 500 ezer körül volt. 1868 és 1870 között pedig a kalendáriumok évenkénti összpéldányszáma átlagosan kb. 620 ezer lett. Ez azt jelenti, hogy az 1850-es évek elején kb. 29 magyarországi lakosra jutott egy kalendárium, az 1860-as évek végén viszont már 22-re.

Az egyes magyarországi nemzetiségek kalendárium-használatában azonban igen nagy különbségek voltak. 1870 táján a magyar népességnél 15 lakosra esett egy naptár, a németeknél tizenkettőre, a szlovákoknál negyven–ötvenre, a románoknál százharminc–száznegyvenre. A magyar népességnél maradván kb. minden harmadik magyar lakásban volt naptár. Mi egész dolgozatunkban most csak a magyar naptárakkal foglalkozunk. Nyilvánvaló, hogy a történeti művelődésszociológia különös figyelmére méltó az a kiadványtípus, amelynek évente egy-egy példánya 1870 körül már minden harmadik magyar lakásba eljutott. Vajon milyen művelődési anyagot vittek ezek a naptárak a magyar otthonokba? Milyen ismereteket, tudást, milyen értékeket, viselkedési mintákat, mentalitást közvetítettek, s mindez milyen világképet hordozott, sugallt? A korszak központi kérdése a polgárosodás volt (illetve a polgárosodás konfliktusa a nemzetiség problémájával). Néhány fontosabb naptártípus bemutatásával elsősorban arra keressük a választ, hogy a kalendárium, ez a hagyományos kiadványtípus hogyan szolgálta a polgárosodást az önkényuralom és a kiegyezés korában.

„Népirodalom” és „naptáridea”

A naptárirodalom új jelenségeit az önkényuralom korában csak úgy érthetjük meg, ha szólunk a korszak művelődésének egyik erőteljes irányzatáról. Reformkori kezdetek

¹ A példányszámokat levéltári, könyvészeti és állami költségvetési adatok alapján állapítottuk meg. Ennek részletes dokumentációjára itt nincsen lehetőség. Lásd: KOVÁCS I. Gábor, *A magyar kalendáriumok példányszámai a kezdetektől 1945-ig*. Kézirat.

után az önkényuralom első éveitől az egyéb cselekvési lehetőségek beszűkülése miatt, s más okokból is (a kiadók részéről üzleti megfontolásból) határozottabb törekvés bontakozott ki, hogy a nyomtatott betűvel, a könyvvel élőknek a körét kiterjesszék, s az olvasók számának gyarapodását ismeretterjesztési, felvilágosítási, nevelési stb. célokra használják ki. Az e célokat szolgáló irodalmat korabeli kifejezéssel „népirodalomnak” is nevezték.

Ez a mozgalom több rétegű volt, s egyaránt lehetett mögötte bécsi ihletésű polgárosító törekvés, konzervatív színezetű ideológia, a nemesi polgárosító liberalizmus különböző árnyalatai, a centralisták szemlélete, vagy az irodalmi népesség Világos után átszíneződő, utat kereső irányzatai. Jóllehet szinte az egész magyar irodalmi életben érvényesült a polgárosító nemzeti romantikus liberalizmus irodalomfelfogásának az az igénye, hogy „az irodalomnak kötelessége a nemzeti társadalom emelkedésének sokféle módú és eszközű szolgálata”,² a népirodalmi mozgalmaknak ez a többrétűsége meglehetősen sokféleséget jelentett az indítékok, a mögöttes ideológiák, a polgárosodás értelmezése, a célok, de a megvalósítás mikéntje és hangsúlyai szempontjából is. Bár a „népirodalom” egész problémaköre alapos, önálló elemzést érdemelne mind esztétikai tekintetben, mind az ízlés- és közönségtörténet, a tudattörténet s a történeti művelődés-szociológia szempontjából, most itt csupán azt emeljük ki, hogy az az aufklárista eszme húzódott meg az egész határozottan didaktikus célú „népirodalmi” mozgalom mélyén, amelyik kétely nélkül hitt a nyomtatott szó, az ismeretek, az eszmék és a tudás nevelő erejében, fejlődést indukáló hatásában.

E törekvések legáltalánosabb vonásain kívül megemlíthjük még a közönség kérdését. Anélkül, hogy a nép és az ehhez közeli fogalmak, kifejezések korabeli értelmezésében elmélyednénk, annyit megállapíthatunk, hogy a „népirodalom” létrehozói, szószólói a „nép” fogalmán nem annyira társadalmi osztályt, mint inkább a nemzet, tanulatlanabb, műveletlenebb részét értették.³ Az értelmezések sokféleségét odáig egyszerűsíthetjük, hogy a „nép” fogalmát az önkényuralom korában egy szűkebb és egy tágabb értelmezési tartománnyal használták. Tágabb értelemben a honorátorok, a kisértelmiség, a „nadrágosok” a középosztály a némileg iskolázott volt kisnemesség kisebb vagy nagyobb részét is ide értették. Ilyen értelemben néplapok a kor néplapjai (pl. a Vasárnapi Újság). Sok adat szerint az ún. népirodalom nagy része is többnyire ilyen értelemben nevezhető népirodalomnak.⁴ A nép jelző e kiadványoknál bizonyos mértékig csak azt jelentette, hogy nem a szellemi elitnek készültek, hanem népszerű modorban írták őket, s viszonylag szélesebb olvasóközönségre számíthattak.

²NÉMETH G. Béla, *Küllő és kerék*. Bp. 1981. 65.

³Greguss például odáig ment a fogalom kiterjesztésében, hogy azt írja az 1854. évi irodalmat elemző cikkében – amelyben a „népirodalom” is méltatja –, hogy nálunk majd mindenki a néphez tartozik. Nemcsak a földművelők és mesteremberek, hanem mindenki, aki nem bír bevégezett szakbéli iskolákkal, vagy ha ilyenrel bír is, általános műveltséggel csak részben. GREGUSS Ágost, *Irodalmi és szlészeti állapotaink 1854-ben in Vahot Imre Nagy Képes Naptára* 1855. 240.

⁴Kezdve VAS Gereben *Falu könyvétől* (1851) és *Falusi Esték-jétől* (1853–1858.) a KEMÉNY és CSENGERY-féle „*A magyar nép könyvének*” több folyamán (1854–57), GREGUSS és HUNFALVY *Családkönyvének*, FRIEBEISZ *Magyar Népkönyvtárán*, a HAJNIK, illetve EÖTVÖS szerkesztette *Vasárnapi Könyvtáron* (1856–58) és PÁKH Albert *Magyar Ember Könyvtáron* (1863) át BOROSS Mihály, MAJER István és MAGYAR Mihály kiterjedt munkásságáig.

A „népirodalom” létrehozói szándékuk szerint többnyire nagyobb közönséghez, a szűkebb értelemben vett néphez is szeretnék volna eljuttatni műveiket, kiadványaikat. Ha a nép fogalmának erre az értelmezésére gondoltak, szűkítő, pontosító jelzőt is fűztek hozzá: „a tulajdonképpeni nép”, a „nép alsóbb rétegei”, a „szegénysorsú és tanulatlan falusi nép”, a „köznép”, „közrendű nép”, „parasztság” stb. E szűkebb jelentést sem lehet azonban egyértelműen csak a parasztságra vonatkoztatni, bár korszakunk folyamán kétségtelenül lassan ebbe az irányba tolódik a fogalom jelentése.

E tágabb és szűkebb értelemben egyaránt felfogott néphez forduló „népirodalmi” áramlathoz viszonyítva értékelhetjük, értelmezhetjük a korszak naptárirodalmát. Ezt az összefüggést bizonyítja azoknak a nézeteknek, vélekedéseknek a mustrája is, amelyek az ezernyolcszázötvenes évek magyar közgondolkodásában megfogalmazódtak a kalendárium lehetséges, illetve szükséges szerepéről, feladatairól. Vahot Imre írja 1855-ös naptára előszavában a kalendáriumról: „minden irodalmi ág között a legnagyobb kiterjedésű, s így a népművelésre a legfőbb tényező”. Edvi Illés Pál úgy vélekedik, hogy a kalendáriumot a „népművelés közlönyéül” kell felhasználni. A Delejtű 1861-ben azt írja: „Az egész értelmes világ azt kívánja, miszerint a naptárak az értelmiség fejlődéséül és ösmeretterjesztésül szolgáljanak.” A Pesti Napló 1853-as évfolyamában olvashatjuk: „A naptárirodalom nagy kiterjedésénél fogva kiszámíthatatlan horderővel bír a nép lelkiéletének helyes vagy helytelen kifejtésére.” Brassai Sámuel 1854-ben a Vasárnapi Újságban hangoztatja: „A naptárnak összehasonlíthatatlanul nagyobb közönsége lévén, mint bármely más könyvnek, a legalkalmasabb közlekedési eszköznek nézhető, mellyel eszméket terjeszthetni. Franklin Szegény Richárdja jelentékeny tényezője volt Észak-Amerika fejlődésének.” (Franklin 1733-tól 1758-ig szerkesztette a Szegény Richárd c. naptárt.) Felszei 1856-ban arról ír, hogy „naptárirodalmunk célja széles elterjedésénél fogva a kor igényeinek, szükségének, szóval az élet és a polgárisodás követelményeinek szellemiségünk javára s anyagi, messze jövőt felölelő biztosítására millióktól megérthető kiáltó szó lenni.” Ballagi Károly 1855-ben a Protestáns naptárról szólva így nyilatkozik: „mindegy mi úton terjesztik az eszmét, csak azon legyünk, hogy mindenkor az igazságot és a polgárosodásra vezető eszméket terjesszük.”⁵

Számtalan a fentiekhez hasonló vélekedést gyűjtöttünk a korabeli sajtóból, elsősorban az ezernyolcszázötvenes évekből. Ezek szerzői valamennyien még a reformkorban indult nemzedékből valók. Gondolkozásukat a liberalizmus általános fejlődés hite hatotta át (még a konzervatívabbakét is), s ezt a fejlődést kívánták elősegíteni a bemutatott naptáreszmény megvalósításával. A felvilágosító-népművelő kalendárium gondolata még a felvilágosodás korában született meg. A reformkorban komoly erők láttak hozzá a megvalósításhoz. Általános programmá, szinte közhelyig ismételt követelménnyé azonban csak az önkényuralom körülményei között lett. Ez a naptárideál tehát aufklárista alapozású volt. (mint az eszményt hangoztató nemzedék egész gondolkodása), de „időhöz

⁵ Vahot Imre *Nagy Képes Naptára* 1855. Pest, 1854. 34.; EDVI Illés Pál, *Naptártól és glosszák.* Vasárnapi Újság, 1855. 180–81.; K. F., *Egy-két szó a naptárak szerkesztése körül*, Delejtű, 1861. 108.; TÖRÖK János, *Naptári irodalmunk*, Pesti Napló, 1853. 1049.; BRASSAI Sámuel, *Egy pár szó a naptárakról*. Vasárnapi Újság, 1854. 40. sz.; FELSZEGI, *Méltányoló szó az erdélyi Mezei Naptár érdekében*. Vasárnapi Újság 1855. 399.; BALLAGI Károly, *A Protestáns naptár ügyében*. Vasárnapi Újság, 1855. 168.

alkalmazott” követelményekkel is bővült. Egyrészt a pozitívizmus hatása érződik abban, hogy már nem tartják elegendőnek az egyszeri felvilágosítást, hanem sokan úgy vélik, hogy az állandó folyamatos informálás gyakorlatára van szükség. Másrészt szerzőink szerint a kalendáriumnak a „polgáriasodásra vezető eszméket” kell hirdetnie, a „polgáriasodás követelményeit” kell szolgálnia.

Ezen az általánosságon azonban nem is nagyon mennek túl ezek az eszmefuttatások. A nyilvánosság fejletlensége és gátoltságai is közre játszottak abban, hogy a polgárosodás általános kérdéseivel kapcsolatban olyan sok tisztázatlanság, végiggondolatlanság maradt az egész korabeli közgondolkodásban. Szívesebben beszéltek egyébként „polgáriasodásról”. Ez a fogalom nem feltétlenül jelentett számukra határozott elképzeléseket a tőkés gazdasági szerkezet, a kapitalista társadalmi struktúra, a polgári politikai intézményrendszer kialakításával kapcsolatban. Sőt, még a kapitalista kalkuláló gazdasági magatartás következményeit sem tartalmazta feltétlenül. Esetlegesen, változó vegyületekben hordozhatott ezekből is bizonyos elemeket. A „polgáriasodás” fogalma azonban mindenkinél feltétlenül és elsősorban tartalmazta a civilizációs, életmódbeli fejlődést, a művelődési haladást, a kulturálódást, majd mindenkinél a racionálisabb mezőgazdasági termelés némely elemeit, illetve bizonyos ipari és kereskedelmi fejlődést. Mindezt azonban már igen sokféleképpen képzeltek el.

Végül felülkerekedvén a nemesi vezetésű polgárosodás irányzata, a közgondolkodás egésze nem fordított elég figyelmet a parasztság polgárosodásának problémájára. A jobbagyfelszabadtatás után, a forradalom elbukásával már elkezdődik az a folyamat, amelynek során a polgárosító liberalizmus látóköréből lassan kikerül a parasztság. A liberalizmus egyre kevésbé képviselt paraszti érdekeket. Nem maradt mondanivalója, gazdasági-társadalmi struktúrát is érintő programja a parasztság számára. Ami maradt. — ekkor még maradt — az inkább a civilizációs fejlődés programja, a nép felemelése felvilágosítással, ismeretterjesztéssel, neveléssel, esetleg ezeket segítő, szolgáló intéstúciókkal, faiskolákkal, mintagazdaságokkal, népkönyvtárakkal, néplapokkal, megreformált ponyvával, ismeretterjesztő felvilágosító kalendáriumokkal.⁶

Ez a program része is lett a közgondolkodásnak. Az elméleti alapok bizonytalanságai, végiggondolatlanságai miatt azonban, s mert a törekvések mögöl hiányzott a célokat komolyan vevő, cselekvőképes társadalmi erő, a gondolkozó és tollforgató értelmiség hiába hangoztatta a nyilvánosság fórumain felvilágosító és ismeretterjesztő programját, igazán komoly cselekvő mozgalom mégsem bontakozott ki. Sőt, korszakunk folyamán végül is inkább e törekvések fokozatos ellanyhulásáról beszélhetünk. Az ideális kalendáriumról, annak feladatairól folyó közokoskodás végül is nem adott részletes programot. Így a kalendáriumirodalom legnagyobb része többé-kevésbé spontán módon követte a valóság mozgásait. Az egyes kiadókon, szerkesztőkön múltott, hogy mit és mennyire vesznek tekintetbe a hangoztatott általános elvekből.

⁶ Mindezek nagyon fontosak és hasznosak, de önmagukban nem alkalmasak erőteljes társadalmi folyamatok indukálására és vezérlésére.

A naptárak típusai

A naptárakat alapvetően két csoportra oszthatjuk. Az általános jellegűektől világosan elkülönültek a *szaknaptárak*, amelyek igen nagy arányban tartalmaztak egy-egy professzió számára szükséges szakirányú gyakorlati tudnivalókat. Ez, az általános olvasmányanyagot kevésbé hozó polgári jellegű naptártípus nálunk éppen hogy csak meglelet a hatvanas években.

Az *általános jellegű naptárakat* legkönnyebben áruk szerint osztályozhatjuk. Ez a kezdetlegesen tűnő felosztás egybeesett a naptárirodalom mélyebb struktúrájával. Ha az 1858. november 1. utáni pénzügyrendszerben adjuk meg az árakat, akkor a 80 krajcárnál drágábbakat soroljuk a nagy naptárak közé. Ezeket „pengő forintos” naptáraknak is mondták. A 40 és 80 krajcáros ár közöttiek a közepes naptárak. A 40 krajcárnál olcsóbbak a kis naptárak. Áruk általában 20–25 krajcár volt. A korabeli kritikák is ezzel megegyezően tagolták az év naptártermését.⁷ A nagyobb naptárakat egyértelműen a „műveltebb osztályokhoz” kötötték, s bár kisebb határozottsággal, de a közepeseket is oda kapcsolták. A „kisdéd” naptárakat pedig határozottan úgy ismeretették, mint amit a „nép”, a „köznép”, a „nép alsóbb rétegei” számára adtak ki. Bár kétségtelen, hogy a kalendárium műfajának minden időszakban megmaradt az a jellegzetessége, hogy egy kicsit társadalom feletti műfaj, amelyben majdnem mindenki és mindenkor talál valami neki való olvasnivalót, mégis a legtöbb időszakban a kalendárium irodalomban meg lehet állapítani valaminő rétegzettséget. az árak, a terjesztés részben a tartalom alapján. Ez a rétegzettség az átmenetek ellenére, az 1850 és 1870 közötti időszakban viszonylag jól megragadható.⁸ Tanulmányunkban a továbbiakban a nagy és a közepes naptárakkal foglalkozunk.

A forintos nagy naptárak

A nagy naptárak közül kiválik két sajátos típus. Hangnem szerint különíthetők el a *tréfás, vidám naptárak*. Ezekből a hatvanas években már meglepően sok, évente 4–5 fajta jelent meg.⁹ Ezek a naptárak többnyire vicclapokhoz kapcsolódtak, s bár azoknál szélesebb olvasókörzönséghez jutottak el, az élclapokhoz kapcsoltnak lehet őket értelmezni és elemezni. Közönségüknek egyébként elég jelentős része volt városi elem.¹⁰ A sajátos olvasókörzönség szerint különíthetjük el a nagy naptárak egy másik típusát. Ezt a típust

⁷ Például: Az 1855-iki naptárakról, Pesti Napló, 1854. 294. sz.; Naptári Szemle, Pesti Napló, 1856. nov. 16. 463. sz.; TÁNCSECS, *Naptárirodalmunk 1860-ra*, Nép Újsága, 1859. 11. sz. 85.

⁸ Az olvasók társadalmi helyzetét a nagy közkönyvtárakban, a múzeumi közgyűjteményekben és magángyűjteményekben őrzött több száz kalendárium bejegyzései, illetve a debreceni Telegdi–Kovács könyvkereskedő cég iratainak (1835–1880) az adatai alapján határoztuk meg. Utóbbi iratok a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban találhatók a 311. tételszámon.

⁹ Például *Népszerű naptár*, 1951; *Ördög naplója 1858*; *Bolond Miska naptára 1858–70*; *Kakas Márton naptára 1859–64*; *Fekete leves 1861*; *Lidérc naptár 1862–1908*; *Krinolin naptár 1865*; *Spitzig Icíg naptára 1866–68*.

¹⁰ Debrecenben például Telegdi–Kovács könyvkereskedésében rendszeresen vásároltak ilyeneket Sesztina és Szvetics nagykereskedők, valamint Gerébi és Hannig urak.

az a törekvés szülte, hogy a választékosabb ízlésű *hölgyszomszéd asztalára*, a szalonasztalra a lipcsei Damenkalender mellé, vagy helyett egy magyar nyelvű naptárt is juttassanak.¹¹ Ezek a naptárak eleinte jeles magyar írók munkáit is közölték, később azonban jobbára csak a kor „nőírói” szerepeltek lapjaikon.

A többi nagy naptár fő jellegzetessége egyben újdonsága az volt, hogy jeles céhbeli íróktól közöltek gazdag szépirodalmi anyagot.¹² A korszak irodalmi életének egyik jellemzője a nagy naptárak jelentős irodalmi szerepe. A pengőforintos nagy naptárak e két évtized jellemző irodalmi vállalkozásaiként is felfoghatók. Ezért is jelenthette némi ironiával az augusztusi pesti vásárról a *Hölgyszomszéd Hírharang* rovata: „Irodalmunk rendkívül élénken mozog a vásáron. Eddig már egy naptár jelent meg, s még e héten még egynek megjelentét ígérk.”¹³

A nagyobb pesti kiadók mind megpróbálkoztak ilyen naptárak kiadásával. Legkitartóbban kísérletezett – Müller Gyula mellett – a két legnagyobb kiadó, Emich Gusztáv és Heckenast vállalata. A két tőkeerős cégnek majdnem minden évben jelent meg nagy naptára. Valamennyi vállalkozás elég mulandó volt, s ritkán éltek 1–2 évnél tovább.

¹¹ Ilyen naptárak voltak: *Magyar nők naptára* – LUKÁCSY Sándor 1854; *Magyar Hölgyszomszéd naptára* – CSÁSZÁR Ferenc 1855–57; *Hölgyszomszéd* – JÓSIKA Júlia 1861; *Magyar Nők évkönyve* – MÁRKUS Emília 1861–64; *Gombostű naptár* – BULYOVSKY Gyula és RÓZSAÁGI Antal 1863–67; *Auróra album naptár* – ÁLDOR Imre, ZILAHY Imre majd TÓVÖLGYI Titusz 1867–68; *Magyar nők házi naptára* – BENICZKY Irma 1869–1914.

¹² Ezek a naptárak a következők: Müller Gyula nagy naptára, szerk. FRIEBEISZ István–Pest, Müller ny. 1 P. 20. 1852–1856; *Országos nagy naptár*, szerk. JÓKAI Mór–Pest, Emich. 1 P. 40. 1853–54; *Erdélyi naptár*, szerk. KÖVÁRI László–Kolozsvár, Barráné és Stein. 1. P. 1854–55; *Vas Gereben nagy naptára*, szerk. VAS Gereben–Pest, Landerer és Heckenast. 1. P. 1854–55; *Vahot Imre nagy képes naptára*, szerk. VAHOT Imre–Pest, Emich ny. 1. P. 30. 1855–56; *Nemzeti képes naptár*, szerk. TÓTH Lőrincz, BRASSAI Sámuel, GALGÓCZY Károly–Pest, Landerer és Heckenast ny. 1 P. 1856–57.; *Déli nagy képes naptár*, szerk. PODMANICZKY Frigyes, DEGRÉ Alajos, FRIEBEISZ István–Pest, Beimel és Kozma ny. 1857–59; *Müller Gyula és Vahot Imre egyesült magyar- és erdélyországi nagy képes naptára*, szerk. MÜLLER és VAHOT–Pest, Müller ny. 1 P. 30. 1857; *Színházi naptár*, szerk. BETHLEN Miklós gr., DOBSA Lajos, TÓTH Kálmán–Pest, Emich ny. 1 P. 20. 1857; *Nemzeti színházi nyugintézet naptár*, szerk. SZIGETI József–Pest, Emich ny. 1,4 ft. 1858; *Girókuti erdélyi naptára*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Kolozsvár, Stein. 1,6 ft. 1859–60; *Girókuti budapesti naptára*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Kolozsvár, Stein. 1 ft. 1860; *Alföldi Kalauz*, szerk. ÓVÁRI Lipót–Arad, Goldscheider ny. 1 ft. 1860; *Emich Gusztáv magyar- és erdélyországi nagy képes naptára*, szerk. VAHOT I. majd VADNAY Károly–Pest, Emich ny. 1,5 ft, majd 1 ft. 1860–1918; *Háromszék*, szerk. KHERN Ede–Brassó. 1860–62; *Országos nagy képes naptár*, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Pest, Heckenast ny. 1,5 ft. 1861–62; *Múlt és jelen*, szerk. REMELLAY Gusztáv–Pest, Engel és Mandello ny. 1 ft. 1861–62; *Alkotmányos nagy naptár*, Pest, Müller Gy. 1,5 ft. 1862; *Népszínházi évkönyv naptárrel*, szerk. BETHLEN Miklós, KEMPELEN Győző–Buda, Bagó ny. 1863; *Az ország tükre, Képes naptár-évkönyv*, szerk. BALÁZS Sándor–Pest, Engel és Mandello ny. 1 ft. 1863; *Hajnal*, Arc-képekkel és életrajzokkal díszített naptár, szerk. SARKADY István–Pest, 1,5 ft. 1864; *Remény*, Nagy képes naptár, szerk. GIRÓKUTI P. Ferenc–Pest, Eggengerber ny. 1 ft. 1864–65; *Kolozsvári nagy naptár*, szerk. K. PAPP Miklós–Kolozsvár, Ev.ref. főtanoda ny. 1 ft. 1865–69; *Országos naptár*, szerk. HENSZLMAN, HUNFALVY, JÓKAI, ÖKRÖSS Bálint–Pest, Heckenast ny. 2 ft. 1866–68; *Alkotmányos naptár*, szerk. JÁNOSI Ferenc–Pest, Pfeifer F. 1 ft. 1868; *Magyar polgár nagy naptára*, szerk. K. PAPP Miklós–Kolozsvár, Magyar polgár kiadv. 1,3 ft. 1869–1882.; *Jó barát* Nagy képes naptár. Szerk.: RÉTHY Lajos majd ÁLDOR Imre–Bp. Heckenast ny. 1 ft. 1869–86.

¹³ *Hölgyszomszéd*, 1851. aug. 19.

Ennek a naptártípusnak ugyanis nem volt még kialakult állandó közönsége, s az egyes vállalkozók, szerkesztők különböző módokon próbálkoztak, vetekedtek a vásárlók megnyeréséért. Csak a legerősebb, nagyobb tőkével, kiadói szervezettel, állandóbb irodalmi kapcsolatokkal rendelkező kiadók tudtak folyamatosan a piacon maradni. Ezek a nagy kiadók felfigyeltek a piac igényeire s igyekeztek megragadni a kínáló üzleti lehetőségeket. Tudtak a sajtóban megpendített naptáreszményről, s jó hírükre is adó komolyabb irodalmi vállalatok lévén nem hagyhatták azt teljesen figyelmen kívül. Míg azonban egy-egy tudományos vagy szépirodalmi művet esetleg veszteség árán is kiadtak, mert a kiadó így elért presztízsnövekedése révén a ráfordítás végső soron kifizetődött, addig a kalendáriumoknál erről nemigen lehetett szó. Egy kalendárium csak addig jelenhetett meg, amíg nyereséges volt.

Így aztán egymást váltották a kísérletező, vállalkozó szerkesztők. A kötelező nyereségesség határain belül nagyrészt rajtuk állott, hogy milyen naptárt csinálnak, mennyire tartják magukat a kodifikált általános célokhoz, s miként valósítják meg. A szerkesztőkről már a korban igen különböző vélemények voltak. E vélemények két végletét Brassai Sámuel írása őrizte meg.¹⁴ Egyesek szerint a szerkesztők a nevezetes Szegény Richard Almanachját szerkesztő Franklinhoz hasonlatosak; „a talentom szövetségét nem rejtve véka alá örömmel ragadnak alkalmat, hogy nemzetök anyagi és szellemi, 'testi-lelki' művelésére világítsanak vele”. Mások viszont azt mondják: „Azoknak az uraknak színtoll kevés mondanivalójuk van az olvasó közönség 'művelésére', mint nekem vagy önnek... Hanem zsebre rakni valója mindenikünknek van, s minthogy az irodalmi vállalatok között még a naptár kecsegtet a legtöbb reménnyel, amúgy vaktában népszerűségünkben bízva előfizetést hirdetünk.” Más írások is „természetellenes naptárszerkesztési lázról” beszélnek.

A megfogalmazásokban nyilvánvalóan túlzások is vannak, de a kései kutató is érzi sok naptáron, hogy anyagait minden komolyabb elgondolás és rend nélkül hevenyében gereblyézték össze. A nagy naptárak szerkesztésébe az írói világ vállalkozóbb szellemű, jobb szervező képességű tagjai vágtak bele. Az ötvenes évek majd mindegyik nagy irodalmi vállalkozóját, menedzserét itt találjuk a szerkesztők között. „Friebeisz, Vahot, Jókai, Gereben, minden ember mozog a naptáriróadalom friss gyepörésén” – írja némi iróniával Arany 1855-ben Tompának.¹⁵ Az említetteken kívül a hatvanas években a legtöbb naptárt Girókuti P. Ferenc szerkesztette, aki kitűnő mezőgazda, s általában jó gazdasági szakember volt (uradalmakban gazdatiszt, majd a Gazdasági Egyesület korifeusa). Természetesen valamennyien törekedtek az üzleti sikerre, de azokat a célokat is vallották, amelyeket a naptáriróadalom feladatairól a korabeli publicisztika alapján ismertettünk. A nagy naptárak előszavaiból, hirdetésekből, előfizetési felhívásokból rendre ugyanolyan általános elveket idézhetnénk.

Hiába kezdett azonban egy-egy szerkesztő határozott, esetleg részletesen kidolgozott koncepcióval munkához, a néhány szerkesztői év alatt nem tudta kibontakoztatni, megvalósítani elképzeléseit. Csak a Vadnay Károly szerkesztésében megjelenő Emich

¹⁴BRASSAI S., *Egy pár szó a naptárakról*, Vasárnapi Újság, 1854. 40. sz. 356–57.

¹⁵Arany János *Levelezése Író Barátaival*, szerk. ARANY László, Bp.é.n. (1888) Arany J.—Tompai Mihálynak 1855. jún. 8.

nagy képes naptáránál és Heckenast 1869-ben induló Nagy képes naptáránál beszélhetünk kialakult, tartósan megmutatkozó jellegről. Eppen ezért nem is érdemes az egyes naptárakat külön-külön tüzetesen elemezni. E helyett célszerűbb a nagy naptárakat összességükben szemügyre venni, s az egész típusnál megmutatkozó tendenciákat bemutatni. Emellett szól az is, hogy nem annyira az egyes naptáraknak voltak állandó olvasói, hanem inkább ennek a naptártípusnak, a nagy naptáraknak alakult ki idővel egy rendszeresebben ilyen naptárt vásárló közönsége.

Az első további kérdésünk az, hogy milyen nagy volt ez a közönség? Sajnos elég kevés adatunk van a példányszámokról.¹⁶ Úgy tűnik, hogy egyes naptárak *példányszáma* öt és tízezer között mozgott, de többnyire közelebb az ötezerhez. Csak Emich nagy képes naptárának a példányszáma emelkedett a hatvanas években tízezer fölé. Az 1850-es években évente összesen kb. 15–20 ezer nagy naptárt adhattak el, a következő évtizedben pedig kb. 20–25 ezret.

A *terjesztés*, a nagy naptárak eljuttatása a közönséghez, alapvetően könyvesbolti árusítás útján történt. S mint afféle bizonytalan kimenetelű irodalmi vállalkozásoknál előfizetők gyűjtésével igyekeztek biztosabb alapot teremteni a kiadáshoz. Hosszan és jó előre, sokszor már februárban hirdették az újságokban, s minden a korban megszokott módon verbuválták az előfizetőket. Emich nagy képes naptárának 1864-es évfolyama az első, amelyre már nem gyűjtöttek előfizetőket.

A terjesztésnek ez a módja (előfizetés, könyvesbolti forgalmazás), valamint az 1 ft. körüli ár eleve utal az *ohasók* körére, s elhatárolja ezt a kört a társadalom alsóbb osztályaitól. Müller Gyula nagy naptárát a Hölgyfutár egész oldalas hirdetése főleg „hivatalok, álladalmi és magántisztviselők, ügyvédek, orvosok, iparosok, kereskedők, lelkészek, minden ügyes bajosok” figyelmébe ajánlja.¹⁷ Könyvtárakban és múzeumokban őrzött példányok bejegyzései, valamint a debreceni Telegdi-Kovács könyvkereskedő cég fennmaradt üzleti könyvelése és korabeli levelezések alapján a nagy naptárak százötvennél valamivel több 1849– és 1870 közötti használójáról van adatunk. Akad közöttük magyar irodalmat pártoló arisztokrata is, megtaláljuk a középbirtokosokat, főhivatalnokokat, az irodalmi értelmiség jeles fővárosi és vidéki tagjait is. A többséget, a naptártípusra jellemző közönséget azonban nem ők alkották, hanem a birtokos nemesség átlaga, közép- és kisebb hivatalnokok, tanárok, ügyvédek, orvosok, lelkészek, jegyzők, a pesti és vidéki kispolgárság érdeklődőbb tagjai, iparosok és kereskedők¹⁸ (debreceni női ruhakészítő, lakatos, szobafestő, építész, vaskereskedő, hajdúböszörményi vegyeskereskedő, sátoralja-újhelyi asztalos stb.) s kicsi, de emelkedő számban a művelődni kezdő mezővárosi paraszt-

¹⁶ A legelső ilyen naptárból, Müller Gyula nagy képes naptárából 1852-ben két kiadás fogyott el. Vahot azzal dicsekszik 1854-ben, hogy naptára előfizetéseiből 6000 példány kiadási költségeit tudta fedezni. 1856-os naptárából ötezeret tudott eladni. Egy másik naptárból négyezret foglaltak le, amikor a cenzor kifogást emelt egy vers ellen. Müller és Vahot egyesült magyar és erdélyországi képes naptárából 1857-ben 10 000 példányt nyomtak. Hölgyfutár, 1852. szept. 22. *Vahot Imre Nagy Képes Naptára*, 1855. Pest, 1854. 134. *Hajnal* 1864 c. nagy naptár írása Vahotról. Országos Levéltár D. 212. M. kir. helytartótanács. Könyv és színművizsgálati osztály 1861. 3. kútfő 57. Hajnal 1864. i. h.

¹⁷ Hölgyfutár 1851. aug. 18.

¹⁸ Ebben az időben a magyar nyelvű naptárak közül csak ezek hoztak zsidó naptárt. Magyar nyelvű önálló zsidó naptár az 1848-as év után újra csak 1862-ben jelent meg.

polgárok. Tulajdonképpen a reformkori Honni Vezért és a többi akkori pengőforintos nagy naptárt vásárló közönség szélesedett itt ki. Kis részben beletartoztak ebbe a magas kultúrával élők is (Kemény Zsigmondnak az olvasóközönségét is taglaló írása szerint az „európai értelemben civilizáltak”)¹⁹, de főleg a magas kultúra és a jóformán csak hagyományos, közönséges naptárt, ponyvát forgatók közötti rétegek adták az olvasókat. Ez utóbbiak részben a hagyományos köznemesi kultúrából éppen kifelé igyekvő, polgárisuló csoportok (Kemény elemzése szerint „ezen szeretetre méltó férfiak”, „a közgyűlések által kigyalult egyének”, kik olvasóközönségnek még alig járják meg). A másik össze tevőt viszont valódi polgárias, de meglehetősen vegyűlékes elemek alkották.

A Telegdi-Kovács cég üzleti könyvei szerint a nagy naptárat vásárlók egy kisebb része már rendszeresen vett egyéb színvonalasabb tudományos és szépirodalmi műveket is, de a nagy többségnek ez volt az egyedüli rendszeres könyvvásárlása. Ez a közönség mindenképpen szélesebb volt a komoly műveket rendszeresen és módszeresen vásárlók rétegénél. A nagy naptárakat egyébként meghozatták a kaszinók, polgári és egyéb olvasóköri körök, egyletek is. Szerepeltek a kölcsönkönyvtárak állományában is.²⁰

Vajon milyen hatások érhették a körülírt közönséget, ezt a köztes kulturális réteget a szóban forgó naptárak olvasása, használata közben? Egyáltalán mi minden volt ezekben a naptárakban? Vegyük először sorra kiadványaink egyes rovatait! A nagy naptárak sokszor fejezetcímekkel is részekre tagolták anyagukat. Eszerint a naptár „rendes naptári és kalauzoló” rovatokból, „komolyan tanulságos oktató” részből, „mulattató szépirodalmi” fejezetből s az előző év politikai, közéleti és egyéb eseményeinek előadásából állt. *Ezzel teljesen kifejtett formában áll előttünk a kalendárium műfaj négy azon alapvető funkciója, amely mintegy 300 éves fejlődés eredménye.* A legősibb kalendárium funkcióit az időjelzést és a többi mindennapi gyakorlati szükségletet a *naptári és kalauzoló rész* elégítette ki. A naptárvásárlás alapvető indítéka a pengőforintos naptárak vásárlóinak nagy tömegénél is ehhez a funkciónyalábhöz kapcsolódott. Sokan érdeklődéssel várták irodalmi anyagát vagy az ismeretterjesztő olvasmányokat, s el is olvasták mindezt, de a nagy többség alapvetően a gazdag információs anyag miatt vette meg ezeket a naptárakat. Valamennyi korabeli nagy naptár összterjedelmének legalább 50%-a a mindennapi gyakorlati igények kielégítését szolgálta. Néhány naptárnál ez az arány fölment 60% fölé is.²¹

Ez a kalauzoló rész korszakunk pengőforintos naptáraiban minden korábbinál és minden későbbinél gazdagabb. Ennek nyilván mélyenfekvő okai vannak. Szecső Tamás hangsúlyozza, hogy „a társadalom információszükséglete objektív jellegű ... a szükségletek valóban „kemény cikk” jellegű magja a társadalom anyagi létében gyökerezik.” Angelusz Róbert elemzése szerint „a tömeges információszükséglet egyik fő forrása az ember és környezet viszonyának változása, amiben kitüntetett szerepe lehet a tömegesebb társadalmi helyzetváltoztatásnak.”²² Feltehetően itt is erről van szó. A társadalmi újra-

¹⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* uő. *Élet és Irodalom* Bp. 1971. 226–27.

²⁰ Itt jegyezzük meg, hogy ennek a naptártípusnak a potenciális közönség egy részénél meg kellett küzdeni a hazai és a bécsi kiadású jól szerkesztett, gazdag és pontos információs anyagot hozó német nyelvű naptárak konkurenciájával. *Az Országos naptárról.* Vasárnapi Ujság 1865. nov. 19. 596.

²¹ Valamennyi 1849 és 1870 között megjelent általános nagy naptárt lekódoltuk abból a szempontból, hogy a naptár teljes anyaga hogyan oszlik meg a négy alapfunkciót szolgáló tartalom között.

²² SZECSKŐ Tamás, *A lépcsőjárás dilemmái.* Rádió és Televízió Szemle 1973/2. 10.; ANGELUSZ R., *Kommunikáló társadalom.* Bp. 1983. 10–11.;

termeléshez, működéshez szükséges újdonság jellegű információk tömege megnövekedett. A kapitalizálódással, a polgárosodással, a gazdaság, a társadalom, az érintkezés általános fejlődésével párhuzamosan a mindennapokban történő eligazodáshoz sok új ismeretre, információra lett szükség. Az információk eljuttatásának modernebb formái még nem alakultak ki, vagy német nyelvűek voltak, ezért a kalendárium fokozottabban vállalta, hogy a fontos tudnivalókat magyar nyelven tegye hozzáférhetővé. A szerkesztők arra törekedtek, hogy naptáruk a „köz- és magánélet intézéséhez szükséges” mindenféle információkat tartalmazza, hogy a „közélet és közforgalom adattára legyen”.

Már a XVIII. századtól kezdve mindig voltak olyan kalendáriumok, amelyek tiszti cím- és névtárat is tartalmaztak. Korszakunkban ez egyetlen nagy naptárból sem maradhatott el. A megbízható tiszti tár a vásárlóközönség növelésének fontos eszköze volt. A közigazgatás többszöri átszervezése is szükségessé tette, hogy a naptárak tájékoztassanak a közigazgatási felosztásról, szervezeti változásokról.

Közölte a kalauzoló rovat, hogy hol vannak postaállomások, milyen a postai hálózat szerkezete, Pestről mikor indul és érkezik a levélposta, s milyen a postai díjszabás. Közölte a dunai és tiszai gőzhajók, valamint a vonatok menetrendjét és díjszabását is.²³ Több naptárban volt „budapesti útmutató” vagy „budapesti vezér”. Ebből megtudható volt, hogy hol vannak vendéglők, szállodák, milyen a pesti közlekedés, milyen programok, kirándulási lehetőségek vannak? Mennyi a Nemzeti színházi bérlet ára, milyenek a bérkocsi díjak, milyen gyorsutazási intézetek, társaskocsik vannak? Volt naptár, amely olyan részletes budapesti címtárat hozott, amelyben az ábrászoktól, azaz fametszőktől a nadálykereskedőkön át a tajtpipa-esztergályosig minden szakma benne volt. Ezek a naptárak tájékoztattak az országos egyesületekről, és intézményekről, a kórházakról, iskolákról, valamint az ország, sőt a birodalom gyógyfürdőiről. Az olvasók értesülhettek az új törvényekről: az adókról, cselédtörvényről, fegyvertartásról, bélyegtörvényről, úrbéri ügyekről, dohány-egyedáruságról stb. Volt rovat ilyen címmel: „Miként lehet a mai világban perelni?”; „Útmutatás törvényes lépésekben az ausztriai polgári törvénykönyv szerint”. Ezek rendkívül fontosak voltak, hiszen az új jogrend bevezetése után az olvasók nagy részénél szinte az alapvető, létérdekeiket érintő ügyekben segítettek eligazodni.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a kalendárium, ez a hagyományos kommunikációs eszköz egy átmeneti korban a polgárosodó társadalomra jellemző növekvő információigényt igyekezett kielégíteni, a szocializációs folyamatban el nem sajátítható tudnivalókat akarta eljuttatni a tradicionális formákból fokozatosan kiemelkedő, kinyíló, mozgékonyabb csoportoknak, akik élni kezdtek a csere, az érintkezés új formáival, lehetőségeivel, s így helyzetük oly módon változott, hogy növekvő információmennyiségre lett szükségük. A naptár is segítette azt a folyamatot, hogy az újtermeléshez mindennapjaikban szükséges információk tudatosodjanak s információszükségletté váljanak. Ez az információszükséglet azonban sokuknál egyelőre még csak olyan intenzitású volt, hogy az éves periodicitású kalendárium is kielégíthette.

E polgáriasuló csoportnak szóltak a nagy naptárak *hirdetése*i is. Vahot Imre, ez a kezdeményező szellemű irodalmi menedzser közölt először Magyarországon hirdetést naptárban. 1855-től kezdve aztán a többi nagy naptár is hozott hirdetéseket. „Hirdető”,

²³ Az első mindenféle menetrendet és díjszabást közlő önálló kiadvány csak 1873-ban jelent meg.

„Kalauz”, „Értesítő”, vagy „Tárogató” címen sokszor 32, sőt 48 oldalas hirdető rovat is előfordul. Ezek az igen terjedelmes rovatok a magyar hirdetés történetében is fontos állomást jelentettek. A közepes naptárakban csak néhány oldalnyi hirdetés van, a kis naptárakban pedig kb. 1880-ig egyáltalán nincs hirdetés. Nyilvánvalóan csak a tradicionális életformákból kilépő, nyitottabb, más polgáris életformák, új termékek, eszközök, gépek, fogyasztási cikkek iránt érdeklődő csoportok, rétegek számára volt érdemes hirdetni. Ha volt remény rá, hogy az érdeklődés felkelthető.

A nagy naptárak hirdetési között igen sok a lakberendezési tárgyú (szőnyeg, függöny, bútor, lámpák), sok a divatáru, divatcikk, pipere, óra, ékszer, porcelán, tükör, üvegáru, csemegeáru (rum, borok, déli gyümölcsök, csokoládé), papíráru, fegyverek, sírkő. Elég sokat hirdettek a magán tanintézetek. Nagyon jelentős a mezőgazdasági munkaeszközök, gépek hirdetése. A naptárak nőolvasóinak figyelmét is igyekeztek felkelteni az új eszközök iránt. Leírásokat közöltek a modern tűzhelyekről, csapokkal ellátott mosogató asztalról, melegítőszekrényről, gőzfőzőről, mosógépekről, a hölgyszoba bútorozásáról, a fürdőszoba és a gyerekszoba berendezéséről. A hirdetések legtöbbször tehát – a mezőgazdasági termelési eszközök mellett – a civilizációs fejlődés, a polgáris életmód kelleit ajánlotta a naptárak vásárlóinak.

Kemény Zsigmond a Pesti Naplóba 1853-ban írott Szellemi tér című cikksorozatában igen fontosnak tartotta az ismeretterjesztő irodalmat az olvasóközönség megteremtésében. Tudniillik, hogy „a pallérozott, de nem szaktudós férfiakat” a tudományokról „kellemes stílusban, könnyű, finom, mulattató modorban készült könyvekkel” lássák el.²⁴ Nézzük meg, hogy mit jelentettek ezen a téren a nagy naptárak az olvasóközönség egy fokozattal alacsonyabb szintjén! Az ismeretterjesztés részaránya ezekben a kalendáriumokban 10–20% volt, ami kiadványonként 20–50 oldalt jelentett. Vahot naptáraiban ez az arány 30% körül mozgott. Programja szerint is lépést akart tartani a „civilizált világ minden haladási mozgalmával.” Girókuti akinél szintén átlagon felüli volt az ismeretterjesztés részaránya, ezt írta az 1860-as Budapesti naptár „Bemutatkozásában”: „A művelt világ ma már sebes szárnyakkal tör célja felé.” Tanulnunk kell, „hogy mások kísérleteit, tapasztalásait saját hasznunkra ügyesen felhasználjuk. A naptár gyűjtse tehát a világ legügyesebb emberei tapasztalását egybe, s amennyire egy naptár szűk köre engedi, minden új találmányt, felfedezést, sikerült kísérletet tisztelt magyar olvasóival megismertetni iparkodjon.”

A kalendáriumi ismeretterjesztésnek a korra nagyon jellemző tematikai csoportja az ún. „nép- és tájisme”. Ennek művelése mögött határozott elgondolások tapinthatók ki. Egyrészt úgy vélték, hogy ez a műfaj alkalmas a kevésbé műveltek érdeklődésének a felkeltésére is, másrészt a nemzeti érzés ápolása szempontjából is hasznos a hazai táj, nép, régiségek, ereklyék stb. megismertetése. Szinte minden naptár buzgó kedvvel mutatott be – mindig történeti kitekintéssel – magyar tájakat városokat, régi templomokat, várakat, kastélyokat, egyéb régiségeket, népcsoportokat. A műfaj legnagyobb mestere Vahot volt, akinek meggyőződése volt, hogy ez a forma fontos eszköz a kulturális fejlődés, a polgárosodás nemzeti jellegének biztosításában. A nép- és tájisme műfaján belül korszakunkban megfigyelhető bizonyos hangsúlyeltolódás. A reformkor vége felé elsősorban a föld

²⁴ KEMÉNY Zs., i. m. 233.

népéről, a parasztságról írtak azzal a céllal, hogy a nép, a parasztság szokásait, jellegzetességeit, mint a magyar nemzeti identitást biztosító jellegzetességeket mutassák be. A Bach-korszakban ennek rovására erősödött az az irányzat, amely a nép életmódját, szokásait úgy mutatta be, hogy azt szükséges megreformálni, civilizálni. A naptárak, így Vahot „táj és népisméjében” is egy harmadik törekvés dominált: a múlthoz fordulás, a nemzeti múlt alkotásainak felmutatása példa jelleggel, az öntudat erősítésére. Az első kettőnél ez kevésbé volt pozitív tendencia, mégis valaminő polgárius jelleget adott ennek a múlt interpretálásnak, hogy elsősorban az alkotásokra, az anyagi és szellemi produktumokra vetett fényt.

A nagy naptárak tisztán *történeti cikkeivel* kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy nem annyira a romantizált nemesi történetábrázolás jellemezte ezeket az írásokat, hanem sokkal inkább bizonyos polgárius művelődéstörténeti szemlélet. Egyébként viszonylag kevés történeti írás jelent meg ezekben a naptárakban.

Az ismeretterjesztő cikkek harmadik csoportja a *Magyarországon kívüli világot bemutató ország és népisme*. Ezeknek kisebb része egzotikus világokat leíró, nagyrészt kúriózumokat sorakoztató írásmű. Az olvasók látóhatárának tágításában még az ilyen közleményeknek is pozitív szerepük lehetett. A cikkek jó része azonban a polgárosodottabb nyugati országok életéről számolt be. Bemutatták a városokat, a kereskedelmi és ipari viszonyokat, a közlekedést, az általános civilizációs fejlődést, a politikai és társadalmi berendezkedést. Áttalában, mint követendő, elérendő példát.

Bár a *természettudományi cikkek* egy része is kúriózumokról, érdekességekről szólt, megjelent ebből a témakörből sok alapos tanulmány is, pl. a közhírről, az élet keletkezéséről, az ember fejlődéséről (Lamarck alapján), gőzgépekről stb. A szorgalmas olvasó sok mindent megtudhatott a magnetizmusról, a delejességről, azaz villanyosságról (igen kedvelt téma volt), a telegráfról és a mozdonyokról.

Sok közlemény jelent meg a *mezőgazdasági tudományok, az agrotechnika* köréből. Ezek szakszerű eszmefuttatások voltak a legjobb szakemberek tollából: növényi betegségekről, állatgyógyászatról, különböző növényi kultúrák termesztéséről, főleg pillangósokról, kapásokról, zöldségfélékről, gyümölcsstermesztésről, a futóhomok megkötéséről, talajerő-utánpótlásról, öntözésről, s kivételesen sok a vetésforgókról. Tehát mind a mezőgazdasági korszerűsödésnek legfontosabb kérdéseiről.

Rendszeresen sokat foglalkoztak a *mezőgazdasági eszközökkel, gépekkel*. Rajzokkal illusztrálták s részletes leírásokkal ajánlották az olvasók figyelmébe az újabb gépeket, és gyártmányokat, vaskéket, boronákat, vetőgépeket, cséplőgépeket, kaszáló- és aratógépeket, ekekapákat, rostákat, darálókat, kukoricamorzsolókat, szecskavágókat, répavágókat, kaszákat, vasvillákat. E korszakban fokozatos eszközváltás bontakozott ki a magyar mezőgazdaságban, amely elsősorban a nagybirtokon zajlott, de érintette a középnemesi birtokokat s kisebb mértékben az úri kisbirtokokat és a paraszti gazdaságokat is. A mezőgazdasági korszakváltásban, az agrotechnika fejlesztésében, az új eljárások és eszközök terjesztésében eddig még nem értékelt szerepe volt ezeknek a naptáraknak, hiszen évente több tízezer olvasóhoz vitték el az újdonságok hírét. A naptárak jelentőségét növeli, hogy ezek használói éppen a középbirtokosok, a „kaputrokkosféle” kisebb úri birtokosok voltak, akik közvetlenebbül adhattak mintát a parasztságnak.

Végeredményben a nagy naptárak ismeretterjesztése a korszerű ismeretek összefüggő

rendszerének megszerzését nem pótolhatta, s sok tekintetben csak érdekességeket, illetve mozaikszerű tudást közölt. Ez az ismeretterjesztés nem hasonlítható a nyugati tudományos revük szintjéhez, amely revük a szaktudományok eredményeit, időszéri problémáit színvonalasan, jól rendszerezetten, szemlézték a pallérozott, de nem szaktudós közönségnek. Ez a kalendáriumi ismeretterjesztés Toldy Ferenc még a reformkorban felállított mércéjének sem felelt meg mindenben. A korabeli kritika is sokszor bírálta a naptárak anyagának hevenyészve összegereblyézett, átgondolt szerkesztői munkát nélkülöző mivoltát. Nagyobb rendszeresség csak az agrotechnikai anyagnál volt. Mindamellett jó néhány más tárgyból is olvashatott a nagy naptárak közönsége szakszerű és korszerű alapos értekezéseket. E meglehetősen széles olvasóközönséghez egyszében sok és szerteágazó korszerű ismeretet juttattak el e naptárak, a nyugati ismeretterjesztő filléres képes magazinoknál magasabb színvonalon, valamivel kevesebb „pszichológiai könnyítéssel”. Ezek az ismeretek alkalmasak voltak az érdeklődés felkeltésére, ösztönözhettek a további ismeretszerzésre, s jó esetben mintegy lépcsőt jelenthettek az igazán szakszerű, rendszerezett hasznos polgári ismeretek világa felé. Az agrotechnikai ismeretterjesztés pedig már meg is felelt ezeknek a kívánalmaknak.

A *tájékoztatás* az előző év eseményeiről, viszonyairól eleinte elég szegényes volt a nagy naptárakban, jöllehet a programot a kezdeményező szellemű Vahot 1854-ben meghirdette. A naptárak először fontos statisztikai adatokat közöltek az osztrák birodalomról s a többi európai államról is. Azután a külpolitika jelent meg nagyon óvatosan a keleti kérdés kapcsán. 1859-től a rendszeres belpolitikai összefoglalók is feltűntek. A hatvanas években már az egyik legfontosabb szempont a forintos naptárak megítélésében a tájékoztatás minősége. A tájékoztatás kiterjedt a politikán túlra is. Már Kőváry azt tűzte ki Erdélyi naptára céljául, hogy „a művészet, tudomány, iparvilág, társas élet köréből feljegyezze” az eseményeket. Több más naptár is így értelmezte a tájékoztatást. Olvashatunk összefoglalót a magyar zenei életről, irodalomról, képzőművészetről, színházról.

A tájékoztatáson túlmenően fontos szerepe volt ezeknek a rovatoknak a tájékozódás igényének a kialakításában is, hiszen ekkor még a nagy naptárak olvasóinak egy része sem olvasott rendszeresen újságot. Az év eseményeit, fejleményeit áttekintő, értelmező fénybe állító összefoglalások pedig az újságolvasóknak is hasznosak voltak. A hatvanas évtizedben ezeket rendre nevesebb tollforgatók írták. Az év eseményeinek ilyen összefoglalása, értékelése sajtótörténetileg is olyan új közleménytípus volt, amelynek a rendszeres újságolvasás mellett is volt újdonsága.

A nagy naptárak *szórakoztató szépirodalmi* részét az anyag egyneműsége miatt a közepes naptárak bemutatása után, azok irodalmi rovataival együtt tárgyaljuk. Itt előzetesen csak annyit jegyzünk meg, hogy a nagy naptáraknak ez a terjedelmes része lényegében a magas kultúrához tartozott. (Ha ezt elég tágran értelmezzük s nem oly szűken mint Kemény Zs. tette a „Szellemi tér”-ben.) A forintos naptárak bemutatott, emelkedő olvasóközönsége többek között éppen e naptárak révén teremtett intenzívebb kapcsolatot a magas kultúrával. A kalendáriumnak ez a típusa jellegzetesen, ezt a köztes réteget kulturálisan emelő, a magasabb és az alacsonyabb kultúrát közvetítő kiadványfajta. A felvilágosodás előtti korszakban a kalendárium lényegében a majdnem egységes írásbeli kultúra s az irodalom része volt. Majd az elkülönülő magas kultúrához képest alacsonyabbra, kicsit lenézett szintre szorult, lassan kizáródott a kiformalódó új irodalomfogalomból.

Ugyanakkor a reformkori Honni Vezértől kezdve a kalendárium megnevesítési törekvéseivel fellépett az említett, az önkényuralom korában megerősödő közvetítési tendencia. Azonban a naptár kissé archaikus kommunikációs forma lévén, ezt a közvetítést nem végezhetette maradéktalan sikerességgel.

Az „István bácsi naptára” és társai

A korabeli kritikák többnyire a közepes naptárak jó részét is a műveltebb osztályokhoz kötötték. Világos után e nemben az első kiadványok egyike Nagy Ignác Pesti nagy képes naptára volt, amely bő irodalmi anyagot is közölt céhbeli íróktól. Kiadója a Landerer és Heckenast-cég volt. A másik Emich Gusztáv 1851-es Népszerű naptára. (Ezt a naptárt egyébként a hatóságok elkobozták.) Ezeket a naptárakat is többnyire a nagyobb pesti kiadók jelentették meg. A nagy kiadók vállalkozásának biztonságát fokozta, hogy a közepes naptárak sokszor csak a nagyok redukált változatai voltak. Új dolog, hogy közepes naptárak kiadásával már vidéken is megpróbálkoztak. Ezek a vidéki kiadványok azonban kérészetűek voltak, néhány kivételtől eltekintve csak egy-két évig jelentek meg.

Pesten Heckenast kísérletezett legkitartóbban ebbe a kategóriába tartozó naptárakkal. Ezek révén lett a legpopulárisabb kalendáriumokat kiadó Bucsánszki után az ország második legnagyobb naptárkiadója. Heckenast közepes naptárai bizonyos rendszert alkottak. Az egyes sorozatok különböző tartalmi elemeket helyeztek előtérbe, s a közönség különböző vallású, foglalkozású és érdeklődésű részének szóltak. A kiadó mindegyikhez alkalmas, *szerkesztőt* igyekezett felkérni. A megbízatás két esetben szerencsés volt, s olyan tudatos, rátermett szerkesztőnek jutott, hogy az ő működésüknek köszönhetjük a korszak két legsikeresebb közepes naptárát. Ballagi Mór szerkesztette sok éven át a Protestáns naptárt, amely 1855-től egészen 1925-ig jelent meg. Az István bácsi naptárát, amely 1856-tól 1919-ig élt, az első tizenhat évben Majer István kanonok a magyar tanítóképzés és kisdidóvás történetének jeles alakja szerkesztette. A református Ballagi Mór, — aki egyébként egyházán belül a liberális teológiai irány igen harcos vezére volt — határozott népművelő, ismeretterjesztő szándék vezette. Még jellemzőbb, tudatosabb és átgondoltabb az a szándék Majer Istvánnál. Ez a derék katolikus egyházi férfiú az egyik legfáradhatatlanabb magyar népművelő volt.²⁵ Szerkesztőink természetesen valláserkölcsi alapon állottak, de modernebb irányok hívei voltak, s bizonyos polgári erények terjesztésére törekedtek. Ideáljuk az okszerűen gazdálkodó, polgári szorgalommal munkálkodó, törekvő, takarékos, vallásos, jó erkölcsű, mértéktartó, a családi életet ápoló, művelődő, a közügyekkel törődő, hazáját szerető kispolgár. Naptárakról, szinte egyértelmű elismeréssel nyilatkozott a korabeli értelmiségi közvélemény. Úgy értékelték, hogy ezek a naptárak felelnek meg leginkább a kitűzött általános céloknak.

Egyébként mindkét naptár nagy sikert aratott a vásárlóközönség körében is. Elég pontosan ismerjük a *peldányszámokat*. A Protestáns naptárra az első évben közel tízezer

²⁵ Sajnos, még a Magyar Irodalmi Lexikonból is hiányzik a neve, pedig érdekes egyénisége, sokoldalú munkássága megérdemelte egy alapos dolgozatot. Hagyatéka, mely megtalálható az esztergomi Bibliothecában, erre lehetőséget is adna.

előfizetőt gyűjtöttek, s a második kiadással együtt összesen tizennyolcezer fogyott el belőle.²⁶ Az István bácsi naptárának első évfolyamára is sokan előfizettek. Bosszúságukra azonban a kinyomott első tízezer példányt az augusztusi pesti vásáron (!) úgy elkapkodták, hogy újra kellett nyomni, sőt a harmadik kiadásra is szükség volt.²⁷ Az első évben végül is összesen huszonötezer példányt adtak el. Később, ahogy bővült a közepes naptárak választéka, lejjebb szálltak ezek a magas példányszámok.²⁸ A Protestáns naptár is és az István bácsi naptára is a tízezres példányszám körül állapodott meg. A hatvanas évek vége felé már 10–12-féle közepes naptár jelent meg Magyarországon, együttesen kb. 70–80 ezer példányban. Ebből Heckenast adott ki 40–50 ezret.

A *terjesztés* a közepes naptáraknál eleinte részben úgy történt, mint a nagy naptáraknál. Előfizetőket gyűjtöttek rá s könyvesboltokban árusították. Emellett azonban az István bácsi naptárát és társait már a vásárokra is eljuttatták a vásárookra járó könyvárusok és könyvkötők révén. A terjesztés harmadik módja volt, hogy főleg vidéki értelmiségiek vállalták a naptár eladását, terjesztését elsősorban az alattuk álló „nép” körében.

Némileg vitatott kérdés, hogy kik alkották a közepes naptárak *közönségét*. A kiadók, szerkesztők szándékai, az árak, a példányszámok és a forgalmazás köre már önmagában ad némi támpontot. Néhány huszadik századi szerző az István bácsi naptára és a Protestáns naptár első évfolyamának magas példányszámait ismerve, s tekintettel néhány kortársi megnyilatkozásra, úgy vélekedik, hogy ezek a naptárak egyértelműen a nép számára készült sikeres ismeretterjesztő, népművelő naptárak voltak, s népen itt jobbra a parasztságot értik. Mások, így jó néhány kortárs szerint is ezek a naptárak csakúgy mint az ún. népirodalom zöme csak a nadrágosokhoz, a művelt középrendhez, a szélesebb értelemben vett néphez jutottak el. Véleményünk szerint a közepes naptárak olvasóinak zömét valóban ők adták. Emellett szólnak az árak is. A Kalauz című lap pl. 1858-ban dicséri az István bácsi naptárát, de hozzáfűzi „csak az ára ne volna nép számára oly magas”.²⁹ A könyvesbolti s az előfizetési terjesztési mód is a „műveltebb osztályok” felé mutat. A Protestáns naptárt úgy hirdették, hogy annak „minden művelt protestáns család asztalán ott kell lennie.”

A példányszámok is ezt a feltevést erősítik. A magyar nyelvű nagy és közepes naptárak összpéldányszáma a tréfás, vidám naptárakkal és a szaknaptárakkal együtt sem volt több még korszakunk végén sem 120–130 ezernél. A nemzetiségek nyelvén kiadottakkal együtt kb. 190–220 ezer volt. Az 1870-es népszámlálás idején 125 ezer értelmiségi kereset után élő volt az országban. Ha ehhez hozzávesszük a 200 holdon felüli birtokosokat, haszonbérlelőket, gazdatiszteket, ipari és kereskedelmi tisztviselőket, a tisztán birtok, ház, járadék után élőket, mindezek számára együttesen már kb. 300 ezer. S még a több mint 300 ezernyi önálló ipari vállalkozó, és kereskedő között is vannak, akik a „művelt középrendhez” számíthatóak.³⁰ Belátható, hogy ha – mint ezt joggal feltételezzük – ezek a társadalmi csoportok elsősorban a kb. 190–200 ezernyi magyar nyelvű nagy

²⁶ BALLAGI, A *Protestáns naptár ügyében*. Vasárnapi Újság. 1855. 168.

²⁷ A Hölgyfutár híradásai alapján.

²⁸ Az *István bácsi naptárának* példányszámai így alakultak: 1856: 25 000; 1857: 16 000; 1858: 14 000; 1859–67: 12 000; 1868–73: 10 000.

²⁹ Kalauz, 1858. 2. félév. 143.

³⁰ KELETI Károly műve (Hazánk és népe. Pest 1871. 387.) nyomán.

és közepes naptárból vásároltak, akkor kevés ilyen naptár juthatott a szorosabban vett nép, kiváltképpen a parasztsorban élő népesség kezébe. A múzeumokba begyűjtött több mint száz közepes naptárt a bejegyzések tanúsága szerint papok, tanítók, gazdatisztek, falusi értelmiségiek, kisebb úri birtokosok, mezővárosi iparosok és parasztpolgárok használták.

Vannak azonban olyan adataink is, amelyek bizonyítják, hogy a közepes naptárak valóban eljutottak a szűkebben vett néphez is. Elsősorban a harmadikként említett terjesztési forma, a vidéki értelmiségiek önzetlen, vagy némi részesedésért végzett népművelő célú terjesztő munkája révén. A szutori lelkész pl. arról számolt be a Kalauzban, hogy a 365 lelkes községben 1855-ben 30 példány Protestáns naptárt, 1856-ban pedig 20 db Protestáns naptárt és 20 db István bácsi naptárát adott el.³¹ Ily módon kerülhetett az István bácsi naptárának 1859-es példánya Benedek Elek szüleihez, ahol mint Elek apó leírja, igen nagy becsben tartották.³² Ezek az akciók azonban szétszórtak voltak, s átfogó, tömegesebb eredménnyel nem számolhatunk.

A parasztság ezeknek a naptáraknak nem vált rendszeres vásárlójává. Hiszen jószerivel még rendszeres naptárszükséglete is éppen hogy kialakulóban volt. Az emlegetett Szutoron pl. az újdonság hatásának elmúltával a következő évben, 1857-ben már ahhoz a fogáshoz kellett folyamodni, hogy aki befizette az egyházi járandóságát, az ingyen kapott egy olcsó Házi naptárt. Az 1859-ben született Benedek Elekék házában gyermekkorában, az író emlékezete szerint csak egy naptárpéldány volt, az említett István bácsi naptára. Pedig atyja, az öreg Huszár Benedek János nem közönséges jobbágyparaszt volt, hanem szabadrendű székely származék, saját lován szolgáló primipilus, a falu első gazdája. A hatvanas évtized vége felé már lanyhul s lassan meg is szűnik a naptárak nép közötti terjesztésére indított értelmiségi mozgalom, s a kalendárium terjesztésében, vásárlásában tisztán a piaci viszonyok válnak uralkodóvá.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a közepes naptárak közönsége részben ugyan azokból a társadalmi rétegekből verbuválódott, mint a nagy naptáraké, de e közönségrétegnél társadalmilag és művelődésileg lejjebb álló csoportokhoz is eljutott. A közepes naptárak olvasói papok, tanárok, tanítók, gazdatisztek, vidéki kisértelmiségiek, úri birtokosok, mezővárosi iparosok, parasztpolgárok, s a paraszti sorban élők jözül az érdeklődőbbek, kiknek egy része valamilyen kiváltságolt rétegből származott (kisnemesek, kunok, székelyek stb.). Az olvasókörök, és egyletek, a kölcsönkönyvtárak ezekből a naptárakból is vásároltak. A közepes naptárak olvasóközönsége tehát részben azok közül került ki, akik ha rendszertelenül, véletlenszerűen, s nem is nagy intenzitással, de valamilyest mégiscsak kapcsolatban álltak már a magas kultúrával is. Ezt a kapcsolatot éppen ezek a kalendáriumok is közvetítették. Az olvasók másik, kisebb része a tradicionális paraszti kultúra határzónájából jött, esetleg egyenesen a tradicionális paraszti kultúrából, s éppen csak kilépett a szóbeliségből. Ezeknek az olvasóknak a magas kultúrával kevés volt a kapcsolatuk. Legfeljebb vásári ponyvairódmalmat olvastak, esetleg a „népirodalom” termékeit, Majer István tanácsadó könyvecskéit, aranyszabályait, Boros Mihály „András szolgálégy” vagy „Boldogfalva” című munkáját stb. Számukra a közepes naptárak egy vékonyka csatomán a magas kultúra bizonyos elemeit is közvetítették.

³¹ SIMON Sámuel, *Hogyan kell a népet olvasásra bírni*. Kalauz, 1858. 13. sz. 193.

³² BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem*. Bp. 1920. I. 60.

Jóllehet a közönségnek ez utóbbi köre nem volt nagy (különösen a parasztság tömegeihez képest), e naptárak és más hasonló olvasmányok hatását nem kell lebecsülnünk. Azért sem, mert jó néhány családnál fontos indításokat adtak. Elég csak Benedek Elekre emlékeztetni, aki mint meghatározó olvasmányt említette az István bácsi „jóízű, becsületes, tanulságos” történeteit, s az András szolgaleányt.

A *naptárak tartalma* megfelelt azoknak a célkitűzéseknek, amelyeket a szerkesztők bemutatásánál említettünk. Az István bácsi naptára volt az, amelynél a szerkesztő jobban számított és gondolt a szorosabb értelemben vett népre. Valóban népszerűen megírt, felvilágosító, népművelő naptár volt. A korra jellemző tipikus népirodalmi kiadvány jól sikerült változata, igen gazdag tartalommal. Csak jelzésképpen a rovatcímek: Gazdák naptára, Gazdaasszonyok naptára, Helység Naptára, Népművelők naptára, István bácsi kirándulása a hazában, István bácsi Budapesten, István bácsi a nagyvilágban, a természet országában, az erkölcsi világban, Művészet és iparvilág.

A Protestáns naptár nem volt ennyire sokoldalú, s inkább a „középrendből” való, „műveltebb protestáns családokra” számított a szerkesztő. Mindig volt benne egyháztörténet és portrék nevesebb egyházi személyiségekről. Boross Mihály az egyik legsikeresebb népirodalmi szerző vagy a jeles pedagógus Gönczy Pál szinte minden évben írt bele nevelési kérdésekről. Hasznos rovata volt az olvasási kalauz, amelyben az előző év különböző irodalmi és tudományos kiadványait ismertették elég szakszerűen. Színvonalas szépirodalmi anyagáról majd még külön szólunk. Mindkét naptár tartalmazott rövid tiszti tárat is, de általában a közepes naptárak nem közölték a gyakorlati tudnivalóknak, információknak olyan gazdagságát, mint a nagy naptárak. Mindamellettt mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos tanácsok, tudnivalók mindig, mezőgazdasági gépismertetések gyakran voltak ezekben a naptárakban is.

„Szoktató irodalom” a naptárakban

Az országosan ismert céhbeli írók szépirodalmi írásait is közlő, nagy és közepes naptárak évenkénti összes példányszáma már az 1850-es évek második felében 50–60 ezer körül mozgott, s a következő évtizedben ezt is felülmúlta. (A közepes naptáraknak csak egy része tartalmazott színvonalas irodalmi anyagot.) Ezek a naptárak évről évre megjelentek s bár vásárlóközönségük nem volt teljesen változatlan, nagy többségük évről évre rendszeresen vásárolt valamilyen, irodalmi anyagot is tartalmazó naptárt. A nagy naptárakban kb. 50–100 oldal terjedelmű szépirodalom volt, a közepes naptárakban pedig 30–50 oldal.

Érdekes módon a színvonalas szépirodalom kalendáriumi közlésének, mint az ízlésfejlesztés, ízlésnevelés eszközének a korban nem volt olyan izmos ideológiája, mint a kalendáriumi ismeretterjesztésnek, felvilágosításnak. Tudomásul vették a tényt, amit ma úgy látunk, hogy az irodalom sem azelőtt, sem azóta nem játszott ilyen nagy szerepet a magyar naptárakban, s az élő irodalom ilyen nagy hányada csak e két évtizedben jelent meg a kalendáriumokban. Tudomásul vették, mint a sajátos helyzet következményét, de nem nagyon örvendeztek. A Pesti Naplóban olvashatjuk 1854-ben: „úgy látszik a magyar közönség részvétlensége naponként alsóbb osztályt jelöl ki az irodalomban írói számára,

hol azok kénytelenek szellemi termékeiket áruba bocsátani”.³³ A Pesti Hölgy Divatlap 1864-ben keserűen írja, hogy a kalendáriumok „a közönség irodalompartolásának csaknem egyedüli bizonyosságai”. Arany is iróniával szól Árkádia-féle című versében a közönség ilyesféle magatartásáról:

„Pártolnám az irodalmat
Minden új év kezdetén;
Egyszer igaz: hanem elég
Egy sütejből egy lepény.
Kis áldozat a hazáér’
Meg nem árt:
Megszörözném minden évre
A naptárt.”

Tompa Mihály, aki igen sokat szerepelt kalendáriumokban, 1856 júniusában így panaszkodott Aranyinak: „életem van keserítve az 1857.-iki naptárak által már jóelőre.” Majd később reménykedve írta szintén Aranyinak: „Talán elsül összes költeményeim kiadása... legalább kiszabadulok a kalendárium formátumokból.”³⁴ Kemény Zsigmond pedig a „Szellemi tér” című cikksorozatában azzal kezdi az olvasóközönség osztályozását, hogy kirekeszti belőle azokat, „kik csak kalendáriumot és ponyvára szánt műveket vásárolnak”.³⁵

Ma úgy látjuk, hogy az itt elemzett naptárak 30–100 oldalas szépirodalmi anyaga, amely 50–60 ezer példányban talált évenként vevőre – s valószínűleg a vevők számának többszöröse olvasta – nagyon fontos szerepet játszott az olvasóközönség kiterjesztésében, sőt ízlésének emelésében is. Ennek a közönségnek egy része a régi típusú naptárak olvasóinak tömbjéből a kultúra alacsonyabb szintjéről jött, abból a hagyományos ízlésű tömegből, amely a XVIII. századi népszerűeket és utódaikat olvasta. Ha olvasta, mert olvasása is ritka, rendszertelen és alkalmyszerű volt. Ők azok, akikről Kemény azt írta, hogy olvasóközönségnek alig járják meg. A közönség más részének a vegyületes polgárius elemeknek a kultúrája is nyers volt és kialakulatlan. S akadtak olyan olvasók, akik alig léptek ki a szóbeliségből. A Kazinczy utáni új irodalom egy meglehetősen vékony olvasóréteggé volt. A Petőfi–Arany-féle népies költői forradalom robbanásszerűen terjesztette ki a megújult magas irodalom iránt érdeklődők táborát. Ennek a kiszélesedett tábornak a kis példányszámú szépirodalmi jellegű lapok mellett olvasmányanyagot rendszeresen lényegében ezek a kalendáriumok juttattak. Évente ugyan csak 50–100 oldalt, de azt rendszeresen, s nagy példányszámban. Tudjuk, hogy az önálló szépirodalmi kötetek is milyen csekély számban keltek el. Arany Kisebb költeményei 1856-ban hatalmas siker volt, s mégis csak 2000 példány fogyott el belőle.

Ezért a kalendáriumi szoktató irodalomnak (accustoming literature) óriási jelentősége

³³ Pesti Napló, 1854. 5. sz.

³⁴ Arany János *Levelezése Író-Barátaival*, szerk. ARANY László Bp. é.n. (1888) Tompa M. – A. J.-nak 1856. jún. 17. és 1856. jún. 4.

³⁵ KEMÉNY Zs., *Élet és Irodalom*, i. m. 226. E cikkek írása idején, 1853-ban azonban Kemény a jobb irodalmi anyagot közlő kalendáriumoknak még csak első kezdeményeit ismerhette.

volt. Ezt már néhány kortárs is észrevette. A Vasárnapi Újság így írt 1860-ban: „az irodalom ez ága hatalmas eszköz arra nézve, hogy a néppel az olvasást megkedveltesse s többre vágyóvá tegye. Sok magyar családot tudunk, kiknek könyvtárok az évenkénti naptárból állott, s az a csekély szépirodalmi rész, mi ezekben foglaltatott, gerjesztette fel bennük a több szellemi táplálék iránti vágyat, s most már az irodalom legbuzgóbb pártfogói.”³⁶ Erre a folyamatra utal Mikszáth, amikor „Az én halottaim” című elbeszélésében azt írja: „A Kassai Kalendárium, amelynek rendesen szög volt ütve minden nemesi házban az ajtó fölött, megértve azt a szégyent, hogy keveselni kezdték imitt-amott. A közönség neki-vetette magát az olvasásnak.” A debreceni Telegdi cég könyvelésében is rengeteg olyan vásárlót találunk az ötvenes években, akik eleinte egyedül ezeket a naptárakat vásárolták.

E naptárak az élő, színvonalas irodalom eleven fórumai is voltak. A műfajban az első Müller Gyula 1852-es Nagy naptára. A Hölgyfutár úgy harangozta be ezt is, majd a Jókai szerkesztette Országos naptárt is, hogy gazdag szépirodalmi tartalmuk miatt almanachnak is beillenek. S valóban ekként is működtek. Így vásárolták Debrecenben azok a helybeli és vidéki olvasók, akik már egyéb színvonalas irodalmat is elég rendszeresen vásároltak. Balogh István református szuperintendens és Révész Imre balmazújvárosi lelkész egy-egy évben 4–5-féle ilyen naptárt beszereztek. Dragota Ignác Úr, tekintélyes kereskedő és Komlóssy Karolina kisasszony pedig – ahogy egymás után jelentek meg az új naptárak szeptembertől decemberig – 8–10-félé nagy és jobb közepes naptárt is megvettek, mint valami revüt vagy folyóiratot.

A kalendáriumnak az irodalmi életben betöltött új szerepe, a kalendáriumok olvasói, az irodalom új közönségének ízlése vissza is hatott az irodalomra. Finomabb elemzés kimutathatná a visszahatás mibenlétét is. Mi most csak a naptárakban szereplő írók, költők nevét gyűjtöttük ki, s az előfordulások gyakoriságát állapítottuk meg. Jegyeztünkben azok nevét közöljük, akik 1850 és 1870 között ötnél többször szerepelnek.³⁷ Teljes listánkon többször vagy kevesebb-szer minden akkor élő, országosan csak kicsit is ismert író szerepel, kivéve Kemény Zsigmondot és Eötvös Józsefet. Szerepelnek benne neves s kevésbé neves írók, a petőfieskedők, az Arany-iskolához tartozók, idősebbek és fiatalabbak. Amennyire át tudtuk tekinteni, az európai irodalomban párját ritkítja ez a jelenség, hogy a kalendáriumok tartósan, majd két évtizedig ilyen jelentős szerepet töltenek be az irodalmi életben.³⁸

Figyelemreméltó, hogy nálunk Tompa és Jókai a listavezető. Tompa a legtipikusabb alakja ennek a kalendáriumbéli szépirodalomnak. A 16 év alatt, amíg publikálhatott ezekben az orgánumban, 35 verse, többnyire regéje jelent meg bennük, negyedrét

³⁶ *Naptárideál 1861-re.* Vasárnapi Újság 1860. 589.

³⁷ Tompa Mihály, 35-Jókai Mór: 35-Tóth Kálmán: 27-Szász Károly: 22-Petőfi Sándor: 21-Bernáth Gáspár: 21-Lauka Gusztáv: 19-Lévai József: 17-Arany János: 16-Lisznai Kálmán: 16-Losonczy László: 16-Thaly Kálmán: 14-Erdélyi János: 12-Degré Alajos: 12-Vajda János: 11-Vadnai Károly: 11-Medgyes Lajos: 10-R. Szatmáry Károly: 10-Vas Gereben: 10-Vahot Imre: 9-Remellay Gusztáv: 9-Mentovich Ferenc: 8-Tóth Endre: 8-Vértesi Arnold: 8-Szelestey László: 7-Tolnai Lajos: 7-Császár Ferenc: 6-Balázs Sándor: 6-Boross Mihály: 6-Dalmady Győző: 6-Zalár József: 6-Szőlősi Benő: 6-

³⁸ Kicsit talán hasonló a helyzet Franciaországban, ahol éppen ekkor szintén találunk neves írókat – mint Lamartine és Arago – a kalendáriumszerkesztők között. Sőt, állítólag mintájuk hatással volt a magyar szerkesztőkre.

formátumban, kb. 60 oldal terjedelemben. Ez felér egy 5–10 ezres példányszámú önálló kötettel. Tompának majdnem minden évben legalább két verse jelent meg naptárban. Tompa ebben az időben nagyon népszerű költő volt. Főleg a vidéki kisértelmiség, kisnemesség, a kisebb vagy közepes műveltségű olvasók kedvelték. Naptárbéli szereplése is adalék ahhoz, hogy a vidéki olvasók körében milyen fontos ízlésformáló, átvezető szerepet töltött be.

Arany János 16 közléssel szerepel a nagy és közepes kalendáriumokban. 1852 és 1860 között napvilágot látott verseinek negyedrésze, e naptárakban vagy ezzel rokon kiadványokban, népkönyvekben, néplapokban jelent meg. Van azonban két esztendő – 1854 és 1855 – (ekkor egyébként kevés verset írt és publikált), amikor különösen magas a naptárban, népkönyvben megjelent verseinek aránya (50%). Tudjuk, hogy Arany mindig rendkívül tudatosan döntött abban, hogy mit, mikor, hol jelentessen meg. Tudatos volt tehát az is, hogy népies, sokszor didaktikus magot is rejtő költeményeit mint pl. A Jóka ördöge, A bajusz, A hegedű, A fülemile, Az első lopás stb. ún. népkönyveknek és kalendáriumoknak adta oda közlésre. Különösen akkor nem csodálkozunk ezen, ha ismerjük azon 1847-től tett számos megnyilatkozását, amelyek azt bizonyítják, hogy milyen nagy gondja volt a közönség nevelésére. Arra, hogy a népies műköltészet minél szélesebb közönséghez jusson el, s fokenként emelje a nép irodalmi színvonalát, nevelje ízlését, s felemelje a nemzeti irodalom értő közönségévé. Ezért alkotott közönségnevelő céllal átvezető, egyszerűbb szövesű néha kicsit didaktikus, de esztétikailag is vonzó műveket.

Sőt Arany, mint a valóság nagy ismerője, s a XVIII. sz. óta virágzó népszerű irodalom és ponyvairodalom hajdani buzgó olvasója kifinomult szociálpszichológiai érzékkel azt is tudta, hogy a néphez a ponyván lehet eljutni. Töprengett ezen s tett is kísérletet ebbe az irányba. Petőfinek írta 1848 ápr. 22-én: „Hiába írunk mi néperseket az Életképekben, hiába adunk ki pengőforintos Toldikat, stb., a népre nem hatnak.” Ezért gondolt később a ponyvai terjesztésre: „Avval a Toldi estéjével meg azt gondoltam, hé, hogy a másik Toldival együtt kinyomatom Váradon, népies kiadásban, elannyira, hogy a kettőt egy húszasért árulni lehessen, s akkor megindulok vele *vásárról vásárra*. Mit mondasz hozzá?” Ismeretes, hogy 1849-ben Debrecenben ponyva formátumban és ponyvai terjesztés céljával adta ki harcra buzdító költeményeit a vásári nagyközönség számára.³⁹ A bukás után a Toldi középső részét is népies eposznak tervezte, s ponyván akarta a nép között terjesztetni. Ezek után azon kell eltűnődnünk, hogy később vajon miért hiányoznak Arany versei a népkönyvekből, kalendáriumokból. Illetve amikor újra megjelennek ott, akkor azok már teljesen más jellegűek. Sőt, a dolgozat írójának még azt az outsider kérdésfeltevést is meg kell fogalmaznia, hogy mi volt az oka annak, hogy az irodalmias, almanach jellegű naptárakon túl, az egyébként megváltozó ponyvai olvasmányanyagban s az igazi nagy példányszámú, a nép alsó rétegei által vásárolt Bucsanszky naptárakban nem a megújult, népies irányzatú irodalom jutott uralomra? Mi az oka, hogy a ponyván nem Arany János népies költeményei híresültek el, hanem a Tatár Péter álnéven író Medve Imre sokszor sületlen regéi, ízetlen, döcögő alexandrinusai?

Hiszen Aranyra nyilván nem állnak azok az elmarasztalások, amelyeket a népnek szánt jószándékú irodalomról egész korszakunkban mindújra ismételtek. Például 1862-ben

³⁹ Arany J. összes művei. Kr. k. XV. 201, 224, XIII. 96.

ezt írta Lévy: „alig találkozok közöttük ember, ki eszméit a munkás köznép között igazi egyszerűséggel érthetővé tudná tenni.” Schwarz Gyula 1869-ben írta: „Az ún. népies iratok többnyire népietlenek. Népiroinknak még mindez ideig nem sikerült ellopniok a nép gondolatával annak nyelvét is.”⁴⁰ Ez az a probléma, amit a modern kommunikációelmélet nyelvén úgy mondhatnánk, hogy a „feladó” és a „címzett” szemantikai univerzuma, s használt kódjaik eltérnek egymástól. Aranyban viszont meg lett volna a képesség ennek áthidalására, korrekciójára, s egy idő után mégsem törekedett rá. Kérdésfeltevésünkben természetesen van bizonyos naívság. Az okok részben kézenfekvők, s a ponyvai kiadás és forgalmazás természetéből logikusan következtek. Mindamellet a teljesség kedvéért végig kell gondolnunk problémánkat az írói oldalról is.

Elkerülhetetlen, hogy ne szóljunk röviden Arany irodalomfelfogásáról, s arról, miként vélekedett a népiességről. Horváth János nézeteit továbbfejlesztve meggyőzően ír erről Barta János.⁴¹ Eszerint Herder indítása nyomán Arany az irodalomfejlődés romantikus organikus modelljét állította fel: népköltészet (szűkebb értelemben) – népies műköltészet – nemzeti költészet. Ez az egészséges fejlődés többek között az idegen iskolák miatt megszakadt, s azért a „népies műköltészetre a felfrissítés, a regenerálás, a normális útra való visszatérés feladata vár”. Irodalmunk most ebben a szakaszban van, s előkészíti az átmenetet a nemzeti költészetre. Arany „irodalom-pedagógiai tevékenységének folyton megújuló leckéje: mit hogyan tanulhat a népies műköltészet a szűkebb értelemben vett népköltészettől, mi egyáltalán az ilyen költészetnek a célja.”

A népies műköltészet lényegét illetően ez az elméleti váz mindvégig megvan Arannál. A konkrét utakat, változatokat illetően s főleg a lehetséges közönség vonatkozásában azonban voltak elmozdulások, útkeresések. Az évtizedfordulóig visszatekintve azt írja: „Nem volt tiszta dolog; a nép számára írassanak-e ily költemények”, vagy a művelt osztály számára, hogy a népet ismerje.”⁴² 1861-ben a Millien-bírálatban a francia Bernard nézeteiről írva szintén említést tesz az útkeresésről: „Azt mondja mind a világ által így van föltéve s elfogadva a probléma: oly költészetet hozni létre, mely egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemnek. Volt idő, mikor nálunk is ilyes valamit képzeltek el a népies irány feladatául: midőn a ponyvairodalom regenerációja látszott lenni végcélja a költészetben megindított átalakulásnak.”⁴³ Akkortájt, 1852 végén vélte úgy Kemény, hogy „Meggzúnt a korlát, mely kétfelé választotta, mely két tömbbe állítja a ponyva és a szalon-asztal számára készített dalokat.”⁴⁴ S akkor 1852–53-ban állította ki Bucsányzky a ponyvára Tóth Kálmán Kinizsi Pál című népies hangú elbeszélő költeményét. A népies műköltészetben belül tehát volt egy olyan irányzat, amely a köznép felé fordult, mint közönség felé. Ez Aranytól sem volt teljesen idegen. De mik voltak az elvárások, követelmények ezzel az irányzattal szemben? Arany későbbi megítélése szerint „... Épületes

⁴⁰ LÉVAI József, *Néplapok és népszerű nyelvezet*. Napkelet, 1862. 16. sz. 241. SCHWARZ Gyula, *A közoktatásügy reformja, mint politikai szükséglet*. Pest, 1869. 227.

⁴¹ HORVÁTH János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése*. in *Tanulmányok*. 1956.; BARTA János, *Arany János és a XVIII. század*. (Adalék Arany irodalomszemléletéhez) in *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 248–49.

⁴² ARANY J. *Népiességünk a költészetben* in Kr. k. XI. 380.

⁴³ ARANY J., *Millien: La moisson* in i. m. 175.

⁴⁴ KEMÉNY Zs., *Élet és irodalom* i. m. 130.

históriákat kívántak a nép számára sokszor a legprózaibb iránnyal ... irányköltészetet akartak.”⁴⁵ „Nagy rész költészet örve alatt józan, életrevaló tanulssággal vagy politikai bölcsességgel szerette volna tömni a népet.”⁴⁶ Ennek a népirodalmi irányzatnak – amelynek aufklérista, s nemzeti romantikus eszmei alapjairól már írtunk – az igényei némi nyomot hagytak Arany munkálkodásán is.⁴⁷ Valószínűleg azonban kezdettől ellenérzései lehettek a didaxis túlhajtása, esztétikumot romboló hatásai ellen. Felüdülésünkre álljon itt egy példa arra, miként léptek fel ezek az igények vele szemben is! Tompának írta: „.... Pesten, a Komlóban, rám mász Török János, szorongatja a karomat válltól könyéig, teszi a szépet ... stb. mi sül ki belőle? Felelet: egy felhívás: írjak az Igazmondó naptárba egy verset, mely magába foglalja Nagy Lajos tetteit, kormányzatát, a fényes kornak teljes, hű rajzát, aztán vonatkozva a mostani viszonyokra, fejtse ki, hogy a magyarnak nincs oka jövője iránt kishitűvé lenni; a nemzet nagyságát nem országok terjedelme, hanem erkölcsi ereje, műveltsége stb. teszi. Ez a feladat.”⁴⁸

Arany elvetette, kirostálta ezt a közvetlenül tanító, eszmehirdető irányzatot még magasabb szintű, kifinomult változatában is. Sokat vívódott, töprengett, kísérletezett, míg A Millien-bírálatban már elvi igénnyel fogalmazta meg: „Nem is oda fog a – hibásan úgynevezett – népköltő törekedni, hogy a vásári közönség számára vastagon szájbarrágott történeteket és dalokat írjon: e tatárpéteres multság nem fér össze a költészet magas céljaival.”⁴⁹ Mint nagy művész nem mondhatott le a „nehéz” szépség megvalósításáról, az egzisztenciális mélység igényéről. „Az eszmei-történelmi, jellem- és sorsproblémákkal” viaskodva a népies műköltészet eszközeivel megteremtett művészet „már valójában nem egyszerűséget, hanem egyszerűnek álcázott mélységet” jelentett.⁵⁰ Így jutott el a Millien-bírálat következő eszmefuttatásához: „a költészetet élvezheti ugyan a nagy, a legnagyobb közönség is, ha tárgy, forma és nyelv neki való: hanem ez élvezés ritkán tiszta, esztetikai kútfőből ered: többnyire igen nagy része van benne a poézis lényegére nézve külső, mellékes, alárendelt dolgoknak; úgyhogy azt, ami benne költői, mindenkor csupán az aránylag kicsiny, finomabb ízlésű közönség élvezi. Felhagy eszerint a törekvéssel, hogy minél nagyobb sokaságnak tetsző dolgokat írjon; célja mint minden valódi költőé, egyedül a szép felé irányul.”⁵¹ Így vélekedett tehát ez a demokratikus gondolkodású, de *autonóm* művész. Nem mondott le a közönség neveléséről, emeléséről sem, de azt egy szinttel magasabban akarta folytatni. Ennek része volt az is, hogy 1861–63-ban a legrangosabb de ugyanakkor tízezres példányszámú Emich-féle naptárban

⁴⁵ ARANY J., *Népiességünk a költészetben* in *Kr. k.* XI. 380.

⁴⁶ ARANY J., *Töredékes gondolatok I.* in *Kr. k.* XI. 549.

⁴⁷ Talán magára is gondolt, amikor azt írta: „az eposz, ha olykor megszólalt, a múlt és a jelen minden bölcsességét fejébe akarta verni a népnek.” A megelőző mondat igealakjai mindenesetre többes-szám első személyűek. *I. m.* 549.

⁴⁸ *Arany J. Lev. Íróbarátaival, i. m.* 295. Arany J.–Tompá M.-nak 1853. máj. 23. Arany végül nem készítette el a megrendelt művet, bár nagy elmeiéllel évődtek Tompával, hogy miként kellene teljesíteni a feladatot: „Ha lehet Lisznyait fogom utánozni, csapok oly bombasztokat, hogy csak úgy bámul belé a bölcs kalendárium.”

⁴⁹ ARANY J., *Millien: La moisson.* in *Kr. k.* XI. 175.

⁵⁰ BARTA János, *Bevezetés Arany János „Toldi”-jához* in *Évfordulók.* Bp. 1981. 14–15.

⁵¹ ARANY J., *Millien: La moisson* in *Kr. k.* XI. 175.

jelentek meg nagy, hazafias, egzisztenciális mélységeket megjáró versei, mint a Széchenyi emlékezete, a Rendületlenül és a Magányban.

A nagy naptárak a kiegyezést követően is hoztak irodalmi anyagot, sőt jelentős írókat is közöltek, mégis e naptáraknak az irodalmi életben betöltött szerepe fokozatosan csökkent. A hetvenes években három olyan kalendárium jelent meg, amely irodalmi szempontból jelentősebb volt: Az Athenaeum nagy képes naptára, Beöthy Zsolt szerkesztésében, az Áldor Imre által szerkesztett Franklin nagy képes naptára és Kiss József Zsidó évkönyve. Ekkoriban s később is találunk más ismertebb írókat is a naptárszerkeztők között, de naptáraik vagy csak egy-két évig jelentek meg, vagy többnyire humorisztikus naptárak voltak. Olyan naptárak mint az Athenaeum nagy képes naptára vagy később a Pesti Hírlap naptára továbbra is rangosabb irodalmat közöltek. Ezek számontartott publikációs lehetőségek voltak kivált kezdő íróknak. Krúdy alteregója, Józsiás úr pl. a Hét bagolyban az 1890-es években szomorúan nézegette a Nagy Athenaeum Naptárt „amelyből ez évben kimaradt beszélye, holott tavaly felvette a szerkesztő.”⁵² Az olvasóközönségnek is volt egy olyan része, főleg a vidéki középosztályból, mely részben e naptárakból és lapokból élvezte a szépirodalmat. Mégis magában az irodalmi életben, az irodalom létezményében már közel sem játszották a naptárak azt a szerepet, mint a részletesen tárgyalt két évtizedben. Még volt néhány kísérlet kifejezetten irodalmi jellegű naptár kiadására, mint pl. az 1890-ben induló Szalon naptár vagy a Mikszáth Almanach, de már a két világháború közötti olyan vállalkozások, mint az „Est hármaskönyve” valóságos irodalmi almanachok voltak s a kalendáriumhoz, a kalendárium létezményéhez már semmi közük nem volt.

Gábor Kovács I.

CALENDRIER ET EMBOURGEOISEMENT

(Quelques types de la littérature de calendrier aux années 1849–1867)

Certains types de la littérature de calendrier des années 1849–1867 sont présentés dans l'étude dans un approche historio-culturo-sociologique. A l'époque, les calendriers sont parus en Hongrie dans un nombre de 500 000 exemplaires par an, et sont arrivés à chaque troisième famille hongroise. L'idée, venant des Lumières, par laquelle, de cette publication très répandue on doit profiter, comme moyen de civilisation pour les buts de l'embourgeoisement, s'est fait très vite accepter.

L'étude examine les buts des types destinés „aux couches de culture plus élevée”. Elle tend à présenter la réalisation du calendrier, moyen de communication. Elle analyse les différentes couches des lecteurs, suivant les types, présente les éditeurs, rédacteurs, le moyen de la vente. L'auteur présente les quatre éléments décisifs du calendrier: la partie de calendrier dans le sens propre du mot, la partie instructive, l'orientation sur l'année précédente, et finalement le chapitre de „littérature amusante”. Son analyse examine les fonctions des différents éléments du contenu, les effets éventuels aux lecteurs, leurs rôles au service de l'embourgeoisement.

Il présente de manière plus détaillée le rôle de la littérature amusante, qui n'était jamais aussi important en Hongrie en tant que „littérature d'initiation”, dans l'existence de toute littérature.

⁵² KRÚDY Gyula, *Hét bagoly–Boldogult úrfikoromban*. Bp. 1963. 68.

EGY PSZICHOANALITIKUS ORVOS–BETEG KAPCSOLAT REKONSTRUKCIÓJA

(Dr. Rapaport Samu és József Attila)

A József Attila betegségével foglalkozó orvosi szakirodalom – használható dokumentumok híján – megkerüli a költő első pszichoanalitikus kapcsolatának a vizsgálatát, s figyelmét inkább a pszichózis előretörésének markánsabban rekonstruálható időszakára, az 1936–37-es stáció elemzésére összpontosítja. Pedig az előzmények tanulmányozása a kórfolyamat pontos földerítéséhez éppúgy nélkülözhetetlen, mint a költő eszmerend-szere s világképe változásainak a regisztrálásához.

Alább megkíséreljük a rendelkezésre álló kortársi visszaemlékezések és költői dokumentumok segítségével nyomon követni annak a hat esztendőnek a legfontosabb történéseit, melynek során József Attila mélylélektani érdeklődése s önismereti vágya valóságos szenvedélybetegséggé vált. Mivel a folyamat kibontakozását a páciens és orvosa viszonyának a fejlődésében ragadhatjuk meg a legérzékletesebben, a költő első analitikusának, dr. Rapaport Samunak mint orvosnak a megítélésére is vállalkoznunk kell. Remélhetőleg a csekély számú – jobbára közvetett – adat ellenére az ő sajátos szerepkonfliktusát is sikerül fölvezelnünk.

Az orvoshoz fordulás előzményei

Az első adat, amely József Attila és Rapaport Samu ismeretségére utal, meglepően korai időpontra vonatkozik. Szabolcsi Miklós 1923 júniusi dátummal írja le először együtt a frissen érettségizett költő s majdani orvosa nevét monográfiájában. Juhász Gyulának, a kamasz poeta pártfogójának költői jubileuma alkalmából ünnepsorozatot rendeztek Makón, s a szegedi résztvevők között ott van „az ünnepelten kívül Móra Ferenc, ott van R. Étsy Emilia, a szavalóművésznő és férje, dr. Rapaport Samu szegedi orvos (aki majd első analitikusa lesz Attilának) ...”¹

Péter László kutatásai nyomán arra is fény derült, milyen kapcsolat fűzte Juhász Gyulát a Rapaport-házaspárhoz. „A hódolat és a titkolt szerelem sajátos összefonódása jellemzi Étsy Emilia iránti vonzalmát. Már Váradon ismerték egymást, de barátságba csak 1918–19-ben Szegeden kerültek. A szép szőke színésznő, neves szavalóművésznő, 1920-ban férjhez ment az ismert pszichoanalitikus orvoshoz, Rapaport Samuhoz, aki utóbb Juhász Gyulát is, József Attilát is kezelte. Étsy Emilia, bár házassága után visszavonult a színpadtól, gyakran szavalta Juhász verseit.”²

¹ SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*, Bp. 1963. 479.

² PÉTER László, *Annák, szerelmek – Nőalakok Juhász Gyula költészetében*. Szeged, 1983. 157.

Rapaport Samu tehát József Attila ifjúkori költőideáljának s patrónusának a terapeutája volt. Ez a tény föltehetően bizalomerősítő hatású volt a költőre. Hogy a lélekelemzés, mint terápiás módszer, Juhász Gyula esetében nem hozott gyógyulást, úgy látszik, nem csökkentette régi keletű rokonszenvét Rapaport doktorral szemben. Különben nem állt volna rá éppen akkor a kezelésre, amikor egykori mesterének az idegbaja súlyosra fordult.

Komoly elméleti tájékozódás előzte meg József Attilánál a gyakorlati analízist. Juhász révén már tizenennyolc éves kora óta tudhatott a modern pszichológia eredményeiről; bécsi diáktársa, Kovács György emlékezése szerint pedig 1925–26-ban már „a lélekelemzés foglalkoztatta. Bécs, a pszichoanalitikus irányzat szülővárosa és központja volt, több irányzat is haladt egymás mellett, és Freud tanai szerves alkatrészei voltak a város szellemiségének.”³ A költő egyik Bécsből küldött levelének szexuális szimbólum-dús leírása alapján arra következtethetünk, hogy ismerhette Freud *Álomfejtés* című művét, s korán megpróbálkozott a tanulságok szemléleti-stiláris hasznosításával.⁴

Önmegismerési vágya egyik korai megnyilatkozását dokumentálja Cagnes-sur-merből 1927 júniusában hazaküldött levele, amelyben nővérét sajátos emléketakarítási feladattal bízta meg: „13–14 éves korodra ha vissza tudsz emlékezni, írd le nekem egy iskola-hét érzéseit. Ne azt, hogy most milyen érzések támadnak benned, visszaidézvén ezeket az eseményeket, hanem, hogy akkor miként történtek érzéseid; és részletezve, tehát hétfőn reggel fölkeléskor, reggelinél, az első óra előtt és alatt, szünetben stb. Erre szükségem van és azért kérem tőled, mert a nők az ilyen apró és mégis fontosá üledő dolgokat jobban megőrzik s mert *nekem sejtelmem sincs semmiről, ami ezt a koromat ilyen viszonylatában illeti.*”⁵ (Kiemelés tőlem: V. A.)

Költőként lehetett szüksége elsősorban elfelejtett (elfojtott) gyermekkori emlékeire, hiszen a szürrealisták jellegzetes alkotómódszerével, a tudat „kikapcsolásával” írt versek legfőbb nyersanyaga a megélt emlékek gazdag tárháza volt. Valószínűnek látszik, hogy a szintén szabad asszociációs módszerrel dolgozó pszichoanalitikus terápia kipróbálásában a költői profitálás lehetősége éppúgy szerepet játszhatott, mint identitása tisztázásának a vágya vagy pszichoszomatikus betegségtünetei. Az egymásnak több ponton ellentmondó visszaemlékezések abban ugyanis megegyeznek, hogy József Attila kiújult gyomorbántalmait gyógyítandó került pszichoanalízisbe.

Utólag bajos eldönteni, mitől keletkeztek újra Budapesten a párizsi diákév során támadt – de akkor időlegesnek bizonyult – emésztési zavarok. Németh Andor úgy emlékszik, hogy barátját kilátástalan anyagi helyzete és a *Nincsen apám, se anyám* című kötet kedvezőtlen kritikai fogadtatása miatti elkeseredés kínozta, amikor az émelygés, a gyomorlebegés – a párizsi koplalások óta – újra rátört. „Rossz közérzése kívül a világra. Az is olyan, mint egy gyulladáso, nyálkás gyomor. Végzetére egy napon találkozik egy szegedi orvos ismerősével, aki kevéssel előbb költőzködött fel Pestre. Elpanaszolja neki állapotát. Furcsa véletlen. A szóban forgó orvos az ideges eredetű gyomorbetegségek specialistája.

³ KOVÁCS György, *Bécsi emlékek*, in *József Attila Emlékkönyv*. Szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1957. 154. (A továbbiakban: JAEK.)

⁴ Vö. József Attila levele József Jolánhoz. Bécs, 1926. január 31. Közli: MIKLÓS Tamás, *Kritika*, 1987/8. 4. sz.

⁵ *József Attila válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte: FEHÉR Erzsébet. Bp. 1976. 166. (A továbbiakban: JAVL.)

Lélekanalitikus. Megígéri Attilának, hogy foglalkozik vele. De az analízisért fizetni kell, különben hatástalan, Attilának pedig nincs pénze. Abban állapotnak meg tehát, hogy Attila a kezelésért járó orvosi díjazás fejében sajtó alá rendezi az orvos kéziratát az ideges eredetű gyomorbajok pszichoanalitikus kezeléséről.”⁶

A mereven pszichoanalízis-ellenes beállítottságú Szántó Judit – a költő egykori élet-társa – jellemző módon éppen fordítva csoportosítja az eseményeket. „Egy nap a 6-os villamoson összetalálkoztam egy szegedi orvos ismerőseivel, dr. Rapaporttal. Nagyon örültek a találkozásnak. Az orvos kérte Attilát, keresse fel, mert munkát tud számára. Ez megtörtént, és megállapodtak abban, hogy Rapaport könyvét, *„Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyulása”* Attila stilizálja. Attila elvállalta, és ahogy a különböző freudista alapon vizsgált gyomorbetegségeket az anyag megvilágította előtte, úgy fedezte fel magában a tömeges tüneteket, holott *egy fél évvel ezelőtt, amikor kivizsgáltattuk Attila gyomorbaját*, az orvos megállapította (nem Rapaport), hogy Attila – ezekkel a szavakkal – félig éhen vagy halva. Előzőleg is Eta már passzírozott ételekkel próbálta kúrálni, eredmény nélkül, mert bizony Attila nagyon sovány volt.”⁷ (Kiemelés: V. A.)

Tehát mégiscsak volt pszichoszomatikus kórelőzménye az analízisnek,⁸ akár a könyvstilizálás előtt, akár utána – a honorárium számlájára – kezdtek el a kezelést. S ezt azért fontos tudnunk, mert az előzetes egészségromlás ténye szinte szükségszerűsíti azt a látszólagos véletlent, amit Rapaport Pestre költözése, az utcai találkozás, az ötletszerűen fölvetődött ürügy a tartósabb kapcsolatra – együttesen sugallhat. A költőt ugyanis rendkívül megviselték belső szerveinek betegségstünetei, s bármilyen áldozatra kész volt a gyógyulás érdekében. „Gyomorbajjal nem vagyok hajlandó élni, de alávetem magam akár egy másfél éves szigorú kúrának”⁹ – fogadkozott nővérének még 1927 tavaszán Párizsból írt levelében, miután a gyakori koplalás következtében kialakult kór tüneteit felsorolta. Figyelemre méltó, hogy József Attila akkoriban rendkívüli aktivitással vetette bele magát a franciaországi kommunista mozgalomba; izgalmakkal telített napok sodrásában élt – s nyomorgott.

A szituáció – más történelmi körülmények között – kísértetiesen hasonló volt a Bartha Miklós Társaságban, majd az illegális kommunista párt kötelékeiben tevékenykedő József Attila számára. A betegségstünetek feltételei tehát újratermelődtek. Nem zárhatjuk ki ezek alapján azt a föltevést sem, hogy József Attila akkor is eljutott volna előbb-utóbb a pszichoszomatikus betegségeket trauma-tudatosítással gyógyító pszichoanalízishez, ha Rapaport történetesen Szegeden marad és nem jut eszébe József Attilát névtelen társszerzőjévé fölkeríteni.

S ez még akkor is valószínűnek tetszik, ha tudjuk: József Attila a húszas évek végén írt cikkeiben a pszichologizmus esküdt ellenségének mutatkozott, s – mint azt Tverdota

⁶ NÉMETH Andor, *József Attila és kora*, in N. A. *A szélén behajtva*, Bp. 1973. 447–448.

⁷ SZÁNTÓ Judit. *Napló és visszaemlékezés*. Sajtó alá rendezte: MURÁNYI Gábor. Bp. 1986. 89.

⁸ Bányai László, a költő akkor még leendő sógora (Jolán férjjelöltje) is ezt a tényt erősítette meg, hiszen saját orvosbátyja vizsgálta meg József Attila rendetlenkedő gyomrát, noha Bányai emlékei szerint a költő „nem szívesen mérsékelte a dohányzást és a feketekávé fogyasztást sem. Így hát az utasításokat nem tartotta be, a felajánlott kezelésre pedig egyáltalán nem járt el.” (BÁNYAI László, *Négyszemközt József Attilával*, Bp. 1943. 82.)

⁹ JAVL, 142.

György a költő nyelvestétikáját elemezve kimutatta – „a pszichoanalitikus gondolkodás a teoretizáló József Attilára csak 1931-től kezdve gyakorolt elhatározó befolyást”.¹⁰

Megkerülhetetlen vizsgálódási szempont a költő személyiségegyeségi állapota az analízis kezdetén. Bizonyosra vehető, hogy gyomorpanaszaitól eltekintve sem volt kiegyensúlyozott, hiszen számos súlyos lelki trauma emlékét hordozta magában. Ő maga 1928 áprilisában, az Országos Diáknyomorenyhító Akció kérdőívére adott egyik válaszában így jellemezte egészségi állapotát: „A nélkülözésektől ideges, testben kicsit gyöngye. Ám mégis egészséges, mert szívós”.¹¹

Mindenesetre a gyermekkori hányattatások – az apa eltűnése, a részleges, majd teljes anyahiány, a lelencsors majd az árvaság; a megtűrtség érzése, a sehoá sem tartozás, a pubertáskori zavarok, a rossz kudarcűrő képesség, a magára utaltságból és alárendelt helyzetéből fakadó önérvényesítési vágy és kompenzációs önértéztúltengés, a szüntelen támaszkeresési és az ezzel egyidejű felülkerekedési vágy – mindez meglehetősen labilis, ambivalens személyiséggé gyúrta a költőt. A gyermek- és kamaszkorban megkísérelt öngyilkosságok, a kimagasló teljesítményeket követő kimerültségérzések, a gyakori kedélyzavarok már középkorisként pszichotikus megbetegedésre hajlamos személyiségnek mutatják József Attilát. A drasztikus kisgyermekkori élmények – különösen öcsödi tapasztalatai: hogy egyik percről a másira minden megmagyarázható ok nélkül, bármi az ellenkezőjére fordulhat – korán aláásták érzelmi biztonságát. Szívenütő a jelző Bibó Lajos visszaemlékezésében, aki a Juhász Gyulánál verseivel jelentkező tizenhét éves költő és mestere találkozását így örököltette meg: „Gyula a költő első sorainak olvastán megállapította: az *ideges* fiatalember személyében rendkívüli jelenséggel került szembe.”¹² (Kiemelés: V. A.)

Riasztóak a huszonéves költő állandó öngyilkossági fantáziálásai, önvessztéssel fenyegető zsarolásai. Kovács György említi bécsi emlékei között, hogyan „udvarolt” barátja Wallesz Lucának. „Attila félig tréfásan – de félig komolyan ostromolta a lányt, és ecsetelte, hogy milyen diadalmas életük lesz, ha meghallgatja, s hogy milyen borzalmas módon lesz öngyilkos, ha továbbra is visszautasítja.”¹³ Ugyanitt egy másik epizódot is megemlít, ahol egy fertőző betegségtől való félelmében József Attilában újra öngyilkossági gondolatok támadnak. Osvát Ernőt, a Nyugat szerkesztőjét is „megfenyegette” a költő Bécsből küldött leveleiben: ha nem közlik a verseit, nincs értelme az életének, végez magával.¹⁴ De a legfélelmetesebb – a megbolondulástól való félelmet és a vonat-

¹⁰TVERDOTA György, *A születő szó és a használt szó*. Literatura, 1986/1–2. 175. Egyébként Szántó Judit is megemlékezett naplójában és emlékirataiban a költő korai „analízis-ellenes” időszakáról. Egy felszólalását idézi, amelyet a Jaurès munkaközösségben tartott pszichológiai előadáson mondott a költő, a „szexuálisan elnyomott ifjúság” betegségeinek társadalmi okait s orvoslását hangsúlyozva: „Más az, ha az ember, nyolcszobás lakásban, hol gőzfűtéses meleg van, és ő már mint a gazdag a dunna alatt vacog. És más, ha egy ember télen kiskabátban az utcán vacog.” Lakást az ifjúságnak! ezzel fejezte be! Persze nagy taps után sietett felém, akkor még boldogan éltünk és így is éreztük igazunkat.” (SZÁNTÓ Judit i. m. 29–30.)

¹¹József Attila *Összes Művei* IV. Sajtó alá rendezte: FEHÉR Erzsébet és SZABOLCSI Miklós. Bp. 1967. 20.

¹²BIBÓ Lajos, *Juhász Gyula és József Attila, in Juhász Gyula 1883–1937*. Szerk. PAKU Imre. Bp. 1962. 368.

¹³JAEK, 154.

¹⁴József Attila–Osvát Ernőnek, Bécs, 1925. november 14., ill. november 24. (JAVL, 86–88.)

halált megelőlegező – fedőemlékeket Vágó Márta idézte fölemlékiratában, amikor egyéves „hűségpróbájuk” előtt a búcsúzkodó költő viselkedését fölidézte.¹⁵

Az aggasztó alapattitűd ismeretében a „neuraszténia gravisz”-hoz és szantóriumai kezeléshez vezető szerelmi csalódás után szinte törvényszerűnek tetszenek a kiújult gyomorbántalmak. Időközben azonban újra rendeződni látszanak a körülmények: Szántó Juditban teherbíró anyapótló támaszra és tapasztalt szerelmi partnerra talál a költő; a BMT-ben, majd annak jobbra tolódása után a kommunista pártmunkában pedig olyan önmegvalósítási lehetőséget láthat, amely minden sebezhetősége ellenére vállalkozókedvűvé, küzdőképessé hangolja – inspirálja 1930-ban József Attilát.

Hogy volt-e betegségtudata korábban, illetve mikor érezte magát betegnek, arra szintén levelei alapján következtethetünk. Külföldi tanulmányai idején sűrűn beszámolt Jolán nővérének egészségi állapotáról, s noha – mint már utaltunk rá – gyomorbántalmait nehezen tűrte, azelőtt pedig neuraszténiáról, elalvási nehézségekről is hírt adott¹⁶ – arra is volt ereje, hogy szükség esetén másokban tartsa a lelket. Ilyenkor – föltehetően önmagán kipróbált – munkaterápiás, szublimációs jellegű tanácsokat javallt depresszió, kimerültség, életuntság, idegfáradtság ellen. Egészségről–betegségről vallott fő elvét a freudi „betegfölmentő” teória ellenében alakította ki, s szintén egy párizsi levelében fogalmazta meg: „*aki nem dolgozik az beteg*. Aki beteg, abban azért lehet még produktív, de akiben nincs produktív, az nem egészséges.”¹⁷

Tettereje, életkedve, teljesítményei alapján József Attila 1930 második felében makkegészségesnek tekinthető. Tudjuk azonban: a pszichotikus megbetegedésre hajlamos, háttáresetnek tekinthető személyiség kiegyensúlyozottsága optimális körülmények között is – csak átmeneti lehet. Stresszhelyzetben, megrázó élmények hatására még a biztos lelki egyensúly is könnyen fölborulhat; az ingatag – törvényszerűen.

József Attila, aki ekkoriban lett az illegális kommunista párt tagja, veszélyesen élt. Tüntetésekre járt, stencilt gépelt, rölapokat terjesztett, lázító verseket írt, szemináriumokat tartott elvtársainak, „társadalomfelforgató” tevékenységet végzett. Az illegális pártmunka erős idegzetet igénylő konspirációs fegyelme, az állandó lebukás-veszély fenyegetése, a rendőrségi kínzásoktól való belső rettegés – amely a legbátrabbakat is megkísértette – a „pozitív” izgalmak mellett állandó belső szorongással töltötték el mind a költőt, mind elvtársait. Megjegyzendő azonban, hogy József Attila párttagságának „probléma-mentes” időszakában a konspirációs sajátosságok nem látszottak betegségekre hajlamosító tényezőnek – később viszont annál inkább szerepet játszottak kényszerképzetek kialakulásában, ha másként nem, betegségmegnyilvánulási minta – bizalmatlanság, üldözöttségérzés – formájában.

¹⁵ „Nem merek holnap kimenni a pályaudvarra búcsúzni tőletek – mondta. (...) Kényszerképze-
tem vannak – nyögte –, attól félek, hogy a mozdony elé vetem magam! (...) ez már többször volt,
hogy attól féltem, hogy meg fogok bolondulni vagy a mozdony elé fekszem. Olvastad az Anna Karenina-
t? (...) Emlékszel az utolsó jelenetre? Pontosan? És a Karamazoffban a kisfiúra, aki a vonat alá
fekszik? És emlékszel, hogy elmondtam neked, hogy egyszer én is a sínek közé feküdtem?” (VÁGÓ
Márta, *József Attila*, Bp. 1975. 122–123.)

¹⁶ 1926. október 15-én írja Párizsból: „Dacára neuraszténiámnak, ha már elaludtam határtalanul
alszom, de az elalvás nehezen megy. Nagyon sokszor ébren vagyok még az ágyban amikor besüt a nap,
tehát reggeli 7 óraker, ilyenkor aztán felkelek, mert különben elvész a nap.” (JAVL, 117.)

¹⁷ JAVL, 131.

Egyetlen, dokumentumként kezelhető adat áll rendelkezésünkre, hogy hozzátételleges pontossággal megállapítsuk az első analízis időpontját. Rapaport könyve – az előszó dátumának tanúsága szerint – 1931 őszen jelent meg, a magyartítás tehát 1930 végén, 1931 első felében történhetett. Németh Andor szerint „Körülbelül ugyanakkor kezdte (...) analízistatni magát, amikor kommunista lett.”¹⁸ A párttörténeti kutatások alapján pedig József Attila „1930 ősztől lett – formálisan is – az illegális kommunista párt tagja.”¹⁹ (Időközben Szabolcsi Miklós rendelkezésünkre bocsátotta dr. Rapaport Samu szóbeli visszaemlékezéseiről készített jegyzeteit, amelyek alapján joggal feltételezhető, hogy a költő már 1929 végén szoros kapcsolatban állt terapeutájával.)

A gyomorpanaszokon kívül tartós személyiségzavar, amely az orvoshoz – esetünkben a pszichoterapeutához – fordulást indokolná, föltehetően ekkoriban nem kínoztta. Vagy mégis? Szántó Judit naplójegyzeteiben azt írta, hogy a már régóta kezelésre járó költő elvtársai érdeklődésére – elképesztő nyíltsággal – rossz gyomrára és maszturbációs kényszerselekvéseire hivatkozva bizonygatta az analízis szükségességét és gyógyító hatását.²⁰

Az analízist dicséző József Attila föltehetően bízott orvosában és a terápia sikerében, s kezdetben legalábbis, „együtműködő” páciens lehetett. Magáról a kezelésről azonban úgyszólván semmit sem tudunk. Körleírás, terápiás napló, már amennyiben egyáltalán vezetett ilyet Rapaport doktor, nem maradt fenn. Csak közvetett adatok alapján vázolhatjuk föl az orvos–beteg kapcsolat egyes fázisait.

Szőke György, aki József Attila korai traumatikus élményeinek költői feldolgozását követte nyomon, úgy ítélte meg, hogy „Rapaport jól látott meg egyes jelenségeket, például az apához, illetve az apaimágóként értékelt személyekhez fűződő ambivalens viszonyt.”²¹ Ezt már csak azért is könnyen megtehetette, mivel az indulatáttételen alapuló analitikus szituációban ő maga az apa imágó szerepét töltötte be,

József Attilának ugyanis – tudjuk – elhomályosodott a megélt, valódi apaélménye. Miután 1908. július 1-jén József Aron örökre elhagyta a családját, az akkor hároméves fiúcska utánozható és megtagadható férfiminta nélkül maradt. Anyjához fűződő ambivalens érzelmi viszonyát szintén a különös családi szituáció motiválta. Egyszerre gyűlölte és imádta a családfenntartóvá vált mamát, aszerint, hogy annak tekintély-megnyilvánulásai (szigora, verése, megalázó parancsai) ellen lázadt-e éppen, vagy ellenkezőleg: a tápláló-oltalmazó, nemi vonzalmát fölkelő nőt látta benne. S mivel nem volt kit „megölnie” – az ödipuszi modell értelmében –, levezetetlen gyilkos indulatainak hol a családban, hol azon kívül keresett később is célpontokat.

Miután mindezt az analízisben tudatosította először a költő, s mind a szülőkhöz való kötődését, mind saját viselkedését e tanulságok tükrében vizsgálhatta – a kezelés kezdetben törvényszerűen katartikus hatást váltott ki belőle. Németh Andortól – aki ál-

¹⁸ NÉMETH Andor i. m. 471

¹⁹ SZABOLCSI Miklós, *József Attila és az illegális kommunista párt viszonyának kérdéséhez*, in Sz. M. *Változó világ – szocialista irodalom*, Bp. 1973. 53.

²⁰ SZÁNTÓ Judit i. m. 23.

²¹ SZŐKE György, *Korai traumatikus élmények feldolgozása József Attila költészetében*. Magyar Pszichológiai Szemle, 1983/6. 511.

lítólag József Attila ajánlására, szintén analizáltatta magát Rapaport doktorral – tudjuk, mennyire földülta barátját egy-egy ilyen „szeánsz”. amikor néha összetalálkoztak az előszobában, a költő „rendszerint igen zavart volt, könnyes volt a szeme, és nem állt meg velem beszélgetni, hanem elrohant.”²²

Drámaibb hangú a kezeléstől saját – kívülálló előtti – kiszolgáltatottsága miatt is idegenkedő Szántó Judit beszámolója: „Az első analitikus óra utáni találkozást sohasem felejttem el. Hazajött és ideges indulattal beszélt velem arról, hogy ő mennyire agresszív, hogy ő mennyire fél önmagától, mert ő gyilkolni fog, és miért is ne, és járt föl és alá a lakásban kiforgatva önmagából, ahogy addig soha nem láttam. Beszéltem arról, hogy ezt nem értem, mit akar az agressziójával, kit akar és miért megölni? Nem tudom, de az analysisben az jött ki, hogy én gyilkolni fogok, az is lehet, hogy gyilkoltam is, csak nem emlékszem. Mondd, Te nem tudod milyen gyerek voltam én? Hátha ott, akkor régen már én öltem?”²³

Mi történhetett Rapaport doktor vallató díványán, ami így fölborította a költő lelki egyensúlyát? Föltehetőleg ekkor szembesült megvilágosodásszerűen a személyiségmegnyilvánulásait törvényszerűen szabályozó családi eredet – az „ősök” létének és hiányának – sorsszerű jelentőségével. Újra tudatosított és megélt gyermekkori traumatikus élményei, palackból szabadult szellem módjára fölboríthatták labilitásra hajlamos belső egyensúlyát.

Rapaport Samu terápiás módszeréről Németh Andor Emlékiratai alapján alkothatunk képet.

A szubjektív – s kissé ironikus felhangú – írás jóindulatú, de unalmas, s mind irodalmi, mind polgári értelemben meglehetősen konzervatív értékszemléletű embernek mutatja az orvost. Ízelítő a szövegből: „Engem nem izgattak fel annyira ezek a szeánszok, mint Attilát. Rapaportot persze egészen máshogy láttam most, mint első alkalommal. Akkor feszes volt és távoli. Megvárta, míg kényelmesen elterülök a díványon, aztán odaült a fejem mögé, és türelmesen hallgatott. Cigarettaiznom nem volt szabad ilyenkor. A dolgot sokszor kellemetlennek tartottam, mert előfordult, hogy semmi nem jutott az eszembe. Ilyenkor Rapaport türelmesen tovább hallgatott, és eszébe sem jutott, hogy forszírozza a beszélgetést, sőt, nyilván annak örült, ha néha-néha elakad a társalgás, és nyilvánvalóan neki volt igaza, mert általában a páciensek túl sokat locsognak. (...) Az analysis voltaképeni célját, hogy kedvem legyen dolgozni, mégpedig komolyan dolgozni, nem értük el. Most már azt is értem, hogy miért. Egyszerűen azért, mert az orvosommal (qui est au demeurant le meilleur bougre du monde) nem tudtam megértetni, hogy tulajdonképpen mit akarok elérni.”²⁴ (Németh Andor azért ír ilyen fölényes, lekezelő hangon az orvosról,

²² NÉMETH Andor *Emlékiratok* i. m. 650.

²³ SZÁNTÓ Judit i. m. 30.

²⁴ NÉMETH Andor i. m. 650. A francia nyelvű szöveg fordítása: „aki egyébként a világ legderekebb embere”. A szöveg így folytatódik: „Elmondtam neki, hogy milyen szenvedélyes olvasó vagyok, hogy nemcsak mindenütt, ahol leülök egy pillanatra, tüstént belebújok egy könyvbe; de még az utcán is olvasok. Ha ennek a szenvedélynek csak egy parányi százalékát arra fordítanám, hogy írjak ahelyett, hogy olvasok, a világ legtermékenyebb írója lehetnék. Persze, az analysis során kiderült, hogy az olvasás szöges ellentéte az írásnak, az olvasás merőben passzív valami, az írás pedig aktív. Az gyönyörűen kiderült, hogy én miért olvasok, hogy miért nem megyek el soha könyv nélkül hazulról. Azért, mert a könyv a mankóm, mint másnak a sétatbot. De hol voltam az aktivitástól, a nem külső kényszerűségtől

mert – mint az 1944-es József Attila-életrajzból kiderül – a kezelés során kialakult indulatát miatt Rapaport minduntalan az apjára emlékeztette.)

Orvosa megítélésében hamarosan József Attila is hasonló belátásra jutott. Egy visszaemlékezés szerint a költő 1931. május 9-én, a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* című kötete elkobzásának a napján, meglehetősen lenézéssel nyilatkozott barátai előtt az analitikusról. „Az orvosom könyvet írt, ideadta, hogy javítsam ki. – Öngúnnal bólintott. – Ugyanis én tudok többet a pszichoanalízisről, nem ő. Átírtam az egészet. Így jelent meg. Hogyan gyógyíthat eredménnyel az az orvos, aki nem tud szellemileg a beteg fölé kerülni? Sehogy!”²⁵

Noha az emlékezésben időbeli csúsztatás fedezhető föl – Rapaport könyve csak 1931 őszén jelent meg –, a májusi dátumhoz kötött konkrét emlékanyagot, a költő vélekedését orvosáról, hitelesnek tekinthetjük. Ennek alapján Rapaport doktor néhány hónap leforgása alatt elvesztette a tekintélyét betege előtt. Nem zárhatjuk ki azt a föltevést, hogy József Attilánál ebben a formában nyilvánult meg a kezelés első, sikeres szakaszát törvényszerűen követő belső ellenállás, amikor a páciens szembesülve a frissen tudatosított, számára kellemetlen élménytömeggel, menekülni próbál az analízisből. De az is lehet, hogy ugyanaz az ok csökkentette az orvos presztízsét mind a költő, mind Németh Andor szemében; az, hogy nem tudott szellemi partner-kapcsolatba lépni kimagasló intelligenciájú betegeivel. Márpedig a pszichoterápia elsődlegesen szellemi együttműködést feltételez analitikus és analizált között.

Elképzelhető, hogy a kissé merev, polgári beállítottságú orvost valóban gátolták világnézeti korlátai a bonyolultabb esetek – a magától gyökeresen különböző élethelyzetű és szellemiségű páciensek – személyiségzavarainak a megítélésében. Rapaport doktor a modern magyar irodalom egyik legtehetségesebb, szuperművelt esztétája elé – aki Németh Andor volt – a szorgalmas, munkájából tisztességesen megélő, köztisztviselőnek örvendő Móra Ferencet állította példaképül. A fiatal írók nyomorát tehát nem társadalmi helyzetükből fakadó következménynek, hanem jellemhibának, beilleszkedésre képtelen kóros lelki alkatuk betegségtünetének fogta föl. Az orvos világnézeti rugalmat-

---

hajtott, hanem belső szükségből fakadó aktivitástól? Ez az utóbbi volt az, amit Rapaport már nem értett. Ezt az ő derék polgári zsidó eszével nem tudta megérteni. Ha az ember író akar lenni, akkor annak írnia kell, különben miért író? Láttam, hogy az *Írósgát foglalkozásnak tekintti: az írókat pedig aszerint becsüli, hogy mennyit keresnek havonta vagy évente a munkájukkal. Ő maga előbb Szegeden praktizált, Móra Ferenc városában, és ezért igen nagy véleményemmel volt Móra Ferencről, őt állította oda mintaképemnek.* – „Nézzé meg, hogy Móra mennyit dolgozik, és persze, milyen szépen keres is a könyveivel”. Ilyenkor kezdtem másról beszélni, például a szerelmi dolgaimról. Rapaport azokkal sem volt megelégedve. (...) Azt se nagyon szerette, hogy Szegőékhez járok ebédelni, és nem fizetek az ebédért. Ezt én magam is érzem, és ezért, bár mindennap náluk étkeztem, folyton úgy ültem le, mint akit odakényszerítenek az asztalhoz, és desszertet már nem fogadtam el, hogy miért, azt nem tudom. Mintha az már túlzás volna. Szóval, azt csináltam, amit később a *Carlton*-ban, úgy akartam ott élni, hogy azért ne legyek ott, az ottlétemnek ne legyen jelentősége, súlya, és a legjobban szerettem volna, hogy bizonyos pillanatokban láthatatlanná váljak. Mikor ezeket kifejtettem, a derék Rapaport nagyon csóválta a fejét. Megint nem értett az egészből semmit. (...) Mindezt ő nagyon erkölcsstelen magatartásnak tartotta, erkölcsstelennek, persze, nem morális, hanem patológikus értelemben, azaz betegségtünetnek, szimptomának, melyben egy egész lelki baj kulminál. És próbált rávenni, hogy hagyjak fel ezzel az odajárással.” (650–651.) (Kiemelések tőlem: V. A.)

²⁵ BALÁZS Anna, *Boldog ifjúságom*. Bp. 1972. 271.

lansága végül empátiás készségének is határt szabott, s az intellektuális szakadék mélyülése szükségszerűen vezetett a kúra ellaposodásához.

Rapaport doktor meggyőződéssel hitte és hirdette a pénz gyógyító funkcióját az analitikus szituációban. Németh Andornak a pénz terápiás szerepét így világította meg: „rá fog jönni, hogy ha a beteg valóban meg akar gyógyulni, akkor meg is tudja keresni a kezeléséhez szükséges összeget.”²⁶ Érdekes adalék: Németh azért fogadta el ezt az indoklást, mert arra gondolt: „Hisz Attila is koldus, (...) és lám, ő is összekaparja valahogy azt a kis pénzt, amit az orvosnak fizet.”²⁷ Hogy barátja nem készpénzzel, hanem munkával váltotta meg a jogát a reggeli föltárulkozásokhoz és a remélt gyógyuláshoz, azt ekkor még nem tudhatta, hiszen éppen ekkoriban – József Attila kommunista párttagsága idején – átmenetileg meglazult a kapcsolatuk.

A költő viselkedése az analízisben tehát a jelek szerint 1931 tavaszán megváltozott. Az orvosra vetített kezdeti pozitív indulatáttétel ekkor válthatott át – az elfojtások táplálta belső ellenállás révén – a negatív pólusra. De ez a fázis természetes stádiuma minden pszichoanalitikai kezelésnek; annak a bizonyítéka, hogy a tudattalanba süllyesztett, szándékosan elfelejtett emlékek – a pszichés zavarok okozói – elérhető közelségbe kerültek a tudatosítási folyamatban résztvevő orvos és betege számára. Freud megfigyelése szerint „Az ellenséges érzelmek éppúgy megkööttséget jelentenek, mint a gyöngéddek; akárcsak a dac ugyanazt a függőséget tartalmazza, mint az engedelmesség, habár ellenkező előjellel.”²⁸ Tegyük hozzá: éppen az érzelmek ambivalenciája garantálja az újabb fordulat lehetőségét, a kezelés sikeres befejezhetőségét.

Jellemző körülménynek tekinthetjük, hogy József Attilánál akkor következik be az analízis iránti ellenállás, amikor aktuálisan a legkevésbé van rászorulva a kezelésre: a *Döntsd a tőket* kötet megjelenése körüli hónapokban, amikor identitáskeresési törekvéseit éppen siker koronázza. A kommunista mozgalomban „elvegyülő”, társadalmi szerepére talált költőnek ebben a tevékeny, „önmegvalósító” időszakában vélhetően nincs olyan égető belső szükséglete a pszichoanalízis révén megismerhető, élni, boldogulni segítő igazságokra, mint majd pár hónappal később, amikor mozgalmi helyzete, szerepbiztonsága és önbizalma – a személyét ért támadás következtében – megrendül.

1931 tavaszán az apja ellen érzett ellenséges indulatokat orvosára vetítve lázadozik Rapaport ellen – s közben nagy gonddal végzi a rábízott stilizálást. Gördülékeny, képgazdag, kifejező, olykor valóságos szépirodalmi mű hatását keltő tudományos szöveggé varázsolja orvosa könyvének tanulságokban bővelkedő nyersanyagát. Jellemző József Attila szintetizáló gondolkodásmódjára, hogy a fiziológiai funkciók rendellenességeiről és azok lélektani okairól értékelő szakmunkából kiindulva saját költészetbölcseleti nézeteit továbbfejlesztő tanulságokat, párhuzamokat is hasznosít.²⁹

²⁶ NÉMETH Andor i. m. 649.

²⁷ Uo.

²⁸ Sigmund FREUD, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. XXVII. előadás: *Az indulatáttétel*, in *Pszichoterápia*. Válogatta: BUDA Béla. Bp. 1981. 67.

²⁹ Például Rapaport könyvének 19. oldalán ez áll: „... a beteg lelki valóságához legjobban illő külső szimbólumokat keres, hogy abban lelki valóságát mintegy materializálja, anyagosítsa.” Ha összevetjük

„A kézírattal való foglalkozás persze súlyosbítja Attila hipochondriáját. A páciensek könyvidézte panaszaiban lépten-nyomon felismeri a magán észlelt tüneteket. Ez és az orvos rendelőjében töltött órák fokozottan a testi állapotával való koncentrált foglalatosságra készítetik, s amit a versében még képnek használt, kényszerképzelete lesz: túlzott jelentőséget tulajdonít a szervek funkcióinak. De az a mánia csak évek múlva tör ki rajta”³⁰ – vetíti előre a jövőt Németh Andor.

Hogy gyomorbántalmak valóban jelentkeztek 1931 tavaszán, arról dr. Weil Emilné sz. Lechner Zsuzsanna dr. visszaemlékezése tanúskodik. „József Attilának egyszer fájt a gyomra és kijött hozzám röntgen-vizsgálatra. Ekkor adta nekem ajándékba dedikált könyvét: *„Dönts a tőkét, ne siránkozz!”* Volt még nála vagy 10 példány, s mondta, hogy adjak belőle a többieknek is ott a kórházban.”³¹

Kétségkívül izgalmas napokat élt ekkor a költő; az idegfeszültséget rosszul tűrő gyomrán minden oka megvolt a rendetlenkedésre. Az elkobzott kötet miatt az ügyészség vádat emelt ellene; kihallgatták a főkapitányságon; megjelentek a költői önértetébe gázoló, gyalázkodó és fanyalgóan dicsérő kritikák, s ugyanezekben a napokban kellett vállalnia a sajtójogi felelősséget az inkriminált versek tartalmáért a vizsgálóbíró előtt. Bátran viselkedett, de a kommunista elkötelezettségét hirdető kötet elkobzása s a megmentett példányok szétoztásával kapcsolatos viszontagságok megviselték.³²

---

ezt a szövegrészt József Attila sokszor idézett levéltöredékének a soraival, amelyben Halász Gábornak azt bizonygatja, hogy ő a proletárságot is formának látja, s ilyen értelemben él a motívumaival, például a sivárság érzésének kifejezéséhez „jőljön” számára a kültelki bércaszányák lepusztult kulisszája – a két tétel között kísérteties a szemléleti hasonlóság. S nem lehet vitás, hogy az esztétikai gondolatmenet számára a jóval előbb keletkezett – 1931 őszén megjelent – Rapaport-könyv volt a mintaadó.

³⁰ NÉMETH Andor i. m. 448.

³¹ Dr. Weil Emilné visszaemlékezését az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archívuma őrzi, 867. f. 1/v–200. jelzés alatt.

³² Balázs Anna, aki mozgalmi kapcsolatban állt a költővel, így emlékezik a kobzás napján, 1931. május 9-én történetekre:

„Mikor a *Dönts a tőkét* című kötet megjelent, amelynek verseiből mi már nagy sikerrel adtunk elő, éppen megérkeztem hozzájuk. Attila nem volt otthon, Judit izgatottan várta.

– Hová ment?

– A könyvből akar megmenteni, amennyit lehet. Hajnalban kimentek a rendőrök, hogy összeszedjék a könyvüzletekből. Elkobozták.

József Attila megérkezett. Feldúlt, sápadt volt. A táskájában néhány példányt hozott a verses-kötetből.

– Mindenütt elkéstem. Egy egész hadsereg ment szét, szegény könyvem bekerítésére ... és ők vannak többen.

Kitette a köteteket az asztalra. Egyet nekem dedikált belőle. Azt írta bele: *Ezt a többé-kevésbé zavarosat ...*

– Miért írod, hogy zavaros? Tiszta ez, mint a kristály, hiszen éppen ez a baj vele!

Hálásan nézett rám. De olyan volt, mint aki hirtelen beteg lett, kimerültnék látszott. Megviselte a kínos rohanás a kötetek után, és hogy mindenütt azzal fogadták: a rendőrség már itt volt. Pedig milyen nehezen vették át eladásra tőle, bizományba, hogy majd akkor fizetik ki, ha már vevők jelentkeztek érte. Egy fillért sem kapott még, és szinte belerokkant, hogy nem azoknak a kezébe került a könyve, akiknek írta. Teljesen magába roskadt, a vállát leejtette, feje mellére bukott. Az idegeivel amúgy is baj volt, analízisre járt, de nem segített rajta.” (BALÁZS Anna, i. m. 270–271.)

Ilyen állapotban érte az a hírhedtté vált, égbekiáltóan igazságtalan támadás – a moszkvai Sarló és Kalapácsban közölt magyar proletárirodalmi platformtervezetben lefasisztázták a költőt –, amely olyasféle lelki traumát idézett elő benne, mint az idegrendszerében kitörőhatetlen nyomokat hagyott gyermekkori megcsalások. A váratlan helyről érkezett, költői érdekeit s emberi meggyőződését semmibe vevő, sorscsapással fölérő megbélyegzés sértett önértéket valóban megbetegítette. Hihetetlen önfegyelemmel próbált úrrá lenni bosszúvágyán, indulatain. A magára kényszerített higgadság azonban nem a felülemelkedés bizonyossága volt, hanem annak az új József Attilának az alapattitűdje, akit az ártatlanul elítélt áldozat-szerep kételkedőbbé, bizonytalanabbá, aggódóbbá tett. A „lábon kihordott” idegösszeroppanás után a titkos bú rák módjára tovább terjeszkedett az agyában, idegeiben. A büntetlen bűnös jóval hajlamosabb lett pszichológiai megbetegedésre, mint annak előtte.

A kezelés kritikus szakasza

Véleményünk szerint a páciens lelki válsága minőségi fordulatot hozott a pszichanalitikai kezelés további menetében. József Attila személyiségfejlődése – pszichológiai értelemben – ekkor válhatott kórossá. A szakirodalom ezt így fogalmazza meg: „Jól kimutatható a felnőtt személyiség biográfiájában a törés, amely után gyökeres változás jön létre. A törést objektív traumatizáló élmény, súlyos konfliktus vagy kulcsélmény hozza létre. Merev, befolyásolhatatlan tulajdonságok manifesztálódnak, amelyek azzal függenek össze, hogy a kiváltó okot *nem lehet* feldolgozni.”³³

Hogy kóros személyiségből – aki nem tud túljutni a konfliktusain, amelyek saját magából erednek – József Attila ekkor válhatott úgynevezett paranoid személyiséggé, arra alapozzuk, hogy az ilyen betegeknek „rendszerint az önértékeléssel kapcsolatos pozitív vagy negatív behatások fokozzák fel érzékenységüket, fantáziájukat. Fokozottan figyelik környezetüket, és a metapsychés kommunikációval nyert benyomások alapján vannak túlértékelt és téveseszmékkel jellemzett paranoid reakcióik.”³⁴

Többféle betegség tünetet regisztrálhatunk az 1931 nyarat követő időszakban. Min, denekelőtt a költői ihlet elapadása és az átmeneti munkaképtelenségből kilábaló költő versvilágának alapos átformálódása jellemzi a tartós lelki sérülést.³⁵ Miután emlékez-

³³ Dr. PERTORINI ~~Rezső~~ – dr. HORVÁTH Szabolcs, *Személyiségzavarok*, Bp. 1972. 88.

³⁴ PERTORINI–~~HORVÁTH~~ i. m. 87.

³⁵ A költő első felindulásában antiszemita felhangú, gyilkos gúnyverssel állt bosszút a platformtervezet aláíróin, akik egyike, Hidas Antal, Szántó Judit elvált férje volt, s így a költő joggal gyanakodott személyes – költői rivalizálásból fakadó – ellenszenvre megtámadtatásában. A pamfletet publikálni akarta, s csak hosszas elvtársi rábeszélés hatására állt el tervétől. Noha a párt elhatárolta magát a moszkvai cikktől, s erkölcsi elégtételt is kilátásba helyezett – a költő nem tudta túltenni magát sérelmén. Válaszcikkben utasította vissza a tévedéseket és rágalmakat – de írása nem jelent meg. Az elvtársai előtt igazságtalanul befeketített, erkölcsileg is lejáratott költő minden lehetséges fórumon igyekezett tisztázni magát; letiltott szemináriumai helyett újakért küzdött, s egyetlen, 1931 őszére datálható versében emberfeletti önfegyelemmel visszafojtott kétségbeesésről és költői válságról kaphatunk rejtjeles hírt: „Könnycsepp – egy hangya ivott belőle / eltűnődve nézi benne arcát / és mostan nem tud dolgozni tőle”. (*Bánat*)

hetünk rá, hogy József Attila már egyetemista kora óta a cselekvőképességet, a produktivitást tartotta az egészség legcsalhatatlanabb jelének, az elhúzódó költői ihlethiányt bízást a legfeltűnőbb betegségtünetnek tekinthetjük.

Sajátos hasadást fedezhetünk föl ebben az időszakban magatartásában is. Sértettségén – amelyet a részleges (azaz később 'visszavont') stigmatizáció okozott – képtelen volt túlnenni magát, noha igyekezett erőnek erejével „elfelejteni”, mert továbbra is meg kívánt felelni annak a társadalmi szerepnek, amelyre a párthoz csatlakozva rátalált, s amelyet oly testhezállónak érzett. Viselkedésében egyre szaporodtak az egymásnak ellentmondó, ambivalens vonások. Belső vívódásai azonban hamarosan nyilvánosan is manifesztálódtak. S végzetes módon a lázadás kiváltó oka és megjelenési formája is a pszichoanalízissel volt kapcsolatos.

„Valaki – a mozgalomban elég fontos szerepet játszó egyén – továbbadta azt, amit Attila vegetatív életműködései körüli kényszerműveleteiről mesélt neki. Mindezek következtében gyanakvó, bizalmatlan, elutasító ítélet légköre keletkezett Attila körül. Előbb a 'komolytalanság' hírébe került, amit már csak egy árnyalat választott el az erkölcsileg megsemmisítő 'megbízhatatlan'-tól”³⁶ – summázta a történeteket Németh Andor.

Szántó Judittól a részleteket is megtudhatjuk. Sándor Pál, akinek a költő őszinte bizalommal megvallotta, miért van szüksége analízisre – „gyomorhajos, azonkívül maszturbál és ez most az analízis óta eltűnt” – továbbadta másoknak az intim információt, s a pletyka visszajutott József Attilához. „Ezt senki nem tudná megbocsátani – tudósított a következményekről élettársa –, hát még Attila, aki annyira barátoknak hitte azokat az embereket, akiknek feltárta a lelkét. És hogy történetesen ezek az emberek baloldaliak voltak, talán Attila és közöttük az ellentétet ez robbantotta ki leginkább. Már amikor a 'Valóság' című folyóiratot szerkesztette, úgy írta meg a benne megjelent cikkeket: 'No, Judit, írtam egy cikket, amelyik elejétől végig marxista, mégsem fogják megérteni. Miért? Mert ezek az emberek elméletileg még azon a fokon sem állnak, ahol én. Most beadtam nekik'. Akik a Valóságot megvették, egymás után kilincseltek nálunk, hogy Attila magyarázza meg a cikkben foglalt lényegét. Akkor már csak ennyit mondott: 'Kérdezzétek meg Juditot, majd ő elmagyarázza'. Napokon keresztül ezt a cikket magyarázta nekem, úgy hogy kívülről tudtam a tartalmát. 'Na látjátok – szölte Attila –, érthető ez, csak olvasni kell tudni. Ha valamely tudományt tudományosan kívánnak, ám olvassák. Majd én se szállok le közéjük'. S. P.-re gondolva így fonódott köré a meg nem értés súlya.”³⁷

A pártbotrányt kavaro *Egyéniség és valóság* című tanulmány születési körülményei³⁸

Az 1932. januárjától sorra megjelenő újabb versek – a *Külvárosi éj* című kötet gyülekező darabjai – pedig mind hangvételekben, mind tematikájukban, világlátásukban oly feltűnően különböznek a Döntsd-korszak verseitől, hogy pusztán e kötet alapján bizonyosra vehető a költő személyiségének s világképének gyökeres átalakulása.

³⁶ NÉMETH Andor i. m. 471.

³⁷ SZÁNTÓ Judit i. m. 125.

³⁸ Megjelent 1932 júniusában a József Attila által szerkesztett *Valóság* című folyóirat első és egyetlen számában. A neurotikust és a forradalmárt, mint a beteg társadalom által kitermelt két egyéniség-változatot felmutató, rendkívül túlbonyolított stílusban megírt cikket közfelháborodás fogadta a párton belül érthetlensége miatt, a pártapparátus megtagadta a lap terjesztését – s azontúl József Attila személyét is gyanakvás övezte. Egységbomlasztó, különködő megnyilvánulásait rossz néven vették elvtársai.

orvosi szempontból is megragadhatóvá teszik a költő megbetegedésének dacreakcióra visszavezethető kiváltó okát. A pszichiátriai beteggé válás ugyanis akkor következik be, ha a „személynek azok a mások által jogosan elvárt viselkedésmódjai változnak meg látszólag indokolatlanul, amelyek sajátos szocio-kulturális helyzetével együtt járnak. A megváltozott szerepviselkedés nem felel meg többé annak a státusnak, amelyiknek keretében megnyilvánul, ezért a személy helyzete megrendül”³⁹ – tartja a szakirodalom, s e leírás alapján szemléletessé válhat József Attila „pártos” viselkedésének lazuló tendenciája.

Alkati hajlandósága a személyes érdekei ellen dolgozó, a világ szemében „önvesztőnek” minősülő magatartásra tagadhatatlan. A párthoz tartozás azonban élete legfontosabb közösségi élménye volt, amelyért sokáig minden áldozatra késznek érezte magát. „Nemcsak politikai, hanem pszichológiai értelemben is valóban mindent jelentett József Attila számára ez a kötődés”⁴⁰ – vélték a költő mai sorsmodell-elemzői is. Nyilván ezért nem volt a kezdetben nyűg számára a pártfegyelem; pedig több visszaemlékezés – köztük Balázs Anna idézett műve – bizonyítja, hogy olykor mennyire bántotta mozgalmi „besorolása”, amelynek alapján nem a kimagasló tehetségű költőt, hanem a gyakorlati akciókba bevethető átlagos pártmunkást látták csak benne. Hogy pártszerűtlennek minősített lázadkozásai 1932-től kezdve mind gyakoribbá válnak, mindez véleményünk szerint sebzettség s a trauma kiváltotta lappangó betegség számlájára írandó.

Amilyen mértékben lehetetlenült a helyzete a mozgalomban, úgy „menekült” az analízisbe, amely azzal a reménnyel kecsegtette, hogy megérti önmagát, megfegyvermezi féktelen indulatait s tudomásul veszi a rajta kívül álló világ törvényeit. Ekkoriban kezdett érlelődni benne a világnézeti rangra emelt gondolat, hogy komplex módon – a marxizmust és a lélektant társítva – alanyi és tárgyi szférában együttesen kell vizsgálni a társadalmi ellentmondásokat, hiszen az emberért való jövő tervrajzából az ember belső törvényeinek komponense sem hiányozhat. Kétszeresen tragikus tehát, hogy a költő közvetve amiatt az eszméje miatt vált minden jószándéka ellenére mozgalmi „deviánssá”, amivel a legnagyobb szolgálatot óhajtotta volna tenni a társadalomátalakításban érdekelt választott közösségnek.

A kritikus időszakban orvosához fűződő kapcsolata is átalakult. Utólag megállapíthatjuk, Rapaport doktor már a tapintatos elszakadás módozatát fontolgathatja magában, amikor a költő rászorultságában mind ragaszkodóbbnak mutatkozott a kezelés iránt. Igaz, föltehetően a maga szélsőséges módján, amolyan megtért „tékozló fiúként” viselkedhetett. Mint a legbensőbb bajaikra gyógyírt kínáló tudomány iránt elméletileg is érdeklődő páciensek többsége, József Attila is mindent elolvasott, ami a pszichoanalízis szakirodalmában megjelent, s egyre féktelenebb kíváncsisággal merült le múltja titkokat rejtő kútjában. Talán éppen e mazochisztikus színezetű önszembesülési hajlandóságában érhető tetten bontakozó betegsége. A „kellemetlen analitikus igazságokat” már nem elhárítóan, hanem katartikus megrendültséggel vette tudomásul, a tanulságokat pedig igyekezett racionalizálni s világszemléletébe illeszteni.

³⁹ JUHÁSZ Pál–PETHŐ Bertalan, *Általános pszichiátria* 1–2. Bp. 1983. I. 39–40.

⁴⁰ BÓKAY Antal–JÁDI Ferenc–STARK András, „Kötetek lettem én bolond...” JAK-füzet 3. Bp. 1982. 189.

Az orvosára mindinkább ráutalt páciens föltehetően elfojtotta a Rapaport képességeit alábecsülő kritikáját. Az erőviszonyok tisztázódását a mestereit rendre fölülmúló tanítvány hűvös fölényével vehette tudomásul, s anélkül, hogy érezte volna a terapeutával róla formált véleményét, továbbra is részt vett az egyre inkább igényelt kezelésben. De Rapaport útmutatására talán már nem tartott igény; inkább csak használhatta az orvost, mint az analitikus szituáció nélkülözhetetlen, kommunikációra ösztönző, hallgatógató kellékét.

Rapaport Samu elszakadási törekvéseiről évtizedekkel később egy kollégájának beszélt. Az érdeklődőnek elmondta: „a kezelést az első hónapok után megszakította, ill. támogató kapcsolattá alakította át, mert észrevette a lappangó szkizofréniát. Miből vette észre? (...) Mert olyan, a test belsejébe, a belekre vonatkozó fantáziák bukkantak fel már az elején, amelyek neurotikusoknál csak évek múlva szoktak jelentkezni.”⁴¹

Jádi Ferenc és Bókay Antal mindebből azt a következtetést vonta le, hogy „Rapaport tehát azt tapasztalta igen korán, nagy érzékenységgel, hogy a páciensnél a szervi érzületek nem egyszerű neurotikus tünetek, hanem annál mélyebb zavarról, pszichotikus szervérzésekről (coenesztopathiákról) lenne szó.”⁴²

Az *Óda* című vers, amely Rapaport gyanújának fényes bizonyítéka lehetne, 1933-ban keletkezett, amikor a kapcsolat már megszakadt köztük. 1930–31-ben – tehát a kezelés elején – legfeljebb olyan zsigeri fantáziálásokról lehetett szó a költőnél, amelyekhez maga az orvos kínálta a szemléleti nyersanyagot, az *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyve stilizáltatásával.

Nem elég köztudott az sem, hogy a költő ekkoriban egy másik felvilágosító célzatú orvosi könyv „magyarizálásával” is foglalatzkodott, amely felismerhető nyomokat hagyott önszemléletén s gondolatvilágán. Az Új Európa Könyvtár kiadásában – amely egyébként 1931 márciusában József Attila *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötetének a megjelentetésével kezdte meg a működését –, harmadik kiadványaként dr. med. Max Hodann, berlini orvos ismeretterjesztő munkáját adta közre, *Igazán a golya hozza a kisgyereket?* ímmel. József Attila ezúttal a „fordító fordítója” szerepét látta el, mert dr. Beer Imre magyar fordításával nem volt elégedett Müller Lajos, felelős szerkesztő és kiadó, a gyakorlott költő-stiliszta megbízója.

Atlapozva e 32 oldalas füzetet, József Attila műveiből már régen ismert képekre, gondolatokra bukkanhatunk. A magzat méhen belüli fejlődését ecsetelő részletes leírás fejezetcíme: *Milyen a gyerek az édesanya testében?* (Íme, az analízisben megismert, de a könyv révén még kontúrosabbá váló önszemléleti minta a költőnek 1932–1934 közé datált vallomásához, amelyet szinte szó szerinti átvételben olvashatunk össze: művei negyedik kötetében: „gyermek vagyok az anyatestben”. (Vö. még a 94. számú jegyzettel.)

A József Attila-lírában jól nyomon követhető időbeli „hátra arc”: az összejtig hátráló énszemlélet, a magzatlét, az anya és a gyermek testi szimbiózisának rekonstruált vágya – és számos más jellegzetes vonás ennek – az eredendő Freud-élményt tovább mélyítő – könyvnek is az eszmei terméke lehetett. József Attila azért fordulhatott a test belsejére vonatkozó fantáziák irányába, mert „hivatalos” olvasmányainak a témái erre ösztönözték.

⁴¹ BÓKAY–JÁDI–STARK i. m. 144.

⁴² Uo.

A „beteges” vonást legfeljebb a metaforák megélésében és érvényességi körük monomániás kiterjesztésében fedezhetjük föl. Kérdéses azonban, ugyanilyen irányba fejlődik-e József Attila lírája s eszmerendszere, ha történetesen kevésbé magára vonatkoztatható szellemi táplálék „megrágására” kényszeríti a véletlen ...

Azzal mindenesetre egyetérthetünk, amit az „irodalompszichiáter” team tagjai kötetükben megállapítanak: „Rapaportnak, az ő kezelésének és a vele való „beszélgetéseknek” nagy szerepe volt abban, hogy József Attila megismerkedett, most már személyes élmény alapján is, a pszichoanalitikus gondolkodásmóddal, mely aztán jelentős hatást gyakorolt versszerkesztésére, emberszemléletére, társadalomfelfogására.”⁴³

Noha az emlékezősek alapján úgy tűnik fel, hogy a költő „a kezelés során nem alakított ki erőteljes indulatáttételt orvosával”⁴⁴ – föltehetően az ő közreműködésével elemezte végig főbb apaimágiához fűződő viszonyát. (Az apátlan árva ösztönösen ragaszkodott választott férfiideáljaihoz.) Galamb Ödön, Juhász Gyula, Hatvany Lajos⁴⁵ – mindnyájan alkatuknak megfelelően, olykor időlegesen háttérbe szorulva, de igazolhatóan – apapótló funkciót töltöttek be az idősebb barátaikhoz fiúi ragaszkodással kötődő költő bizonyos életszakaszaiban. Ezt még akkor is el kell ismernünk, ha kissé sokalljuk a József Attila választotta „pótpapák” számát – a fenti névsor ugyanis korántsem tekinthető teljesnek ...

A költő minden bizonnyal az analízisben nézett szembe a tévceselexvéseit motiváló, rejtett Ödipusz-komplexusból eredő, szimbolikus apagyilkosság problematikájával is. Németh Andor jellemző emléket elevenít föl ezzel kapcsolatosan. „Egy ízben – mesélte Rapaport – ezt kérdeztem Attilától: – Hát ön csakugyan olyan rossz költőnek tartja Babitsot? – Mire Attila azt felelte (s most szinte hallom a hangját): – Hiszen az a baj, hogy nem is annyira rossz.”⁴⁶ (Bizonyára a „tárgyi kritikai tanulmány” közreadását követően beszéltek erről.)

Ez a kijelentés kétféleképpen is értelmezhető. Vagy Babits vélt középszerűségére utal – hiszen József Attila ezen az alapon vette magának a bátorságot, hogy kioktassa versírásból a Nyugat szerkesztőjét –, de az irodalmi merénylet elkövetőjének a megbánását is sugallhatja. A Babitshoz írt engesztelő levelek legelső darabja mindenesetre már 1932. október 6-án elkészül, fél évvel később pedig a bűnbánó József Attila szavakkal is a címzett tudomására hozza magamentségét: „Amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván meg-

⁴³ BÓKAY-JÁDI-STARK l. m. 145.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Hatvany Lajosné e sorok írójának hosszasan mesélt József Attila és a férje kapcsolatáról. Lejegyzett monológjából ízelítőképp közlünk néhány igen jellemzőnek érzett részletet.

„Attila mindig leplezetlenül kimutatta rajongását az uram iránt. A férjem néha valósággal feszengett, amikor Attila ilyeneket mondott: 'Laci bácsi, én úgy, de úgy szeretem magát, hogy arra nincs is szó!' Mániaja volt, hogy tisztázza, az uram mennyire szereti. Hatvany sokkal visszafogottabb volt érzelmeiben; zavartan próbálta elhárítani Attila szerinte túlzó szeretet-megnyilvánulásait. Amikor Attila a férfiak között szokásos kézzorítás helyett fiúi csókkal akarta őt köszönteni, kifakadt: 'Mit gondolsz, nem vagyok én nő, hogy csókolózzunk!' – és megjátszott mogorvasággal hátat fordított Attilának. Az pedig panaszos hangon siránkozott: 'Nem is szeret engem Laci bácsi, ha így beszél velem!' De azért tudta, érezte, hogy nem úgy van. Megható volt, amilyen gyermeki szerelemmel tudott ránézni az uramra: 'Laci bácsi!' Hatvany nem hatódott meg, csak én ...”

⁴⁶ NÉMETH Andor i. m. 644.

támadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszöröljem. Magamnak tartoznám ezzel, hiszen ha a modern lélektan nem téved, az Ön szemében e sérelmet úgy sem lehetne jóvá tenni, Ön legfőbb elfelejteti.”⁴⁷

1932 végén József Attila már nemcsak vállalt társadalmi szerepében (pártköltőként) s felnőtt szerepében (gyerekes lázongóként) került konfliktusba önmagával, hanem nemi szerepében is, élettársával. Kapcsolata Szántó Judittal ekkor már nem volt felhőtlen. „Judit szerette Attilát és szerette a verseket. Dolgozott, rőbötölt, verekedett Attiláért, de kopott retiküljében hordta volt férjének a fényképét. Néha megmutatta: Nézd, milyen szép férfi. Milyen intelligens homloka van. Milyen szája ...”⁴⁸ – József Jolán így jellemzi fivére élettársát.

A szüntelen összehasonlítás azonban – amint nem költői teljesítményre vonatkozott – óhatatlanul kifejelesztette a költőben a férfiúi kissebrendűségi komplexust, amelyet – majd 1934-ben, Hódmezővásárhelyről írt levelei tanúsága szerint – annál inkább igyekezett szellemileg kompenzálni. De a szexuális életük ettől nem lett harmonikus. Sőt, Freud megfigyeléseire hivatkozva eleve föltételezhetjük, hogy a neurotikus panaszok egyik tünete éppen a szexuális egyetértés hiánya lehetett az élettársi kapcsolatban. S mivel az intim konfliktusok mindig megtalálják a maguk levezető csatornáit, ha a „kibékítő hadműveletek” elmaradnak; náluk is napirenden voltak a veszekedések.

Bányai László, a költő sógora – aki ráadásul kedvelte Juditot – így örököltette meg emlékiratában József Attiláék háziboldogságát. „Kettőjük élete egyáltalán nem volt az a gondtalan üdítő szórakozás, ami ne szolgáltatta volna csőstől az alkalmat az ellentétekre. Ezeket az alkalmakat bizony Judit nem igyekezett kikerülni, kirekeszteni, elsimítani. (...) Hiába: büszke volt rá, hogy „ő is egyéniség”. Soha nem tudott olyan erős lenni, hogy gyengébb tudott volna lenni. Meggyőződése, hogy ha igazán tudta volna, Attila milyen sokat és aránytalanul szenved e surlódásoktól, talán megkísérelte volna olykor alul maradni.”⁴⁹

Szokásos hibájuk a visszaemlékezéseknek, hogy a szóban forgó időpontok behatárolásában rendszerint nagyvonalúak. Szerencsénkre ezúttal olyan adalékokra bukkantunk, amelyek alapján József Attila és Szántó Judit érzelmi kapcsolatát, valamint a költőnek a pszichoanalízis iránti mind fanatikusabb rajongását közös dátum köré csoportosíthatjuk.

„Az 1932. évi szilvesztert Attila Etuséknál töltötte Hódmezővásárhelyen, Judit emiatt halálra lévén sértve, a bárónő estélyén, – ahova mi is kellő ünnepélyességgel vonultunk ki Jolánnal, – elégedetten páváskodott az egyik pénzelőkelőség széptevésében. Nem tudom, futotta-e neki ebből a hétköznapiakra is, de ettől az időtől kezdve mintha kevesebbet törődött volna Attilával”⁵⁰ – emlékezik Bányai László. Arról nem szól ugyan, hogy a költőt fiatalabb nővére, Etus újszülött gyermeke marasztotta volt gyámja házában, s hogy az Juditnak írt levele tanúsága szerint hazakészült szilveszterre⁵¹ – de az

⁴⁷ JAVL, 292.

⁴⁸ JÓZSEF Jolán: József Attila élete. Cserépfalvi, 1947, 260.

⁴⁹ BÁNYAI László i. m. 198.

⁵⁰ BÁNYAI László i. m. 167.

⁵¹ Vö: JAVL, 289.: „Drága szívem, nem válaszoltál, hogy megkaptad-e a pénzt s hogy mi van veled. Különbösen még ez évben személyesen lesz alkalmam, hogy keblemre öleljelek! Szervusz! A”

idézetek híven érzékeltetik a helyzetet: a költő ragaszkodását asszonyához s Judit hűtlenkedési hajlamát. Ne feledjük a dátumot: 1932 végén vagyunk!

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában őriznek egy dossziét, amelyben Ujvári Imre karikatúrái és tréfás versei találhatók József Attiláról.⁵² Keltezésük bizonytalan: 1931 (?). Számos apró jel arra utal azonban, hogy az otromba humorú rajzok és gúnyos versikék az 1932-es szilvesztert követően keletkeztek.

Az egyik karikatúrán József Attila egy rogyadozó lábú Pegazusból átalakított díványon fekszik a takaró alatt. A földön egy félig fölborult éjjeliedény látható, amelyet a kakasfiguraként ábrázolt analitikus szellemalakja hoz mozgásba azzal, hogy az edény füléhez kötözött töltőtollat – egy hipnotikus áramkör gerjesztőjeként – álomleírásra ösztökéli. A költő pszichikus energiáinak testi levezetődésére a testnedvek, kipárolgások hangsúlyozott ábrái utalnak. – A másik rajzon Szántó Judit, mint orosz nagyhercegnő, méltóságos tartásban, bundába öltözve, elegánsan suhan egy trojkán, fölötte egy vékony, szárnyas férfi lebeg, kiterjesztett karokkal, mint groteszk őrangyala, „Szatmár” névmegjelöléssel.⁵³

Hogy Ujvári megpróbált udvarolni Szántó Juditnak, arra a versikék a tanúk⁵⁴ – s hogy Szatmári pártfogóan tekintette a költőneje „élveket hajszólo” megnyilvánulásait, azt a karikatúra bizonyítja. S hogy Szatmári nem rajongott József Attiláért, visszaemlékezésének bántóan szellemeskedő megfogalmazásából érzékelhető.

„Attila idegbaja már akkor igen komoly volt. (...) Az orvos ... azt a tanácsot adta, hogy lelki feszültségeit vezesse le szabadon, hogy ne maradjon benne fujtott (sic!) komplexum (sic!). Óhajainak, akaratának mindig engedjen lehetőleg szabad folyást.

József Attila ezt annyira komolyan betartotta, hogy ha éjjel az ágyban bizonyos szükségletei támadtak, nem kelt föl, hanem az ágyban engedett akaratának szabad folyást

⁵² Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 3018.

⁵³ Szathmári Sándorral, az 1932 elején újjáalakult Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnökével 1932 elejétől 1933 tavaszáig, a BMT működési ideje alatt állt kapcsolatban József Attila és Szántó Judit. Az 1932. február 29-i tisztikar-választó közgyűlés jegyzőkönyve szerint a közgazdasági alosztály vezetője József Attila lett, a számvizsgáló bizottság vezetői között pedig ott találjuk (Szántó) Pál Juditot és Ujvári Imrét, a szóban forgó karikatúrák szerzőjét. (Bővebben ld. TASI József, *József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor*. ItK, 1979. 554–568.

⁵⁴ „Uj versek (Fuj versek)

Disznó alak / Éjjel kettőig vártalak, / Szomjuztam csavaros / Keserű fejed, / Sovány? Vigaszul / Csevege helyetted nejed.”

„Magyarosan: Éjjelen átal csábolni őt / Szűm csupáncsak erre törekve, / Viháncolánk mi és nem gondolánk / A hencserben hortyogó öregre. U. I.”

A két karikatúra verses kommentárjai:

„Magyarázat:

Kedves öcsénk, ATTILA, / Nincsen rajtad atilla, / Melled szőre égnek áll / Lábad bűze égnek száll.”

„Álom és valóság

Ambivalens érzése között a Pegázussá átalakított díványon / döglik a költő. Miközben neje trojkáján élveket hajszol.”

S még egy baráti attitűdöt jellemző „vers” a nyolc közül:

„Attilához!

Kedves öcsénk Attila / Lezáruult most a pilla / Jó Rapaport számára / Irodalmunk kárára / Vágyálomban elmerülsz / Egész míg meg nem...”

Pál Judit bánatára, mert – hogy így fejezzem ki magam – mindezeknek ő itta meg a levét.”⁵⁵

Figyelemre méltó, hogy ez az ízléstelenül rosszindulatúnak ható visszaemlékezés, valamint Ujvári Imre rajzai–versikéi számos közös elemet tartalmaznak. A torz információkból is kihámozható a legfontosabb tényező: József Attila szenvedélyes alázata s gyermeki alárendelődése a mélylélektan tudományának s terápiájának. S az az analitikus vonatkozásban totális infantilitás, amely majd a Gyömrői-kezelés idején uralja a költő belső világát, elhatalmasodó anya-komplexusát, a jelek szerint ebben az időszakban már sajátos vágykielési játék formájában jelen van.

„Barátainak beszélt analizisről, azok kinevették. Úgy jött haza. Nem tudják megérteni az emberek, hogy a cigaretta az anyamell után áhítózó gyermek kívánsága. „Ezt megérted, ugye Judit? Én most körülbelül két éves vagyok akkor miért dohányszom? Egy két éves gyermek nem vágyódik anyamellre, vagy tévedés, vágyik, csak megvonják tőle””⁵⁶ – idézte föl Szántó Judit a költő rögeszmévé váló képezeit, amelyek „sokszor akkor is felvetődtek, amikor előzőleg egész másról volt szó”

Föltehetően a Rapaport-analízis során, amikor a költő alaposan el volt látva apaimágókkal – hiszen analitikusa személyére kivetítve valamennyi választott apjához fűződő kapcsolatát megélhette –, fölerősödött a holtként sosem látott anya testi hiánya. Intenzívvé fokozhatták infantilis anya utáni sóvárgását 1932 telén Etus újszülött fiának, Péternek elirígyelt csecsemő-előjogai, akinek „pelenkái mellett ücsörögve”⁵⁷ töltötte a szilvesztert is. Költő lévén, a szavaknak, számoknak szimbolikus jelentőséget tulajdonított. Lehetetlen, hogy ne érzett volna a véletlenül túlmutató összefüggést abban a tényben, hogy unokaöccse a „mama” születés- és névnapján, december 4-én jött a világra. (S nem kell-e a későbbi öngyilkosság motívumai között az anyával való újratalálkozás, a halálbar. való újjászületés transzcendens vágyát keresnünk, hiszen a szárszói tragédia 1937. december 4-e előestéjén következett be?!)

Elképzelésünk szerint a külön szilveszter miatt egymásra kissé neheztelő házaspár között a kölcsönös kiengesztelődéshen fontos, oldódását segítő tényező volt az a – csíráiban talán régebbi keletű, de mostantól teljes szerepazonosulással végigélt – játék, amelyben a fájoan hiányzó mama kései pótlására Judit vállalkozott, a költő pedig zsarnok módjára követelődző kisgyermekként viselkedett. (Ebbe a játékba még az is beleférhetett egyszerűen, amiről Szathmári gunyorosan megemlékezett.) Szántó Judit maga is utalt visszaemlékezéseiben arra, hogy olykor gyöngéd anyaként gondozta „kisfiát”; etette, mesélt neki, elringatta, ha félt a sötétben.⁵⁸

Szántó Judit lehetett a költő életében az a nő, aki gyakorlatilag kettős asszonyszere-

⁵⁵ SZATHMÁRI Sándor: József Attila. Kézirat. PIM, V. 3672/14.

⁵⁶ SZÁNTÓ Judit i. m. 95.

⁵⁷ JAVL, 287.

⁵⁸ „Munkába menésem előtt, akár aludt, akár nem, mint a betegeket a kórházban, orvosság csészéből itattam és szendvicseket készítettem kis katonákra vágva, ahogy azt a gyerekeknek szokták elkészíteni és mesemondás közben ettettem... (...) Ha hazajöttem még mindig aludt.” – „Mama, mama bűjt hozzám oly erősen, mintha attól félt volna, hogy elhagyom. Mert akit hívott, tudtam, nem én vagyok, az a „mama”, aki már nincs.” (SZÁNTÓ Judit i. m. 89. illetve 30.)

pet töltött be mellette: szeretője és anyja volt egyszemélyben. Ezért is követelhetette később József Attila az indulatátértételes „szerelemként” megélt Gyömrői-analízis idején oly magától értetődően terapeutanőjétől, hogy – noha anyaimagóját testesítette meg – a szeretője is legyen, mert az neki „jár”; mert ő egy nőtől akarja megkapni mindazt, amiben szükségét szenved.(Egyébként a szerető és az anya személye az ödipális viszonyban eleve azonos.)

Jól érezhette magát a pszichodráma emlékeztető szituációjátékban, hiszen itt éppen az életben hátrányt jelentő gyöngeségből kovácsolhatott erőt szerepszemélyisége számára: az alárendelt, kiszolgáltatott gyermek a magatehetetlenségével zsarolhatta ki önmaga számára a nélkülözhetetlen törődést, szeretetet. Még Vágó Mártától is ilyen fenntartás-nélküliséget követelt, amikor – nyolc évvel egykori hűségpróbájuk kudarca után – megpróbálták felnőtt módra újramegújítani hajdani szerelmüket. Partnere betegségére, egyéni érzékenységeire éppúgy nem volt tekintettel, mint analitikusnője valódi élethelyzetére, egyéniségére. „Úgy látszik, nem tudott másképp szeretni, mint hogy támaszkodott és nem gondolkodott azon, hogy a támasz miből áll – mint egy csecsemő”⁵⁹ – jellemezte a harmincéves József Attila viselkedését a partner-kapcsolatban Vágó Márta.

Szántó Judit anyaszerető kettős funkciójának a legvalószínűbb bizonyítékát abban látjuk, hogy amikor női mivoltában érezte magát megsértve, büntető anyaként viselkedett: megverte – s ezzel mások előtt jóvátehetetlenül megalázta – „rossz” gyermekét. Maga Szántó Judit is föllevenített egy ilyen esetet, amikor egy társasággal kávéházba igyekezve „az úton Kulcsár István valami nőt említett Attilával kapcsolatban. És hogy engem bosszantsanak, mindannyian bekapcsolódtak. Én, aki már eleve olyan beállítással fogadtam ezt a barátságot, amely számomra megalázó volt, nem vettem viccesen a megjegyzéseket, hanem Attilához léptem és megkérdeztem. „Ez így van, Attila?” „Így” – szölt Attila és nevetett. Erre feleltem a karomat és mindannyiuk előtt megpofoztam Attilát. Nem a pofon nagysága, mert az nem volt nagy, hanem a társaság előtt lezajlott incidens kínos pillanatot hozott rám és Attilára *„Látjátok, ezért nem tudok szerelmes verseket írni”*”⁶⁰ (Kiemelés: V. A.)

Elképzelték tehát, hogy kettőjük kapcsolatát végül éppen az rontotta meg, hogy Szántó Judit nem tudott okosan egyensúlyozni kényes kettős szerepkörében. „Rossz anya” volt, s ezért nem lehetett jó szerető sem. Kulcsár István, a költő orvosbarátja egy későbbi interjút megemlíti, hogy a pofozkodó Judit elhagyására maga beszélt rá a költőt. „Úgy éreztem ugyanis, hogy Judit gátolja őt a költői működésében. De Attilának, mint biológiai lénynek, szüksége volt Juditra. Talán mégsem kellett volna ... (...) az biztos, hogy Judit vigyázott rá, nagyon vigyázott rá ...”⁶¹

A visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy a költő nem „beszélte ki” Judithoz fűződő kapcsolata intim titkait baráti körben – élettársa azonban indiszkrét volt.⁶²

⁵⁹ VÁGÓ Márta, *József Attila*, Bp. 1975. 262.

⁶⁰ SZÁNTÓ Judit i. m. 129–130.

⁶¹ „*En így emlékszem*” – Murányi Gábor interjúja dr. Kulcsár Istvánnal József Attiláról Magyar Nemzet, 1984. szept. 29. 11.

⁶² E sorok írója még napjainkban is hallott pletyka-szinten olyan emlékezést, amely szerint Szántó Judit népdalénekesnő ismerőse előtt József Attila férfiaságát fitymálta.

Csakis tőle indulhattak ki Szathmári beavatott információi s Ujvári Imre testközei paródiái. József Attila tehát egy idő múlva nemcsak megbüntetett gyermeknek és számára előnytelen összehasonlításoknak kitett férfinak, hanem elárult, kiszolgáltatott házastársnak is érezhette magát. Ismerve halmozódó mozgalmi problémáit, feszítő belső kétélyeit, nem csodálkozhatunk rajta, ha szexuális zavarokkal súlyosbodott házaseletük. Nyilván ezek kiküszöbölésére is fokozódó szükségét érezte a pszichoterápiának.

Szántó Judit viszont, aki tisztában volt vele, hogy az analízisben párja őt is kiszolgáltatja az idegen orvos előtt, érthető módon ellenségesen viszonyult mind Rapaporthoz, mind a kezeléshez. Rendkívül jellemző, hogy naplójában saját negatív beállítottságát József Attilára is rávetítette: „Már négy hónapja analízisben volt, amikor egy este lementünk a 'Japánba', beszélgettünk, egyszer csak egy férfi vonult át a kávéházon, megjegyzem, arról, hogy milyen külsejű R., arról Attila nem beszélt. Megakadok, dadogok, és a férfira nézek, szinte eszelősen mondom, Te Attila, ugye ez R? Attila is megdöbbsent, mert tényleg ő volt. Egymás mellett ültünk, riadtan, mint akik valami rettenetes dolognak volnának a hatalmában, valami megnevezhetetlen kiszolgáltatottságnak, ami ellen védekezni nem tudunk. Gyűlöltem ezt az embert!”⁶³

Meglehetősen rosszul érezhette magát Szántó Judit a beteg első számú hozzátartozójának szerepében, s mindent elkövetett – persze hiába – a kúra befejezéséért. Titkos naplójában – közvetlenül a költő halála után – el is medítált azon, hogy „miért gyűlölök a családtagok az analitikusokat”.⁶⁴ Tagadta, hogy saját kiszolgáltatottságának tudata miatt ellenszenvezett Rapaporttal: „ezért még nem gyűlölnek valakit, ha az, akit szeretek így gyógyuláshoz juthat. De vajon tudják-e az orvosok, hogyan viselkedik otthon betegük, aki míg egy hosszú órán múltjából szedi elő féltett és nem is tudott titkait, addig *a jelenben valami ésszerűtlen sehovásem tartozással teng-leng*. Ha mégis visszahozzuk ebből a letargikus állapotból, ahhoz annyi megértés, önfeláldozás, személytelen létezés kell, hogy ezt elviselni csak akkor lehet, ha értékelni tudjuk emberünket, és úgy vesszük, mint egy beteg, beteg gyámoltalan embert”.⁶⁵ (Kiemelés: V. A.)

Szántó Judit ezzel a vallomásával pontosan jellemezte József Attila akkori helyzetét, megvilágítva, hogy a költő lelki krízisét nem a pszichoanalízisben való intenzív megmártó-zása, hanem alapvetően a társadalmi számkivetettsége, sehová sem tartozása, a párttól való – egyelőre inkább elvi, szemléleti – eltávolodása okozta. E speciális léthelyzet motiválta a költő belső, pszichikus atstrukturálódását is. Az analízis iránti fokozott érdeklődést a „kinti” cselekvési lehetőség beszűkülése, a költői-társadalmi szerep ártékelésének elodázhatatlan belső parancsa is ösztökölhette.

Rövidlátó önáltatásra vall ilyen helyzetben az orvosságot hibáztatni a betegség helyett. Szántó Judit ilyenformán járt el, amikor – maga is átvéve a párt hivatalos vonalának szektás, dogmatikus szemléletét – József Attila „pártszerűtlen” szabadgondolkodási törekvéseit betegségtünetnek fogta föl, s mindezt a pszichoanalitikai kezelés termékének tekintette. Mivel ő sem volt szellemi partnere élettársának, nem lehetett szakszerű ápoló-

⁶³ SZÁNTÓ Judit i. m. 30–31.

⁶⁴ SZÁNTÓ Judit i. m. 31.

⁶⁵ Uo.

nője sem. Nem a sérült öntudatát erősítette – azt inkább tovább rombolta –, s kizárólag hagyományos értelemben tudta fölfogni s kiterjeszteni saját asszonyi hatáskörét.

Ilyen körülmények között érkezett el a pillanat, amikor az orvos úgy döntött, hogy végleg berekeszti a hosszúra nyúlt, reménytelennek tartott kezelést.

Az analízis befejezése

„A kezelés abbamaradt ugyan, orvosa rájött, hogy Attilán nem tud segíteni – ezt közölte Judittal is, hozzátéve, hogy nem akarván Attilát megijeszteni, ezt nem mondja meg neki, járjon Attila egyelőre tovább is fel hozzá. Aztán a látszatkezelése is abbamaradt. Attilát azonban már elkapta az önmagában vájkálás szenvedélye”⁶⁶ – foglalta össze a történeteket Német Andor 1948-as József Attila-életrajzában.⁶⁷

Szántó Judit természetesen az orvost okolta az analízis kudarcáért. „Súlyos volt az idegállapot, ami Attilát akkor érte, amikor Rapaport reménytelennek látta Attila kezelését és ezzel a mondattal búcsúzott tőle: „Nem tudok segíteni magán Attila, vegye ezt úgy, mint egy természeti csapást”. Megízlelni, megcsillogtatni a gyógyulás lehetőségét két éven keresztül, majd kijelenteni, hogy reménytelen, ez a megsemmisülés volt. És sehonnan semmi biztatás. Attila akkor beteg lett. Én Babitshoz felmentem, kértem, ne haragudjon Attilára kritikája miatt, utaltasson ki valami összeget, mert Attila tönkremegy. Babits 400 pengőt juttatott el hozzánk, akkor ijesztő volt a lelkiállapota.”⁶⁸

Ezt a stációt viszonylag pontosan datálhatjuk József Attila köszönőlevele révén, amely 1933. március 2-án kelt, s amelyben 300 pengős Baumgarten-segélyért mondott köszönetet Babits Mihálynak.⁶⁹

A kezelés tehát éppen abban az időszakban ért véget, amikor József Attilának a legnagyobb szüksége lett volna racionális iránytűre, lelki támaszra; amikor a világban is minden érthetetlenül összekuszálódott: a hitleri hatalomátvételt követő hetekben, hónapokban. Mozgalmi sorsát ekkor pecsételte meg *Az egységfront körül* című elvi cikkével, amely az *Új Harcos* 1933. májusi számában jelent meg, s a hazai kommunista mozgalom szűklátókörűségét, az elzárkózó szektapolitika stratégiai hibáit bírálta. (A kortársak egy része úgy tudja, hogy a költőt később e cikke miatt zárták ki a pártból.)

⁶⁶ NÉMETH Andor i. m. 471.

⁶⁷ Az 1944-es változatban még – nyilván személyes Rapaport-élménytől is befolyásoltan – más-kepp rajzolta meg ugyanezt a folyamatot. „Az történt, ami előrelátható volt: az évek óta folyó analízis R-rel elsőkélyesedett. R. nem tudta tartani a distanciát, Attila fölébe kerekedett, az analízis folytatásához nélkülözhetetlen feszültség az orvos és a páciens között fellazult.

Attila egyre pontatlanabban járt fel R-hez. R. egyre kevésbé tudta, mit kezdjen vele, végül is megváltak egymástól.

Csak hogy Attilának már olyan szüksége volt az órához kötött kitérülködésre, mint a kábítószerrekapottnak az ujtásra. Gyötörni, marcangolni akarta magát, vagy a felfedező szenvedélye hajszolta még beljebb hatolni öntudatlanának fülledt kamráiba.” (Kiemelés: V. A.) (NÉMETH Andor, *József Attila*, 1944. 165.)

⁶⁸ SZÁNTÓ Judit i. m. 104.

⁶⁹ JAVL, 291.

Pedig az analízis – ami miatt a mozgalomban már jó ideje bizalmatlanul, gyanakodva ítélték meg a személyét, ekkoriban konspirációs jószolgálatot is tett a költőnek a bíróság előtt. A *Lebukott* című versét – amelyet sokszorosítás céljából vitt barátja, dr. Kulcsár István ideg orvos lakására, s amelyet a rendőrség a kommunista diákper gyanúsítottjait keresve, egy házkutatás során megtalált – a kihallgatáskor analízisben diktált, emlékezetből elmondott költői szövegnek vallotta, s az ügyesen kitalált történettel sikerült elterelnie magáról a röplapterjesztés gyanúját.

Elvtársai vegyes érzelmekkel reagálhattak e védekezésre, hiszen Sándor Pál és több más visszaemlékező szerint a mozgalomban attól tartottak, hogy az analitikus kezelés során a szabadon asszociáló költő akaratlanul kifecsegi az életbevágó konspirációs titkokat. Ezzel magyarázták a költő eltávolítását is a mozgalomból. Az indoklás szépséghibája csak az, hogy a kizárás feltételezett időpontjában – sőt, a kommunista diákper első tárgyalásán – József Attila nem járt már analízisre.

A Rapaport dr. és Judit segítségével rekonstruált családi hármast (az analízisben és ott-hon intenzíven földézett apa–anya–gyermek kapcsolata) széthullott a kezelés berekesztése után, s az „apa” újbóli kiválása szétzilálta a „csonka család” amúgy is ingatag harmóniáját. Az önfeledt anya–gyermek játék pótlék-varázsa nem tarthatott sokáig, mert észrevétlenül átalakultak köztük az érzelmi erőviszonyok. „Judit most már szerette volna, ha házasságot kötnek. De most Attila nem akarta, pedig azelőtt annyira kívánta ezt a házasságkötést”⁷⁰ – tudósít erről az időszakról József Jolán. „Sohasem árulta el egy szóval sem, hogy napirenden vannak közöttük az enyhe kocódások és a komoly veszekedések. Mindig a legnagyobb elismeréssel emlegette Judit önfeláldozó erőfeszítéseit és láthatóan szenvedett attól, hogy ő nem tud pénzt keresni.”⁷¹

Ekkorra tehetők Kulcsár István és a Judittal nem rokonszenvező barátok szakítást szorgalmazó akciói. S most már József Attila is megvallotta közeli ismerőseinek: „fél Judittól, aki időnként már gondolataiban, költői munkájában is zavarja, azokba is kezd beavatkozni. Miként mondotta: ezért *nem meri* feleségül venni őt.”⁷²

Az *Óda* című vers létrejöttének körülményei – a szerelmesvers más műzsához íródott – talán már az anya–szerető ellen lázadó költő tudatos vagy tudattalan önállósulási törekvéseire vallanak. Amíg analízisbe járt, a pszichoterápia sikere érdekében valószínűleg neki is köteleznie kellett magát, hogy csak a gyógyulás után viszi dűlőre életfontosságú személyes dilemmáit, hivatásával vagy szerelmi életével kapcsolatos változtatási törekvéseit. 1933 nyarán már nem kötötte ígérete, szabadon rendelkezhetett – ha nem is a sorsával, de – szabad érzelmi „vegyi értékeivel”. És a „szalmaláng” szerelmű költőt bizony nem a nőként alaposan kiismert, elérhető közelségével s szigorú személyiségével kissé már nyomasztó Judit ihlette erre a páratlan, a női testet kívül-belül természetttudományos aprólékossággal fölparcellázó, a szépséget atomjaira bontó, majd újra fölépítő, átlekesítő, pszichoanalitikus szemléletű szerelmi vallomásra, hanem egy idegen szépasszony Lillafüreden. Judit sem anyai, sem élettársi minőségében nem tudta elviselni fia–férje érzelmi föllángolását: 1933 júliusában öngyilkosságot kísérelt meg, s ezen az áron újra magához

⁷⁰ JÓZSEF Jolán i. m. 266.

⁷¹ Uo.

⁷² BÁNYAI László i. m. 198.

láncolta egy időre a kapcsolatból titkon kikivánczoló, „szublimációsan” hűtlenkedőt. „Ha Attilának az volt is a szándéka, hogy szétváljanak, ez a megrázó eset maradásra készítette.

Új életet kezdtek. Felmondották lakásukat és elköltöztek a város szélére, a Korong-utcába”⁷³ – írta krónikájában József Jolán.

Hogy mennyire hiányozhatott ekkor az indulatlevezető analízis, érzékletesen jelzi, hogy az 1933. október 1-jei költözést követően – föltehetően Judit példájától is inspirálva – önmaga és élettársa elleni agresszív támadásokat kísérelt meg. Szántó Judit kéthetes különbséggel két gázkinyitásról, közös öngyilkossági szándékról számolt be naplójában.⁷⁴ Bizalmatlansági rohamok, üldözésszerű kényszerképzetek kínozták már ekkor, a pszichózis kitörése előtt három évvel! Tünetei mind „hangosabbakká” váltak, de ekkor még nemigen tulajdonítottak jelentőséget a költő különbségeinek. A művészek érzékenyek és olykor furcsán viselkednek – ez volt a közvélekedés.⁷⁵

Bizonyára felelősséget érzett volt páciense iránt Rapaport doktor. Erre vall, hogy igyekezett jótanáccsal ellátni a beteg akkor legközelebbi hozzátartozóját. Szántó Judit emlékiratában olvashatjuk: „öngyilkosságom után, amikor Rapaporttal találkoztam, annyit mondott nekem: „Judith, magának azt a szegény gyereket sohasem szabad elhagynia”.”⁷⁶

Föltehetően azonban az orvos sem sejtette 1933 elején, milyen következményekkel jár, ha elengedi a páciense kezét. Jó ösztönére vall, hogy vonakodott a végleges szakítástól, s barátilag váltak el. Emberséges eljárás volt; az egyetlen lehetséges a kortársak szerint is, amely visszatarthatta a költőt a teljes kétségbeeséstől. Rendkívül érzékletes Ignótus Pál, a betegség ellen az utolsó pillanatig elszántan hadakozó jóbarát utólagos helyzetértékelése:

„József Attila öngyilkossága után (...) azt mondta Nagy Lajos:

– Én akkor jöttem rá, hogy örült, amikor elmondta kezdeti tapasztalatait a pszicho-

⁷³ JÓZSEF Jolán i. m. 268.

⁷⁴ SZÁNTÓ Judit i. m. 130–131.

⁷⁵ Ennek a válságos időszaknak állít emléket visszaemlékezésében Németh Andor: „Hogy Attila különös, mások is észreveszik, de megbocsátják neki. Csak Judit tudja, hogy Attila félelmetes. S Attila tudja, hogy Judit ezt tudja. – „Szorong lágyarcú kedvesem, ha ránézek, pedig mosolygok”. Van egy közös titkuk tehát, de a napi gondok elföldelik. Juditnak nincs ideje Attilán töprengeni, de szorong, szorong, mert Attila néha ijesztően viselkedik. Néha felriad álmából. Attila fölébe hajoló arca rántotta fel. Ki tudja, mióta figyelő összeráncolt homlokkal, dühtől vonagló ajakkal, merev, konok tekintettel. – Mit akarsz, Attila? – hebegi. Nem felel. – Mit nézel? Mi van veled?” – támoanyag ki Judit álmából. Attila gonosz kifejezésű arca megvonaglik, sötét tekintete lágyabb lesz. „Semmit. Aludj tovább” – feleli. De Judit nem tud újra elaludni. Némán, csukott szemmel fekszik, vár, figyel. Lopva Attilára sandít. Percek múlva halkán megszólal:

– Miért nem alszol, Attila?

– Nem tudok aludni – feleli. – Gondolkodom. – S virradatig fekszenek egymás mellett szóltalanul.

Néma, vinnyogó sírás ébreszti fel. Attila vánkások közé fúrja fejét, és zokog, ki tudja, miért. Hiába kérleli, csitítja, Attila nem válaszol, csak nyöszörög, és rázza testét a sírás. Máskor meg őt rázza fel Attila.

– Mit akarsz? – kérdi.

– Sírtál álmodban – feleli Attila. – Kit siratsz? Engem vagy magadat?

(...) Nehéz, nehéz Attilával élni.”

(NÉMETH Andor, i. m. 465–466.)

⁷⁶ SZÁNTÓ Judit i. m. 109.

analitikusoknál, akikkel kezelteni szeretne volna magát. „Egyik a másikhoz küld, egyik se mond nekem semmit magamról”, panaszkolta, „szaladgálhatok fűhöz-fához, semelyik sem akar vállalni...” Nem akarták, mert tudták, hogy pszichotikus jelenséggel állnak szemben, amellyel az ő tudományuk tehetetlen, nem pedig neurotikussal... Csodáltam, hogy Attila ismerve a pszichoanalízisnek a maga gyógyhatása határaitól vallott elméletét, erre nem jött rá. Nyilvánvalóan nem akarta látni, amit az eszével tudott; a pszichoanalitikusok pedig – vagy némelyikük – végül úgy látták, ha megpróbálkoznak vele, mégse tehetnek benne nagy kárt, semmiképp sem akkorát, mintha félreállnak és átengedik a keserűségnek.

Nagy Lajos rátapintott – nem csupán József Attila tragédiájának nyitjára, hanem a pszichoanalitikus dilemmájára is. Azt kellett volna-e mondania a páciens önjelöltnek: „Nézze uram, ön örült; elméleti tudásával, mely a téboly kanyarulatain kívül remekül működik, ezt maga is kikövetkeztetheti tüneteiből. Magán mi nem segíthetünk, legfőbb elgázithatjuk egy elmegyógyászhoz”. Igen, elképzelhető, hogy ez lett volna a helyes válasz; kegyetlen, de félremagyarázhatatlan, s lényegében nem különböző attól, amihez néhány esztendő múlva eljutottak, amikor József Attilát patrónus barátjának, Hatvany Bertalannak kívánságára s pszichoanalitikusának, dr. Bak Róbertnek jóváhagyásával elkalauzolom Dr. Benedek László elmegyógyászhoz. Mindenesetre azonban rettenetes kockázatokkal járt volna: azzal, hogy egy nagyjában még épelméjű számba menő s kivételesen tehetséges embert a beszámíthatatlanok közé utalunk.

A másik eljárás – és *mutatis mutandis* ebben minden pszichoanalitikus vagy más érdekelt szakember egyet értett – abból állt, hogy legalább *tüneti kezeléssel* igyekeztek egy nagyszerű, de végzetesen beteg elméjű ember fájdalmait csillapítani. Ma sem tudom, a szárszói tragédia után sem, hogy ennél mi okosabbat süthetett volna ki. Az eljárás részletein, ismétlem, vitatkozhatni; de József Attila páciensül vállalásának egyetlen alternatívája az lett volna, hogy kilöki az utcára és elküldik a pokolba.”⁷⁷

Úgy véljük, Rapaport Samu nemcsak emberiségi, hanem szakmai szempontból is helyesen járt el, amikor megkísérelte a költő kezelését, s – akárcsak később Gyömrői Edit – nem adta páciense tudtára feltételezett diagnózisát. „Ha nem tudunk úrrá lenni azon, hogy ezt vele azonnal és leplezetlenül közöljük, súlyosan megkárosíthatjuk az illetőt: elvesztheti egyensúlyát. Freud „vad analysis”-nek nevezte az ilyen eljárást. – Értelmezni valaki motivációit, megvilágítani „csekélyértékűség-érzéseit” és az annak hátterében álló tudott vagy sejtett vagy már elfelejtett kellemetlen érzéseit, még pszichoterápia kapcsán is csak hosszabb idő után, csak lépésről lépésre lehet”⁷⁸ – állítják a személyiségzavarok kezelésében nagy tapasztalatra szert tett orvosíró-terapeuták.

Rapaport dr. „mentségére” szolgál az is, hogy József Attilát régóta ismerte, s elhatalmasodó idegbetegségre utaló jelekkel az analízis kezdetén még nemigen találkozhatott. Hosszú szenvedésfolyamat vezetett az idegrendszer csődjéhez, így betegének kórossá fajulható személyiségjegyei – amelyeket dr. Bak Róbert patográfiája is megemlít: „a hypochondriás színezetű panaszok, különbségek és gyermekes játékoság, a zárkózottság és túlzott bizalmasság szélsőséges váltakozásai”, továbbá „lappangó agresszivitása”,

⁷⁷IGNOTUS Pál, *József Attila, Szántó Judit és jómagam*, It 1973/4. 1003–1004.

⁷⁸PERTORINI–HORVÁTH i. m. 63–64.

öngyilkossági kísérletei és a korai „megőrüléstől való félelem”⁷⁹ – még nem mutattak a tragédia irányába.

Az analitikusok sem vélekedtek egységesen abban a tekintetben, hogy skizofréniában szenvedő művész számára hasznos vagy ártalmas gyógyító eljárás-e a pszichoanalízis. Dr. Kulcsár István egy 1984-es interjúbán utalt az elmélet fejlődésével párhuzamosan változó szakmai felfogásra. Ő például állítólag azért javasolta az analízis folytatását s ajánlotta új terapeutának Gyömrői Editet, mert meggyőződése volt, hogy erre a költőnek szüksége van. „1940 és 1960 között már bizonyára azt mondtam volna, hogy Attilát nem szabad analizálni, s ma megint azt mondanám Attila esetére, hogy igen, szükséges az analízis.”⁸⁰

Ide kívánczik a perújrafelvételre mindig hajlamos utókor egyik, sajátos antipszichiátriai nézőpontból megalkotott ítélete is, amely szerint a költőt elsősorban a környezete által rásütött stigma betegítette meg – amely zseninek, clownnak, őrültnek egyaránt kijár –, a címkézés bűnébe pedig orvosainak – köztük Rapaport doktornak is – oroszlán-része volt. Bókay Antal, Jádi Ferenc és Stark András így értelmezi-értékeli József Attila és Rapaport Samu kapcsolatát:

„Rapaport, mint kimutattuk, megállapította, hogy szerinte a panaszok, melyekkel a költő őt felkereste, rejtett elmebetegség résztünetei, ezért arra törekedett, hogy konzerválja az eredeti állapotot. Ugyanakkor a kezelés során a költő óhatatlanul arra kényszerült, hogy magán viselje a megállapított ‚neurasténia gravis’ címkét, s a technikából adódóan önmagát tanulmányozza. Elindult a harc, hogy megszabaduljon a tünetektől, és megszabaduljon a címkétől. A *Curriculum vitae*-ben még azt olvashatjuk, hogy ‚váratlan csapások érték’, s ez okozta a panaszokat. Kézenfekvő hát, hogy ha kiheveri a ‚váratlan csapásokat’, és feldolgozza magában a ‚neuraszténiát’ kiváltó élményeket, meggyógyul. Személyes érdek fűzi tehát az ‚analízisben’ való aktív részvételhez, csak hogy becsapták. A Rapaport-kezelés nem tudja felvállalni annak a hatalmas élménytömegnek a feldolgozását, annak a problémahalmaznak a megoldását, mely a panaszok háttérében áll. Ekkor az orvosi címkére egy nagyon súlyos betegség, a skizofrénia neve kerül, aminek a meggyógyítása az orvos számára megoldhatatlan; a társadalmi címkén viszont, melyet a költő is megvall, még csak egy meglehetősen szokványos állapot: ‚idegesség’ áll. Az orvos könyörtelenül megbont valamit, aminek összerakása az ő feladata, de erre csak két lehetőséget kínál. Egyrészt letakarja a betegséget a jelentőségét bagatellizáló címkével, hogy idegesség, másrészt felkínálja az öngyógyítás lehetőségét, megismerteti a költőt a pszichoanalízissel, bevonja könyvei stílusának kiigazításába, sőt bizonyos helyeken tartalmi kiegészítéseket is elfogad betegétől. József Attila azonban érzi, hogy a valóságot megszépítő címke nem takarja el a bajt.”⁸¹

Fölvetődik ezután a kérdés: mi történik vajon, ha a költő intellektuális partnerre talál orvosában, aki képes vállalni „annak a hatalmas élménytömegnek a feldolgozását, annak a problémahalmaznak a megoldását, amely a panaszok háttérében áll”? Akkor

⁷⁹ BAK Róbert dr., *József Attila betegsége*, Szép Szó, 1938. jan.–febr. 21. szám. I. kötet, 1. füzet. 105–115.

⁸⁰ Murányi–Kulcsár interjú, i. h.

⁸¹ BÓKAY–JÁDI–STARK i. m. 158–159.

talán „kikezelik” a neuraszténiát, a költő gyógyultan távozik, s az elmebaj, mint lappangó lehetőség, meg sem fordul az orvos fejében? Föltehetően nem, hiszen József Attila megbetegedését személyes traumák sorozatára vezethetjük vissza, amelyek különös ismertetőjele éppen abban állt, hogy feldolgozhatatlannak bizonyultak a költő számára. Elképzelhető azonban, hogy problémái jellegére érzékenyebb, a nyárspolgári izlés számára szokatlannal, olykor bizarrnak ható képzettársításait nem beteges tünetnek vélő orvos segítségével nem marad úgy magára az orvos–beteg szituációban, mint Rapaport mellett. Tény azonban, hogy a világ legjobb analitikusa sem pótolhatja betege számára a létezésnek értelmet adó életcélt és az állandó kommunikáció lehetőségét biztosító közösséget. József Attila számára pedig 1932-től kezdve ez a két nélkülözhetetlen életfeltétel vált mind elérhetetlenebbé. Hogy ráadásul a véletlen olyan analitikussal hozta össze, aki követett módszeréből fakadó „szűkszavúságával” provokálta megnyilatkozásra betegeit⁸² – újabb szerencsétlen motívumnak látszik. De a megszokott egyoldalú analitikus kommunikáció emléke is hozzájárulhatott 1934 tavaszán a legbensőbb magánpanaszait gyónásszerűen megvallani vágyó József Attila ötletének a megszületéséhez: önanalitikus megfigyeléseit tartalmazó leveleit Rapaport doktornak címezi.

Öngyógyítás – egyoldalú levelezéssel

Az a humánus – vagy Bókayék szerint az orvos szakmai elégtelenségét leplező felelősség-elodázó – gesztus, amely révén Rapaport Samu a költőt pszichoterápiásan úgyszólván kiképezte a saját gyógyítására, valóban megteremtette József Attila számára a betegségbe menekülés lehetőségét. Az elhúzódó, látszat-kezelésbe torkolló analitikus kapcsolat természetes következményének tekinthető az a szenvedélyes érdeklődés, amely József Attilát a lélekelemzéses terápia iránt eltöltötte.

A költő 1934–35-re már meggyőződéses freudista lett, aki minden személyiségzavar és társadalmi betegség gyógyítására monomániásan egyetlen módszert javallt: a pszichoanalízist. Bányai László emlékei szerint ekkoriban „az orvosi kezelés”-hez ... jobban ragaszkodott már Attila, mint a mindennapi betevő falathoz. (...) Lassanként egyetlen mondatot nem lehetett neki mondani, úgyszólván kisujjal nem lehetett érinteni anélkül, hogy tüstént rá ne tért volna vesszőparipájára, nyomban ki ne buggyant volna belőle a szó: analízis. És pillanatok alatt végnélküli fejtegetésekbe tévedt.”⁸³ A meddő vitákat rendszerint „Attila többször megismételt és útravalóként adott komor intése” zárta le: „Menj analízisre!”⁸⁴

Időközben Judittal elhatározzák: nem halogatják tovább a szakítást.⁸⁵ A költő Hód-

⁸² „Kulcsár István ..., aki Rapaportnál volt analízisben, a következőket írja levelében: (...) 'Mintegy ötszáz ízben feküdtem a pamlagán, és nem hiszem, hogy ez alatt többet szólt volna ötven mondatnál.'” (BÓKAY–JÁDI–STARK i. m. 144.)

⁸³ BÁNYAI László i. m. 237–238.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Szántó Judit így elevenítette föl a történetet: „Írtam Etusnak, ne említse levelemet válaszában, de hívja Hódmezővásárhelyre, tudván, hogy egy másik környezet kilendíti halálos magányából. Attilával, anélkül, hogy valami összezördülés vagy valami lett volna köztünk, megállapodtunk, hogy elválnunk. Ezt ő vetette fel, mondván azt, hogy nagyon sajnál engem, de nem tud senkivel együtt élni. 1934 februárjában történt.” (SZÁNTÓ Judit i. m. 104.)

mezővásárhelyre költözik, volt gyámja és Etus nővére családjához. Innen levelezik Szántó Judittal és – egyoldaltól módon: Rapaport Samuval.

1934. május 4-én kelt levelében szemrehányóan írja volt élettársának: „Egy analitikus-sal kecsegtetsz, de nem mondod, hogy kiről van szó.”⁸⁶ Naplójában Szántó Judit fölidézi: Kulcsár István ajánlotta Gyömrői (Glück) Editet, akit Lesznai Annával közösen igyekezett megnyerni az analízis folytatására, „mert ilyen halála előtti idegállapotban volt már akkor is” József Attila.⁸⁷

Lélektanilag alaposan indokolt, hogy éppen ezekben a kritikus napokban érzi szükségét kényszerítő erővel az analízis – jobb híján képzeletbeli – folytatásának. Hús-vér terapeuta helyett be kell érnie Rapaport fantomalakjával. Négy levelet ír két hét leforgása alatt volt orvosának.⁸⁸

„A külvilághoz való viszony tisztázásának igénye fonódik össze e levelekben a gyermekori emlékek föllevenítésével, azaz a múlt állandóan a jelenre vetül bennük”⁸⁹ – jellemzi a levélíró attitűdjét Szőke György. „A külvilághoz való viszony újraformálásának előfeltétele tehát a szülőkhöz való viszony rendezése, azaz a lelki értelemben vett felnőtté válás igénye. Apjához fűződő viszonyának tisztázását látjuk a közvetlenül az *Eszmélet* gondolatvilágába torkolló, azzal egyező sorokat is tartalmazó (*Magad emésztő...*)-ben is. Az anyával kapcsolatos problémák azonban éppen ekkor törnek a felszínre.”⁹⁰

Vajon miért lesz e levelek központi gondolata éppen „a nő”, aki számára bevallottan „relytély”? Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a 'Szántó Judittal való' szakítási szándék mögött az újra „elanyátlanodó” költő intenzív hiányérzetét fedezzük föl. Az életkudarcai miatt nemcsak a világot, hanem önmagát is hibáztató József Attila – miután az analízis révén fokozott ön- és világismeretet remél – kegyetlen őszinteséggel közelít saját emlékeihez.

A május 8-i keltezésű levélben például szeretetvágya kudarcának okát kutatja. „Szinte azt mondhatnám, hogy azért nem tudok szeretni, mert olyat kívánnak tőlem, ami tőlem idegen, mert engem sem akarnak szeretni. Még nem találkoztam nővel, akin éreztem volna, hogy a meleg testét akarja nekem adni, voltaképpen mindig – ezt nem is tudom folytatni, legalább is kiesem a melegségkivánc érzésből ezzel – részleteket akartak, vagy legalább is én éreztem úgy ezt róluk. Mindig csak úgy éreztem, hogy ők akarnak tőlem valamit, hogy meg kell őket koitálni. (...) És ezt a meleg testet nem lehet megszerezni ezt csak kapni lehet, hogy ne mondjam ezt csak ajándékozhatja valaki. Valahogyan úgy

⁸⁶ JAVL, 301.

⁸⁷ SZÁNTÓ Judit i. m. 28.

⁸⁸ A Rapaport doktorhoz címzett leveleket részlegesen zárt anyagként őrzik az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában; szövegük hamarosan – József Attila egyéb pszichoanalitikai jellegű írásaival együtt – egy kis példányszámú könyv lapjain is megjelenik. A feltételezhetően legelsőként írt levélből csak a második oldala maradt fenn. A további három levél keltezési dátuma: 1934. április 28.; május 8.; május 11. Miután az utolsóként megírt levél záró szövegéből kiderül, hogy a különböző időpontokban fogalmazott önvallomásokat egyszerre adta postára a költő orvosának, egyetlen levél részeinek is fölfoghatók. (A levelek katalógusszáma: OSZK Kéziratár, Analekta 11 180/1, 2, 3, 4, (REMOTA!) Nem zárható ki e szöveg alapján az a feltételezés sem, hogy a Rapaportnak címzett levelek egy újrakezdett – s újra abbamaradt – terápiás kapcsolatnak a dokumentumai.

⁸⁹ SZŐKE György, *Az 1934-es stáció, in Költőnk és korunk. Tanulmányok József Attiláról I–III.* Szerk. FENYŐ D. György és GELINCZKY György. i. h. III. kötet, 333.

⁹⁰ SZŐKE György fent i. m. 333–334.

kellene magát adnia a nőnek, hogy ne érezzem külső tárgynak, hogy olyan bizalmas és nyílt lehessen vele szemben, mint magammal. Ezért nem vagyok nyílt és bizalmas magammal, mert nem vagyok magam, mert csak egy nővel volnék magamban – érzésem szerint. Itt a fej dialektikája semmit sem ér, hiába akar a fejem így lenni egésszé és önállóvá, ha érzésem ennek ellentmond, ha érzésem szerint csakis egy meleg női testtel együtt lehetek egész és önálló. Persze, ehhez az kellene, hogy a nőnek ne legyenek gondolatai, hogy a nőnek ne legyen önálló feje, vagy hogy gondolataink legalább egymásra vonatkozóan annyira megfeleljenek egymásnak, hogy a másokban ne kelljen a külön gondolkozó fejet észrevennünk.”⁹¹

Az eszmélkedést ekkoriban mindinkább létformájául választó költő levélírás közben az analitikus szituációban megszokott – szabad asszociációra emlékeztető – gondolkodásmódot követte (elírásait, föltululó ötleteit gondosan számon tartva), s így mintegy ön-analízissé transzformálta az egyoldalú kommunikációt. Aziménti idézet egyúttal a Judit-szerelem végelszámolásának is fölfogható, hiszen noha nincs neven nevezve „elvált felesége” – akinek ezentúl nem József Attiláné, hanem Szántó Gyuláné, majd Szántó Judit névre címezi leveleit –, sejthető, hogy az ő kapcsolatukat temeti e sorokkal a költő. S ez még akkor is érvényes a levélírás pillanatában, ha tudjuk, hogy a négyhónapos különélés után mégiscsak visszatér Vásárhelyről Judithhoz a Korong utcába, amíg csak a Gyömrői-analízis idején – az indulatátviteles képzett szerelem erejétől hajtva – végképp sikerül elrugaskodnia a „testmeleg” szerelemre képtelen, „hideg” Judittól, akiről később is úgy emlékezik meg szabad-ötlet-füzérében, hogy „csak technikai koituszra alkalmas”.⁹²

Nem áll szándékunkban végigelemezni valamennyi – családi intimitásokban is bővelkedő – levelet. Elsősorban azokra a – mindeddig publikálatlan – részletekre próbálunk összpontosítani, amelyek a költő önszemlélete és a Rapaporthoz fűződő kapcsolata szempontjából tanulságosak lehetnek.

A mozgalmi izoláció és a párkapcsolati csőd során elszenvedett kudarcélmények következtében kisebbségi komplexusok hatalmasodtak el a költőben. Az érzelmi zűrzavar gondolati tisztázása során egykori orvosához fűződő baráti, de – egyúttal a komplexustól kissé megzavart –, tisztázatlannak érzett viszonyára is következtethetünk. „Maga mondta, ezt már többször ismétlem és állandóan a fülemben cseng, hogy én szeretem magát. Ha nem volna péniszem, akkor nem is volna baj ezzel. De a mondottak miatt nem tudom, hogy szerethetem-e magát, jóllehet szeretném magát szeretni ~~de~~ (sic!)”⁹³ Bonyolítja a dolgot, hogy nem tudom miért, szükségem van magára. Nem mondhatom, hogy az analízis miatt, mert akkor mindent megoldhatatlanná teszek, t.i. csakis az analízis keretén belül beszélhetek. Vagy éppen ez a baj? Ha ~~de~~ (sic!) volna péniszem, szinte azzal tolnám magát félre anélkül, hogy ezt ellenséges aktusnak érezném. Az ellenállásos érzés alapja a pénisznélküliség érzése.”⁹⁴

⁹¹ A május 8-i keltezésű levélből.

⁹² Vö. JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke, két ülésben*. PIM Kézirattár, J. A. 628.

⁹³ A (sic!) közbevetéssel József Attila szándékosan javítatlanul hagyott helyesírási hibáit és írógépes áthúzásait jelöljük – V. A.

⁹⁴ Az április 28-i keltezésű levélből. – Az ugyanakkor írt levél egy másik részlete segít pontosan behatárolni egy eddig hozzáférhetőlegesen 1932–1934 közé datált pszichoanalitikai szemléletű önvallo-

Az analitikus viszonyban használatos nyelven fogalmazott levél szövege egyebek mellett arra vall, hogy a költő számára élet-halál fontosságú feladat lehetett önmaga családi s „világi” státuszának behatárolása. „Amíg Etust, Jolánt és a mamát nem fogadom el nőnek, addig nem fogadom el magát férfinak. Nem féltékenység, vagy az u.n. apa–fiú harc miattf, (sic!) hanem pusztán ezért. Hiszen ahogy a test kiegészítője számomra a női test, úgy szellemem kiegészítője csakis a másik férfi lehet, akkor is, ha ellentmond nekem, sőt a dialektika értelmében annál inkább. A férfiak mint szellemi ellentétek alkotnak egységet, a férfiak társadalmát, nők és férfiak mint testi ellentétek alkotnak egységet, az emberi fajt. Magát velem egyenrangú férfinak, vagyis szellemileg és akaratilag kiegészítő ellentétémnak csak akkor vehetem, ha testi kiegészítő ellentétémnak elfogadom a mamát, az Etust meg a Jolánt. Ez mind szépen hangzik, de hogy érvényesítsem, annak még megvannak a maga akadályai. (Ennél a kifejezésnél, hogy a maga akadályai, – magára gondoltam, tehát mindkét értelemben veendő.)”⁹⁵

Később ugyanebben a levélben fölidéző egy régebbi analízis során fölvetődött témát, s ez – miután a kezelés konkrét részleteiről mit sem tudunk – kétszeresen érdekes számunkra. „Egyszer azt mondtam, persze csak ötlet volt, de váratlanul jött, hogy szeretném megkoitálni a mamát. Maga akkor ezt a gondolatot leintette és joggal, mert hiszen a mama nem is él!(sic!). Maga azonban nem ezzel az indokolással intett le, hanem valószínűleg azzal a meggondolással, hogy az én talpraállásom szempontjából az ilyen ötlet értelmetlen. Viszont hangsúlyozta, hogy valamilyen perverziót követtem el.⁹⁶ Én nem tudom, hogy maga milyen perverzióra gondol, milyen határozott aktusra és ez zavar. T.i. nem igen van olyan perverzió, amelyet ne csináltam volna, életem különböző szakaszaiban. Viszont ha leintette azt az ötletemet, hogy a mamámat szeretném megkoitálni, ami persze mindenképpen számárság, mert a mama már nem él, akkor a mamával nemileg mai koitusz

---

mást. A „gyermek az anyatestben” gondolatkört boncolgató monológot – ld. *Vallomás*, JAÖM IV. Sajtó alá rendezte: FEHÉR Erzsébet–SZABOLCSI Miklós, Bp. 1967. 22–23. – érdemes összevetni az alábbiakkal: „Egészen bizonyos ugyanolyan tüneteket produkál az, aki gyermekkorában nem látott férfit és fiú gyermek léteire az anyjával él, mintha valóban felvetődött volna az ödipusz helyzet gyermekkorában. Ti. magával a külvilággal szemben ambivalens magatartású a lélek (sic!) mert 1./ ahhoz, hogy jól érezzem magam, szükségem van külvilági tárgyakra, a szükséges tehát jó; 2./ amennyiben szükségem van külvilági tárgyakra, annyiban rájuk vagyok utalva, függök tőlük, rendelkeznek velem, tehát a szükséges az rossz. A gyermek alkot magának tehát egy mithoszt, amelyben fejletlen értelmével elhelyezi az összes szükséges jókat az anya személyében s az összes szükséges rosszakat az apa személyében. A szükségést felbontja jóra és rosszra, a rosszat el akarja kerülni és a jót akarja megszerezni, de minthogy jó és rossz nincsen, csak szükséges, a jóhoz nem képes eljutni. Ezért aztán úgy gondolja, hogy akkor jut el a jóhoz, ha rosszat tesz, illetve akkor tesz rosszat, ha jót akar magának. Ha aztán olyan formát ölt ez a problémaköltő gép, hogy nem hisz másnak, akkor vagy olyan világrendszert kell költenie magának, amely belsejének a kivetítése, vagy egyszerűen meg kell értenie a külvilághoz való viszonyát. Az analízisben ez történik meg.”

⁹⁵ A május 8-i keltezésű levélből.

⁹⁶ A pszichoanalízis elmélete szerint a gyermek az ún. pregenitális életszakaszban (0–5 éves korig) polimorf perverz: belső, biológiai alapú vágyai több testrészére is áttevődnek (orális, anális, uretrális, majd fallikus, illetve klitorális fejlődési fokon át „nagykorúsodik” a szexuális libidó). Az első pubertásig lezajló libidófejlődési fázisban lassan koncentrálódnak a szexuális ingerforrások a genitáliákra. Traumák esetén bizonyos regressziós tünetek léphetnek föl a libidóban. Az analízisben a részösztönök fixációjának folyamatát s esetleges rendellenességeit is igyekeznek fölírni.

akaratomnak teljesen megfelelő gyermeki szexuális akaratom lehetett valamikor. Viszont semmiképpen nem tudok belemenni abba a gondolatba, t.i. semmi támaszpontom nincs rá, hogy a mamával valamilyen perverziót csináltam volna, ha csak nem azt, hogy mint kisgyereket megsoptatott. Ez ugyanis pusztá szó, mert a teste melegének az érzését, amelyre vágyom, ezzel a gondolattal egyáltalában nem sikerül fölébresztenem.”⁹⁷

Hogy József Attilát milyen hosszú távon érvényesülő, monomániás jelleggel foglalkoztatták ugyanazok a gondolatok, azt a Rapaporthoz írt levelekhez hasonlatos – belső öntisztázási vágyból született –, két évvel későbbi önvallomás: a *Szabad-ötletek jegyzéke, két ülésben* témapárhuzamai tanúsítják. A még csak „lappangó agresszivitást” féken tartó szorongás az 1934-es leveleket – minden gondolati túlhajtottságuk, bonyolultságuk ellenére – racionális kordában tartja, s a hangvételben nem is emlékeztetnek a későbbi, rutinos gátlástalansággal áradó 1936-os asszociációsorra. De a két dokumentum élmény-anyaga, szenvedésfedezete vitathatatlanul azonos.

A korai elszakadási traumára visszavezethető beilleszkedési képtelenség akadályozza leginkább felnőtt boldogulását. Miután úgy érzi, hogy élethelyzetének az áldozata, nem hajlandó vállalni gyengesége miatt a felelősséget, inkább áthárítja a világra. „Én a legtermészetesebbnek tartanám, ha a fiú, ha felnőtt, előzőleg az anyjával koitálna és csak később keresne más nőt magának. Mert hogy lehet elképzelni azt, hogy egy nő egy férfival csókolódzó és egyébb (sic!) meghitt testi viszonyban van, sőt volt éveken át, tehát a (sic!) ez a nő a férfit testileg-nemileg fölizgatta, sőt másfél évtizeden át izgatta és akkor a férfi menjen el egy másik nőhöz koitálni, egy olyan nőhöz, akiről (sic) tudja, hogy nem az izgatta föl, tehát nem az kerítette hatalmába az érzékiséghez kapcsolódó elméjét, gondolkodását? (...) *Egy beteg világ rámkényszerít egy vallhatatlan beteges világfölfogást és aztán azt mondja rám, hogy beteg vagyok. Megoldhatatlan helyzetbe kerget és aztán azt mondja, hogy infantilis vagyok, mert nem tudom a saját belső problémámat megoldani.*”⁹⁸ (Kiemelés: V. A.) A „bűntelen bűnös” érzésével rokon áldozattudat motiválja ezúttal a világ elleni lázongásait, amellyel régen oly egynek érezte magát, de amely közben ellenséges nagyhatalomként fölébe nőtt. Előző levelében ezt az érzést a szexuális szimbólumok nyelvezetén így fogalmazta meg: „muszáj egy bizonyos külvilághoz ragaszkodni? *Miért én idomuljak a külvilághoz, idomuljon hozzám a külvilág!* Az ember, amikor cselekszik, ebben az irányban dolgozik, így szelídíti meg az állatokat és szántja föl a földet. Olyan külvilágot kell teremtenem magamnak, amelynek kicsi a vaginája!”⁹⁹ (Kiemelés: V. A.)

A gyerekes dacot olykor öreges sopánkodás váltja föl a világra panaszkodó huszonkilenc éves fiatalember leveleiben. „Maga azt mondja, hogy nem akarok adni, csak kapni akarok, én most is úgy érzem, hogy tőlem mindig csak kapni akartak, de nekem sohasem adtak, mindig csak ígértek és becsaptak. Ezt a becsapottságot nem akarom elviselni, hiszen nem lehet úgy élni (sic!), nem lehet arra berendezkedni, hogy az emberek szava pusztá szó. Így válik az én szavam is pusztá szavá.”¹⁰⁰

Későbbi leveleiben önkorrigáló szándékkal vissza-visszatér előzőleg érintett témákra.

⁹⁷ A május 8-i keltezésű levélből.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Az április 28-i keltezésű levélből.

¹⁰⁰ A május 8-i keltezésű levélből.

„A tegnapi álmmal kapcsolatosan arról szoltam, hogy éppen a nővel nincsen közös szellemi kapcsolatom, csak a férfakkal. Most látom, hogy ez ellenkezőleg van: úgy szellemi, mint testi kapcsolatom csakis a nővel van és éppen amiatt mesterkedem azon, hogy valamilyen kapcsolatot létesítsek magam és a többi férfiak között, hogy teljesen el ne veszítsem a társaságukat. Az, amit maga ellenállásnak nevezett, szintén nem más, mint hatalmas erőfeszítés annak a törekvésemnek az elfojtására, amelyben maga egyáltalában nem lel helyet. Képzeld csak el a szituációt, amelybe kerültem volna, ha kijelentem, hogy maga engem egyáltalában nem érdekel, sem a tudása, sem a teste. Maga még hangsúlyozta is, hogy pedig én szeretem magát. Hátha maga ezt mondja, én nem bánom, az a maga dolga. Én nem is mondom, hogy nem szeretem, de egyáltalában nem érdekel maga és nem érdekel az sem, hogy szeretem-e. Inkább azt mondhatnám, hogybár (sic!) kötelességemnek érzem, vagy éreztem, hogy magát szeressem. Jobb lett volna ezt a szeretetet pénzzel megváltani, de akkor ezzel még nem voltam tisztában.”¹⁰¹

Rapaport föltehető vesszőparipájára, a munka nélkül elfogadott jövedelem jellemző hatásának kérdésére is kitért e levélben. „Maga egyszer azt mondta, hogy valamikor még haragudni fogok Hatványra azért, mert három éven át adott munka nélkül és ellenszolgáltatás nélkül aparázst. Szó sincs róla, hogy ezért én orrolnék rá, de kétségtelenül ez is segít karakterem eltorzulásában. T.i. hiába akarom ezt a törvényt kikerülni, hogy aki ad nekünk, azt szeretni kell, nem tudom. Sem úgy nem tudom, hogy mint magának mondtam egyszer és akkor megkíséreltem, hogy valóban erre az álláspontra helyezkedjem, hogy t.i. nem fogom föl a maga részéről adásnak és szeretetnek azt, amit adott nekem, mert az magára tartozik, magának bizonyára megvan az oka, hogy mért foglalkozik velem ingyenesen. Erre, sajnos, nem vagyok képes. Hogy úgy mondjam, nemcsak ösztönéletem, hanem főként erkölcsi kényemet folytottam (sic!) és tartottam vissza és ma is nagyon nehéz volt érvényesülni engednem. Mert az a bizonyos 'Est', melyről a pszichoanalitikusok (sic) azt mondják, hogy belső kényszer gyanánt jelentkezik, én nem érzem belső kényszernek, belső kényszernek, tehát a szabadságomba kellemetlenül beleavatkozó idegennek azt éppen az adásra irányuló kényszerű érzem. Vagyis úgy áll a dolog, hogy tudatosan nem akarok adni, mert a belülről jövő adási kényszernek nem akarok engedelmeskedni. Ez itt a szabadság kérdése, mert elvileg nem az adás elől zárkózom el, hanem az elől, hogy akár külső, akár belső erők kényszerítsenek arra, hogy adjak. Ezért nem adok úgy, hogy az tudatosan is adásnak fogadtassék el, t.i. nem adok pénzt és nem adok munkát. De amit vágyakozásnak látok, lényegében azért mégis adás, a szeretet így születik meg bennem. Azért szeretek, hogy ne adjak. Szeretetet adok, hogy ne adjak pénzt és munkát, azaz irreálisan adok, mert kényszernek érzem az adást és ebbe a valóságban nem megyek bele. A múltkor már írtam, hogy valóban nem akarok adni, de annál szívesebben ajándékozni.”¹⁰²

Az aktuális érzéseit, álmait analizáló, következtetéseit ad absurdum végiggondoló, szinte szellemi akrobatikát művelő levélíró egy végső gondolatcsavarral – amely majd a Szabad-ötletek jegyzékében újra fölűnik – újrafogalmazza kétségbeesett önszembesülési vágyát, amely a levélírással ösztökélte, s amely az analízist oly életfontosságú szükségletévé

¹⁰¹ A május 11-i keltezésű levélből.

¹⁰² Uo.

tette: „... hazudni jólesik. Régi álmaim mutatják, hogy mindig beakartam (sic!) csapni magát. Tegye-e ezt ezentúl tudatosan? Nem zavarja-e meg az egész analízis menetét, ha tudatosan mondok olyanokat, amik tényként kíváncznak ki belőlem, jöllehet nem tények? Én mindenesetre figyelmeztetem magát erre, mert nem szeretném, hogy ha tudatosan választom ezt a kerülő utat, azzal még jobban elsáncoljam magam az analízis sikeres menete elől. Vagyis be is akarom csapni magát, nem is. Játszunk becsapósdit, – én ezentúl nem kritizálom gondolataimat azzal, hogy mit mondok, az valóságos-e vagy sem. De csak azt mondom, amiről tudom, hogy hazugság, érzésemnek viszont megfelel.

Minden jót! Nem akarom lekésni a postát.

Nem volna jó, ha maga nekem a fontosabb, az érzése szerint fontosabb részek megjelölésével visszaküldené nekem e leveleket? Én nem olvastam át őket, de most hogy sorba szedtem és belepillantottam, hogy a sorrendet megállapítsam, érdekesnek találom őket és olyanok, mintha egy idegen beszélne rólam.”¹⁰³

Mi sem jelzi jobban a költő gyógyulási vágyát, mint a félénk kérdés volt(?) orvosához: mondjon valamit róla, milyennek látja ezt az önmaga számára is idegennek ható önportrét? Semmiképp sem akarta „elsáncolni” magát „az analízis sikeres menete elől” – vagyis a régi és az új, ismeretlen terapeuta számára is szorgalmasan gyűjtötte önmagáról a használható adatokat.

Rapaport doktortól azonban nem kapott választ kínzó kételyeire; a levelezés egyoldalú maradt.

„Szakmai” kapcsolatuk azonban még nem ért véget.

Közzéték és epilógus

Két levél és egy könyv utal újabb munkakapcsolatukra. 1935. december 26-i dátummal az orvos levelezőlapot küld József Attila „költő úrnak”, a következő invitálással: „Szívesen látom este fél 7-kor – Szíves üdvözléssel, a viszontlátásra!”¹⁰⁴

József Attila ekkor már Gyömrői Edit páciense; az orvos–beteg kapcsolat folytatásáról tehát nem lehet szó. Következtetésre alkalmas dokumentum a költő 1936. október 5-én Rapaportnak írt levele, amelyet a József Attila válogatott leveleit sajtó alá rendező Fehér Erzsébet megjegyzése szerint föltehetően nem küldött el a címzettnek.

„Kedves Doktor Úr!

Annak idején abban állapodtunk meg, hogy a rám bízott munka fejében 100.– pengőt fizet nekem. A 100.– pengő helyett azonban Maga nekem, közbejött bosszúságának engedve, P 72.60-at fizetett ki, ebből az összegből természetesen levonva 17 plusz 5, összesen 22 pengő adósság adósságomat. Munkámnak 72.60 P-vel való kiegyenlítésébe és annak idején csak a kényszerhelyzetnek engedve mentem bele. Ezért kérem, hogy a kialakult 100.– pengőből nekem még járó 27.40 P-t nekem küldje meg postafordultával, mert régi jóviszonyunkra emlékezve nagyon sajnálnám, ha követelésemmel peres úton kellene hozzájutnom.

Egyébként szívesen üdvözlöi

József Attila”¹⁰⁵

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ JAVL, 317.

¹⁰⁵ JAVL, 334–335. – Megjegyzendő: a peres eljárással való fenyegetőzés ötlete, mint zsarolási

Noha a levelet kommentáló Fehér Erzsébet szerint nincs rá adat, hogy az 1931-es Rapaport-könyv stilizálásán kívül máskor is igénybe vette-e régi páciense segítségét az orvos, van egy mindennél beszédesebb bizonyíték az újabb munkakapcsolatra: Rapaport Samu 1936 tavaszán megjelent *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság* című biológiai és pszichoanalitikai tanulmánykötete, melynek stílusán s egyes betétein ott érezhetjük József Attila szellemének a nyomát.

Számos részletét idézhetnénk a könyvnek, ahol a költő társszerzői jelenlétére következtethetünk. Ezúttal beérjük az előszó egyik bekezdésének meggyőzőnek látszó tanúságával. „A magyar nyelv az *alvás* és az *álmom* fogalmát sajátos módon keveri. A mindennapi beszéd *álmatlanságának* mondja ami valójában *alvásnélküliség*. Fel kell tételeznünk, hogy ez a fogalom-vegyítés nem a véletlen játéka, hanem a magyar nyelv éppen ezzel juttatja kifejezésre, hogy a nép hihetetlen finom pszichológiai érzékével az *álmot* tekinti az *alvás* lényegének. Az *álmatlan* szót mi is ebben az értelemben használjuk.”¹⁰⁶

A költő szenvedélyes nyelvészkedési hajlamáról a művei tanúsodnak a legékesszólóbban, de a kortársak – köztük második analitikusa: Gyömrői Edit is – gyakran megemlítik. Még a hódmezővásárhelyi, Rapaportnak címzett levelek sorai közé is behatolt egy, a költő verbális fantáziájának szüntelen működését jelző asszociáció: „A család: (sic) család. Ezt a nyelvészetből tudom. Mindig az a nyelv! Meg a történelmi materializmus, ~~na~~ (sic) amely szintén a nyelvészettel kapcsolódik az anya képzetéhez.”¹⁰⁷

Rapaport Samunak nem kellett sokat törnie a fejét, kit kérjen meg újabb könyve olvasmányossá stilizálására. Elégedett lehetett a korábbi együttműködéssel, s az a titkos elégtétele is meglehetett, hogy anyagilag, fontosságtudat szempontjából, sőt a rögeszmés anyakomplexustól való gondolati eltérítés révén jót tesz fiatal barátjával. Bizonyára „álmban” sem jutott eszébe, hogy az általa fölkinált szellemi táplálék fölerősíti a Gyömrői-analízis kulcsproblémájának, a halálöszön tipikus megnyilvánulási formájának: az agresszivitásnak a jelentőségét a költő képzelgéseiben. A versek alapján kimutatható, hogy a tökéletes alvást előidéző eszményi állapot freudi megfelelője: a halál – ez időtől fogva válik uralkodó motívummá a költő gondolatrendszerében.¹⁰⁸

„technika”, nem Rapaporttal, hanem Gyömrői Edittel kapcsolatosan született meg a költőben. A szerelmi vágyakozása elől elzárkózó terapeutánót bosszúvágytól hajtva kuruzslás vádjával akarta meghurcolni a nyilvánosság előtt. Rapaport ellen nem fűtötték ilyen indulatok – csupán pénzre volt szüksége, méghozzá Judit számára –, így a feltételes jövőbe kilátásba helyezett pereskedést föltehetően maga sem gondolta komolyan. Fehér Erzsébet szerint József Attila a levél megírása után döntött úgy, hogy inkább Hirsch Albertnéhez, fiataalkori mecénásához fordul anyagi segítségért.

¹⁰⁶ Dr. RAPAPORT Samu, *Alvás, aluszékonyság, álmatlanság*, Bp. 1936. 4.

¹⁰⁷ József Attila – Rapaport Samunak. Az 1934. május 8-i keltezésű levélből. (Az elírt *család* szó nyilvánvalóan *cselédnek* készült.)

¹⁰⁸ Rapaport újabb könyvének 83. oldalán a következő bekezdés olvasható: „Az anyaméhbeli, születés előtti állapotra való regresszió volna Freud szerint az alvás végső célja. Ez a valóságtól való teljes elfordulás akkor érne el csúcspontját, amikor az alvást nem zavarja semmi, még az álmok sem. Ez azonban olyan eszményi állapot, mely tulajdonképpen sohasem valósul meg, ha csak – miként Freud teszi, a halált nem tekintenek annak.”

Néhány vélt vers-párhuzam:

„Anyám kivert – a küszöbön feküdtem –
magamba bújtam volna, nem lehet –

Íme, egy „ötletadó” bekezdés a több közül: „Azok az erők, amelyek az álmatlanságot elő tudják idézni, többre is képesek és így az öngyilkosok nagy többségének történetében – már amennyire egy ily történet rekonstruálható – az álmatlanságot, mint az öngyilkosság előidézőjét, vagy legalább is megelőzőjét, rendszerint ott találjuk. Közelebb visz e tapasztalat megértéséhez az, ha az alvást egy önkéntes pszichikai suicidiumnak fogjuk fel, mely a valóság elviselhetetlensége folytán áll be és időlegesen kimenti a valóságot nyomása alól az individuumot. Amennyiben a pszichikai suicidium nem áll be, az álmatlanság nem engedi a valóság elől menekülni az embert, s így az a belső üldöző és a külső valóság – kalapács és üllő – közé kerül, s a menekülés egyedüli útja csak a reális suicidium.”¹⁰⁹

Fatális véletlennek vagy Rapaport doktor szakmai rövidlátása bizonyítékának tekintsük-e az újabb könyvstilizálási megbízást? Inkább az első feltételezésre hajlunk, mert noha sok mindent fölhozhatunk a jószándékú, ám kissé fantáziaszegénynek tűnő orvos elmarasztalására, fölényünk csak az utókor helyzeti előnyéből, a történelmi rálátás adományából fakadhat. A kortársi vakság ma is funkcionáló fogalom, s József Attila tragikus sorsát nemcsak Rapaport doktor nem sejtette előre, hanem meghitt baráti, legközelebbi ismerősei sem. Egyvalamit azonban akkor sem tagadhatunk le, ha keveselljük Rapaport doktor aktivitását a betegéhez fűződő kapcsolatban – s ez a jószándék, a tapintatos segíteni akarás, a maga korlátozott lehetőségein belül. Föltehetően ő sem fogta föl József Attila életében, milyen horderejű létproblémák szorításában vergődött betege, amikor anyaemlékein, nőélményein képzelődött-meditált. Utólag tán ő is átértékelte saját eljárását, mint mindenki, aki felelősséget érzett a költő tragikus sorsáért, ha erre – mint oly sok másra – nincs is „adatunk”.

Utószó gyanánt megismételjük megalapozottnak érzett feltételezésünket József Attila betegségének kialakulásával kapcsolatosan. Megkérdőjelezzük Varga Ervin patográfiájának summáját, amely a költő skizofréniáját endogén betegségnek tartja, „ami azt jelenti, hogy függetlenül a testi és a környezeti psychés befolyásoktól, mintegy önmagából keletkezik”¹¹⁰ – miután a betegség kiváltó okát nem lehet megállapítani. A tanul-

alattam kő és üresség fölöttem.
Óh, hogy alhatnék! Nálad zörgetek.”

(Gyermekeké tettél)

„Én fájlalom,
hogy nem felelhetek, ha kérded: él-e.
Mert elfárad bennem a fájdalom,
elalszik, mint a gyermek s én is véle.”

(Majd megöregszel)

„Be vagy a Hét Toronyba zárva,
örülj, ha jut tüzelőfára,
örülj, itt van egy puha párna,
hajtsd le szépen a fejedet.”

(Karóval jöttél)

¹⁰⁹ RAPAPORT Samu i. m. 120–121.

¹¹⁰ VARGA Ervin dr., *Pathográfiái tanulmány József Attiláról*, Ideggyógyászati Szemle, 1966. július. 195–203. I. h. 203.

mány szerzője szerint „nem lehet megjelölni életének azt a mozzanatát, mely ha nem lett volna, vagy másként zajlott volna le, akkor nem betegedett volna meg.”¹¹¹

A magunk részéről hajlunk arra a föltevésre, hogy a számos lehetséges betegségkiváltó negatív élmény közül traumatizáló jelentőséget tulajdonítsunk a moszkvai Sarló és Kalapács 1931 júniusi támadásának, mert a lefasisztázás – akárcsak az öcsödi Pistává keresztelés – éppoly megrendítő–megmagyarázhatatlan esemény volt a társadalmi identitását megtalálni vélt, s abban máris megingatott költő számára. Az élményt az tette mind érzelmileg, mind racionálisan földolgozhatatlanná, hogy azok ütötték rá az osztályellenesség sémáját, akiktől – pár hónappal korábban megjelent *Dönts a tőkét, ne siráncok* című kötete alapján – elismerő gesztusra számított, proletárköltő mivoltának megerősítéséül.

Garai László szerint ez a lelki sérülés még csak karcolás volt a „társadalmi én-azonosság” frissen emelt épületén, s az így keletkezett „első repedést” megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „tényleg, csak egy pillanatra marták ki”¹¹²

Azonban ez a pillanat lehetett a túlzott önigazolási törekvéseknek, az elbizonytalanító kételyeknek és a majd kórossá fajuló üldözöttségérzésnek is az elindítója. Mindez szükségszerűen – vagy ha úgy tetszik: sorsszerűen – vezette a pszichoanalízis iránt addig „egészséges” alapattitűdből érdeklődő költőt a tudatosan vállalt betegszerepbe, majd az öngyógyítás illúziójához.

Betegsége, amely egy részleges hatáskörű pszichoterápiai módszer világmagyarázó elvvé való kiterjesztésében, valóságos érvényességi körének eltúlzásában manifesztálódott, akkor alakult ki, amikor megmagyarázhatatlan konfliktusainak racionális földolgozására képtelennek érezte magát. József Attila érzelmi-értelmi rászorultságában mélyedett el a freudizmusban, s hányatott múltját gondolatban újra élve, annyira magáévá tette a „családi tengelykomplexus” kiváltotta, gyermekkorban rögzült érzelemszisztémák egész életre kiható befolyásának az elméletét, hogy nemcsak életvezetési zavarai, hanem a rajta kívülálló okokból fakadó kudarcok magyarázó elvévé is a pszichoanalízist

¹¹¹ Uo. Véleményünk szerint lehet ilyen mozzanatot találni, talán többet is. A legalapvetőbb, személyiség-egészségét aláásó körülménynek a hároméves korban elszenvedett csapást, az apa távozását követő önérték-megrendülést kell tartanunk; amikor a kitüntetett családi szerepből peremhelyzetbe sodródik; szülei szeme „fényéből”, reménységéből egyik napról a másikra anyja számára nyüggé, problémává válik. Anyja érzelmi eltávolodása, biztonságot adó szeretetének elvesztése lelkileg jobban megviselhette a hároméves fiúcskát, mint a későbbi fizikai megpróbáltatások: az éhezés, az otthon-talanság, a nyomor valamennyi válfaja. Tudománytalan kérdésföltevésnek számít a „mi lett volna, ha” kezdetű meditáció, ezúttal azonban érdemes – éppen pszichológiai ismereteink alapján – végiggondolni azt a variációt: ha József Áron legyőzi magában feleltelen vándorlási késztetéseit, s a családja élén marad, akármilyen rossz apaként is funkcionál, fia számára mindenképpen egészségesebb pszichés fejlődés lehetőségét kínálja. Egy kocsmázó, garázdaságra hajlamos hús-vér apa – azáltal, hogy van, s föl lehet vele venni a küzdelmet – egyértelmű családi szituációt teremt, amely gyermekei számára biztos talajt jelent a tájékozódáshoz. Bizonyára a szabályszerű családi élet nem jelentett volna Józsefék-nél konfliktus-nélküliséget – de konkrét ellenség ellen harcolni mindig reményteljesebb küzdelmet ígér, mint a semmivel, a világhiánnyal hadakozni. Betegség és költészet tehát egy forrásvidékről származik József Attilánál; mindkettőt az elementáris apahiány teljesíti ki – és be.

¹¹² GARAI László, „Kiterítetek úgy is”. *József Attila tragikus paradoxonai*. Világosság. Melléklet az 1986. decemberi számhoz. 14.

avatta. Erre pedig sem a behatárolt alkalmazási körű elmélet, sem a költő kivételes képzetársításokra képes elméje nem volt alkalmas.

Pontosan érzékelteti a pszichoanalitikus világmagyarázatba belebonyolódó, permanens szellemi sakk-matt állapotot egyik, az utolsó években keletkezett verstöredéke: „A kínhoz kötnék kemény kötelek, / be vagyok fonva minden oldalon / és nem lelem a csomót, amelyet / egy rántással meg kéne oldanom. / Én szenvedek, de nem lesz kegyelem, / ha megszabadít, aki egy velem, — / amazon lesz minden fájdalom.”

Szenvedéseit immár a rákötözött kín kései oldozói hordozzák tovább.

Anna Valachi

LA RECONSTRUCTION D'UN RAPPORT PSYCHOANALYTIQUE ENTRE MÉDECIN ET SON MALADE

(Le docteur Samu Rapaport et Attila József)

Dans la poésie de Attila József, on peut très bien poursuivre comment, dans les années qui suivaient la parution de son volume *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*, la vision du monde psychoanalytique avait de plus en plus conquis et gagné la manière de penser du poète marxiste. Le tournant idéologique a été motivé principalement par deux événements parallèles. En juin 1931, les écrivains hongrois de l'émigration de Moscou, dans un communiqué de presse, avaient traité de fasciste le poète communiste, qui considérait cette stigmatisation, comme véritable traumatisme psychique.

A l'époque – à cause des symptômes neurologiques – il suivait déjà depuis un certain temps des traitements psychoanalytiques, ainsi l'analyse gagnait de plus en plus un rôle décisif dans sa vie et dans le système de ses idées.

Les traitements psychanalytiques de Attila József ont été poursuivis par le docteur Samu Rapaport pendant deux ans. Leur rapport n'était en nul sens quotidien. Bien que le médecin – à ce qu'il en dit – ait découvert très tôt le caractère inguérissable de la schizophrénie du poète, il a tout de même entrepris son analyse, il a fait styliser par lui, deux de ses livres, et pour ainsi dire, il l'a instruit, comment traiter soi-même.

Vu leur rapport, nous pouvons gagner une image de ce processus très complexe – et jusqu'à nos jours découvert de façon fragmentaire – qui avait transformé dans une telle mesure la vision du monde et de soi-même de Attila József après 1932, et qui menait – par des stations inaperçues – au développement de sa maladie tragique.

Sóvári Soós Kristóf (1566–1620)

Sóvári Soós Kristófról a szakirodalomban Nemeskürty István és Bencze Imre publikációin kívül csupán futólag találkozhatunk. Nemeskürty István figyelemfelkeltő gondolatokat ír szerzőnk szépírói törekvéseiről. A *16. század utolsó három évtizedének postillairodalmából* című cikkében.¹ Bencze Imre Soós Kristóf életéről közöl adatokat,² másutt korábbi általánosságokat cáfolva Soós teológiai irányát elemzi meggyőzően.³

Dolgozatunkban azt a szellemi hátteret igyekszünk felvázolni, amely némiképp magyarázatul szolgálhat a felvidéki nemes irogató kedvére. Kísérletet teszünk arra, hogy a vasárnapi epistolákat magyarázó postillákat⁴ (a továbbiakban: Postillák, vagy P) és *Az Szent Prophetának ... magyarázatának első részé-t*⁵ (a továbbiakban: Kispőféták, vagy KP) beillesztjük a magyar nyelvű próza fejlődésébe.

A Soós család fennmaradt levéltári irataiban nem találtunk adatot szerzőnk iskolázására, szellemi környezetére: mindezekre csupán utalásokból következtethetünk. Soós Kristóf anyja – miután özvegyesre jutott – meglehetősen komoly összeget említ, amelyet gyermekei fölnevelésére kiadott.⁶ Adósságainak törlesztéseként birtokainak jelentős részét kénytelen árendába adni ternyei és keszthelyi Bornemisza György deáknak, akinek a lányát később fia, Kristóf feleségül vette. (Sajnos nem tudjuk, hogy miben állt apósa deák volta.)

Soós Kristóf rokonságában – ugyancsak záloglevelekből, birtokiratokból származó adatok alapján – feltűnik a Bocskay, Kendy, Keczer, Kapy, Darholcz, Máriássy család. Olyan felsőmagyarországi urak nevei, akik a Felföld szellemi életének, így a vallási viszonyoknak alakulására is nagy befolyással voltak. Legtöbbjükhez Soós Kristóft rokonsági kötelék fűzte. További személyes ismerőseit tehát ezektől a családoktól kiindulva keressük.

A családtörténeti adatok bogoztatásánál rögtön a Máriássy névre kell odafigyelnünk. Nemcsak a nagyszülők rokonsága miatt – s nem is csak azért, mert Máriássy Pál volt az, aki Soós Kristóf apai örökségét árendába vette – hanem Bornemisza Péter személyéért. Ismert a közte és Máriássy Pál közti jó kapcsolat,⁷ s így nem véletlen, hogy a prédikátor-szerző halála után Máriássy Pál az, aki a Bornemisza könyvek elosztásában segítkezik. Az ő révén vásárolta meg 1589. október 31-én Soós Kristóf a hagyatékából Bornemisza ötkötetes prédikációit⁸ hat forintért. A fenti tények ismeretében

¹ *In*, It 1957, 453–466.

² BENCZE Imre, *Sóvári Soós Kristóf*, in MKsz 1971. 194–196. Uő, *Sóvári Soós Kristóf irodalmi ambíciói*, in ItK 1981. 181–183.

³ BENCZE Imre, *Sóvári Soós Kristóf teológiai iránya*, in Lelkipásztor, 1978, 415–421.

⁴ *Postilla, azaz epistoláknak, melyek eztendő által minden vasárnap és főfő Innepeken, az Keresztének gyülekezetiiben szoktanak olvasatni, Praedikációk szerint rövid magyarázatia*. Bártfa, 1598. Klöz. Részletes leírása: RMNY 828.

⁵ *Az Szent Prophetáknak (kik számszerint tizenketten vadnak és az ő rövid tanításokra nézve Minoresnek szoktanak nevezeteni) Praedikációk szerint való magyarázatának első része*. Bártfa, 1601. Klöz. eírása: RMNY 873.

⁶ Az 1580-ból származó levél a gyermekek fölnevelési költségeként 2000 magyar forintot említ.

OL, P 608, Soós család lt. 1580/8.

⁷ SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter, 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*. Sopron–Bp.–Győr, 1939, passim.

⁸ Bencze Imre szerint Bornemisza Péter Postillájának csupán az ötödik kötetét vásárolta meg Soós Kristóf (3. sz. jegyzet).

nem tartjuk kizártnak, hogy szerzőnk személyesen is találkozhatott Bornemiszával, hisz annak halálakor már tizenhét éves volt.

Bornemiszta hatását Soós Kristóf írásaiban konkrétan kimutatni nem sikerült, de a fent említett könyveket, ha korábban nem, ekkor minden bizonnyal elolvasta, mintegy magyar nyelven is példát kapva a műfaj lehetőségeiről. Mesélő kedve, jó előadásmódja, marginális megjegyzéseinek sokszínűsége stb. Bornemiszát juttatja eszünkbe, hiszen az előtte megjelent prédikációs kötetekben sehol nem találkozunk ekkora „szabadsággal”. Szolgái másolásról azonban szó sem lehet, márcsak azért sem, mivel Bornemiszta az epistola rövid magyarázata után evangéliumi szöveget is ad, s ő nem az epistolát magyarázza – ahogy Soós Kristóf teszi –, hanem az evangéliumra építi prédikációját.

A szóban forgó és Soós Kristófra vonatkozó szövegrész így hangzik:

„Anno Domini 1589. Veöttem ky az általaghokból 31. octóbris három bokor keonywet és eggiét ewmagát negied rezt, azaz 16 keonywet. Az egyik bokrot, az eot réz postilla keonywet witte el plebanos uram Pilcius uram, kit kewld Sós Christófnak, kiért kel adni fl. 6.”⁹

A könyvvásárlási adatok számai azonban nemcsak Bornemiszához vezetnek minket, hanem Pilcius Gáspárhoz is, aki az eladáskor közvetít. Kapcsolatukkal máris olyan nevekkkel kell bővítenünk a kört, akiknek személyes vagy távolabbi ismerete jogosan föltételezhető. Gondolunk itt például Pilcius Gáspár, Ambrosius Lám Sebestyén és Wagner Márton, Faber Tamás, Sculteti Severin stb. személyére és a köztük lezajló vitára, vitákra. Az összekötő kapocs ebben az esetben nemcsak Pilcius Gáspár, hanem az a kiemelkedő egyházi hivatal is, melyet az öt szabad királyi város espereseként Wágner Márton és Sculteti Severin betöltött. Magasabb egyházi előjáróit ugyanis még a kevésbé érdeklődő hívőnek is illet ismernie, hát még olyannak, aki maga is állásfoglalásra készül! Nem beszélve arról a tényről, hogy csaknem valamennyi Eperjesen és környékén – vagyis Soós közelében – élő lelkész maga is íróember. Ha végignézzük Soós Kristóf eszmélkedésétől, az 1580-as évektől az 1600-as évekig Bártfán kiadott művek szerzőit, csupa olyan névvel találkozunk, akik ugyanúgy megfordultak, egymással találkozhattak a bártfai nyomdában, mintahogy Soós Kristóf ellenőrizte egy-kétszer könyvének kiadását: Sautter Sámuel lelkész, Belsius János eperjesi iskolamester, Gera Konrád rektor stb. Sokat közülük a nagyőri iskolával való kapcsolat számai is azonos ismeretségi körbe fűzhetek, pl.: Láni Illést, Grawer Albertet, Erhard Miklóst, Kreuzer Györgyöt, Malus Pált, Mihalyko Jánost stb. E csaknem bizonyosnak tűnő föltételezést olyan adatok sora is alátámasztja, mint például az 1597 novemberében Lőcsén tartott zsinaton jelenlévők fennmaradt jegyzéke. A zsinat az öt felsőmagyarországi szabad királyi város evangélikus egyházainak a kálvinistákkal vitatott hittételeit tárgyalta, s nyilvánvaló, hogy az itt megjelentek – pl. Sculteti Szeverin, Mihalyko János, Hebsacher Ezekiel, Stöckel Lénárd, Bocatius János stb. – nem néma szemlélői voltak a vitáknak.¹⁰

Az érintkezési pontok feltérképezésénél érdemes Bocatius János, Tolnai Balog János, Fabusch György tevékenységénél is fogódzókot keresni. Mindhármán írtak méltató verset szerzőnk kötetibe.

Bocatius János verseinek címzettjei közt föltűnnek a fentebb már említett nevek és újak is: Stansith Horváth Gergely, Sculteti Severin, Mihalyko János, Mokoschinus Lénárt, Sautter Sámuel, Keczer András, Forgách Zsigmond, Darholcz Kristóf, Schwendi Lázár, Dersffy Ferenc, Máriássy Ferenc és Zsigmond stb., hogy csak a Sáros megyei környéket említsük.

Bocatius névsorát nézegetve városi polgárokon akad meg szemünk, mintegy jelezve ezzel azt a művelt réteget, amely a nemességén, az egyházi hivatalt viselőkön kívül jelen volt a XVI–XVII. század fordulóján e tájék szellemi életében.

A Postillában *De enarrationibus in epistolas dominicales a ... Christophoro Soós editas, ad pium lectorem* címmel J[ohannes] B[alogus] R[evistensis] aláírással és *In postillam ... Christophori Soós* címmel Johannes Bocatius – ekkor még eperjesi rektor – verse olvasható.¹¹ Bocatius és Balog János élénk irodalmi kapcsolatban állottak egymással. Természetesnek tűnik, hogy a környéken tekintélyes Soós családot – amely szívesen állt adományait az egyház ügye mellé – ismerik, s talán közelebbi kapcsolatuk miatt, talán tiszteletből vagy szokásból, verseikkel is hangot adtak ennek. (Bocatius ver-

⁹ IVÁNYI Béla, *Adattár*, in MKsz 1932–34, 39.

¹⁰ A résztvevők névsorát (az RMNY I. 853. sz. nyomtatványból) közli FABÓ András, *Monumenta Evang. Aug. Conf. in Hungaria hist.* IV. Pest, 1873. 409–410.

¹¹ Ez a vers megjelent Bocatius 1599-ben kiadott *Hungaridos libri poematum V.* gyűjteményében is. (RMNY 846/129.)

set írt Soós Kristóf édesanyjának, Eödönffy Orsolyának temetésére és Soós Kristóf nagybátyjához, Soós Alberthez is.¹²

A *szent prófétáknak* ... első részében ugyancsak két költemény dicséri a szerzőt: Tolnai Balog Jánosé és Georg Fabusché. Ez utóbbi „költő” orvos volt. Foglalkozását éppen Bocatius egyik verséből tudjuk meg, ahol leírja, hogy Georg Fabusch orvosdoktor gyógyítja az eperjesi lelkész, Ezechiel Hebsaccert.¹³

Hogy kerülhetett Georg Fabusch verse Soós Kristóf kötetébe? Majdnem bizonyos Soós Kristóf lapszéli megjegyzéséből: „Ez praedicatio vtán, rettenetes betegség köuetteket vala rám” (KP: 769), hogy 1594 táján őt is kezelte.

Tolnai Balog: János e kötetbe írt versénél szintén tanulságos egy pillanatra megállunk. Így kezdődik:

„Rides carpis adhuc, tonasque Mome?
Quin legis? melius facis, vel edis?
Nil de Dauide, Mose, Salamone,
Nil nunc de Sadaelle, de Balassa,
Turba nilque recentiore dicam ...”

És folytatódik: nem, most minderről nem esik szó, hiszen nevük úgys fennmarad, hanem Soós Kristóf munkáját dicséri a szerző.

Ezen vesszorok kis adalékul szolgálnak arra, hogy az az „irodalomra” érzékeny réteg, melynek Tolnai Balog János, Bocatius János, Soós Kristóf stb. tagjai voltak, nagyra tartotta Balassit. Arra, hogy Tolnai Balog szerette az említett költőt, az is bizonyíték, hogy a Balassi fivérek (Bálint és Ferenc) halálára gyászverset írt, mely épp 1599-ben és épp Bártfán jelent meg.¹⁴ A most idézett sorokban: bibliai személyek, egy református genfi teológus – Sadaella – társaságában utal Balassi nevére. Most nem őket dicséri, sőt nem is az újabkori csoportosulást, a „turba recentior”-t! Klaniczay Tibor Rimay János leveleiből kimutatta, hogy az önmagukat „Pallas magyar ivadécai”-nak nevező Balassikövetők az 1590-es évek elején összejöveteleket tartottak Sáros vármegyei udvarházaikban, Darholcz Kristóf és tudós udvari papja, Tolnai Balog János, Bocatius János, Péchy Simon, Forgách Mihály, Balassi Bálint stb. részvételével.¹⁵ Találkozósaikon sok szó eshetett az anyanyelv kiműveléséről, miként a reneszánsz kori akadémiákon ez szokás volt. Erre Rimay Darholczhoz írt levele¹⁶ is utal, melyet éppen a Balassi-fivéreket dicsőítő verséhez csatolt, s az elhunyt Balassi Bálint helyébe – ha nem udvariassági frázis a levélben – Darholczot helyezi, aki a Sáros vármegyei Fintán élt, Eperjestől mindössze néhány órányira. Vezetésével – Rimay szerint – a „Pallas ivadékok” Balassi dicsőségének örök emlékezetre méltó örökösei lesznek.”

Rimay Justus Lipsiushoz írt levelében e csoportosulást „nostra turba”-nak nevezte 1592-ben.¹⁷ A Rimay jó barátjának,¹⁸ Tolnai Balog Jánosnak Soós Kristófhöz írt versében szereplő „turba recentior”-t csak akkor érthette meg a címzett, ha nemcsak Balassi személyének jelentőségével volt tisztában, hanem „Pallas magyar ivadécai”-ával is. Hogy milyen kapcsolatok fűzték őt e társasághoz, nem tudjuk. Írói öntudatának kialakulásában és műveinek elkészítésében bizonyosan jelentős szerepet játszott e humanista kör, melynek létezésére Tolnai Balog általunk idézett verse is adalék.

Ugyancsak a Kispróféták kapcsán kell megemlítenünk Bencze Imre és az RMNY szerkesztőinek azon feltételezését,¹⁹ hogy a kötet Qq6 levelén – mely ma már minden hozzáférhető példányból

¹² RMNY I. 846/307. és 846/308.

¹³ RMNY I. 846/331.

¹⁴ RMNY I. 759.

¹⁵ KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadécai*, Bp. 1985. 29.

¹⁶ Kritikai szövegkiadás és magyar fordítása: PIRNÁT Antal, *Rimay epicédiumának latin kíséző szövegei*, in ItK 1966, 198–203.

¹⁷ KLANICZAY, i. m. (15. sz. jegyzet) 28.

¹⁸ Így nevezte őt Rimay a Darholczhoz írt levelének végén.

¹⁹ BENCZE, i. m. (MKsz 1971, 194–196) és RMNY I. 873.

hiányzik – az a Bocatius-vers volt olvasható, melyben a költő Soós Kristóf e művét dicséri.²⁰ A kötet végén Tolnai Balog János verse után szereplő „EIVS” őrszó azonban arra utal, hogy a Qq6 levél után Tolnai Balog egy másik versével kezdődött.

A Soós család levéltárából előkerült 1600-as évet viselő könyvkölcsönző levél másolata – melyet Bencze Imre közölt 1981-ben²¹ – a szepesi káptalan tanult papjaival való kapcsolatát jelzi. A könyvkölcsönző-levél²² alapján ugyancsak elmondhatjuk: tanult ember volt, aki az alábbi művekért biztosítékként száz magyar forintot letett. Az öt kölcsönzött könyv (Bencze olvasatát helyesbítve):

1. Homiliarius Doctorum super Evangelia et epistolas per totum annum
2. Commentarius super Librum Esdre usque ad Ecclesiasticum Esdre
3. Prologus in Bibliam usque Librum Paralipomenon
4. Homilie hoc est Conciones populares Ecclesiae Doctorum. Hieronymi, Ambrosii etc.
5. B. Augustini Meditationes

Ismeretségi körébe részben kegyúri hatalmánál fogva, részben katolikus felesége révén és nem utolsósorban tájékozódni akarása miatt, katolikus emberek is tartoztak – úgy sejtjük, inkább a papság köréből.

A XVI. század végén Bártfán megjelentetett művek szerzői közt akadunk Póli Istvánnak, Miskolczi Csulyak István nagybátyjának nevére. Póli Sóváron fordította 1593-ban magyarra latinról a *Historia az Iovenianus nevű római császárnak ... föl fuvalkodasáról*... történetet.²³ Akár a falu lelkésze volt, akár maga is birtokos nemes, a két ember minden bizonnyal ismerte egymást. De még az is megtörténhetett, hogy Miskolczi Csulyak István – mint ő maga meséli életrajzában – 1595-ben, mikor nagybátyjánál töltötte a nyarat a Sóvár melletti Eniszkén, s az igyekezett patrónust szerezni rokona számára, találkozott a postillákat már javában író nemessel.²⁴

A kölcsönkérő okmányok mellett 1609-ből egy adománylevél arról tudósít, hogy Ceglédi István prédikátor kérésére kőházat enged át templomul, annak gyülekezetének.²⁵ E levél a kiskövesdi lelkész-szel való – bizonyára jó – kapcsolatra vet fényt. Talán az ő fia az 1620-ban született Ceglédi István.

Szenci Molnár Albert 1615-ben kiskövesdi birtokán meglátogatta, s e látogatást naplójában megemlíti.²⁶ Sajnos a napló szűkszavú adataiból a látogatás érdemi részére nem tudunk következtetni.

Korántsem teljes felsorolásunkkal – zempléncövesdi tartózkodásáról ugyanis semmi lényeges adatunk nincs (1604 után már valószínű itt tartózkodott) – csupán jelezni kívántuk azt a szellemi légkört, amely ösztönzőleg hathatott az íráshoz kedvet érző emberre, aki világi nemes létére prédikációk írásába fogott.

Miért postillákat választott műfajul? És ha már azt választotta, miért épp az epistolákat és nem az evangéliumi perikópákat magyarázta? Vagy miért fogott a kispóféták értelmezéséhez?

Ha áttekintjük e századvég prózájának műfaji lehetőségeit, választhatta volna a főurak irodalmi tevékenységéből a politikai célú írásokat, mint például Kovacsóczy Farkas,²⁷ Gyulai Pál,²⁸ Pellérdi

²⁰ RMNY 846/144.

²¹ BENCZE, i. m. (2. sz. jegyzet)

²² A Bencze által használt Országos Levéltár-beli példány külszetén a következő felirat olvasható: „Par Litere hogi Soos Christoph Apam miczoda keönyweket hozot az Zepesi Captalanba.” – A lőcsei levéltárban őrzött, Soós Kristóf által aláírt példány másolatát Lancsák Gabriella bocsátotta rendelkezésünkre. (Sk Kr. 1. Fasc. 2. Polit. – Misc. nr. 29.)

²³ RMNY I. 777.

²⁴ RMKT XVII/2. 286–287.

²⁵ OL, P 608, Soós család lt. 1609.

²⁶ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898, 66.

²⁷ RMNY I. 545.

²⁸ RMNY I. 491.

Péter²⁹ stb. Szerzőnk megnyilvánulásából úgy tűnik, ő maga sem volt katonáskodó ember, jóllehet nagybátyjainak törökellenes hadviselése példaként állt előtte.

Bár a természettudomány iránti érdeklődésére találhatunk példákat, valószínű, hogy alaposabb – ilyen jellegű – képzettség hiányában eszébe sem jutott tudományos kérdésekről elmélkedni, mint tette például Frankovics Gergely.³⁰

Talán leginkább megfelelt volna számára a meditáló jellegű önkifejezés, de az egyéni érzéseket tartalmazó írásokat nem volt még szokás nyilvánosság elé vinni, ezért is maradtak kéziratban a szubjektív hangvételű könyörgések, elmélkedések stb., mint például Ecsedi Báthory István meditációi.³¹

Márpedig ő nyomtatásra szánta írását, közönségnek, mely közönség igénye az imádságoskönyvek, a prédikációkon keresztül a szentírásmagyarázatok stb. és esetenként a verses históriák felé fordult. Az egyéni érzések, gondolatok viszonylagos kifejezési szabadságát kínálta a postilla, melynek jelentős magyar nyelvű (Bornemisza Péter, Kulcsár György, Beythe István) és nagyon gazdag latin és német nyelvű irodalma volt. Meglehet, Soós Kristóf bátorítást is kapott, talán épp az egyháziak részéről – bár erre utalást nem találtunk – az ilyen irányú próbálkozashoz. Írói ambícióinak kiélésére ott lett volna még a hitvita, de mint világi, s nem a leggazdagabbak közé tartozó személy kompetensen nem foglalkozhatott volna állást. Ebből is adódhat, hogy postillái nagymértékben eltérnek a kortárs, papok által írt postilláktól. Másrészt, ha megfigyeljük a hitvitákat, nem papi személyek csak ritkán foglaltak állást úgy, hogy megjelentessék saját írásukat. Stansith Horváth Gergely ritka kivétel, ám az ő teológiai képzettsége is kivételes. Felkészültsége mellett vagyoni helyzete tette lehetővé számára, hogy intenzíven a tudományokkal foglalkozzon, iskolát alapíthasson, s ott maga tanítson és műveit nyomtatásban közreadhassa. Az összehasonlítások nem felejtkezhetünk el a két szerző alkati különbségéről sem. Talán ez a magyarázata annak, hogy Soós Kristóf nevével egy hitvitában sem találkozunk.

Maga Soós Kristóf a kor szokása szerint így fogalmazza meg írásának indítékát:³²

1. Isteni sugallat, 2. „... ez mi nemzetünket is az ióban építhetném, ezt nála keduesse tehetném, az gonoszban fogyathatnám”, 3. „... ez könyvnek Magyar nyeluen ualo szüksége, mert noha ... nagy sok drága és szent könyvek vadnak immár az mi nyeluünkönis, (noha egyébképpen igen meg nyomorodot nemzetek vagyunk) de még ez az könyu és írás ilylen niluán és bőségesen nem vólt az mi nyeluünkön, nem vólt mi közöttünk, mert noha Deák nyeluen és egyéb nyeluekenis netalám vadnak az könyvek, de csak azok vehetik azoknak haznát, kik vgyan azon nyelueken értenek, azokat az nyelueket tanúlták.

Miért hogy peniglen mi közöttünk Magyarok között, ritka az ió Deák, ritka az az ember, az ki egy néhány nyeluen értene, azon vgyekeztem, hog' ez szent könyveknek értelmire és tanulására ez ilylen együgyüeknekis szolgállyak. De bizonyára az ki vgyan valóban oluassa (noha az nyomtatásban vadnak helyel helyel fogyatkozások, mert magam ielen nem lehettem, oztan az typographusnakis más tisztességes hiutatllya léuén, nem mindenkoron érkezet, az könyunek nyomtatására vigyázni), de ez fogyatkozások türhetők az deákis haznát veheti, azis tanulhat, azis épülhet általa.

Nem kel azért senkinek meg vtálni ezt az könyuet, azért hogy Magyar nyeluen vgyon, sőt ...

De bizonyára iól tudom, hogy miképpen ez előt való írásimis szükségesek és hasznosok vóltanak, és az igen Isten szerető hüeknek keduesekis vóltanak, de nem mindeneknek tettet: azonképpen ezis, azoknak, kik irigyek, és ezt nem czelekedhetik, noha nálamnál az deák nyelvhez többet értenek (sem diczérem sem szidalmazom magamot) keduetlenek, és az mint szokások ez féle nagy nyelüeknek, hiutalom küüöl való dolognak mondgyák (kiknek meg feleltem az Postillának praefacioiában) ...

De ez féle irigy emberek nem annira ártanak énnékem ...”

Előszavaiból egyebek is kiderülnek: Soós Kristóf öntudatos, büszkén nyugtázta, hogy munkájának „hire vgyon az emberek között”. Az írásért tud áldozatot vállalni: „... iól tudták sokan az én munkámot, de vay ki keuesen taláttattanak, az kik engemet ebben, az Istentől nékiek vdeig engedtetet iauakból meg segitettenek vólna: sőt nagyob rézre apródonkint és csak czepegue (hogy így szólak)

²⁹ RMNYI. 785.

³⁰ RMNYI. 617.

³¹ Ecsedi Báthory István meditációi. Sajtó alá rendezte ERDEI Klára, KEVEHÁZI Katalin. Bp. – Szeged, 1984. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 8.)

³² Az alábbi idézetek a két, nyomtatásban is megjelent művek általa írt előszavaiból valók.

magam költségéül készült meg.” Önmagát tárgyilagosan értékeli: „sem dicziem sem szidalmazom magamot”. Magabiztosan ismeri fel az írás jelentőségét: „... ezt nagy jó végre, minden embereknek haznokra czeleködtem, mind azon által jól tudom én, hogy sok irigye és kárhoztatóia leszen ez egyvgyü munkámnak: kik tuduán állapotomat, életemnek rendit, és magam viselését, külső világi ember léuén (a'mint szoktanak szóllani) nem én tiztemhöz, nem én rendemhöz illendő és méltó czeleködnetnek aránzáék és itélik lenni...”

Szerzőnk, prédikációinak felépítésekor a hagyományt követi. Ám a Postillák és a Kispróféták forrásainak vizsgálatakor felvetődött a kérdés: Vajon a bibliai szövegek magyar változatát valakitől idézi, vagy maga készítette a fordítást?

A Kispróféták esetében egyszerűbb volt a vizsgálat, ugyanis végig a Vizsolyi Bibliára támaszkodott a textusok idézésekor. A vasárnapokra rendelt epistolák esetében:

1. Az adventtől Húshagyó vasárnapig terjedő időszak szentírási textusainak fordítása megegyezik Bornemisziával.
2. Bőjt első vasárnapjától végig egyezik a szövegfordítás a kolozsvári- és detrekői perikópáskönyvvel.³³ Soós Kristóf a detrekői kiadást használta, ugyanis annak néhol téves jelölését is átvette.³⁴
3. Ahol egyik fordítással sem egyezik, ott – kettő kivételével: Zsolt 68,19; Iz 1,16–20 – a Vizsolyi Bibliával azonos (öt esetben).

A Biblián kívül idézeteinek, hivatkozásainak bőséges tárházát kapjuk, melyeknek kimerítő felsorolása helyett most csupán példákat hozunk. Tanulságosnak látjuk viszont, ha e hivatkozások értékét Soós Kristóffal mondatjuk el.

A Biblia után az egyházatyákat idézi legtöbbször, de velük kapcsolatban óvatosságra is int: „Engedgyék, kérem, bírál az szent írást, ne az Doctorokat. Meg böczültessenek ezekis az ő íráskokban, de vgy ha az mérő tzerina és linea küüül nem sétálnak.” (KP: 136)

Valóságos szentenciagyűjteményt lehetne összeállítani az általa használt bölcs gondolatokból, mégis ez a véleménye: „Íó az ő rendökben az pogány Bölczeknek íráskokatis elő hozni, a'mint S. Pális czeleködöt, de tellyességgel hól mi pogány Bölczeknek sententiáiocokk vdőt mulatni, rút és iszonyu véle az praedikatio ... Mert külömb az Grammatica, külömb az Istennek könyue az Biblia.” (P: 141)

Máshol erre figyelmeztet a lapszél: „Nem io Papnak fabulát predikálni.” (P: 138) Mellette a szöveg: „Meg lássátok hogy valaki tüteket meg ne fosszon pogány böjczelködésnek és heában való czalárdkodásnak tudományának általa ... ne ves gondolatoddalis számot, midőn az Wrnak az ő igeiének zendületit halled az Tanítónak szaiából, mert nem álmod beszél vgyan, nem valami Aesopus fabuláit tractállyá.” (P: 138–139) Ki gondolná ezek után, hogy mennyi ízzel meséli el a szép pogány históriát, Aesopus fabuláját és más történeteket ő maga, a prédikációiban! Vergilius Trója pusztulásáról írt történetéről ezt mondja: „... mint erről Virgilius szépen ír.” (P: 366) Sőt szépnek nevezi Bonfinit és a „sok szép Magyar Chronikákat és históriákat” (P: 234) is.

Miért e kettősség? Csak ezért, hogy olvasottságát bizonyítsa? Meglehet ez is. De túl azon, hogy a hasznosság elvét tartja válogatásánál fő követelménynek, a szépség, az „álmod beszél”-ő művek létjogosultságát is elismeri. Ám csak a válogatni tudók és a mértékletességet követők kezébe szánja mindezeket. Az egyensúly eltévesztését a világi és a vallási jellegű alkotások között megbocsáthatatlannak tartaná szerzőnk. Azt azonban megegyezően hangsúlyoznunk kell, hogy az „ez világi külömb külömb féle kedues dolgok”-at megbecsülte, értékelt, a prédikáció műfajának elvárása szerinti bizonyos fenntartással: „nemellyek czodállják az szépséget: nemellyek inkább az gazdagságot: nemellyek az nagy bölczességet, sőt mint ezeknek fölötte nemellyek az erősséget. Az szépségért az pogány históriák diczerik Venust, akit szerelmennek Isten aszszonyának mondanak: az gazdagságért Dariust, Cyrust: az nagy bölczességért Salamont: az erőért Hectort, Achillest, és többeket.” Ám ezek „ez világi külömb féle kedues dolgok, tudni illik, el múlandók, és az emberuel együt el enyészendők, de oly ki örökké meg marad: Ez penig az Euangéliomnak gyönyörűséges tudománya ...” (P: 478)

³³ RMNY I. 486.

³⁴ (RMNY I. 91, OSZK évk. 1959) PL Szentháromság utáni 15. vasárnap pontatlan textus jelölését.

Az erkölcsi-morális kérdések fejtegetéséhez megalapozott világi- és egyházi irodalom ismeretében fog hozzá. Tudatosságáról nemcsak az általa használt források áttekintésekor kaphatunk bizonyosságot, hanem prédikációinak olvasásakor is.

Az egyházatyák (Augustinus, Ambrosius, Hieronymus, Tertullianus, Isidorus stb.), a középkori szentírásmagyarázók (Theophylactus, Euthimius Zigabenus stb.) mellett természetesen a protestáns teológusok, kortárs szerzők munkáira is támaszkodott (Luther Márton, Johann Wigand, Rudolf Walther, Conrad Pellicanus, Emanuel Tremellius, Philipp Melancton, Sebastian Münster stb.).

Az antik szerzők közül leggyakrabban Senecát, Cicerót, az idősebb Pliniust, Strabont stb. idézi. Ám mind az egyházatyák, mind az antik auktorok esetében florilegiumra is támaszkodott idézésük-kor. Ezt maga említi. (KP: 906)

Utalásaiból következtetve, a XVI. század magyar irodalmát – históriás énekeit – ugyancsak jól ismerte. A históriacímek mellett többször idézi Bonfiniét, a törvénykönyvet, az ország articulusait.

S végezetül, csak emlékeztetőül utalunk Soós Kristóf virágének adalékaira, hiszen ezekről már szóltunk egy korábbi ItK-beli cikkünkben.³⁵

Soós Kristóf két munkájának megjelenése közt alig telik el pár év (1598; 1601), mégis lényeges közöttük a különbség. Az 1601-ben kiadott Kiszpróféták nemcsak terjedelmével tér el a Postilláktól, hanem mozgalmasabb előadásával is. Már nem csupán egyházatyák munkáira – s elvéve világi szerzők műveire – mer támaszkodni, hanem históriákra, antik auktorok gondolataira, magyar közpéldákra, saját tapasztalataira. A Kiszprófétákban polémiái gúnyosabbá válnak. Véleménye, amely mindkét kötetben hangot kapott, itt már nem olyan elnéző: „Halljuk meg immár ez második és utolsó tanúságunkatis, de ez bezzeg czipösebb és kösereusb kezd lenni az bűnben rühegőknek. (KP)

Általában elmondhatjuk, hogy mindig törekszik a világos kifejezőmódra (pl. lapszélén: Homályosson irok nem haznosok. KP: 97), szövegértelmezésébe épp ezért sok szómagyarázatot, fordítási variációt épít. Nem egyszer ugyanazt a gondolatot több szerző értelmezésében párhuzamba állítja, s végül a sajátjával zárja. Még retorikai tanulmányait is felidézi azért, hogy mondanivalóját egyértelműbbé tegye. Többször kerül a lapszélre a mondanivaló tudatosításának ezen kis csipkelődése: „ironia”, „tragédia”. Gyakorta nemcsak megörvendeztet minket találó hasonlataival, hanem jelzi is e fogalmat, pl.: „Itt egy hasonlatosságot mondok” (KP: 743)

Műveinek bevezetőiben Soós Kristóf hangsúlyozza, hogy gondolatait a tanulatlanabb embereknek is szánta, nemcsak a deákos műveltségűeknek. S ez utóbbiakhoz – szerzőnk tanúsága szerint – nem minden esetben tartoztak oda a prédikátorok. Feltétlenül a közérthetőséghez való közelítés igényeként kell írni tudatosságának ezeket a megnyilvánulásait értékelnünk.

A XVI. századvég konkrétabb, képszerűbb prózájának nyelvéből Soós Kristófé erőteljes voltával emelkedik ki. Talán éppen annak eredményeként, hogy tudatosan formálta mondatait, s a prédikáció műfaja nem egyházi tartalmú részletekkel is bővelkedik nála. A műfaj adta szabadság kihasználása elbeszélő, leíró, elmélkedő írásának affektivitását erősíti. Nemcsak az anekdotikus kitérőknél, hanem a bibliai szöveg magyarázatakor is gyakorta él hangutánzó igékkel, igepárokkal, antonimiákkal, a figura etymologica nyomatékosító szerepével stb. Ezeknek a szöveg képiségén kívül a ritmusformálásra is hatásuk van.

Mutatóba idézünk néhány jellegzetes alakzatából.

Kedvelt jelzős kapcsolata: ingó-bingó marha, illő-füllő bűn, horgas-bogas bűn, csengő-pengő állapot, sivó-rivó oroszlán stb. pl.: „Ez mostani lator Ifiak az paráznaságot illőfüllő bűnnek tarttiák, az agg duczák azonképpen az fösüynéséget, ama deli furfantak az sok kába czűff oktan beszédekemminek itélik.” (P: 201)

A többször használt igepárok mondanivalójának akusztikai hatását erősítik: csácsog-cseveg, hányjuk-vessük, villog-pillog, dül-fül, keni-feni, ihog-vihog stb. .... vesztüik, rontüik, puztitiuk országunkat, nyuzzuk foztüik egymást, Gyűlésben hirdetünk tanácskozunk, de ezben az magunk erszényét nézzük: Az végre vetünk rauást hogy országunk óltalmára kölczük, Isten igéinek alamisnálkodgyunk, de bizonyára egygyiket sem tekéllyük: Ellopiuk az közönséges ió szükségre való pénzt, magunknak kaparitunk, mi telünk vélek, hülten hül penig házunk fala ...” (KP: 639)

³⁵ Sávári Soós Kristóf ismeretlen nyilatkozatai a virágénekekről, in ItK 1979, 397–398.

Figura etymologicáiból számtalant idézhetnénk. Segítségükkel szemléletesebb, sok helyen líraibb lesz prédikációja, vagy velük nyomósítja érvelését. A kedveltebbek közül mutatunk be néhányat: igazaknak igazságok, veszedelmes veszedelmekbe, paráználkodván paráználkodunk, vitézséget vitézkedjünk, telvén telik, futton futnak, sietvén sietének, plántálást plántál, jöttön jó, égtén ég, hitton hitta, torkoknak torkossága, nyújtón nyúzzuk stb. – nem lehet véletlen. Néhol segítségükkel válik erőteljessé jellemzése, pl.: Izaiás próféta „haragiának kemény szikráit szikráztattia.” (KP: 824)

Találó trópusai ironizáló kedvének kifejezői: „De miért hogy szereti az bünt ez világ, kétség nélkül szereti ez féle hízelkedő Papotis. En sokakat neueken: neuezhethék mind az Pápai renden, mind az mi Papink közzül. Az közönséges rend akkor vétközik ezben midön az ő alatta valóinak vétköket el türi szem elöt, mely latrok és vétkesek ő néki titkon fizetnek az latorságban való szabad nyargalásokért.” (KP: 125)

Stílusának színességét jelentik tömör szókapcsolatai, pontos szóválasztásai. Például, a hivalkodó ember: magahányó düccelkedő; a hízelkedő katolikus papi ember: pápa lova farka tartó; a sok vétket elkövető: a latorságban való szabad nyargalást szereti; amire oda kell figyelnünk: az fülviszkettető dolog; aki lelkiileg vak: az lelki tömlőcözésben él; a megbotránkoztatató cselekedetet keresők: a bűnre szabad ugrást kedvelik; a gondolkodó: az elme mezőn jeleskedik; aki valami megoldáson töri a fejét: annak az elméje hányódik és sápolódik ... és ahány oldal, annyi találó kép. Erősebb hangulati színezettel fejezik ki az író érzeit.

A hitigazság átélésének egyéni vágya, a tanítani akarás szándéka, a közlés kényszere Soós Kristófnál vallásos műfajban kapott hangot. Ám ez a hang a prédikációk exordiumától a conclusioig rendkívül árnyalt, sokszínű. Micsoda korra jellemző lesz a kép a felsorolással: „Török, Sidó, Pápás, mint gyakorolya magát, és minden hypocriták, templomokban szokat tizleteknek helyén, mint oluasnak, énekelnek, halgatnak, imádkoznak, böyölnek, vagdallyák, török, foggyattiák magokat, ször kápában, fa talpú sarut viselnek, nirik haiokat, szakállokat, baiuszokat, és többet sokakat czeleköznek, az kikkel akarnak tizteletet tenni az Vrnak.” (KP: 199)

Gyakorta ismétli meg a mondatok egyes szavait, fogalmait: vagy szó szerint, vagy rokonértelmű változatában, vagy csak gondolatában. Az ismétlés szerepe is változó: vádol, gúnyolódik, figyelmet lazít velük az író. Az alábbi mondat személyes névmásának hatszori előfordulásával nem kétséges, mit akar kiemelni: „Ha részeges, parázna, toluay, gyilkos, az iobbágy, az szolga, te Wr, te feiedelem, töled tanólta, te vétked, te botránkoztatad meg ötet az te gonoz czeleködetiddel.” (KP: 826)

„Magyari köserues panasz”-át olvasva prózaritmusának lüktető ereje tűnik fel, melyben nagy szerepe van a paralellisztikus megfogalmazásnak. Néhol szinte versbe lehetne tördelni prózáját:

„Sokszor meg eset immár ez az mi szegény házánkon,
sokszor érzettük immár izit mi legyen az bűnnek:
sokszor meg fizettük immár
mikor az Wr Isten távol ment tőlünk,
Te magadra hagyom ezt, itéld meg.” (KP: 303)

Más helyütt az alliteráció zeneisége lágyítja meg a vádolás keménységét, s teremti meg a belső ritmust: „Az íó napokatis meg láthatnánk, az az, mely napoknak íósága soha el nem fogyna, sőt ióróll ióra, örömről örömré öröcké mendegelnénk.” (P: 368)

Hasonlataiban szeret hazai példát hozni: „... mint egy czep viz az nagy tengerhöz képest, egy kis homokcza az Késmárki hauashoz képest.” (P: 354) Máshol jó bortermő vidékeink borát dicséri, melyet a felföldiek kénytelenek voltak egy időre nélkülözni: Libanus hegye olyan híres volt a napkeletre lakozóknak, „mint mi nálunkis az Somogya az Baranya bora, most immár csak Tartzalra és Tállyára szorúltunk, amaztis meg adhatia még Isten, csak ne nézzünk hátra az eke szaruáról.” (KP: 464) Igen szemléletes a vakmerő ember makacsságának párhuzamba állítása a sündisznóéval: A vakmerő embernek szokások, „mellyeket hasonlítanak az sül diznóhoz, kit menire inkább vernek páltáznak, hogy az ő orrát ki dugia az ő gyakós bőréből, anniuál inkább bellyeb vonnya és mind halálíg vereti magát.” (KP: 167)

Egészen hétköznapi, kézenfekvő példából bontja ki a farizeuskodókra vonatkozó véleményét: „Mert miképpen az pogácza, auagy béles, ha az tűz eleibe tétetik, de meg nem fordítatik, egy felől

íolleshet eléggé sül, söt végre megis ég, de más felől nyersen és sületlen marad, és tellességgel ételre alkalmatlan ...”, aképpen vannak a hitükkel dicsekvők is. (KP: 225) Ha az allegorikus példát túl erőltetettnek érzi, megjegyzi: „mint az bőrt az kaptára erőuel, vgy czeleköszöm énis az Oseas mondásuál, midőn ez mondást nem csak az Sidó népről, de Pogányokról is értem ...” (KP: 35)

Történeteinek, példáinak, véleményének beillesztését a bibliai magyarázatba sokszor az ilyen jellegű megállásokkal éri el: „Ne Istenért atíamfiái, ne ne mondgyátok azt” (P: 205); „Bizony igenis, és fölőtte mondom igenis” (P: 204); „Magyarúl meg mondom” (P: 215).

Magyarázatainak élénkségét, előbeszédszerűségét többször felkiáltásai, sóhajtásai idézik elő: „Ah íó Magyar ország, íó Magyar ország” (KP: 492); „Iay Iay egyik Iay az másikat kezdi köuetni” (KP: 507); „Ah te szegény bolyókás ember” (P: 263); „La hogy mond” (KP: 920).

A harag, a lelkesedés, néha mintha csak a szavak zeneisége ragadná magával az író azért, hogy az akusztikai hatás effektivitásával győzze meg olvasóját, hallgatóját a maga igazáról. Kedveli a költői, vagy szónoki kérdéseket is, mivel ezek segítségével érvel, mondja el véleményét, mások ellenvéleményét: Isten „az ő Atiától kérhetet volna tizenkét légio angyalt. Miért nem kért? Hogy nem óltalmazta magát? Ah te szegény bolyókás ember. Tudodé mi valál te? mondgyad, ember valék. Ember valál vgyan, de emberben igen meg rozszultál vala.” (P: 262–263).

Bőségesen él írásaiban közmondásokkal, szólásokkal, bölcssek szállóigéivel. Ezeket gyakran parafrazálja egyházatyák gondolataival. A közmondásokat stb. általában valamilyen erkölcsi tanulság konklúziójaként idézi, gyakorta nem is egyet. A közmondások, idegen szerzők idézése stb. azonban nem szűrkítik el írásainak bensőségességét. A meditáló hajlam ima formájában már a Postillákban is jelentkezik, beépülve a prédikáció szövegébe, a Kisprófétákban azonban valamennyi beszédét ezzel zárja. Imáiban végig megmarad gyakorlati célkitűzésénél, s nem a hitviták hangnemében ír (talán ezért is érezték őt irénikusnak).

Sóvári Soós Kristóf műveinek stilisztikai értékelésekor érdemes szólnunk marginális megjegyzéseiről is. Mind az idegen, mind a magyar nyelvű könyvekben szokásosak voltak ezek a lapszéli utalások. Funkciójuk: a forráshely megjelölése, tartalmi kiemelés. Tartalmában a század vége felé haladva, némi változás mutatkozik a magyar nyelvű prédikációskötetek lapszéli utalásaiban. Telegdy Miklós, Kulcsár György, Beythe István, Félégyházi Tamás marginális megjegyzéseiben leggyakrabban a bibliai idézet pontos helyének feltüntetésével, ritkábban más auktorok megnevezésével találkozunk. Többször előfordul azonban – különösen Kulcsár Györgynél – a prédikáció gondolatainak pontokba szedett summázása, egy-egy gondolat kiemelése. A köznapi élet eseményeiről való véleménynyilvánítástól, történelmi aktualitásra való kitéréstől a fent említett szerzők tartózkodnak. Ez a mértékletesség még Bornemisza Péter első postilla-gyűjteményében is megmutatkozik, bár ő már jóval több intelmet, véleményt sorol fel ezen a helyen elődeinél. További kötetekben azonban – ahogy a prédikációkba egyre több világi elem kerül – bőségesen aktualizálja, véleményezi az élet dolgait: „Löt Budan 1576”³⁶, „Láttomis soc ördögös czuda keppen gyogyult meg CLXIII”³⁷.

Bár Bornemisza Péter olyannyira kihasználja a lapszél szűk helyét, hogy néhol a fő szöveggel párhuzamosan fut a marginális megjegyzés gondolatmenete, mégsem ragadhatja el magát annyira (miként Soós Kristóf), hogy a prédikációhoz csak közvetve kapcsolódó apró-cseprő példákra utaljon, netán írói fogásokra, tagolásra hívja fel a figyelmet. Soós Kristóf elég szabadon és szívesen él a véleményadásnak ezzel a lehetőségével. Úgy summáz, hogy ezek a kiemelések egyúttal alkalmasak legyenek arra, hogy a kötet végén lévő indexbe is azonos formában kerüljenek be. Ezzel nagyon hasznos segítséget ad a kötet használójának. A marginális észrevételeket – tematikusan – mi az alábbiak szerint csoportosítottuk:

1. Megadja a bibliai idézetek helyét, feltünteti az adott szövegrészben szereplő szerző nevét, ritkábban a mű címét (pl. Munst. lib. Cap. 103. – KP: 659 stb.)
2. Summázza a magyarázatban kifejtett gondolatot (Ciffras kuruakhoz baluanyozok hasonlatosok – KP: 61; Aztrologusok nem mindenkor talályak iöuendöleseket – KP: 735 stb.)

³⁶ BORNEMISZA Péter, *Első resze az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknak ...* Sempte, 1573. Huzár Gal. 274. RMNY I. 333.

³⁷ Uo. 274.

3. A prédikációk tagolására hívja fel a figyelmet (Itt el kezduen egy praedikatio lehet—KP: 783 stb.)
4. Párhuzamot von az adott szövegrész és a hétköznapi eseményei közt (Hatuan alatis az kuruat meg veszöztek, az latrat büntelen boczatak—KP: 242; Ha te bekessebben praedikáol ezt, ne czodáld ez imátságomat: mert Cassához nem meszsze vala az Tatar—KP: 245 stb.)
5. Odaszól olvasójához (Ha el untad ted le, ved maszszor elő—KP: 220; Értelemmel oluasd ezt—KP: 299; Mosolyog csak, de sirz még—KP: 112 stb.)
6. Kérdést tesz fel, melyre a szövegben válaszol (Iudiciumot miért főrgatunk—KP: 889 stb.)
7. Kiemeli a szöveg fontosabb kulcsszavait, gondolatait (Szep suba, szep szoknya—KP: 533; Virág ének helyet sirni kezdez—KP: 902; Aesopus nyeluei—P: 281 stb.)
8. Történelmi eseményekre utal (1594. Siralmas eztendő—KP: 307; Toth es Magyar orszagnak nem haznála az frigy—KP: 171; Vigyorog csak vigyorogy te aluuo ennek, Oda vagyő Buda, Tömösuar. El költ az öt forintos tancz—KP: 242 stb.)
9. Vallási véleményének ad hangot (Anabaptisták ellen—KP: 623; Nem Luther oka az Török fegyue-renek—KP: 333; Római papotis tiztelem—KP: 665 stb.)
10. Utal könyve készüléseinek nehézségére, magánéletére (Ez praedikatio vtan rettenetes betegség köuetkezet vala ream, de edes köserüel io. Az edeset nem tudnam böczüleni, ha az köserüt nem kostoltam volna—KP: 769 stb.)

Tévedés volna azonban a színes adalékok miatt olvasmányos, szórakoztató könyvként kézbe venni Soós Kristóf műveit. Ezek az írások elsődlegesen szentírásmagyarázó könyvek, s a bennük felbukkanó politikai- és civilizáció-történeti stb. adalékokat (pl. életmód, étkezési szokás, öltözködés, jövedelmek, káromkodó szófordulatok, halottsiratás, kereskedés...) nem is értékelhetjük másként, mint a fő mondanivalót illusztráló elemekként. S ha egyébként nem, már ezekért az apró észrevételekért is megérdemlik Soós Kristóf írásai a fölfedezést.

A kortárs szerzők prózáját szakirodalmunk érdemben még kevésbé vizsgálta (ez nem vonatkozik a művek teológiai elemzésére, melyet kutatóink legtöbb esetben elvégeztek), így arra kényszerülünk, hogy különösebb hivatkozás nélkül kell néhány észrevételt tennünk, a mondottak bizonyítását más alkalomra halasztva. Természetesen Soós Kristóf tevékenységének értékelése a szakirodalom e segítségével is elkerülhetetlen feladatunk. Ennek érdekében tanulmányoztunk több korabeli munkát, s nemcsak a sokak által idézett, kiragadott példák, vagy egy-egy érdekes adatot feldolgozó cikk alapján viszonytunk például Kulcsár György, Beythe István, Telegdi Miklós, Enyedi György stb. műveivel. A XVI–XVII. századforduló magyar nyelvű egyházi prózájának elemzésére azonban nem vállalkozhatunk.

Soós Kristóf helyét időben is, de értékét tekintve is Bornemisza Péter és Pázmány Péter között jelöljük ki. Kézenfekvő, hogy Soós Kristóf előzményeit Bornemiszanál keressük. Prédikációikat összehasonlítva véleményünkét így summázhadjuk: Soós Kristóf stílusa sokkal csiszoltabb, gördülékenyebb nagy elődénél. Mondatfűzése annak ellenére, hogy sok a körmondat, világosabb. A prédikáció műfajadta szabadságának jó példáját kapta, kaphatta Bornemiszáétól, amit nem szolgai utánzott, hanem lehetőségeit kiegészítve továbbfejlesztett. Ha úgy tetszik, a világi széppróza irányába.

Azt gondolhatnánk Bornemisza Péter és Soós Kristóf párhuzamba állítása alapján, hogy az előrelépés a magyar próza, prózai nyelv fejlődésében mindig ennyire kitapintható folyamat. Ezt a látszatot gyakran erősítik jelentéktelenebb szerzőkről a szakirodalomba épült gondolatok is, melyek egy adott mű érdekesebb adalékai alapján az egyébként merev, nyelvében nehézkes írást irodalmilag felértékelik (pl. Tolnai Decsi Gáspár bűnről írt prédikációját).³⁸

Soós Kristóf írásainak anekdotikus kitéréseit, novellisztikus fordulatait, halmazódó – már-már manierista – szóképeit stb. a korszak prózájában egy szisztematikus, több szerzőre kiterjedő elemzéssel bizonyára nemcsak a számon tartott elődnél, Bornemiszanál lehetnének fel. A XVI. századi magyar nyelvű egyházi próza irodalomszempontú áttekintése sokat segítené és meggyőző érveket szolgáltatna a magyar nyelvű széppróza változásának, alakulásának jobb érzékeléséhez és a Soós Kristóf-i életmű helyének további árnyalásához.

Húbert Ildikó

³⁸ RMNY I. 506.

Mármint Vörösmarty csodálatos költeményében, *A vén cigányban*. A felelet: *semmilyen*. Így vállalt dolgozatommal készen is lennék, mint az a II. osztályos (11 éves) rozsnyói diáklányka, aki tanárának azon dolgozatként feltett kérdésére, hogy „Mi tetszett neked legjobban a karácsonyi kirakatban?“, ezt a dolgozatot írta: „Nekem a karácsonyi kirakatban legjobban egy hajasbaba tetszett. Többet nem írok, mert a tanár úr se kérdezett többet.”

Nekem, sajnos, valamivel mégis többet kell írnom, mert az a bizonyos *malom* egyre durvább lisztet kezd őrölni. Régebben legalább hagyták „zokogni” (illetve az eddig hiteles kéziratok szerint „zuhogni”),¹ s *A vén cigány*nak most elevenen boncolt 34. sorában – „Mi zokog mint malom a pokolban”, – sokáig több port vert fel a *zokog* (zuhog), mint a *malom*. Az azonban, hogy a *malom* (még csak nem is „mint malom”) a „pokolban” meghatározóval van szerves, nyelvtani és értelmi kapcsolatban – vagyis hogy valami „malom” van a pokolban –, az a vers megjelenése óta (Pesti Napló 1855. jún. 28.) „haladó hagyomány”.

Nem értették ugyan, miféle „malom” lehet a pokolban, de korábban nem sokat törődtek vele, később pedig – különösen a Nyugat-korszak óta – illő volt *A vén cigányt* az ignotusi. „Akasszanak fel, ha értem, de gyönyörű” esztétika alapján megítélni s „egy őrült elme zseniális alkotásának” tartani, melyben a képzetek rendetlen és rengeteg káoszban úzik egymást. Ennek az esztétikának csúcsát Babits értékelése jelenti. Sokszor szóról szóra ismétli Schöpflint:² „Egy őrült verse. A logika kapcsolata elszakadt.” A vízió törvénye szerint működő alkotás példái közt említi: „Ki dörömböl az ég boltozatján? Mi zokog, mint malom a pokolban? ...” A 35–36. sorokat („Hulló angyal ...”) is idézve: „Ez egy őrült képzeletkapcsolása. Ez a vers egy őrült verse. De ez szent őrütség”.³ Szerb Antal is a költeményben a „megközelíthetetlen távlatok borzongását” érzi.⁴

Ebben a megközelítésben – mely sokáig szinte kötelező lett – mi kürkászni való lehetett volna egy állítólag a pokolban forgó-zakatóló „malom” toposz körül. Még a különben modern és igaz elemzést nyújtó Komlós Aladár is egyéb értelmileg-logikailag, nehezen követhető, „apokaliptikus iszonyatot, rettenetet” feltáró sorok idézése során így beszél: „Elfolytott sóhajtság, üvöltő síró vad rohanat, dörömbölés az ég boltozatján, s egy ismeretlen malom pokolbeli zuhogása.”⁵ Igaz, Komlós kétségben hagy a tekintetben: hogy a „pokolbeli” csak a *zuhogás* jelzője-e, azaz hogy a *malom* is a *pokolban* van-e.

Mert ez itt a kérdés. Három kutató kivételével – róluk persze még ejtek szót – *napjainkig* minden versolvasó, vagy –elemző úgy értelmezte sorunkat, hogy a *pokolban* valami *malom* zokog (vagy zuhog). Ezt 1966-ig senki sem vonta kétségbe, s nem győztek álméltkodni egy zseniális-őrült költői képzelőerő azon gesztusán, hogy a különben is őrületbe esett emberiség nevében és jelképeként egy malmot – ráadásul vízimalmot – helyez a pokolba. Lehet-e csodálkozni azon, hogy amikor Moldova György egy hányatott, viharvert sorsú emberről írt regényt, címül a „Malom a pokolban” sorrszletet választotta.⁶ Ez még csak nem is kifogásolható, elvégre hogy ismerjen, értsen jobban egy híres irodalmi passzust egy szépíró, mint a leghíresebb irodalomtörténészek, kiváló tanulmányírók, akik csak topognak a verssor értelmezése körül. Engem csak akkor kezdett nyugtalanítani az ügy, amikor Moldova regényét megfilmesítették, majd a filmet egy nemzetközi fesztiválon – sikerrel – bemutatták,⁷ s így a helytelenül

¹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Összes Művei* (a továbbiakban: VÖM). III. k. *Kisebb költemények* (1840–1855). Sajtó alá rendezte TÓTH Dezső. Bp. 1962. 193–195. Jegyzetek 572.–591. kül. 589.)

² SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*. Nyugat 1908. jún. 1: 513.

³ BABITS Mihály, *A férfi Vörösmarty*, in *Irodalmi problémák* 2. kiad. Bp. [é. n.] 158. – A Babits alkalmazta a terpunkcióra (kérdőjelek, vessző) később még visszatérek.

⁴ SZERB Antal, *Magyar Irodalomtörténet* 2. átdolg. kiad. Bp. 1935. 303.

⁵ KOMLÓS Aladár, *Vörösmarty: A vén cigány*, in *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfőig*. Bp. 1975. 367–381. II. 380. – Itt jegyzem meg, hogy minden aláhúzásos kiemelés, ha külön nem jelzem, tőlem való. M. A.

⁶ MOLDOVA György, *Malom a pokolban*. Bp. 1968.

⁷ VERESS József, *Malom a pokolban*. Népszabadság 1987. szept. 17 : 9.

tagolt s ezáltal helytelenül értelmezett Vörösmarty-idézet a nemzetközi tudat részévé vált.⁸ Erre mozdult meg bennem az a belső ösztökélés, mely arra hajtott, hogy próbáljam meg *nyelvi*leg megvilágítani a leghíresebb magyar versekben kitarotán továbbélő, alapvetően fontos félreértéseket.⁹ Ezek közé tartozik a „zokog mint *malom a pokolban*” is.

Persze ezt a meghökkenítő vizionárius képet, hogy ti. egy működő (zokogó, zuhogó) malom van a pokolban, mások is próbálták hozzáférhetővé, megfoghatóvá, logikussá tenni. Különösen azt az ellentmondást próbálták feloldani, hogy – előttem nem egészen érthetően – a malom *vízimalom*, s ennek működése a tüzes pokolban képtelenség.

Különösen Szilágyi Ferenc akad fenn e ponton, miközben másoknál is azt a malom-képet tételezi fel. De mielőtt Szilágyi malom-magyarozatára rátérnék, nézzük meg: hogyan „hozta ki” elsőül a pokolból a malmot Áfra János. Arra a kérdésre: mire gondolhatott a költő, mikor a „mint malom a pokolban” hasonlatot (!) leírta, úgy véli, a megoldás, a magyarozat egy hajdan volt *pokolidő-malom* elnevezésben található meg. Erre az elnevezésre malomtörténeti szakkönyvekben talált rá, forrásai szerint a 16–18. században olyan malom neve volt ez, „amely csak árvízkor, felhőszakadaskor, vagy hóolvadáskor, egyszóval *pokol* időben forgott”. Aztán – némi bakugrás után – Áfra már *pokolmalmokról* beszél (sőt cikke egy későbbi szakaszában *A vén cigány* malmát „pokoljáró malom”-nak mondja). „Pokolmalmok”-nak „azokat a malmokat nevezték, amelyek felhasznált vizüket a malomrétekre bocsátották, s ezáltal pokoli károkat okoztak”.¹⁰ Áfra úgy véli: „Valószínű, sőt majdnem bizonyosra vehető, hogy Vörösmarty még ismert s még láthatott is ilyen »pokolidőben« zuhogó malmot! ... A »pokolbeli« A pokoli malom tehát ... reális földi [...] valóság ...” Szilágyi Ferenc megspórolta nekem, hogy Áfrával vitakozzam. O – az úgy nagy kárára, és az Áfra ötletében rejlő pozitív mozzanatot fel nem ismerve – nemcsak azt utasítja el, hogy Vörösmarty „pokolbeli” malmát „reális földi valóság”-nak tartsuk, meg hogy e malmon víz zuhogjon, hanem emellett is meggyőzően érvel, hogy táj- és időbeli korlátok miatt Vörösmarty nem ismerhette a *pokolidő-malom*, vagy *pokolmalom* elnevezéseket (i. m. 105–106). Majd ő maga lát neki, „hogy most már megkeressük a *végző*, a *legvalószínűbbnek* tetsző megoldást”. Szilágyi Ferenc hatalmas apparátussal, nem kevés utánjárással és tájékozottsággal – de legalább annyi elfogultsággal és prekoncepcióval – egy meglepő, de sajnos nem éppen meggyőző „*végző* megoldással” áll elő – miközben szinte az egész versszaknak, sőt az egész költeménynek az értelmezését sok tekintetben módosítja, s alapos (ha itt-ott meg is kérdőjelezhető) filológiai s textológiai pontossággal,¹¹ az összes variáns felhasználásával, időrendbe sorolásával próbálja a „pokolbeli malom” szövegtörténetét és értelmét megfejteni.

Nem térek ki Szilágyinak a költemény képanyagát, utalásait érintő, nem szorosan idetartozó feltevéseire, – csak éppen jelzem, hogy nagyon ingoványos területre lépnek, ha például elfogadnánk olyan vulgáris aktualizálást, hogy a versbeli *kesely* (korábbi változatban: saskesely) „az országot kínzó hatalomnak is jelképe lehetett”, hiszen a kétféle *saskeselyű* [...] Ausztria címere” (i. m. 108).¹² – Vagy: a *hulló angyal* – melynek (bibliai) motívumával Vörösmarty sokszor operál – Szilágyi sze-

⁸ Tulajdonképpen – ha kevésbé kiterjedt kommunikációs hálózaton is – már korábban megtörtént ez. SZILÁGYI Ferencnek később még sokszor idézett-vitatott tanulmányában („*Malom a pokolban ...*” in *Studia Litteraria*. Tomus XVII. 101–115. Debrecen 1979. Id. 106/15. jegyz.) bemutatja, hogy az idegen nyelvű fordítások általában „pokolbeli malom” kifejezéssel élnek – nyilván nyersfordítások alapján.

⁹ Ezek közül sok megtalálható „*Értjük, vagy félreértjük a költő szavát?*” c. könyvecskében (RTV–Minerva. 1983).

¹⁰ ÁFRA János, *Malom a pokolban*. ItK 1966. 384–385. A kiemelések Áfra Jánostól.

¹¹ Valószínűnek látszik, hogy a kritikai kiadás (VÖM) III. kötete textológiai szempontból egy kissé „nagyvonalú”, Szilágyi ugyanis olyan variánsokat is említ, melyek a krit. kiadásban nem szerepelnek. Másrészt viszont nem megnyugtató Szilágyi részéről sem az ilyesféle dokumentálás: „Az eredeti első változat ez lehetett: *Tán* [...] zuhan le mélységes pokolba” (i. m. 109).

¹² Vörösmarty sokszor beszél erről a belsőt maró-tépő nagy ragadozó madárról, pl.: „Nem a szerelmet *sassá* nem teszem, | Hogy szívünket marja untalan” (*Kincskeresők. I. felv.*), – de sehol sincs szó „kétféle saskeselyűről”.

rint nem más, mint a Zeus villámával pokolra, a Tartarosba sújtott Prometheus (erről eddig senki sem tudott¹³), ahogy Prometheusé „ez elfojtott sóhajtas”, és Prometheus titán „dörömből az ég boltozatján” is (u.o.).¹⁴

Miután okosan fejtegeti a *zuhan*, *zuhog* (de nem *zokog*) kapcsolatát, Szilágyi rátér a fő kérdésre: Végre is „miféle malomról van szó s hogyan került a pokolba?” (i. m. 111). Úgy véli: Vörösmarty „ismét csak (mint a fentebbi esetekben) az antik mitológiához folyamodott képtért”. „A görög regévilág alvilágában, poklában már van malom – ha nem is vízimalom, de szélmalom, székerék. Analógia-ként idézi Vörösmartynak *Gondolatok a könyvtárban* című, 1844 végéről való versét, melyben a költő a könyvrők mostoha sorsát festve így ír: „Számon kívül maradtak: Ixion / Bőszült vihartól űzött kerekén / Örvény nyomorban, vég nélkül kerengők.”¹⁵ Szilágyi Ferenc aztán óriási erőfeszítéseket tesz annak bizonyítására, hogy: 1. Vörösmarty ezt az Ixion-kereket is a pokolba helyezte (semmi jele); 2. az a „tüzes kerék”, (amire Zeus megérdemelt büntetésként kötöztette Ixiont) tulajdonképpen szélmalom; 3. Ixion büntetésében „a folytonos körforgás és a vele járó szenvedés”, „a jogtalanul szenvedő emberiség” jelképét látta a költő.¹⁶ (Ismétlem: Ixion az egyik legundokabb gonosztevő a görög mitológiában: apását meggyilkolja, rövid büntetés után Zeusztól kegyelmet kap, „hálaból” elcsábítja Zeus feleségét, Hérát – erre jön a tüzes kerék.) „Ixion itt Vörösmarty részvétének tárgya, valósággal »pozitív hős« már korábbi versében is. Prometheuszhoz hasonlóan [?] ... a jogtalanul szenvedő emberiség hőseként jelenik meg ... igaz, hogy névtelenül [!], csupán pokoibeli malmával [!] jelképezve” (i. m. 112).

Gondolom: Ixion kerekének pokoibeli malommá varázslásával nem kell tovább vesződnöm. Soha senki 2000 év alatt nem nevezte Ixion tüzes kerekét malomnak, soha senki nem látta benne „a jogtalanul szenvedő emberiség – pozitív – hőst”. Mindazonáltal Szilágyi Ferenc sok hasznos információval is szolgál, ezeket rövidesen értékesíteni fogjuk.

De mielőtt – magam is persze a végső válasz, magyarázat igényével – nekiveselkednék ennek a „malom”-nak, csak röviden érintem (később még visszatérek rá) azt a problémát, hogy *A vén cigány* negyedik versszakának első négy sora annyi próbálgatáson, javítgatáson, törleszen ment át, hogy aligha nem ez a költeménynek legkevésbé „kész” négy sora. Ezt a munkát Vörösmarty (egyes részeit talán más valaki – amit én nem hiszek) úgy hajtotta végre, hogy *valami itt is, ott is ottmaradt* a költeményben az *előző fogalmazásokból*. Arra például – a variánsok ismeretében – többen is (így Szilágyi F., Sarkady Sándor is¹⁷) rájöttek, hogy Vörösmartyban a 34. sor (a „malom” sora) jelenlegi *statikus hangvilága* helyett egy motorikus, *mozgásos képvilág* („zuhan le”) élt,¹⁸ a változással egyidőben az eredeti lativusz (pokolba) helyébe egy lokativusz (pokolban) lépett.¹⁹ Sarkady Sándor (l. h. 83) két

¹³ Különös, hogy a különben remek elemzést nyújtó CSETRI Lajos is úgy véli: „A hulló angyal asszociálhat az előző sorvégi pokolra is, de a már egyszer felszínre bukkant és elfolyt Prometheus-embelmára is”. Cs. L., *A vén cigány*. (Elemzés) in „*Ragyognak tettei...*”. Tanulmányok Vörösmartyról. Szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor és SZÖRÉNYI László. 1975. 365–390. Id. 381.

¹⁴ Az égre támadó dörgés, dörömbölés szintén régi toposz Vörösmartynál. Vö. „... égre mennydörög | Az elbusult magyarnak vég szava” – *Salamon király*. 1826. I. felv. 414–415. sor. *VÖM* 7. k. Sajtó alá rend. BRISITS Frigyes. 1971. – Ez a jogkérés, düh *A vén cigányban* – góg. A szövegváltozatokból kiderül, hogy a 63. sor „Majd ha elfárad a vész haragja” – utólag van beszúrva, eredetileg ez állt helyette: „Mit dörömbölsz oly kevély haraggal?” (*VÖM* 3. k. 591).

¹⁵ Szilágyi Ferenc kiemelése.

¹⁶ Azt hiszem – még ha Csetri Lajos gondolatával (i. h. 372) támasztja is alá – mégsem fogadhatjuk el Szilágyinak efféle vulgáris értelmezését: „... a körforgás (ti. Ixioné a kerekén) itt a kilátástalanságot [?], az örök háborút [?], a vérontások visszatérését is jelezheti, jelképezheti, egyben a »javíthatatlan« (ez Ixion állandó jelzője a mitológiában) emberiség, az örökké visszacsőgő bűnös reménytelen végzetét, ahogy Prometheus is valahogy [?] a körbe forgó változhatatlanságot jelképezi ...” (i. m. 112).

¹⁷ SARKADY Sándor, *Mi zuhog, mint malom a pokolban?* ItK 1965. 83–86.

¹⁸ Bár Czuczor – Fogarasi szótára (V. 1233. h.) szerint a *zuhan*-ban is érezni lehet, hogy „aláesve zuh-nemű tompa hangot ad.”

¹⁹ Nagyon zavaró, hogy az egyes szerzők adta variánsok sem számszerűleg, sem – ami fontosabb – nyelvtani formájukban nem egyeznek. A *VÖM* 3. k. 589 pl. egyetlen korábbi „pokolba” variáns sem ismer, olyan igék mellett, mint *zuhan*, *zúdul*, *zuhog le*.

olyan változatot is ismer, melyben a *zuhan* le ige mellett a *malom* nem is szerepel. (Eredetileg a sor elején is „Mi” helyett „És” állt.)²⁰ Az a változat amelyben – csonkán – először jelenik meg a *malom*, Sarkady szerint így fest: „Mi *zuhog* le malo ... pokolba” (s feltehetően így hangzott volna: „Mi *zuhog* le *malom(ként)* pokolba”: i. h. 84. – milyen kár, hogy a „malomként” nyomán Sarkady nem indult tovább! Ha ugyanis a *zuhog* lefelé irányuló mozgást jelent, valódi malomról nem lehet szó, itt csak *hasonlatként* szerepelhet. Mindenesetre megjelenik a *zuhog* (még mindig a *mozgásos* le igekötővel), de valójában a *zuhog*-ban, de még a végső *zokog*-ban is maradt valami az elsőként felöltött *zuhan*-ból. A két utóbbi azonban egyértelműen utal a háború zűrzavaros, félelmetes zajhatására – is.

Szilágyi mint láttuk: egy „lehetett” kíséretében – így adja a változatokat: 1. „Tán [!] *zuhan* le mélységes pokolba”, 2. (a beszúrásokat, javításokat külön nem jelezve) „Mi *zuhog* le mint [?] *malom* a pokolba”. Szilágyi szerint a költő elfeledte törölni „a fölöslegessé vált [?] le igekötőt”, – de adós marad annak megindoklásával: miért marad meg a *-ba* rag.²¹ És hogy ekkor – már? még? – mi is a *zuhog* értelme.

A *zuhan* – *zuhog*,²² majd később a *zuhog* – *zokog* cserék is sok – szerintem máig sem kielégítő megoldását kínáló – találgatásokra adtak alkalmat. Bory István, aki ugyan még a schöpfungli, babitsi örökség szellemében azt írja, hogy „a Vörösmarty-költemény mondatfűzésén kétségtelenül érezhető a beteg költő lelki lázának magas hőfoka és idegeinek zavartsága”,²³ a legalaposabban veti össze a kéziratosokat, s úgy véli: a variánsokon „világosan követhetjük ... a mondat teljes kialakulásához segítő elemmozgások útját”. Helyesen állapítja meg, hogy az első „gondolatsor”-ban („Mi *zuhan* le mélységes pokolba?” – „a *malom* *zokogásának* még csírája sem fedezhető fel”. A *zuhan* > *zuhog* váltás oka a mozgásképzet helyett előtérbe kerülő „hangmotívum”. A „*mint malom a*” prozódiai okokból [!] lépett a „le mélységes” helyére (i. h. 385).

Sarkady szerint a versszak első két sora utáni 3–4. sor „egyre vadabb asszociáció-zuhataga, alázóduló kép-zápóra”²⁴ után a >zuhan< igen elvesztette kifejező erejét. – Ennyi minden már nem *zuhan*, hanem *zuhog*! Mi *zuhog* le malo(mként) pokolba [.]. Milyen szemléletes, milyen erőteljes a kép! Az ember szinte látja a *robajos hegyi patakra épített* malmot alázuhogó vizével! ... Innen már csak egy villanás a végső megoldás: ... >Mi *zuhog* mint *malom* a pokolba<.” Vitázik Boryval, aki szerint a vers „itt és ekkor vált át hangmotívumra”. Sarkady szerint „az új ige (*zuhog*) megőrzi régi dinamikus, mozgásos, jelentéstartalmát”, sőt „a következő két sor igénye szerint, ilyen jellegű funkciója meg is sokszorozódik ... a szó *egyben* hangfestő jelleget is öltött” (i. h. 85). Néhány sorral később Sarkady „hangmozgásos” igének mondja a *zuhog*-ot, s Boryval egyetértve, úgy látja, hogy „ebben a variánsban >a pokolba< már pokolban-nak olvasandó” [?].

A két kitűnő verselemző sok figyelemre méltó észrevétellel járult hozzá *A vén cigány* szóban forgó sorának megértéséhez, de egyikük sem tudott megbirkózni a költőnek azzal a szinte misztikus sugallatú gesztusával, amely a „pokolba” kétség kívül vízzuhatagként történt „*lezuhogás*” helyébe egy, a pokolban történő, de már inkább egy *mély, tompa forgás* zaját kifejező „*zuhogás*”-t állított. Ebből, Sarkady minden bizonykodása ellenére, már hiányzik minden, „a *malom* *vizeként alázuhogó zápor*” képzete (uo. 85.). Már csak azért sem, mert a *zuhog* beléptével soha többé *nem szerepel egy konkrét, a pokolban működő „malom”, illetve csak hasonlatban* vagy hasonlat értékű határozóként („*mint malom*”, illetve „*malo[mként]*”). Hogy ezt a hasonlatot hogyan kell értelmezni, arra majd később visszatérek.

Szilágyi Ferenc természetesen nem akar tudni semmi vízről a pokolban. A *zuhan* – mint láttuk – „a villámmal az alvilágba sújtott Prometheusz képét idézi” (i. m. 108, 114). Nagyobb gondban van a *zuhog*-gal, ha víznek ezúttal sem szabad lennie. „A lehullás, lezuhanás mozzanata helyett a *dörömbölés*, >dörgés< [?] motívumokhoz próbálta társítani a következő sort is: így lett a *zuhan*-ból a kézirat-

²⁰ Vagyis ekkor még az „*zuhan* le le mélységes pokolba”, aki „az ég boltozatján dörömbölt”.

²¹ A „*mint*”, majd a „*vált*” utáni [?] tőlem származik. M. A.

²² Sarkady (i. h. 83) kétségbe vonja a kritikai kiadás eljárását, mely „egy sehol sem szereplő >zúdul (a valóságban *zúdul*)-t< javított >zuhan<-ra”.

²³ BORY István, „*A vén cigány*” egy sorához. It 1960. 364–366. Id. 365.

²⁴ Sarkady kiemelése.

ban *zuhog*. Most már – Boryval egyetértésben, és elfeledkezve a „*lezuhog*” formáról – csak hang hatásokat vizsgál. „A *zuhog* eredeti jelentése ugyanis – hangutánzó eredetének megfelelően – „zúg, zihál”. A Vörösmarty közreműködésével szerkesztett akadémiai német–magyar és magyar–német zsebszótár idézése ugyan nem igazolja ezt,²⁵ sehol sem látni a „zúg, zihál” jelentést. Pedig láttuk – a *zuhog* formával egy időben jelenik meg a *malom* és az újabb szövegváltozatban. Szilágyi persze elutasítja azokat a magyarázatokat, melyek, ... a vízimalom áradó, lezúduló (»*zuhogó*«) vizével akarják a képet megmagyarázni”, hiszen „vízimalom a tüzes pokolban ... »*contradictio in se*«” (i. m. 110–111).

Szilágyinak sokban igaza van, de korántsem az ő gondolatmenete révén – nem is beszélve arról, hogy ő is megfelel a „*lezuhog*” változatról, melyből a vizet nehéz kirekeszteni. A *zuhog* szónak ugyanis – a népnyelvben – az esőt adó „*zuhog*” mellett rengeteg ilyen hanghatást kifejező jelentése van: a föld *zuhogva* hull alá a koporsóra, valami *zuhog* („zörög”, „kopog”) a padon (padláson), stb. Van aztán „dobog”, „döng”, „nehéz járással mély hangot ad”, „dübörög”, „suhog”, „zakatol” stb. jelentése is,²⁶ – csak „zihál” nincs. Mindennél azonban fontosabb, hogy Szilágyi a *zuhog* „eredeti jelentésének” megadásakor a (sehol sem dokumentálható „zilál” mellett) egyik szinonimaként megadja a „zúg” jelentést is. Ez telitalálat. (Később egyik fő érvemül fog szolgálni.) Valóban Vörösmartynak talán legpoliszemantikusabb szava a zúg. Minden „zúg”, ami valamiképpen nem harmonikus hangot ad, ami ordít, üvölt, zajong, de esetleg csörög, dörög stb. is lehet. Zúg a csatazaj, az összecsapás (Árpád „zúgva csatázik”), a hegyi patak, az ég szava („fejemre zúg a nagy ég”) és a „szakadó ég” is, de még a zsemlelő Mirigy és a búcsút mondó Tünde is. (Ezzel nem akarom alátámasztani, hogy amikor Ixion állítólagos kereke *zuhog*, az = „zúg”).

Utolsónak vessünk egy pillantást a legutoljára feltűnő ige-változatra: a *zokog*-ra. A *zuhan*, *zuhog* változatoknál egyszerűbb kérdésnek látszik – legalábbis, ha egyértelműen állást foglalunk amellett, hogy a változtatást Vörösmarty végezte-e, vagy sem. Abból kiindulva, hogy a *zokog* csak a nyomtatott szövegekben szerepel, de *egyetlen kéziratban sem*, először Bory István vetette fel, hogy a *zokog* nem Vörösmartytól származó változtatás, hanem a szedő tévedése (i. h.). Sarkady Sándor – Bory nyomán – így ír: „A „*zokog*” csak a nyomdai szedő hibájából csúszhatott be a szövegbe ... A „Mi *zokog*, mint *malom* a *pokolban*?” „értelmetlen, a vers szövegösszefüggésétől és képvilágától idegen sor ... Ezt a sort egy nyomdászlegény »írta« (i. h. 86).²⁷

Szilágyi Ferenc is félúton van igazság és tévedés közt. Szerinte – a pokolbéli malomnak Ixion forgó szélkerekeivel való azonosítás után – „már érthetőbb a későbbi *zokog* behelyettesítése is, amire bizonyosan a *költő barátainak unszolására* került sor, mivel a tisztázatban is még *zuhog* („zúg”) található. Oka lehetett, hogy a *zuhog*-nak már Keményék is [a] másodlagos „árad”, „zúdul” jelentéséből indultak ki, s nem értették, vagy talán attól tartottak, hogy az olvasók ... a »*zuhogó*« vízimalomhoz társítják a szót, márpedig a pokolbéli csobogó [?] vízimalom képtelenség. Így kerülhetett ide az egyértelműen hangutánzó *zokog*, melyet lehetett érteni a versszaknyitó 31. sor („Kie volt ez elfojtott sóhajtas” [?] folytatásának, fokozásának, de lehetett vonatkoztatni a *malom zakatolására* is ...” (i. m. 114).

Végigfutva a három egymást váltó ige (le-zuhan, le-zuhog, zuhog, zokog) felvetette problémákon, próbáljuk összefoglalni azokat az *ellentmondásokat*, igazolhatatlan mondattani rendellenességeket,

²⁵ Itt a *zuhog* első jelentése ‚rauschen’, amit a német–magyar rész így értelmez: csörög, zörög, forr, pezseg. A *zuhog* második jelentése: dräuschen, a német–magyar részben: szakad, zuhog (az eső); locsog (i. m. 110).

²⁶ Köszönet BÜKY Béla kollégámnak, aki az Új Magyar Tájszótár anyagában utánanézett mindennek, – de kijelenthetem, hogy gyermekkorom óta a *zuhog*-jelentések nagy része ma is él bennem. Még az is, hogy a *malom zuhog* = a rozoga faalkotmány rázkódva, zakatolva, zótykölődve mély, tompa hangon dohog.

²⁷ Az ő nyomukban Csetri Lajos is a „nyomda ördögét” emlegeti a *zuhog-zokog* változás kapcsán (i. m. 382). – Különös, hogy – bár Bory István említi (i. h. 366) – senki se törődik azzal, hogy Vörösmarty még élt – ha betegen is –, amikor *A vén cigány* megjelent (1855. jún. 28., a *költő* ugyanezen év november 19-én halt meg). Elképzelhetetlen, hogy a nyomtatott szöveg ne jutott volna el hozzá, de semmi reklamációról nem tud senki.

szemantikai-értelmi nehézségeket, melyek okán én az előzőkben „félíg kész” versszak, verssor jelzőivel illetem a 4. versszakot és annak 4. sorát. Az kétségtelen, hogy az első és második változatban a „Mi” kérdőnévmás után egyrészt *lefelé eső*, zuhanó, hulló mozzanatok következnek, másrészt *egyes számban* („angyal <örült fényes lélek> tört szív, örült lélek”). Aztán a *zuhan*, illetve a helyére lépő *zuhog* ige lativuszi (hová?) határozóját – Bory is, Sarkady is – „pokolban”-ra módosítatják a költővel.²⁸ Annak megmagyarázásával azonban mindketten adósak maradnak: ha egyszer valami (mint malom) immár a *pokolban* zuhog, hogy maradnak meg – olykor többszámúban – a korábban *pokolba zuhanó* alanyok: „Hulló angyal, tört szív, örült lélek, [Vert hadak vagy vakmerő remények?” (Egyáltalán e képanyag sok eleme hogy *zuhog*?) És hogyan rendelődnek a többszámú alanyok (értelmezők) az egyes számú *zuhog* állítmányához? ...

Ezt a zavart bizonyára Gyulai Pál is észrevette, én legalábbis ennek tulajdonítom, hogy a „Mi zokog mint malom a pokolban” jól egyeztetett mondatot egy *kérdőjellel* leválasztotta a többszámú alanyokat (értelmezőket) is tartalmazó folytatástól.²⁹ Ez ugyan elfogadhatóvá teszi a folytatás olyan kibontását, melybe beleférnek a többszámú értelemzők is. Ugyanakkor – arról nem is beszélve, hogy *nem egyezik* a költő szándékával – a legkülönbébb érzékszervi és képzet-területeket megmozgató, a kozmosz, a mitológia, a biblia és a közelmúlt hazai történelmének képeire *egyidőben* asszociáló kérdészuhatag, a döbbenet, a lázadás, a kétségbeesés emelkedő erejű hulláma egyszerre megtörik, két szakasza esik szét, és szinte ellaposodik, de legalábbis zavarossá válik.

Szót kell azonban ejteni Vörösmarty alkotásmódjának, képzelőerejének, egyáltalán a „Vörösmarty-modell”-nek egy olyan jegyről mely nagyrészt feloldja az imént érintett, logikai természetű ellentmondásokat. Már Szilágyi Ferencnél is pozitíven értékeltem azt a megállapítást, hogy a *zokog* ige egyidőben kétféle vonatkoztatást is megenged. Egy kis szerénytelenséggel hadd idézzem azt, amit én az *Előszó* kapcsán így fogalmaztam meg: Vörösmarty a maga nyelv- és képteremtő eljárása *poliszemantikájának, polifóniájának komplex egységében* „amikor az egyik jelentéselemet mondja, mondja a többit is ... az is előfordul, hogy a *jelentés- és képstruktúra egyik komponenséről hirtelen átvált* a másikra – és ahhoz szervezi a kép folytatását”.³⁰ De már előttem és szebben megmondta azt Négyesy László: „Vörösmarty mindig akkordokat fog: nem egyetlen hangot pendít meg ... s a *szónak három, négy, tíz és száz vonatkozása* mozdul meg lelkünkben”.³¹

Ezek jegyében és értelmében térjünk csak vissza egy percre a *zuhan-zuhog-zokog* cserékhez, illetve a *zokog* „hitelességéhez”. Ha ugyanis igaz – amit talán sikerült demonstrálnom –, hogy egyrészt a változtatások után sok minden benne marad a költeményben az előző fogalmazásokból, hogy Vörösmarty szívesen szervezi a metaforát, hasonlatot, képet a *jelentés- és képstruktúra* más és más komponenséhez, – akkor semmi okunk feltételezni, hogy a *zokog* nem Vörösmarty „javítása”. Egyrészt a sorok átszervezése során – de máshol is – világosan követhető, hogy Vörösmarty egyre inkább a *hanghatásos* megoldások irányában mozog, s így a lágyabb hangzású *zuhog* helyett inkább a keményebb, zakatolóbb, „jégverésesebb”, explozívakkal teli *zokog* ige mellett köt ki. Ennek ugyan mint a *zuhog* szinonimájának példáját nem találok a szótárakban és gyűjtésekben, de a *zökög* tájnyelvi szó egyik jelentése „a kocsi zökken”, a másik – „zokog”.³² A *Zalán futásában* pedig Csátár „csikorogva szól”, úgy érte, hogy *zokogva* („... hallá fenn a hadak istene lelke *sírlalmát*”: VI. én. 149–150).

²⁸ VÖM 3. k. 589.

²⁹ Ezt az eljárást a kritikai kiadás előtt, sokszor utána is (pl. Komlós Aladár 1975-ben) minden szövegközlés követi, így HORVÁTH János „*Magyar versek könyve*” (1937) is. Babitsék meg a versszak minden kérdő mondata után kérdőjelet tesznek, – ők sem maradtak követők nélkül.

³⁰ MARTINKÓ András, *Vörösmarty Mihály – Előszó in Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*. Bp. 1975. 349–366. Id. 362–363.

³¹ NÉGYESY László, *Arany és a magyar nyelv*. MNyelv 1917. 130.

³² E szavak – zuhog, zokog, zökög, csikorog stb. – összefüggését jól illusztrálja, hogy a *Kincskeresőben* (I. felv.) Szilágyi így beszél: „Ezért *csikorgok*, mint a rosz [nem kenetlen!] szekér”. – Szép csokor olvasható *A hűség diadalmában* e rokon hangfestő-hangutánzó szavakból: „... fenn összecsap a zivatar, zúg, és dörög egyre. (...) a porban *döng, csattog, ropog* a nagy erőszak”. (VÖM 4. k. Sajtó alá rend. HORVÁTH Károly és MARTINKÓ András. 1963. II. ének 24. és 26. sor.)

Másrészt a *zokog* megőrzi jelentésszférájának másik elemét is: „rázkódva sír”. Különös, hogy – talán Szilágyi Ferencet kivéve – nem figyeltek fel a *zokog*-nak erre a kettős, sőt hármas jelentéskötődésére. A sírást jelentő *zokog*-ban kezdetől fogva benne volt egy rázkódó, csukló, görcsös elem, ahogy a hangos, meg-megrázkódó *sírá*s is.³³ Nem lehet tehát a *zokog* „robajos” jellegét úgy kiemelni, ahogy Hatvany Lajos (a tőle megszokott „nagyvonalúsággal”) teszi: „[Riedl Frigyes] Nem tudta, hogy a malom szörnyű [?] robaját költői fül rémes zokogásának hallja, s nem tudta, hogy ha a költő a rémnek rémségét fölfokozni akarja, akkor a malmot a pokolba helyezi [?]. Van ennél a pokolban robajos malomnál rémségesebb robaj, illetve [?] zokogás?”³⁴ Persze semmi ilyenről nincs szó, amikor Vörösmarty (!) a *zokog*-nál kötött ki, olyan szóra lett, melynek egyik jelentéspólusához könnyen hozzáköthetők a sem a *zuhan*-hoz, sem a *zuhog*-hoz szervesen nem köthető mozzanatok, például a „tört szív”, a „vert hadak” s a „vakmerő remények”. Magyarul: ha Vörösmarty végezte a *zuhog* > *zokog* váltást, hozzá méltó „javítást” végzett.

*

De térjünk vissza a dolgozatom elején tett apodiktikus kijelentésemhez, hogy ti. *semmiféle malom nincs a pokolban*. Amivel nem azt akarom mondani, hogy *A vén cigány* malma valami „pokol-idő malom”, „pokolmalom” (Áfra János), vagy netán Ixion kereke (Szilágyi Ferenc), – igazi, valóságos malom az. Még képes – metaforikus értelemben sem szűnik meg ilyen malom lenni: „Rideg malommá tett a bú patakján, | Holott magamnak őrlök bánatot” (Vérnász, I. felv.). A fő hibát én nem a malomnak konkrét malomként való felfogásában látom, hanem abban, hogy több mint 130 éve senki sem volt hajlandó nyelvtanilag-mondattanilag és stilisztikailag-poétikailag görcső alá venni az „őrült” lángelme egyik, logikailag természetesen megközelíthetetlen – *teljesen logikus* sorát, és értelmezték a *kezdetektől máig tévesen*. E tévedés abban gyökeredzik, hogy a *pokolban*-t – mint Áfra János (i. h. 384) és a majdnem hatot dobó Áfrát cáfoló Sarkady Sándor (i. h. 85) mondja – „helyhatározós jelzői szerkezet”-ként fogták fel³⁵ „pokolbeli”-ként értelmezve. Ennél is súlyosabb elnézés, hogy mondattanilag a „mint a malom” hasonlatot a „*pokolban*” bővítményeként, azzal egy szintagmát alkotó mondat-résznek tekintették.

Bory István jutott el a megoldás küszöbéig, „enyhe verziót” tételezve fel, mikoris „prózára fordítva valahogy így hangzana a sor: „Mi *zokog* a *pokolban* *mint* (ahogy) a *malom* (*zokog*)” (i. h. 365). Ez a malom már koránt sincs szükségszerűen a *pokolban*, és a „*pokolban*” is a *zokog* bővítménye! (Rövidesen látni fogjuk: hogyan és miért nem merte Áfra ezt a felfedezést végigvinni.) Áfra értelmezésének támogatására – és a kérdés végleges eldöntése érdekében – hadd mutassam be a versszak 3. és 4. *párhuzamos szerkezetű* két sorában megjelenő gondolatalakzatot. A paralelizmus a legősibb gondolatalakzat, van belőle bőven *A vén cigány*ban is. Például: „A keselynek szárnya csattogását, | Prometheusnak halhatatlan kinját.” Esetünkben a párhuzam első sorának ez a mondattani – stilisztikai – poétikai szerkezete:

Kérdő névmás alany	Hangutánzó – hangfestő ige állítmány	Helyhatározó
Ki	dörömböl	az ég boltozatján

Ennek mintájára a tökéletes párhuzam:

Mi	zokog (zuhog)	a pokolban
----	------------------	------------

³³ Vö. CZUCZOR-FOGARASI (V. 1217. h.): „görcsös, töredezett, csukló hangon sír, szól, kesereg”. *A M. Nyelv Értelmező Szótára* (VII. 600) is a „megrázkódás”-t látja kísérő jegyül. Nem helyes tehát a *zokog*-nak egyoldalúan akár hangutánzó, akár motorikus jegyét *külön* kiemelni. Így Bory szerint – aki nem tudott kibékülni a „malom zokog” kapcsolattal – a költő az örültségig felajzott nyelvalkoto teremtő munkában „a malom zakatolását is »zokogás«-nak hallotta” (i. h. 365).

³⁴ HATVANY Lajos, *Ady világa*. Isten könyve I. Idézi BORY István, i. h. 365/6. jegyz.

³⁵ „... »a malom a pokolban« csak alakilag helyhatározós szerkezet, funkcióját, értelmét tekintve jelzői”. (SARKADY S., i. m. 85.)

Vagyis – miként az első kézirati változatokban – a nyelvtani-gondolati-poétikai párhuzamhoz *semmi szükség a malomra!* Igenám, de ez vers, és a versben a kitűzött *ritmust* be kell tartani.³⁶ Egyszer már a költemény (s a sor) megalkotásában állt Vörösmarty hasonlító feladat előtt: a trocheikus 10-esek kielégítése végett az így kissé szokványos „melységes”, szakasz helyébe a *ritmikailag* tükörforma értékű „mint malom a” hasonlatot iktatta be. A továbbiakban a „mint malom a” ebben a ritmikai és poétikai – nem értelmi! – szerepben (mint hasonlat) szilárdan áll a helyén. Vagyis „a pokolban” nem a malom határozójelzős bővítménye, hanem a „mint malom” közbevetett hasonlat. A „pokolban” a *zokog* (zuhog) bővítménye: a z állítmányi részhöz tartozik: „Mi zokog a pokolban, mint valami malom” ... És ezzel eltűnik a sornak minden „rémséges rémsége”, – de nem lesz kisebb költői erejű! Mindenesetre szavaláskor, felolvasáskor a „mint malom” mondatszakasz csak mellékhangsúlyt kaphat.

Bory István, akinek – mint mondtuk – kezében volt a megfejtés, egy parányiságtól visszariadván, nem merte kimondani, ami a nyelven volt. Ez a parányiság az, hogy: „A két szó – malom és pokol – közé a költő *nem húzott vesszőt* (Bory kiemelése), pedig ez tenné világossá, amit így legfeljebb gyaníthatunk [...], hogy ti, a két szó csupán prozódiai, és nem értelmi vonatkozásban került egymás mellé (i. h. 365). Nem lett volna érdemes egy kissé belenézni Vörösmartynak a hasonlatok terén követett helyesírási, központosítási gyakorlatában? Könnyen meg lehetett volna állapítani, hogy a *mint*-tel kezdődő hasonlatok előtt körülbelül egyforma arányban „húz” vagy „nem húz vesszőt” a költő.³⁷ Arra azonban nem tudok példát, hogy a beékelte hasonlatot két vessző – esetleg vonás – vagy például zárójelbe tenné. Ma egy költő ilyen eljárásokat alkalmazhatna: „Mi zokog, mint malom, a pokolban”, „Mi zokog (mint malom) a pokolban”, „Mi zokog – mint malom – a pokolban”.

Nem is a két vessző hiánya a baj. A baj az, hogy – a végső változattal, sőt a Gyulai-féle kiadással (1884) szemben – szinte mindenki (Bory I. és Sarkady S. is) – de a „Hét évszázad magyar versei”. Komlós Aladár s persze a kritikai kiadás *nem* – önkényesen, megtevesztően vesszőt tesznek a *mint* elé.³⁸ Pedig ezzel a sor második felét („mint malom a pokolban”) mint *mondattani, értelmi és poétikai egységet* dugják a zsákba, elszakítva a sor első felétől. Jobb vessző nélkül? Jobb! Akkor ugyanis az *egész sor mint egység* vetődik fel kérdésként, és megengedi, sőt szinte megköveteli a sor helyes értelmi s hangsúlybeli tagolását, mikor is a „mint malom” másképp nem érthető, mint: „malomként”, „malom módjára”. Nagyon sokat ártott az ügy tisztázásának Szilágyi Ferenc címádásformája. Tanulmányának a címe ugyanis ez: *Malom a pokolban*. Ezzel – arról nem is beszélve, hogy tudományosan nem egészen korrekt – eleve befolyásolja a (tájékozatlan) olvasót abban az irányban, hogy Vörösmarty költeményében van egy olyan *értelmileg* összetartozó sorrészlet, hogy „MALOM A POKOLBAN ...”, holott a pontosság ilyen címet kívánt volna: „... MINT MALOM A POKOLBAN”.

Befejezésül: a *malom* mint mély, tompa, zakatoló, meg-megszakadó hangot adó dolog, Vörösmartynál a 20-as évektől kezdve többször előfordul metaforaként vagy hasonlatban. Igaz, a *zuhog* vagy *zokog* igékkel nem, de a *zúg*-gal igen, márpedig említettem már, hogy Szilágyinak igaza van, amikor a *zokog* és *zúg* igéket olyan szinonimáknak tartja, melyek bátran egymás helyébe léphetnek (i. m. 104).³⁹ Nos, a *Kont* című drámában (1824–1825) Vörösmarty a Kont és társai kivégzése után szinte kozmikus magányban és rettegésben élő Zsigmondnak ezt adja a szájába:⁴⁰

³⁶ Valójában egy kis „szeplő” van a párhuzamban, az első tagban ugyanis a helyhatározó birtokos szerkezetben áll, de Vörösmarty nem akarta kihagyni a költészetében százszor, ezerszer alkalmazott *ég-pokol* ellentétet.

³⁷ Vö. „Bujdokolva, mint hivatlan vendég ...” (*Országháza*); „Tégy mint más nemzetek:” (*MI baj?*)

³⁸ Mentségükre szolgáljon, hogy az OSZK kézirat (a K₂) is ezt adja: „Mi zuhog, mint ...” – és is kérdőjellel a sor végén.

³⁹ Kár, hogy a sok száz eset közül egyetlen példával sem illusztrálja ezt az *igazságot*.

⁴⁰ VÖM 8. k. Sajtó alá rend. FEHÉR Géza. 1962. 142. (jegyz. 499).

„forró fejem, szívem *dobogva* ver,
kopogva ver,
 zúgó malommá változik fülem,
 Magam vagyok, s a tenger forr körülöm,
 ádáz népek omló tengere”.

A *Kont* ugyan nem jelent meg, de bővített, javított változata, A *bujdosók* igen (1830). A képet Vörösmarty átmentette ide, az V. felv. 870–871. sorában találkozunk vele (ua. a kötet 327):

Testem remeg, szívem *kopogva* ver,
Zúgó malommá változott a fejem”.

Világosan látszik Vörösmartynak az a szándéka, hogy a lágyabb, harmonikusabb *dobogva* helyére a keményebb, diszharmonikusabb *kopogva* formát iktassa (akárcsak a *zuhog* helyére a *zokog*-ot). ... De most vessünk egy pillantást a „zúgó *malom*” szerkezetre. Az talán nem vitatható, hogy benne egy rejtett *hasonlat* van, és a sort így is átformálhatnánk: „Fejem zúg, mint egy malom” vagy akár így: „zúg mint egy malom fejem” – és ezzel már ott is vagyunk A *vén cigány* problematikus sorának analóg szerkezeténél.

Martinkó András

Az ember tragédiája újabb kiadásairól

Múlt századi klasszikus műalkotásaink közül kevés ért meg annyi kiadást, mint *Az ember tragédiája*. Nem kétséges, hogy joggal. Mégis a *Tragédia* szövege ma is probléma. Itt nem a színelőadásokra írt rövidített változatokra gondolunk, hanem a műnek a közönség által hitelesnek vélt kiadásaira. Ezeknek a problematikus voltára a szakirodalom már azelőtt is többször felhívta a figyelmet. Hogy a leinkább hozzáférhető kritikára utaljunk, megemlíthjük a Szépirodalmi Kiadó 1972-ben az 1973-as évfordulóra megjelent díszkiadásának (Bálint Endre rajzaival) Utószavát, melyet Szabó József, a kötet gondozója írt. Ugyanő részletesebben is kifejtette textológiai megjegyzéseit a „Madách Imre ma” című 1976-ban megjelent és Mezei József által szerkesztett tanulmánykötetben (a Tankönyvkiadó kiadásában). Ezekre és az említett tanulmányokban jelzett régebbi szövegromlásokra most nem kívánok kitérni, a jelen tanulmány a legújabbban (századunk hetvenes, nyolcvanas éveiben) megjelent *Tragédia*-kiadások problematikus voltára kívánja felhívni a figyelmet.

Csak röviden utalok rá, hogy *Az ember tragédiája* hiteles szövegének megállapítására csak három forrás szolgálhat. Első maga a mű kézírata, melyet Madách, egy külön feljegyzése szerint, 1859. február 17-én kezdett el és 1860. március 26-án fejezett be, tehát nagyjában tizenhárom hónap alatt írt meg. A kézíraton előbb barátjának, Szontágh Pálnak a tanácsára maga végzett el kisebb javításokat, majd bírálat céljából Arany Jánoshoz juttatta el, aki némi haladék után elolvasta a művet, és 1861. szeptember 12-én annak értékéről lelkes hangú levelet írt a szerzőnek, egyúttal felajánlotta némely stílus- és verselésbeli hiba kijavítását, melyeknek nagy többségét Madách hálasan elfogadta. Arany javításai nem érintették a *Tragédia* eszmei mondanivalóját, főként semmiképpen sem a mű kibontakozását, a XV. színt, semmiképpen sem az Őr végzavát: az „Ember küzdj, és bízza bízzál!”-t, mely a kézíraton világosan látható, hogy Madách eredeti írásából való.

Arany János javításaival jelent meg *Az ember tragédiájának* első nyomtatott kiadása 1862. január 12-én, de 1861-es évszámmal. A második kiadás 1863-ban Madách újabb javításai után hagyta el a sajtót. Ebben a költő néhány sort Szász Károly bírálatára és tanácsai alapján megváltoztatott.

Ez a három forrás: A Kézirat, az 1861-es és az 1863-as, tehát a költő életében megjelent kiadások szolgálhatnak egyedül a *Tragédia* szövegének hiteles közléséhez. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a műnek 1923-ban egy kritikai kiadása is megjelent Tolnai Vilmos gondozásában, s ez alapjául

szolgált több későbbi Madách-kiadásnak, némely súlyos sajtóhibája ellenére. Tolnai a következő évben néhány bántóbb hibát kijavított ugyan a második kiadásban, de sajnálatos módon, az első változat öröklődött tovább hibaival együtt Halász Gábor 1942-ben megjelent *Madách Imre Összes Munkái* című kétkötetes gyűjteményében, mely több, a legutóbbi években megjelent Madách-válogatás alapjául szolgált. Itt mindjárt meg kell említenünk, hogy Halász Gábor hatalmas, és eléggé nem méltányolható munkát végzett, amikor Madách összes, addig elérhető írását közreadta (néhány újabb azóta is előkerült). A Halász Gábor-féle *Madách Imre Összes Művei* (rövidítve (MÖM) nélkül lehetetlen volna minden Madách-kutatás. Ez az elévülhetetlen érdem azonban nem akadályozhatja meg, hogy ki ne mutassuk: Halász kiadásába számos hiba csúszott bele, így *Az ember tragédiájának* szövegében is bántó sajtóhibákra bukkanunk, amelyek voltaképpen Tolnai Vilmos első kritikai igényű kiadásából öröklődtek.

Így az egyiptomi színben ezt a sorcserét találjuk (Tolnai: 798–800. sor, Halász I. kötet 545. lap):

E millióknak kell érvényt szereznem,
Fülembe cseng még: milliók egy miatt.
Szabad államban – másutt nem lehet.

A helyes sorrend a Kéziratban (28. l.) és az 1861. és az 1863-as kiadásban is (43. l.):

Fülembe cseng még: milliók egy miatt.
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban – másutt nem lehet.

Az *E* mutató névmás is indokolja ezt a sorrendet.

Még zavaróbb a következő hiba, A római jelenetben Tolnai (1115. és a következő sorok), valamint Halász Gábor (I. k. 563. l.) szerint Ádám-Sergiolus a következőket mondja:

Miért is vonz az a kék Tantalusként,
Egy gladiátor roncsolt izmai –
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,

A „gladiátor roncsolt izmai”-t előzőleg Hippiá említi, mint ami eltántoríthatja Éva-Júliát Ádám-Sergiolus iránti hűségétől. Innen került át ez a sor sajtóhiba vagy elnézés folytán ide. A Kézirat és a költő életében megjelent kiadások (1961, 1863) helyesen adják meg a szöveget (a 62. lapon mindkét kiadásban).

A párizsi színben is van sor-eltolódás: Ádám-Danton beszédét így közli Tolnai (2163–65. sor) és Halász Gábor (I. k. 609. l.):

Es hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad. –

A Kéziratban benne van a „Nem gondolok nevemmel, légyen átkos” sor. Arany János nem kifogásolta, de valamely tévedés folytán kimaradt az 1861-es és az 1863-as kiadásból. Tolnai Vilmos pótolja, de az 1923-as kritikai kiadásában rossz helyen, a második kiadásban javította. Halász Gábor azonban a téves változatot vette át. A helyes sorrend (Kézirat 76. lap):

Es hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos.
Csak a haza legyen nagy és szabad. –

A falanszteri színben, miközben a Tudós a múzeumot mutogatja Ádámnak és Lucifernek, ezt olvasuk Tolnai 1923-as kiadásában és Halásznál is (l. 663.):

Im itt tigris, itt a fürge őz,

Madách kéziratában és mindkét életében megjelent kiadásában kikerülte ezt a bántó kakofóniát és rossz jambust, így írta:

Im itt a tigris, itt a fürge őz,

Az úr-jelenetben Tolnai 1923-as kiadásában (3730. és a következő sorok), valamint Halász Gábornál (683. l.) a következő értelemzavaró sajtóhibát találjuk: Lucifer mondja:

S később a tudománynak fegyverével
A megbukott szabadság védelmében
És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd.

A „S később a tudománynak fegyverével” későbbi szövegből ide becsúszott sor. A Kéziratban (136. l.) és az 1861-es és 1863-as kiadásban (199. l.) így van helyesen az első két sor:

Nem vérezél-e Chaeroneánál
A megbukott szabadság védelmében

Mindezek a zavaró sajtóhibák – a Tolnai- és a Halász-féle kiadás tekintélye alapján – Az *ember tragédiája* legújabb kiadásában is megtalálhatók. Így a Szépirodalmi Kiadó „Magyar Remekírók” sorozatában az 1974-ben kiadott „Katona József és Madách Imre Válogatott Művei” címűben. Benne: „Madách Imre műveit válogatta és gondozta, a jegyzeteket írta Németh G. Béla”.

Ebben a Katona- és Madách-válogatásban a fentebb említett Halász Gábor-féle tévedések mind ott szerepelnek (770., 797., 850., 910., 932. lap). Ez a megállapítás nem érinti a kiadás egyébként kitűnő jegyzetelését, csak a szövegközlést.

A Magyar Remekírók sorozat „Magyar Drámaírók. 19. század” című és 1984-ben megjelent II. kötete is Halász Gábor szövegközlését adja annak minden hibájával együtt (a 182., 201., 254., 312., 334. lapon).

Egyéb kérdésekben mind Tolnai, mind Halász, mind az őket követő kiadások igyekeznek Madách intencióit és gyakorlatát követni. Így:

a) Az Arany János, illetve a Szász Károly javasolta és Madách által is elfogadott módosításokat nem változtatják meg.

b) A közékezésben is követik Madách eljárását, aki sokszor a kérdő és felkiáltó mondatok után pontot tesz kérdő és felkiáltó jelek helyett. E jelek után – éppúgy mint a Kéziratban és a kiadásokban – kisbetűt írnak.

c) Az idegen – latin–görög-szavak–latinos helyesírását alkalmazzák, mint Madách. A Katona–Madách kiadás néhány közkeletű szó esetében modernizál: cirkusz, arisztokrata, filozófia alakot ír: circus, aristocrata, philosophia helyett:

d) Az egybeírás-különírás tekintetében is követi Madách gyakorlatát. De már Halász is aki, amely, ami-t ír a ki, a mely, a mi helyett.

e) Halásznál és a többi azt követő szövegkiadásban c-z helyett c-t találunk.

A fent jelzett szövegelszúzásokat, a bántó sajtóhibákat elkerülték a régebbi Madách kiadások – így az Alexander Bernáté és a Kardeván Károlyé is. Nem találjuk meg őket a Halász Gábor-féle változat után közreadott Waldapfel József, Erdős Magda és Sötér István által gondozott *Tragédia-közlések* sem. Ámde ezekből hiányzik a párizsi jelenetnek az a két sora, melyet Tolnai pótol: Danton szava: „Nem gondolok nevemmel, légyen átkos”, valamint a Marquisval folytatott beszélgetésből ez a mondat: „Ez a guillotine is szinte hallgatózik.”

1972-es dátummal, de a következő év elején, a költő születésének százötvenedik évfordulójára jelentette meg a Szépirodalmi Könyvkiadó *Az ember tragédiájának* díszkiadását Bálint Endre rajzaival. A szöveget gondozta és az utószót írta Szabó József.

Ennek a kiadásnak a szövege valóban gondozott. Kiküszöböli a Tolnai–Halász-féle szöveg sokszor bántó sajtóhibáit. Szabó szöveggondozása azonban másnemű problémákat vet fel. Felmerül itt a helyesírás tekintetében a túlzott modernizálás kérdése, de főként az, hogy Szabó több helyen a Madách által véglegesnek elfogadott szöveget átjavítja. Olyan értelemben, hogy öt esetben az Arany János által, két esetben a Szász Károly tanácsa értelmében javasolt módosításokat, amelyeket Madách elfogadott, visszaváltottatja a Kéziratban található alakra.

Ez az, ami kiadásában erősen vitatható.

Ami az ortográfiai módosításokat illeti, Madách – és Arany – eljárásától eltérőleg a jelenlegi helyesírási szabályok szerint adja a Tragédia szövegét. A görög szavakat a kiejtés szerint közli: Miltiadész, Kriszposz stb. A kérdő és felkiáltó mondatok végére kérdő és felkiáltó jelet tesz, akkor is, ha Madách pontot használt. E jelek után nagybetűvel kezdi a folytatást, eltérőleg Madách gyakorlatától. Az egybeírás-különírás tekintetében az újabb helyesírást veszi alapul. Madáchtól eltérőleg, így az s kötőszó után vesszőt használ, ha ez mondatokat kapcsol.

Ezt az eljárást problémafelvetőnek nevezhetjük. Az Akadémia Textológiai Bizottságának szabályzata kritikai kiadások esetében az író eredeti gyakorlatának – néhány kivételtől eltekintve – a lehető megőrzését írja elő. Nincs olyan szabályzat, amely a népszerű kiadások modernizálási mértékét meghatározná. Csak annyi a szabály, hogy a régies *cz* helyett *c-t* kell írni, az *a'ki*, *a'mi*, *a'mely* alakok *aki*-, *ami*-, *amely-nek* írandók, a *birtokos -nak*, *-nek* rag elmaradását nem kell régiesen hiányjellel pótolni. De mindez az 1830-as évek után kiadott művek kritikai kiadására is vonatkozik.

Az elmondottak alapján Szabó József ortográfiai módosításait nem kifogásolhatjuk, tekintve, hogy nem kritikai, hanem népszerű kiadást készített.

Az, ami erősen vitatható Szabó József szövegközlésében az, hogy több helyen a Madách által véglegesnek elfogadott szöveget módosítja. Olyan értelemben, hogy az 1863-as kiadás kilenc sorát Arany János javításai és Szász Károly tanácsai ellenében, melyeket a költő helyeselt és elfogadott, visszaigazította a kéziratban található alakokra. Szabó kiadásának Utószavában részletesen megindokolja változtatásait, de nem egészen meggyőző módon. Arany javítását öt helyen, Szászét két helyen javította vissza a kézirati helyre, egy ízben a kézirat egy vitatható olvasatát nem az 1863-as kiadás szerint közölte, egy esetben pedig Madách saját szövegbeli módosítását ítélte alkalmatlanabbnak a kézirati alaknál.

Amikor előrebocsátjuk, hogy Szabó József szövegváltoztató eljárásával nem értünk egyet, tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy Szabó óvatosan és a szöveg tiszteletétől ihletve járt el, ha nem is mindig helyesen, szövegközlése mégsem tekinthető *Az ember tragédiája* hiteles kiadásának. Ezzel azért is foglalkoznunk kell, mert több újabb publikáció az ő nyomán haladt. Ez utóbbiak közé tartozik a bukaresti Kritérion Kiadó Tragédia kiadása, melyhez Páskándi Géza írt utószót, valamint több iskolai célra készült kiadás.

Lássuk Szabó József szövegváltoztatásait.

Az első szín utolsó sorában az angyalok magasztalják az Urat, aki Lucifer lázadásával szemben „törvényt *szabott*” a kézirat szerint. Arany javításában „törvényt *hozott*”. Arany javítása érthető, nem csak mert „törvényt *szabni*” szokatlan, hanem mert Lucifer lázadása előtt a tökéletes harmóniában nem volt „törvény”, azt a diszharmonia beálltával „hozni” kellett. Szabó visszajavítása tehát nem indokolt.

A második színben Lucifer Arany javítása után magát „erősek közt a leghatalmasabb”-nak mondja. Szabó a Kézirat alapján visszajavítja „legerősebb”-re. Lucifer az Úrhoz méri magát göggyében, ezért jelenti ki magát a „leghatalmasabb”-nak.

A negyedik színben sem szükséges a „megleléi” visszajavítása a „fölleléi” helyett. Ezt Éva mondja a halódó rabszolgára vonatkozólag.

A római színben a kiadásokban (az 1863-asban a 64. lapon) ezt olvashatjuk (Ádám-Sergiolus mondja): „Csináljatok most *már* komédiát.” A Kézirat 42. lapján a *már* esetleg *más*-nak is olvasható. Bizonytalan olvasat. Ilyen kétes esetben a szerző által véglegesnek elfogadott nyomdai változat szolgálhat alapul. De az értelem is *már*-t kíván. Ádám-Sergiolus meg akar kegyelmezni a legyőzött galdiá-

tornak, számára a táncosok mutatványa nem lehetett „más” komédia, hanem „már” komédia, a tragédia után. Szabó a 97. lapon „más komédiát” közöl.

A konstantinápolyi színben el kell fogadnunk Arany átalakítását, hogy Ádám-Tankréd „annyi sarcot vivott a pogánytól”, a *sánc* szó megismétlésének elkerülése teszi érthetővé a változtatást. Nem indokolt a londoni színben a korcsmáros és a gyáros szavainak visszaigazítása sem. A falanszteri jelenetben nem olyan lényeges a „fűtőszerű a víz kínálkozik”, illetve „ajánlkozik” szavak felcserélése sem, hogy ezért Arany javítását, Madách helybenhagyását ne vegyük figyelembe.

A tizennegyedik színben, az eszkimó jelenetben ez olvasható: „A végső küzdés kisszerű jaja Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire.” Szabó visszajavítja ezt a Madách által eszközölt javítást a Kéziratban található „végső hörgés”-re. Meggondolkoztató: a halódó emberi világra valóban illik a „hörgés” szó, s így a „küzdés” sincs megismételve. Mégis – tisztelve Madách szándékát jobb meghagyni az 1863-as kiadásban (202. l.) található „végső küzdést”. Elgondolkoztató Szabónak az a visszajavítása is, mely a párizsi színben olvasható. Éva mondja Ádám-Dantonnak: „Ha síron túl megbékélt szellemed Levetkezi a kor véres porát Talán –” (Kézirat 84. lap). Arany jóvá hagyta. Madách azonban Szász Károly javaslatára „kibékélt”-re javította. (Szász levele Madáchhoz 1862. október 6. 1863-as kiadás 123. l.). Szabó Utószavában az indokolásban van igazság: „Kibékélni a haragosok szoktak. Itt Danton belső megbékéléséről van szó.” A halálban – úgy gondoljuk – „megbékél” az ember. Ámde lehet, hogy Szász – és nyomán Madách is – arra gondolt, hogy Éva-Márkinő szerint a halál után „kibékélnek” az életben egymással szembenálló emberek. Ilyenféle értelmezést tesz lehetővé a párizsi színben Ádám-Dantonnak az a kijelentése, mely szerint megkegyelmez a Marquis-nak: „S e jellemért egy higgadtabb jövő. Melyben kihamvadt a pártszenvetély. Halált fog adni nékem.” (Kézirat 82. l. 1863-as kiadás 120. l.) Ilyen elgondolások után az 1863-as kiadás szerinti „kibékélt” is meghagyható.

Van azonban Szabó Józsefnek két olyan szövegmódosítása is, amelyet el kell fogadnunk.

Az egyik helyeseltető visszatérés a Kézirathoz az 1861-es és 1863-as kiadások ellenében az, hogy Cluvia dalának refrénjét „Mind” énekelik, (a római színben). Madách kéziratában a margóra írta fel a „Mind” szót (44. l.), s Arany a *Tragédia* sajtó alá rendezésekor ezt elnézhette s kihagyta. Pedig logikus, hogy ha Hippiá refrénjét „mind” ismételik, akkor ezt tegyék Cluvia éneke esetében is.

A harmadik szín elején Ádám és Éva a Paradicsomból való kiűzetés után a Kézirat szerint *Pálmafás* vidékre kerülnek. A Madách életében megjelent kiadásokban és az azokat követőkben *Pompás* vidéket olvashatunk. Felettébb gyanús, hogy ez elnézésből eredő nyomdahiba, mert a tizenötödik szín elején ugyanis ez van: „A nézőhely átváltozik a harmadik szín *pálmafás* vidékévé”. Egyébként sem logikus és a színből sem következik, hogy Ádám és Éva a Paradicsomból való kiűzetés után „pompás” vidékre kerültek volna. Erre egyébként Tolnai Vilmos is felhívta már a figyelmet *Az ember tragédiája* általa szerkesztett kritikai kiadásának második (1924-es) változatában: „A III. szín utasítása *Pálmafás* vidék ...”, a kiadásokban: „*Pompás* vidék ...”. A változtatás oka nem érthető. Vö. XV. szín utalás „pálmafás vidék” és 1238., 3768. sor.” (256. l.) A jelzett sorokban valóban „pálmafás” vidékről van szó. Egyébként Kardeván Károly és Erdős Magda (Magyar Helikon 1958.) is már „Pálmafás vidéket” közöl.

Ezek után azt kell mondanunk, hogy Szabó József szöveggondozása rejt ugyan bizonyos hasznos tanulságokat magában, mégsem tekinthető *Az ember tragédiája* hiteles szövegkiadásának. Hasonlóképpen azok a publikációk sem, melyek az ő nyomán haladtak.

Mindebből következik, hogy újonnan gondozott *Tragédia*-kiadásra van szükség, addig is, amíg a nagyon hiányzó új kritikai kiadás elkészül.

*

Eddigéig csak *Az ember tragédiája*, tehát a legfontosabb Madách-mű szövegromlásaival, vagy önkényesen ható szövegteléréseivel foglalkoztunk. A Halász Gábor szerkesztette összkiadás azonban Madách egyéb művei esetében is tartalmaz zavaró sajtóhibákat, melyek azután a későbbi megjelenésekben is öröklődtek. Csak Madách lírájából emelünk ki néhány példát:

A *Mária testvérem emlékezete* c. vers esetében az egyik strofa így hangzik Madách kéziratában:

De egy emlék van, egy, mely hogyha él
Még lelketekben óh kinos nagyon,
Hogy a nép, melyért férjed harcra szállt,
Melyért vivott *hogy* az gyilkolt agyon.

A kiadásokból (Halász II. k. 343. Katona–Madách 1142. lap) a *hogy* hiányzik a negyedik sorból, ezért sántít a vers. Ugyanannak a költeménynek egy másik szakasza:

Igen, mert *már* bilincs van sütve a
A nép bölcséire, sorsa szolgaság,

A *már* hiányzik a kiadásokból.

Az a vélemény, hogy Madách sokszor rossz jambusokat írt, vagy nem jó nála a vers szótagszáma, ezek szerint nem ritkán a sajtó alá rendezők hibás olvasatára vagy sajtóhibára megy vissza.

Az *Útravaló verseimmel* tizenkettedik szakasza (Halász II. k. 396. lap, Katona Madách 1152. lap) a kiadásokban így van:

S ha nem lesz már, ki vélem sírt s örüle,
Ha nem lesz már többé kit érdekel:
Vajjon, hol e dalt ily módon elzengje,
Min ment keresztül a költő kebel;

Ennek harmadik sora a Kéziratban így olvasható:

Valjon, hogy e dalt ép így fejti lelke,

A tizenharmadik strófa elejéről elmaradt a Kéziratban olvasható „Még” szó. Azért rossz a jambus. A tizennegyedik szakasz pedig így van a Halász-féle kiadásban és az azt követőkben:

Mert nem ha újat mond, ér szívhez a dal,
Csak hogyha azt, mi benne szűnyadoz,
Életre költi, vágyainkkal áthat,
Mosolyt a könnynek, bűnnek könnyt ha hoz.

Ennek harmadik sora a Kéziratban így olvasható:

Életre költi vágyainkkal él, hal,

Ezek a költemények Madách életében nem jelentek meg, tehát a Kézirat alapján kell közölni őket.

Meg kell jegyeznünk, hogy az a bőrbő kötött versgyűjtemény, melybe maga a költő gyűjtögette össze verseit, tele van olyan költeményekkel, amelyeknek az elolvasása nagyon nehéz a sok javítás, betoldás, törlés, átírás miatt, s Halász Gábornak érdeme, hogy e zilált kéziratból egyáltalán ki tudta olvasni Madách verseit. Az idézett versek azonban viszonylag tisztában vannak írva. A kéziratot versgyűjteményt az OSzK kéziratára őrzi 1397/Fol. Hung. jelzet alatt.

Egy példát azonban még meg kell említenünk.

A *Fogságomból* c. versciklus III. része végén a hibás olvasat (vagy sajtóhiba?) egyenesen értelmetlenséget okoz (Halász II. 366. Katona–Madách-kiadás 1145.):

Itten állok végre s félve félek
Fellebbenteni a kárpitot,
Míg mindnyájatokat átölellek
S *így csak* mindent magyarázni fog.

A kéziratban az utolsó sor megadja az értelmet:

S egy csók mindent magyarázni fog.

*

Végeredményben ismét hangoztatni kell Halász Gábor elévülhetetlen érdemét, az egész, addig elérhető Madách írások összegyűjtésében és publikálásában. Az ő gyűjtőmunkája nélkül lehetetlen lenne minden alaposabb Madách-kutatás. Ez azonban nem zárja ki, hogy kiadása alapos revízióra szorul, komoly sajtóhibák is belekerültek. Főleg pedig nem menti fel Madách bármely művének szöveg-gondozóját attól a kötelességtől, hogy közvetlenül a kézirathoz forduljon. A Halász Gábor-féle *Madách Imre Összes Művei* ma már könyvkereskedelmi szempontból elérhetetlen. Ez is indokolja a sajtóhibák alapos kijavításán felül, hogy újabb Madách összkiadás jelenjen meg. No meg az is, hogy azóta több Madách mű került elő, mely hiányzik a Halász-féle gyűjteményből, ezek részkiadványokban, folyóiratokban láttak napvilágot. Így a Lónyay Menyhérthez írt levelek legtöbbje (közölte Györffy Miklós It 1959.), a *Művészeti értekezés* addig lappangó I. és II. fejezete (közölte Solt Andor ItK 1972.) a *Csák végnapjainak* első változata (közölte Bene Kálmán a Madách-tanulmányok c. kötetben 1978.), néhány vers, köztük a Madách politikai radikalizmusára jellemző *Szegény dal* (közölte Alexa Károly It 1970.). Továbbá a költő több eddig ismeretlen levele (közölte Kerényi Ferenc ItK 1968.).

Ámde az esedékes új Madách összkiadás előtt is minden Madách kiadvány alapfeltétele a szöveg-gondozó részéről a kéziratok és a költő életében megjelent első kiadások gondos tanulmányozása, és nem hagyatkozás a korábbi kiadásokra. Madách legfontosabb műveinek: *Az ember tragédiájának*, a *Mózesnek*, a legjellemzőbb lírai verseinek, leveleinek az újbóli, immár hiteles közzététele addig is parancsoló szükség.

Horváth Károly

Horváth Iván

EGY VITA ELHÁRÍTÁSA

Kőszeghy Péter cikke a „Vita”-rovatban

Első szavam hadd legyen a köszöneté.

Ez a lekötelezően részletes, nagyszabású vitairat, mely, attól félek, szerzőjének nem kevés idejét rabolhatta el, lényeges hibákat tár fel egykori Balassi-könyvemben, s ezáltal mindannyiunk tudását gyarapítja.

1. Itt van mindjárt az Az én jó Istenem kezdetű vers esete. Bizony, munkám II. fejezetében még a kritikai Balassi-kiadás tördelés módjában idéztem e költeményt, s ebből vontam le egy (szerencsére nem túl messzemenő) következtetést. Sajátos módon a III. fejezetben (ezt jóval később írtam) már helyesen a kritikai kiadást felülbírálvá rögzítettem a mű versalakját.

2. Elismerem azt is, hogy Bornemisza híres virágének-nyilatkozatát csakugyan csonkán közöltem, s még hozzá úgy, hogy a kihagyásokat jelöletlenül hagytam. A hibában, miként Kőszeghy helyesen megfigyeli, számos elődömmel osztozom. E körülményből arra következtet, hogy másodlagos forrást használtam. Igaza van. Ha már úgyis nyitva volt előttem a Nyelvtörténeti Szótár, és épp a „virágének” címszónál – nem léptem oda a polchoz, és nem az Ördögi kísértetek kritikai kiadását, hanem a szótár betűhű és ezért pontosnak vélt szedetét másoltam ki. (Csak szerencsém, nem pedig mentségem, hogy a mi szempontunkból a teljesebb idézetet sem lehetett volna másként értelmezni, mint ahogy tettem. Úgy vélem, hogy a virágének „lator-e vagy udvari, arról nem nyilatkozik” Bornemisza [1982, 244].

3. Amikor egy irodalomelméleti tanácskozáson, 1979. október 16-án (1980. majd könyvem V. fejezetében) Balassi művének fikciós jellegét emeltem ki, s állítottam szembe kortársainak szándékolt igazmondásával, Dantéra, Patrizira, különösen pedig Sir Philip Sidney-re hivatkoztam, vagyis elsősorban reneszánsz poétikákban kerestem tájékozódási pontokat. Ám nem láttam még azt a finom határvonalat, amelyet a középkori és reneszánsz költői inventio-fogalom között majd Pirnát Antal doktori értekezése jelöl ki, és amelyhez Kőszeghy Péter Boccaccio-idézete most értékes további adalék.

4. Vers-statisztikáim anyagának egy töredékét szintén megbírálja Kőszeghy (illetve Szabó Géza, akinek ehelyt köszönetet mond). A bírálat nem statisztikai súlyú, de így is (a részletekkel most nem törődve, hiszen a régi magyar költészet repertóriumának metrikai állásfoglalása hamarosan úgyis nyilvánosságra kerül) sietek leszögezni, hogy tisztelt bírálóm metrikai módosításait helyetl-közzel elfogadom, s a javításokért elismerésemet fejezem ki.

A vitairatból sajnos csupán ennyi az, amit üdvözölhetek. A többi mind heves ellenkezést váltott ki belőlem. Ám mégse vélje úgy az Olvasó, hogy egy ilyen, már terjedelmében is tiszteletet parancsoló, kíméletlenül tárgyilagos bírálatnak ilyen, lényegében teljes elutasítása tartalmas eszmecserét ígér, mert várakozásában csalódní fog. Vitánk által a tudomány aligha lép előre. Hátra talán igen. Ugyanis sajnos nem áll fenn egy olyan körülmény, amelyre tisztelt bírálóm talán nem is gondolt, de amely a tudományos vitákhoz valósággal nélkülözhetetlen.

Az álláspontok különbözőségének követelményére gondolok. Attól tartok, az ezotérikus társasjátékainkban (például a Balassa-kódex filológiai légkömbhámozásában) járatlan Olvasó (s ne feledjük: az Univerzumnak aligha akad több mint féltucatnyi olyan polgára, aki ne volna járatlan ebben!) könnyen úgy vélheti, hogy Kőszeghy Péter álláspontja különbözik attól, amit hat éve megjelent Balassi-könyvemben kifejtettem. A dolog azonban úgy áll, hogy sok kérdésben – s épp az általa leg-hosszabban tárgyalt ügyekben, a megkomponált verskötet, ill. a Balassi-előtti szerelmi líra számos kérdésében – Kőszeghy gyakran az enyémmel azonos (identikus) nézeten van. Ez persze eleve lehetet-

lenné teszi, hogy vitatkozzam vele (jóllehet, ilyen esetekben is igyekezni fogok tüzetesen foglalkozni értékes dolgozatával).

Az alapvető nézetazonosságot bírálom mindössze néhány szónoklattani fogással leplezi. Márcsak kis számukra való tekintettel is szeretném ezeket az eljárásokat most típusokba rendezni és elnevezni. Ily módon a későbbi tárgyalás során elegendő lesz csupán a legrövidebben utalni rájuk. Válaszom így talán gazdaságosabb és személytelenebb lesz.

Ha polémikus szövegben nagyon erőteljesen leszögezünk egy tételt, akkor a járattan úgy vélheti: az a mi tételünk, de legalábbis nem vitapartnerünké. Azt, amikor egy-egy tételemet épp ellenemben veszi védelmébe Kőszeghy Péter, Titkos Azonosságnak nevezem, és röviden „TA”-val jelölöm.

Egy másik eljárás az, amikor bírálom oly nézetet tulajdonít nekem, amelyet nem gondoltam, és nem juttattam kifejezésre. Az ilyent Félreértésnek („F”) nevezem és további változatokra bontom.

Az így, ok nélkül nekem tulajdonított tételeket vitapartnerem természetesen alaposan megbírálja. Ha a bírálat eredményeképp a helytelenül nekem tulajdonított hamis tétellel szemben épp az én egyik jó (de nem nekem tulajdonított) tételemnak nyújtja a pálmát, akkor a Félreértés a Titkos Azonosság eljárásának lesz egyik változata. Ezt „F_a” jellel látom el.

A Félreértés egy különleges változata a Fordított Okoskodás. Ennek leírásához hosszabban igénybe kellennem az Olvasó türelmét. Annak idején magamra kötelezőnek ismertem el azt a módszert, amelyet tisztelt vitapartnerem „furcsa dialektikának” nevez, de magam inkább „a nyílt kártyák elvének” (298) neveznék. Általában gyakran folyamodtam ahhoz az eljáráshoz, hogy (bizonyos előzmények alapján) kimondtam egy tételt, majd rögvest utána a tétel érvényét korlátozó megjegyzéseket tettem, végül pedig amellet foglaltam állást, hogy az így korlátozott érvényűnek tekintett tétel az adott összefüggésben mégiscsak elfogadható. Ez az előadásmód, úgy látszik, jellemző könyvemre, sőt rám („más helyen is jellemzi a szerzőt”, mondja bírálóm, 81), és megannyi Félreértést vált ki. E Félreértések mind egy kaptafára készültek: tisztelt vitapartnerem úgy tesz, mintha a tétel érvényét korlátozó megjegyzéseimből kellene következnie a tételnek. Ilyenkor mindig kifejezést ad csodálkozásának, pedig nincs min csodálkozni. A logika arra tanít, hogy a később előadottból nem okvetlenül kell a korábban előadottnak következnie; akkor meg különösen nem, ha a később előadott kifejezetten ellentmond a korábban előadottnak. Ad vocem „furcsa dialektika”: az antitézisből miért következnek a tézis? A Fordított Okoskodáson alapuló Félreértés jele az „F(t)”.

Az utolsó idevágó szónoklattani fogás a magabiztos Lendület („L”). Ezt a közös nevet adtam számos, ugyan csak szegről-végről rokon eljárásnak: a Tekintélyi és Többségi Érvelésnek, a Számonkérő Hangnak. Boldogan jegyzem meg, hogy – bár például e csúf szó (mármint a „számonkérés”) maga is elhangzik – a Lendület e fogásai nem gyakoriak Kőszeghy Péter dolgozatában, mely jól láthatóan nem kívánt bántó lenni.

Most pedig, e rövid szemle után, ideje rátérnünk voltaképpeni tárgyunkra.

A megkomponált verskötet („TA”)

Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv I. kötetében ismertette azt a sejtést, hogy Balassi 1588/89-ben a következő nagyszabású terv végrehajtásába fogott bele. „Eszert külön választotta s egy 'más könyvben' írta össze – egy-kettő kivételével – istenes verseit, a többit pedig két egyenlő részre osztotta, házasságát ítélve korszakváltó jelentőségű határkönek. Házassága előtt írt szerelmi és tavaszi-vitéli énekeit, összesen 33-at, meglehetősen laza rendbe illesztette, jórészt figyelmen kívül hagyva a kronológiát; a sorozat végére azonban, rendkívüli megfontoltsággal, a Bocsd meg Úristen... kezdetű bűnbánó éneket helyezte, hogy utána – a második rész nyitóverseként – rögvest meghazudtolása, a Méznél édesb szép szók... következzenek. A házassága utáni költeményekből összeállított második rész ugyanis az egész Júlia-ciklust magában foglalja, vagyis 25 verset, melyekhez Balassi 1589 tavaszán-nyarán további nyolcat szerzett. Így e második könyv szintén 33 költeményből áll, amiből joggal feltételezhető, hogy istenes verseinek a számát is 33-ra szerette volna növelni, s azután ezt vagy a világi versek két könyvének elejére, vagy annak a végére helyezni.” (471)

Az idézett kézikönyv-részletet akkor rendkívül éles elutasítás fogadta, és minden jel szerint sikerült is végleg elvenni Gerézdi Rabán kedvét az elképzelés bebizonyításának elsősorban őrá váró feladatá-

tól. (Az ismertetett felfogás közös munkájuk eredménye volt. Klaniczay elemezte először a „Maga kezével írt könyve” művészi szerkezetét [a „lírai önéletrajz” kifejezés már „A szerelem költője”-ben felbukkan], s ma is megállapíthatóan ő hozta létre a Balassi-fejezetnek az Irodalomtudományi Intézet Archivumában őrzött végleges gépirati példányát; a számszimbolikus elképzelés azonban, mint épp az ő szóbeli közléseiből tudható, elsősorban Gerézdi leleménye volt, s a felfogás esetleges bizonyítása vele együtt a sírba szállt.)

Tizennyolc esztendeje történt, sajnos már csak Gerézdi halála után, hogy ugyane folyóirat lapjain (1970, 672–680) először próbálkoztam meg a kedvezőtlenül fogadott elgondolás védelmezésével. Javasoltam, hogy az istenes versek el nem készült könyvét inkább képzeljük a kétszer harminchármas, világibb gyűjtemény elé, mintsem mögé, mivel szövegforrásaink ugyan hallgatnak e tárgyban, Rimay viszont, létre szintén nem jött Balassi-kiadásának fennmaradt előszavában mindenesetre elői szerepelteti az istenes énekeket. Felfigyeltem arra, hogy Rimay tervezetében az Istenes énekek – s így nála az egész gyűjtemény – élén a „Három himnusz a Szentháromsághoz” c. kis sorozat állt. Ez bizony nagyon is jól illeszkedik a Gerézdi–Klaniczay-sejtéshez. Hát még mikor megállapítottam, hogy a Három himnusz sorainak száma éppen kilencvenkilenc! A feltevés illetően látványos igazolódásának hatására utóbb (1973; 1974; 1976) megpróbálkoztam azzal is, hogy bizonyos egyéb ránk maradt verscsoportokat – így a „Celia-ciklust”, a „Valahány török bejt”-et, az ún. „Epigrammák”-at – szintén művészileg megszerkesztett sorozatokként adjak ki, illetve ilyenekként értelmezzek.

Kőszeghy Péter vitairatának első, terjedelmes része a fentiekkel foglalkozik (ezekről szól könyvem első fejezete), és értékes új részeredményeket jelent be. Abból indul ki, hogy a teljesen megbízhatatlan Rimay-hagyományra egyáltalán nem szabad építeni. Ebből két módosítás következik (ugyanis két helyen építettem az ingatag Rimayra).

Először is: szerinte az istenes versek meg nem írt „más könyvét” Balassi, ha megírta volna, alkalmasint a világibb versek mögé helyezte volna. Ennek persze nincs különösebb akadályja: egy sosem létezett gyűjtemény csupán tervezett helyéről van szó. Szövegforrásaink e kérdésben szükségképpen hallgatnak. Választhatunk a talán kevés hitelű Rimay (ő tehát az istenes verseket a tervezett kötet élén szerepeltette) és a források teljes csendje között. Kőszeghy az utóbbit választja. Belső érvek alapján tartja kézenfekvőbb elrendezésnek azt, hogy az istenes verseket a kötet végén szerepeltessük; ő oda tette volna őket. Lehet, hogy Balassi is oda tette volna, ha a verseket megírta volna; ki tudná ezt kizárni? (Talán csak a Három himnusz a Szentháromsághoz ejt gondolkodóba. Ha esetleg a megbízhatatlan Rimay nem ok nélkül helyezte ezt az istenes versek és az egész kötet élére, ha esetleg nem véletlenül lenne épp kilencvenkilenc a ciklus sorainak száma, akkor talán mégis könnyebb lenne legalább e három istenes verset az egész kötet élén elképzelni... Ám épp ezzel foglalkozik Kőszeghy második újításában.)

Szerinte hibáztam, amikor az ingatag Rimayra hallgatva helyeztem a Három himnuszt az istenes énekek élére. Fáradtságot nem kimélve helyreállítja, majd meglátjuk, miként, azt a bizonyos „más könyvet”, amelybe istenes verseit gyűjtötte a költő. Csakhamar kiséül, hogy a „más könyv” Kőszeghy-nél éppúgy, mint az alaptalan Rimaynál, a Három himnusszal kezdődik! Sőt az is kiviláglik, hogy a Kőszeghy szerint egyedül hiteles „más könyv”-et Rimay hagyományozta ránk! (Ettől még nem lesz Rimayból hitelesebb kútfő, sőt, Kőszeghy épp azt hangsúlyozza, hogy sikerült neki a hiteltelen tanúságot, a Rimayét egy – történetesen ugyanazt mondó, ám végre – hitelt érdemlő tanúsággal felcserélnie: a Rimayéval...)

Nos, mielőtt e figyelemre méltó javaslatokat a kritika mérlegére helyeznők, szükségesnek látom az Olvasó előtt tisztázni, hogy ezek nem egy tévutat elutasító, hanem egy megkezdett utat folytató megjegyzések. Sokkal több minden köti Kőszeghyt az én álláspontomhoz, mint amennyi elválasztja tőle, és mint amennyiről az Olvasót tájékoztatni óhajtja. Saját felfogását e szavakkal méltatja: „Ez az istenes versek elhelyezésének – szerintünk igen lényeges – kérdésében különbözik Horváth Iván tartalomjegyzékétől.” A költő által létre nem hozott és így el sem helyezett istenes versgyűjtemény elhelyezése szerintem nem „igen lényeges” kérdés, mondhatni, lényegtelenebb, mint az összes többi, amelyet Kőszeghy elfogad. Sajnálom, hogy ezt nekem kell leszögeznom. „A mondottak miatt – mondja Kőszeghy egy másik, összegező megjegyzésében – a rekonstruált Balassi-verskötet Horváth Iván-féle tartalomjegyzékét, az első fejezet eredményeinek summázatát a maga egészében nem, csak részleteiben tartom elfogadhatónak.” Ezzel szemben a főtiek értelmében azt kell állítanom – sajnos énnekem! –, hogy Kőszeghy e tartalomjegyzékét „a maga egészében” igenis elfogadhatónak tartja, legfőljebb bizonyos „részleteiben” (egészen pontosan a Balassi által létre nem hozott, össze nem állított val-

lások ciklus belső rendjének és elhelyezésének szerinte „igen lényeges” kérdésében) van ellenvéleménye. S egy harmadik idézet: amikor bejelenti programját, Kőszeghy így ír: „Elfogadottá vált az a rekonstrukció is, amely egy 2X33 versből álló, Balassi szerkesztette ciklust tételez fel. Az ezzel kapcsolatos és az ún. megkomponált verskötettről szóló fejtegetéseket azonban nem tartom megalapozottnak.” Itt is többet ígér, mint amennyit valóra vált. Igazabb lett volna így: az ezzel kapcsolatos és az ún. megkomponált verskötettről szóló fejtegetéseket igenis majdnem mind megalapozottnak tartja, elfogadja.

S itt engedtessek meg járátlanabbak számára is egy példát adnom. Bori Imre szívességéből, Újvidéken jelent meg (1976) „Balassi Bálint Összes Versei, a versek helyreállított eredeti sorrendjében” c. szövegkiadásom, melynek magyarországi hatása elég jelentős volt. Korábban sajnos kivétel nélkül érvényesült az a gyakorlati szabály, hogy amely költőnek megvan a (mindent a szerkesztés időrendjében közlő) kritikai kiadása, annak az előző költőnek a népszerű kiadásából is menthetetlenül kizusztulnak a versgyűjteményei. Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt, József Attilát már évről-évre idézzük, s rettegve lessük a percet, amikor elkészülnek a tervbe vett további kritikai kiadások, és így menthetetlenül elveszik tőlünk oly kincseinket, mint „Az Ilés szekere”, a „Levelek Irisz koszorújából”, a „Számadás”. Én nyilvánvalóan tartom, hogy „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata” annak idején némileg túlszabályozta még magukat a kritikai kiadásokat is, amikor az eredeti kötetkompozíció (=az olvasásnak a szerző által javasolt időrendje) rovására kötelezően a művek szerkesztésének (irodalomtörténetek által megállapított, feltevésszerű) időrendjét részesítette előnyben. Az eljárás gyászos következményei mindig csak akkor bontakoznak ki teljes pompájukban, amikor a szűkkörű kritikai kiadás nyomán megjelennek a népszerű, ám szintén szerkesztési évről-évről utánkölészek. E folyamatnak mindmáig csak Balassi esetében tudunk gátat vetni: ő az egyetlen magyar klasszikus, akinek életműve már megjelent kritikaiban, ám népszerű kiadásai ma mégis az eredeti versgyűjtemények rendjében közlik a költeményeket.

Kőszeghy Péter és Szabó Géza 1986-ban, a Szépirodalmi Könyvkiadónál kiadta „Gyarmati Balassi Bálint Énekei”-t. Most összevetem ezt a tíz évvel korábbi „újvidéki” kiadással, hogy felfogásunk lényegi azonossága szemléletesebben mutakozzék meg. Én kiadtam

- először is a Három himnuszt, majd a többi, gyűjteményeken kívül fennmaradt istenes énekeket, persze jelezve azt a körülményt, hogy ez a szerkesztmény nem a szerzőtől való (I–II)
- aztán a kétszer harminchármas sorozatot (III–IV),
- majd a török bejteket (V),
- az általam rekonstruált, de szerzői Celia-ciklust (VI),
- végül egy cím nélküli, sajátkezű kis sorozatot (VII).

Kőszeghyék kiadási rendje ilyen: III–IV, V, VI, VII, I–II, tehát mindenben azonos az újvidéki előddel, csak a gyűjteményként fenn nem maradt (sőt, nagyobb részt el sem készült!) istenes énekek (I–II) eleve filozofikus csoportját teszi máshová. Ami pedig a sorozatok belső rendjét illeti: az I, III–IV, V, VI, VII csoport szerkezete tökéletesen „újvidéki”, csupán itt is a maga Balassi által meg nem szerkesztett II. csoport belső elrendezése tér el az ezúttal persze esetleges, ambíciójában sem kanonikus „újvidéki” sorrendtől.

Kőszeghy és Szabó kiadványa tehát a kötetkompozíció minden lényeges pontján az „újvidéki” hagyományhoz illeszkedik. A könyvben bő helyet kapott az olvasót eligazítani hivatott, gazdag tudományos apparátus (261–318) s benne egy 74 tétel számláló szakirodalmi jegyzék. Ott szerepel a sajtó alá rendezők által használt valamennyi korábbi Balassi-kiadás, így Szilády Áron 1879-es és Dézsi Lajos 1923-as, mára talán részben elavult, de csakugyan még mindig ötletadó vállalkozásai is, ám nem szerepel ott az „újvidéki”. Így az a látszat keletkezik, mintha ez lett volna az egyetlen olyan nevezetesebb Balassi-kiadás, amelyből Kőszeghyék egyáltalán nem tudtak ihletet meríteni.

A Kőszeghyék közvetlenül megelőző Balassi-kiadások – melyek ugyanúgy, mint az övék, már az „újvidéki” típushoz tartoznak – sajtó alá rendezője, Varjas Béla némileg szintén elnagyoltan hivatkozott az előzményekre (de hát ő a mesterem volt!). Akkor Kőszeghy Péter szükségét érezte, hogy a védelmébe vegyen, ekképp bírálva Varjast: „Első helyre az az észrevétel kívánczik, hogy Varjas, amikor röviden áttekinti az eddigi kiadásokat, felvázolva a kronologikus koncepciójától a ciklusközponthoz vezető utat, említi Eckhardt és Stoll nevét, Horváth Ivánét azonban nem, pedig – tudtommal – Balassi cikluskompozícióira az ő kutatásai irányították rá elsőként a figyelmet, és az első ilyen jellegű sajtó alá rendezés is Horváth Iván nevéhez fűződik.” (1984, 88.)

Összefoglalóan megállapítom, hogy a megkomponált verskötet kérdéseiben az én felfogásom és Kőszeghy vitairatának felfogása között nincs, miként ő bemutatja, antagonizmus, hanem csak apró különbségek vannak. Most ezeket fogjuk szemügyre venni. Foglalkozzunk először Rimay szavahihe-tőségének kérdésével, majd a „más könyv” dolgával!

Rimay („F[í]” és „F[a]”)

Mi is az a „Rimay-coniectura”, amelyet a vitairat oly bőségesen vitat?

1. Klaniczay Tibor 1957-ben nagy meggyőző erővel állította helyre Balassi „Maga kezével írt könyvének” hetvenöt versből álló sorozatát. A sorozatnak az a szépséghibája, hogy kilenc istenes éneket szemmel láthatóan rossz helyen tartalmaz. Az énekek előtt álló, töredékes és némiképp zavaros megjegyzésről úgy sejtjük, hogy ez nem is Balassié, hanem egy 1589-es ősmásolóé, s a rákövetkező kilenc éneket nem is a költő, hanem ez az ősmásoló hagyományozta ránk ebben a rossz sorrendben. Az elképzelést nemcsak e belső érv, hanem egy – talán gyenge – külső érv is megtámogathatja: a költőtanítvány Rimay által szerkesztett, meg nem jelent Balassi-kiadás előszava. Az előszóban arról számol be Rimay, hogy a kötet verseit így csoportosította:

- I. Istenhez tölt ... könyörgései
- II. Egyeledett állapotul ... énekei
- III. Júliáról szerzett énekei

A Balassa-kódex első része („kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett”) a II. Rimay-osztályra, második része (mely nem a 25 szűkebb, hanem a 33 tágabb értelemben vett Júlia-verset tartalmazza) a III. Rimay-osztályra emlékeztet, különösen akkor, ha a Balassa-kódex e második részében (a másolói megjegyzés nyomán úgy véljük, rossz helyen) álló kilenc vallásos költeményt átcsoportosítjuk egy külön, vallásos csoportba (ez felelne meg Rimay I. osztályának).

Ha a Rimay-hagyomány valamennyire jogos, akkor megpróbálhatjuk segítségül hívni a kilenc vallásos ének átcsoportosításához.

Magával ezzel az átcsoportosítással Kőszeghy Péter egyetért.

2. A külön, vallásos gyűjtemény (I. osztály) élére Rimay a Három himnusz helyezte. A Gerézdi-Klaniczay-sejtéshez kapcsolódó belső érvek (a kis ciklus tárgya; sorainak 99-es száma; verstani szempontok) alapján én úgy gondolom, hogy ezzel nem sértette meg a mesterétől származó hagyományt, és a Három himnusz nekünk is a vallásos versek külön csoportjának élén kell szerepeltetnünk.

Kőszeghy ezzel a megállapítással is egyetért.

3. Rimay a vallásos versek külön csoportját az egész kötet élére állította. Én – mivel erre nézve más forrásunk nincs – ebben is Rimayt követem. (A kérdés, mint láttuk, meglehetősen súlytalan: szemben az előző két ponttal, e harmadik olyan versgyűjteményre vonatkozik, amelyet a költő nem hozott létre!)

A „Rimay-coniecturának” ez az egyetlen eredménye az, amellyel Kőszeghy nem ért egyet.

*

Egyet nem értésének oka az, hogy Rimay megbízhatatlan. A „Rimay-coniectura” „kétes értékű” De miért az?

„... Rimay alkotókedvének hála jhitetlen”. „Rimay pontosan megmondja, hogy nem valamiféle hagyományt követ, hanem maga szerkeszti össze a verseket”. Rimay, „lévén költő, ... igen önállóan és aktívnak mutatkozik: új argumentumokat ír, átigazítja a verseket”. Arról, hogy a vallásos verseket a kötet elejére tette Rimay: „eme szándékot ... csak Rimaynak és nem Balassinak tulajdoníthatjuk („munkáját három részre való osztásban foglaltam”)”.

Efféle aggályaim nekem is voltak; ilyenekkel magam is korlátoztam a Rimay-tétel érvényét. Korlátozni lehet, de elvetni nem szabad! Kútfőként rendkívüli tekintélye kell, hogy legyen: ő az egyetlen név szerint is ismert Balassi-tanítvány! S nemcsak önállóan, hanem – máskor – hagyományőrzőnek is mutatkozik: a Balassi-szövegek pontosságának ügyét mesterére hivatkozva védelmezi, előszavában még az általa csak kezdősorukról ismert, elveszett Balassi-versek megvoltát is rögzíti, „új argumentu-

mokat ír", mondja Kőszeghy, de mégpedig azért, mondja Rimay, mert hiszen „az három első himnuszát ő maga [Balassi] is deák argumentomocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy ... nem alkotmatlanul helyeztetek az többi eleiben is...”, és később ugyanígy: „...minthogy ő maga is...” Korának textológiai mércéjével mérve aligha lehetünk elégedetlenek Rimayval: inkább az a baj, hogy tervezett kiadása nem jött létre! Mind e mellett azonban azt is tekintetbe vettem, amit most Kőszeghy új szempontként ajánl figyelmembe. Könyvemben igenis hangsúlyoztam: „Rimay tekintélye mellett azonban önállósága is figyelemre méltó: ismerjük mesterével való versengő kedvét, és nem tartanánk természetellenesnek, ha Balassi művét ő némiképp átrendezte volna. Ezért különös elővigyázattal kell előszavát értelmeznünk. Átrendező hajlandóságra mutatna számos nyelvi fordulata, mint pl. 'jegyeztem', 'engedtem helyt', 'jegyezgettem'. Tehát Rimayban is kételkednünk kell, de alkalmasint nem jobban, mintt abban a névtelenben, aki a kódex és a lőcsei kiadás alapszövegét összeállította.” (35)

„De. Sokkal inkább kell kételkednünk” – mondja erre vitapartnerem, s ezt aligha gondolhatja komolyan. Mert hát kiblen kell „sokkal inkább” kételkednünk? Az ősmásolóban-e, aki – én szerintem, de Kőszeghy szerint is hibásan – belepakolt kilenc istenes éneket a Júlia-regény közzepébe, vagy Rimay előszavában, melyből úgy látszik, a szerkesztő nem követte el ezt a hibát? Elvégre itt csakis erről a kérdésről van szó, az istenes énekek helyének kérdéséről, semmi másról! Minden egyébben az ősmásolóra hallgatunk! Legyen: kételkedjék vitapartnerem „sokkal inkább” Rimayban mint az ősmásolóban! De akkor – ugyanebben a kérdésben – ne helyezkedjék Rimay álláspontjára az ősmásolóval szemben!

Na de miért is kell „sokkal inkább” kételkednünk? „Mindenekelőtt azért – írja tisztelt bírálóm –, mert míg a II. váradi kiadás és a Balassi-kódex [ezeknek közös ősiük az ősmásolat; H. I.] bizonyíthatóan Balassi 'maga kezével írt' könyvére megy vissza, addig Rimay kéziratáról ez csak feltételezhető...” De már hogyne menne vissza minden idők minden Balassi-szövege valami úton-módon a költő kezéig? Ha Rimay Balassi-kéziratai nem a hibás ősmásolaton keresztül származtathatók le, vagy pláne nem abból a bizonyos „maga kezével írt” könyvből erednek, hanem egy másikból, akkor annál jobb! erről ábrándozunk! hogy ti. független leszármazási ághoz jutván ki tudjuk javítani a másik ág hibáját! – Ellenben: ki beszél itt Rimay Balassi-„kézirata”-ról? Hisz azt nem is ismerjük! Rimay előszaváról, annak egy mondatáról volna szó, mindössze. Arról, amelyből úgy látszik, nem ért egyet a kikövetkeztetett ősmásolattal egy olyan ponton, ahol az ősmásolat – mindnyájan úgy tartjuk – hibás. Ennek az előszóbeli mondatnak az értéke – akármilyenek voltak is az előszó után sorakozó szövegek (egyébként miért gondolnók, hogy megbízhatatlanok voltak?) – pusztán azon múlik, hogy Rimay éppen szembehelyezkedett-e a Balassi-hagyománnyal, vagy hagyta magát befolyásoltatni tőle.

Bírálóm erre is megfelel már idéztem mondatában: „Rimay pontosan megmondja, hogy nem valamiféle hagyományt követ, hanem maga szerkeszti össze a verseket”. Ez eldöntené a kérdést. Szempontunkból ugyanis mindössze kétféleképpen rendezhetem sajtó alá, szerkeszthetem kötetbe egy költő műveit. Vagy úgy, hogy igyekszem a költő nagyobb kompozícióinak egységét tiszteletben tartani, vagy pedig úgy, hogy magam viszek bele valami új rendező elvet. Természetesen mindkét esetben használhatom az egyes szám első személyt, hiszen mindkét esetben én szerkesztem, én rendezem sajtó alá a kötetet. Kőszeghy Péter azonban azt a kijelentést idézi Rimaytól, ahol Rimay egy tagadást („nem valamiféle hagyományt követ”) kapcsol össze egy állítással („hanem maga szerkeszti össze a verseket”), s ez valóban perdöntő, főleg, ha meggondoljuk, hogy Rimay ezt nem akárhogy, hanem „pontosan megmondja”. A bökkenő az, hogy vitapartneremet e ponton cserbenhagyta emlékezőtehetsége: Rimay ilyen kijelentést nemhogy „pontosan”, de még pontatlanul sem tett.

Kőszeghy még néhány érvel, más oldalról is megpróbálja megingatni Rimay tekintélyét. Futólag ezeken is áttekintünk.

Mindenekelőtt elismerem és belátom, hogy Balassinak a „Rimay-coniectura” értelmében szembe kellett néznie egy bizonyos nehézséggel. Ha csakugyan úgy tervezte, hogy az 1589-ben elkészült (és kéziratban, valamilyen mértékben közzé is tett), kétszer harminchármas kompozíció elé fog fűzni még egy harminchármas vallásos sorozatot, akkor azt is tudnia kellett, hogy ebben az esetben majd át kell számoznia a korábban elkészült kétszer harminchárom, azaz hatvanhat verset. E nehézség áthidalására azonban képesnek kell tartanunk a költőt. Mivel azonban a kiegészítő részt tudtunkkal nem írta meg, a nehézség elillan. A sajtó alá rendezőnek sem kell ilyenkor sokat mészárolnia. Kőszeghy Péter és Szabó Géza 1986-os, már idézett kiadása érvényesíti is azt a magától értetődően helyes szabályt, hogy a költő által be nem számozott költeményeket utólag már nem kell beszámolni. (Kiadásuk ebben a vonásában csak az „újvidékivel” rokon.)

Bírálom azzal is elégedetlen, hogy én, az istenes verseket inkább előre mint hátra helyezve, költői szempontból szerencsétlen szerkezetet javasoltam. Ezt talán elfogadom, mert izlés dolga; lehet, hogy nekem is jobban tetszenék más szerkesztmény. (Az egyetlen bökkenő megint csak a Három himnusz helye lenne.) Aztán ez is szentigaz: „Horváth Iván sem világosít fel ..., hogy miképp, milyen eszmei-költői megfontolásokból kerülhetnének az istenes versek a 'fajtalanok' elé.” De abban a nagy történeti érzékenységre valló bírálatában meg végképp igaz van, hogy a „vallásos gondolkodásmód – s Balassi kétségkívül az volt – eredményezhet olyan kötet szerkezetet, ahol a világi témát istenes követi, mintegy a bűnt, vétet követő kegyelemért esedezés mintájára.” Ezeknek a bírálatoknak csak egy fogyatékoságuk van: az, hogy nem az én „eszmei-költői megfontolás”-aimat, valamint nem az én „vallásos gondolkodásmód” iránti érzéketlenségemet teszik szóvá, hanem (ha nem Balassiét, akkor legalábbis) Rimayét.

Felvet Kőszeghy Péter egy olyan kérdést is, melynek ismertetése, attól félek, alaposan próbára teszi majd az Olvasó türelmét. Rimay, amikor gondosan feltűnteti, hogy mely, általa csak kezdősorokról ismert Balassi-énekeket nem tudott megszerezni kiadása számára, azokat rendre, hogy úgy mondjam, rossz alkalommal hiányolja. Itt van például a „Szít Zsuzsánna tüzet” esete. Ennek hiányát ő az „egyeledett” (II.) osztály leírásakor fájlalja, mely a „Rimay-coniectura” szerint ugyebár a Balassa-kódex I. részére kellene, hogy hasonlítson. Mi viszont, akikhez a Rimay-ágtól független, más úton származtak le a szövegek, szerencsére ismerjük a szóban forgó költeményt, és még azt is tudjuk róla, hogy az egy későbbi („Celia”) ciklus tagja, tehát nem is szerepelhetett a költő hamar feladott, 1588/89-es kötettervében, a kétszer (háromszor?) harminchármas gyűjteményben, és hát persze a Balassa-kódex I. részében sincs meg. Rimaynak az efféle, mondjuk így, rossz helyen hiányzó szövegei, mi tagadás, rontják a Rimay által sajtó alá rendezett, ismeretlen Balassi-kötet és a Balassa-kódexből valamint a nyomtatott kiadásokból helyreállítható ösmásolat párhuzamát.

Persze ez a párhuzamosság elvileg sem lehet nagyon nagyfokú. Balassi minden jel szerint már 1589 vége felé feladta kötettervét. Hátralevő éveiből nincs adatunk újabb kötettervre. Verseket, sőt egész ciklusokat viszont továbbra is írt, s ezek persze sehogy sem illeszkednek be a hajdani terv keretei közé. A figyelemreméltó éppenséggel nem az, hogy Rimay kiadásterve, már jóval Balassi halála után, eltér a Balassa-kódex és a nyomtatványok egybevetésével feltevésszerűen megfogalmazható, 1589 után csak hamar feladott

33•33•(10•x)-es

vagy

(10•x)•33•33-as

szerkesztménytől, hanem az, hogy egyáltalán valamelyest hasonlít hozzá! Az 1589-es kötetterv a témák szempontjából vagy ilyen volt:

Júlia előtt,
Júliától a versek tűzrevetéséig,
istenes énekek,

vagy ilyen:

istenes énekek,
Júlia előtt,
Júliától a versek tűzrevetéséig.

A feltűnő tehát nem az, hogy Rimay kötete eltér ettől, hanem az, hogy kifejezetten –

istenes énekek,
„egyeledett”,
Júlia

– emlékeztet rá. A hasonlóságnak nyilván kétféle (egymást nem kizáró) magyarázata lehet.

Az egyik az, hogy Balassi a jelek szerint életében csak egyszer jutott el az egységes szempontból megkomponált életmű kötet létrehozásának küszöbéig: 1588/89-ben. Költeményeit ekkoriban ren-

dezgette gyűjteményekbe, ekkoriban foglalkoztatta az ősmásolót, és – ne feledjük – ez volt a legtermékenyebb éve. (Híres verssora erre vonatkozik: „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre, sok új vers, mint sok hangya”; a mi adataink szerint ekkor írta költői életművének jó háromnegyedét!) Könnyen meglehet ezért, hogy ama kéziratoknak törzsanyaga is, amelyeket Rimay összeszedett, már eleve javarészt az 1588/89-es kötetterv – Balassi életében bizonyára a legjelentősebb, sőt az egyetlen kötetterv – szerint rendeződött, valahogy úgy, ahogy a merőben más ágon leszármazó, az ősmásolatra visszamenő forrásainkon: a Balassa-kódexen és a rendezett nyomtatott kiadásokon is az 1588/89-es felfogás nyomai látszanak.

A másik: hogy Balassi a saját költészetéről – tudjuk – kiváltképpen épp Rimayval levelezett, beszélgetett. Lehet a hasonlóságot mindössze azzal is magyarázni, hogy a kötet szerkesztő Rimay hagyta magát befolyásoltatni egy hajdani irodalmi csevegés emlékével.

Könyvem írásakor e két kézenfekvő lehetőségre gondoltam (40–41). Ami pedig a Rimay-ág és az ősmásolatra visszavezethető másik ág különbségét, a hiányzó költemények elhelyezésselbeli különbségét illeti, ezt egyáltalán nem tartottam aggasztónak. Azért nem, mert Rimay ezeket a költeményeket nem ismerte: „Mivel Rimay az általa csak kezdő sorokról, vagy homályos emlékként ismert verseket szükségképpen csak a természetes valószínűségnek megfelelően tudta beosztani, ezért e verseknek a tervezetében szereplő besorolása a forráskritika számára elvileg hasznavehetetlen, és figyelmen kívül hagyandó – írtam. – Csakis akkor értékelhető Rimay állásfoglalása, amikor olyan szövegre vonatkozik, amely benne is volt az általa kiadásra előkészített gyűjteményben. Ilyen eset mindössze a Szentháromság-hymnuszok ... esete” (40). Az okfejtésnek, melyet korábban (ItK, 1985, 78) Kőszeghy Péter is helyeselt, most a következőket veti ellene:

„Ez nagyon szuggesztív érvelés, korábban engem is meggyőzött, gondoljunk azonban mélyebben bele: ha Rimay rendelkezik A [a költő „maga kezével írt könyve”, H. I.] valamilyen másolatával, és ha követni akarja annak koncepcióját, az Egy nagy követséggel kezdetű éneket – amely címmel és kezdősorral fordul elő A-ban – nem sorolhatja rossz helyre. Ennek ellene vethető, hogy B [a Rimay kezébe jutott kézirat, H. I.] talán nem hagyományozta tovább a kezdősört. De akkor honnan tudott Rimay az énekről? Nyilván egy másik forrásból”

Az ellenvetést nem egészen értem, azért idéztem teljes terjedelmében. Hiszen valóban: ha – és ez nem bizonyos, bár én valószínűnek vélem – Rimay egy részben előszerkesztett kéziratköteghez is hozzájutott, mely az 1588/89-es kompozíció valamilyen nyomait hordozta, akkor ebben vagy benne volt, vagy nem volt benne az „Egy nagy követséggel” kezdetű, már Balassi által elvesztett ének kezdősora. Ha benne volt, és ha a kézirat – úgy, mint a kezünkben levő Balassa-kódex – rögzítette a hiány pontos helyét is, akkor Rimay tudta volna, ugyanúgy, ahogy mi tudjuk, hogy e vers a Júlia-csoportba tartozik. Mivel ezt a jelek szerint nem tudta (a hiányt rossz helyen jelölte), úgy látszik, a kezében járt kéziratköteg erre vonatkozó értesítést nem tartalmazott, vagy ha igen, az elkerülhette Rimay figyelmét. Ez a jel is arra mutat (ha egyáltalán jel, és mutat valamire), hogy Rimayhoz más úton-módon kerültek szövegek, s nem az ősmásolat révén. Ha tehát a Rimay kezébe jutott esetleges előszerkesztett kézirat „nem hagyományozta tovább” a kezdősört, akkor – teszi fel Kőszeghy a kérdést – „honnan tudott Rimay az énekről”? Válaszom ez: nem tudom. Azt sem tudom, miért kellene tudnom. A verset már maga a szerző elfelejtette, s az 1588/89-es kötetbe szövegszerűen nem is került bele. Volt olyan forrás (ilyen volt az ősmásolat), mely legalább a hiányát jelezte. Az ősmásolatnak sok leszármazója volt: a rendezett kiadások, a Balassa-kódex, az Ötvös Péter által újabban felfedezett Csáky-énekeskönyv. Rimayhoz is eljuthatott ilyesféle értesülés, akkor is, ha az ő fő forrása nem az ősmásolat típusába tartozott. Ahogy Kőszeghy mondja: „De akkor honnan tudott Rimay az énekről? Nyilván egy másik forrásból.” Ez gúny? Mert egyet lehet érteni vele. De idézzük tovább:

„Vagy: a Lengyelországban készült Szt Zsuzsánna tüzet nem lehetett bent az 1589-ben összeírt Balassi manuscriptumban (A-ban), ezt a verset, ha A valamilyen szövegleszármazottja Rimay rendelkezésére állt volna, nem sorolhatta a II. (a Balassi-kódex szerinti I.) részbe. Ehhez nem kellett a verset ismernie, ha birtokában van az A első 33 versének, nyilván kiderül számára, hogy ilyen incipitű nincs köztük.”

Azt hiszem, ez a fogalmazásmód bírálóm szándéka ellenére némileg megtévesztő. Az utolsó szavak épp az ellenkezőjét jelentik annak, amit jelenteni akarnak; „nincs köztük” helyett érzésem szerint „nem hiányzik közülük” olvasandó. Ebből mindből pedig kiviláglik a következő. Kőszeghy Péter korábban, amíg elfogadta okfejtésemet, úgy gondolta, hogy én úgy gondolom, hogy egyrészt Rimayhoz elérkezett egy, a mi Balassa-kódexünkkel, pontosabban az abból helyreállítható ősmásolattal a legkisebb részletéig teljesen azonos szerkezetű gyűjtemény, másrészt, hogy Rimay ezt a szerkesztményt változatlanul óhajtotta közölni utóbb, valami rejtélyes módon mégis belegyömoészölve a költőnek 1594-ig, haláláig szerzett további verseit. Azonban én ezt sem nem gondoltam, sem nem írtam.

Azt hangsúlyoztam, hogy Rimay gyűjteménye legalább egy tekintetben nem az ősmásolatra megy vissza. Épp egy figyelemreméltó szerkezeti eltérésre hívtam fel a figyelmet a Rimay-kompozíció és az ősmásolat kompozíciója között: a kilenc istenes vers öröndetes hiányára. Hogy Rimay szerkesztménye pontosan milyen lehetett, azt újabb forrás előkerülése nélkül nincs módunk tudni. Durván azért olyasféle lehetett, mint az ősmásolat, de például az ősmásolat e hibája nélkül. Bizonyára a Rimay-másolatnak is voltak hibái: ez már csak a verhiányokból is látszik. Ellenben túloznak azok, akik minden párhuzamosságot tagadnak a Rimay-kompozíció és az ősmásolat között azon a csekélyke alapon, hogy Rimay az általa nem ismert verseket rossz helyekre osztotta be.

De még ennyihez sem ragaszkodtam. Mindössze felhívtam a figyelmet egy-két szempontra, mely a textológiaiilag korábban túlotnúl kevésre becsült Rimay-előszó rangját emelheti. Amit támadhatatlannak (s szempontunkból tökéletesen elegendőnek) tartottam, az csupán ennyi volt (40–41):

„Rimay nagyon pontatlanul hagyományozott szövegekhez jutott csak, nem rendelkezett a Maga kezével írt könyve, a Celia-ciklus stb. megbízható másolataival stb., ám rendelkezett Balassi (szóbeli?) információival az 1589-es kötetterről legáltalánosabb elveiről. Ez, kapcsolatukat ismerve, szinte bizonyosra vehető. Akkor pedig csöppet sem valószínűtlen, hogy Rimay az 1594-ben elhunyt Balassi műveiből számára hozzáférhető teljes anyagot valahogy úgy próbálta csoportosítani, hogy közben hagyta befolyásoltatni magát az általa ismert 1589-es kötettervtől is.” Vagy akár „... még így sem vesszük tekintetbe Rimay tanúságát, csakis akkor, ha meg kell tennünk: ha a másik szövegleszármazási vonal bizonyosan önellentmondásos, hibás.”

Nos ennyi, nem több a „Rimay-coniectura”. Ismerve a két költő barátságát, természetes és igénytelen feltevés. A lényegesebb kérdésben, a Három himnusz kérdésében, de facto Kőszeghy Péter is elfogadja. Még alá is támasztja, amikor az állítólag megbízhatatlan „Rimay-coniectura” helyett egy vele összhangzó, de sokkal jobbat, hitelt érdemlő forrást ajánl, magát az eddig ismeretlen 1589-es „más könyvet”, melybe istenes verseit gyűjtötte a költő.

A „más könyv” dolga („F/a”)

Ebben sincs mélyreható ellentét közöttünk. A Balassa-kódex 99. lapján tudvalevőleg ott áll a másoló rejtelmes megjegyzése. Ebből én is valami olyat véltem kiolvasni, számos elődöm, főként Varjas Béla nyomán, hogy az ősmásoló, értesülvén arról, hogy Balassitól nem kapja meg az istenes versek befejezetlen gyűjteményét, a számára mégis hozzáférhető istenes verseket megszerezte, és beírta kódexébe. A másoló megjegyzése töredékes. Csak annyi világlik ki belőle, hogy Balassi „nem is adja ... ki” – egyelőre a kezéből sem – a szóban forgó költeményeket. Ezért a kódexnek ama sajátosságát, hogy a töredékes megjegyzés után mégiscsak istenes énekek következnek, önellentmondásnak, a kötet szerkezetébe becsúszott hiba jelének véltem, ebben a kérdésben inkább Varjas Béla (1944) mint Klaniczay Tibor (1957) álláspontjához kerülve közel. Mármint azt, hogy az ősmásoló által megszerzett énekek (részben? összességükben? sorrendjükben is?) azonosak voltak-e a költőtől „más könyvbe” gyűjtött énekekkel, azt nehéz meg tudni, mivel a „más könyv” nem maradt fenn. Nem gondoltam, és így nem is nyilatkoztam e tárgyban semmit. Nem vállalhatom azt a nézetet sem, amelyet bírálóm nekem tulajdonít. Teljes az egyetértés közöttünk abban, hogy „nincs szó ... a megjegyzésben arról, amit Horváth Iván kiolvas belőle: a „másik könyv” énekei most nem következnek”. Vizsgáljuk csak meg, mi is vitapartnerem álláspontja! „A másoló – írja – csupán arról tudósít, hogy Balassi istenes énekei egy olyan „más” könyvben vannak összeírva, amelyhez ő nem tud hozzájutni. Ebből

logikusan inkább az következik, hogy, ha már tud a versekről, megpróbálja egy számára hozzáférhető forrásból összeszedni őket." Szentigaz „a kódex . . . e pontja – írtam volt – a Balassihoz közel álló 1589-es ősmásoló műve, aki a költő intencióját jószándékúan felülbírált, illetve nem értette meg, és a számára hozzáférhetetlen, tíz vallásos versből való különgyűjtemény létezéséről értesülve, a számára hozzáférhető vallásos Balassi-verseket beírta kódexébe” (44). Ebben vitapartnerem a saját nézetére ismerhet. A folytatásban aztán már van egy kis eltérés közöttünk. Az ősmásoló, amikor nem tudott hozzájutni a „más könyvhöz”, megpróbált hozzájutni annyi istenes énekhez, ahányhoz csak sikerült. Hogy ezek azonosak voltak-e a „más könyv” énekeivel, az engem nem érdekelt. Akinek nézetével részben azonosítottam a magamét, Varjas Béla (1944, xix–xx) szintén teljes közömbösséget tanúsított e kérdésben, amelyre talán még elvileg is lehetetlen választ adni.

Vannak kutatók, akiknek mégis van véleményük a „más könyv” anyagáról. Ilyen mindenekelőtt a Kőszeghy Péterhez e kérdésben közel álló Bóta László (1983). Róla külön jegyzet szól vitapartnerem előző cikkében (1985, 76). A jegyzet arra figyelmezteti az olvasót, hogy bírálóm Bótától függetlenül jutott el eredményeire, noha – miként írja – Bóta dolgozatában „az enyéimmel rokon ötletek is megfogalmazódtak”. Vagy idevág Pírnát Antalnak egy kéziratban körözött tanulmánya, amelyben – szokott határozottságával nyúlva a dologhoz – feltevészerűen, de teljes részletességgel igyekszik helyreállítani a „más könyv” anyagát. Az ő elképzelése aztán valóban szöges ellentétben áll Bóta és Kőszeghy későbbi dolgozataival. De még akár annak a nézetnek is megvan a gazdája a szakirodalomban, amelyet bírálóm alaptalanul nekem tulajdonít. Ezt az ifjú Klaniczay Tibor fejtette ki (1957, 277–279). Nos, miért nem Bóta, Pírnát és Klaniczay nézeteihez kapcsolódva ismerteti Kőszeghy a saját „más könyv”-ét? Miért énelem vitázva (vitázva?), akinek nincs is véleményem a dologról?

Sőt, nekem tulajdonképpen nagyon tetszik a Kőszeghy „más könyve”. Már akkor kifejeztem bírálómnak szerencsekívánataimat és örömet, amikor 1985-ben először ismertette cikkben. Úgy láttam, hogy új oldalról bizonyítja a szívemnek oly kedves cikluselméletet. Kőszeghy az ún. rendezetlen Balassi-kiadások elemzésével körülhatárolt egy verscsoportot, és ezt a „más könyv”-vel azonosította. Képzeltető lelkesedésem, amikor kiderült, hogy az istenes énekek e csoportja nem mással, hanem épp a (mondhatni: megjósolt) Három himnusszal kezdődik! S nemcsak nekem elégtétel ez, hanem úgyszólván Rimaynak, a sokat emlegetett „Rimay-coniecturának” is.

Ugyanis Kőszeghy Péter (és mások) szerint a rendezetlen kiadások legalább valamennyire Rimay szövegagyománnyára mennek vissza. „Mivel a rendezetlen kiadások – olvassuk a vitatárban – más verscsoportjairól filológiailag bizonyítható, hogy Rimaytól kerültek a kiadásba, a szerkesztő [ti. a rendezetlen kiadások szerkesztője; H. I.] Solvirogram is hivatkozik Rimayra előszavában, kézenfekvő, hogy azt a forrást, amelynek alapján Rimay Balassinak „az három első” himnuszáról beszél, a rendezetlen kiadásokban megőrzött 10-es verscsoporttal, végső soron pedig Balassi „másik könyv”-ével hozzuk kapcsolatba.” Bírálóm, amikor itt a Rimaytól származó hagyományt hitelesnek fogadja el, egy percre óhatatlanul rimaystává válik, s ez egyesek szemében talán még tovább csökkentheti másutt hangoztatott anti-rimayzmusának súlyát. Ha ugyanis az általa sajtó alá készített Balassi-kötetszerkezet ügyeiben Rimay ekkor hagyományörző, akkor sajátos, hogy máskor viszont „– lévén költő . . . – igen önállóan és aktívnak mutatkozik”, miként vitapartnerem hangsúlyozza.

Az ellentmondást talán ő is érzi. Talán ezért hangsúlyozza, hogy Rimay, amikor a Három himnusz elhelyezéséről beszél, akkor másként szól, mint akkor, amikor az istenes verseknek a kötet étén való szerepeltetésével foglalkozik. Ez igaz, de nem értelmezzük-e túl a dolgot? „Itt – írja bírálóm – Rimay nem dicsekszik azzal, hogy ő helyezte előre a himnuszokat. . . .” Csakugyan nem dicsekszik, és én is szívesen képzelem úgy, hogy a himnuszok már a forrásában is azon a helyen voltak, ahol Rimay is közölni óhajtottja őket. Ám csak egyet tudunk bizonyosan: azt, hogy a Rimay által sajtó alá szánt kéziratban – hiszen ennek előszavában olvassuk a „három első himnuszát” kifejezést! – elől álltak. S hogy az istenes verseket Rimay Balassi szándékának megfelelően helyezte-e a kötet elejére vagy sem, azt ugyanígy nem tudhatjuk. Bírálóm úgy emlékszik, mintha Rimay dicsekednék azzal, hogy ő és nem Balassi helyezte az istenes verseket előre. Ennek sajnos nincs alapja. Már az előző pontban hasonló észrevételt kellett tennem: „ő”, a sajtó alá rendező helyezte oda, de nem „ő és nem Balassi” – a különbség fontos, nemde? És hát persze nem is „dicsekszik” semmivel.

Mindezzel azonban nem lenne okom ennyit foglalkozni, hiszen – az álvita mögött és végeredményben – Kőszeghy Péter igen nagy szolgálatot tett a könyvem I. fejezetében ismertetett felfogásnak. Az általa meghatározott „más könyv” elején az általam kíváncsún tartott szerkezetet ismerte fel.

Ám még ezzel a rokonszenves szerkesztménnyel kapcsolatban is megfogalmazódott bennem néhány kisebb kétely, és úgy érzem, örömöm korai volt.

Mindenekelőtt tekintsük meg a rendezetlen kiadások ama verscsoportját, amelyből Kőszeghy a „más könyv”-et kialakította. A következő énekekből áll:

1. Lelkemnek hozzád való
2. Oh én kegyelmes Istenem
3. Az Szentháromságnak, I.
4. Az Szentháromságnak, II.
5. Az Szentháromságnak, III.
6. Nincs már hová lennem
7. Az én jó Istenem
8. Az te nagy nevedért
9. Mint a szomjú szarvas
10. Mennyei seregek
11. Kanizsai Pálfi János: Dicsőült helyeken
12. Áldj meg minket, Uristen
13. Segélj meg engemet

Ez tizenhárom vers. Miként lesz belőle az a tíz, amely Balassi „más könyvében” szerepelt?

Klaniczay Tibor (1957) okfejtésének hatására ma mindannyian úgy látjuk, hogy a legkorábbi rendezetlen kiadások, a bécsi és a bártfai egy közös ősré, Solvirogram ma elveszett (bártfai?) kiadására mennek vissza. A 11. szöveget, Kanizsai Pálfi János zsoltárfordítását bizonyára ez az elveszett kiadás toldotta be ide (vö. Klaniczay Tibor, 1957, 305; RMKT 17, VIII, 182 és II, 271). Ez eddig rendben volna; marad tehát tizenkettő.

Az 1. verset (Lelkemnek hozzád való) már nem ily könnyű kiemelni. Mivel mind a bécsiben, mind a bártfaiban megvan, megvolt már elveszett közös ősrünkben is. Kőszeghy (1985, 81) határozott kézzel nyúl a dologhoz: azt mondja, hogy az őskiadásban nem volt meg ez az ének. Akkor viszont hogy lehet meg a bécsiben is meg a bártfaiban is? A nehézséget úgy oldja meg, hogy habozás nélkül bevezet még egy elveszett kiadást. Kezdetben volt tehát az őskiadás. Lett aztán a második elveszett kiadás (ennek csak annyi feladat jut az elméletben, hogy a Lelkemnek hozzád való kezdetű Balassi-ének betoldódjék), majd ebből származtak az ismert nyomtatványok. Legyen. Marad tizenegy.

Ezt, attól tartok, már nem sikerült megnyugtató módon tovább csökkenteni. Fájjalom, a tizenegy között van az „Oh én kegyelmes Istenem” kezdetű is, amelyet általában későbbre keltezünk, mint a „más könyv”-ről szóló híradást. Mivel tehát a szóban forgó verscsoport 11 verset számlál, nem pedig 10-et, mint a „más könyv”, valamint, mivel tartalmaz egy olyan éneket is, amelyet Balassi (Kőszeghy szerint is) már a „más könyv” összeállítását után szerzett, ez a csoport, gondolhatnók, semmi szín alatt sem lehet azonos a „más könyv”-vel. Kőszeghy azonban a petitio principii logikai műveletéhez folyamodik: a bizonyítandóval bizonyít. Azon az egy alapon számúzi verscsoportjából az „Oh én kegyelmes Istenem” kezdetű éneket, hogy azt a költő 1589 után szerezte, tehát nem tartozhatott bele az irodalomtörténész által helyreállítani kívánt gyűjteménybe. Kettőt egy csapásra: az eredmény 10 vers lesz, s az alkotás időpontjai is megnyugtatóan alakulnak. „A mondottak alapján ... – írja – 11 éneket kell feltételeznünk. Az első, az „Oh én kegyelmes Istenem” kezdetű, a kutatás egybehangzó tanúsága szerint 1589 után, tehát az istenes verseket tartalmazó könyvecske összeírásánál később keletkezett. A többi versben a korábban kikövetkeztetett ... gyűjteményre ismerünk.” (1985, 82.) Hogy kételyemet világosabban mutassam be, példázattal élnek. Bejelentjük a talált tárgyak hivatalában, hogy elvesztettünk egy pénztárcát, melynek tartalmát pontosan le tudjuk írni. Tíz darab százforintos bankjegyet tartalmazott, se többet, se kevesebbet. Más címlet nem volt benne. A tisztviselő sajnálkozva mutat egy tárcát, amelyben a mienkéhez hasonlóan épp tíz darab száz lapul, ám, fájdalom, benne van egy ötszáz bankó is.

– Ez tehát nem lehet azonos az Önével – mondja, szétárva karját.

– Dehogynem – vágjuk rá derűsen. Kivesszük az ötszázast, a pultra helyezzük, a tárcát zsebre-vágjuk.

Am sajnós a fennmaradó „tíz” verssel kapcsolatban is meg lehet fogalmazni néhány apró kételyt. Az egyik a „más könyv”-ről szóló másolói megjegyzés értelmével függ össze. A Grézdí–Klaniczay-sejtés hívei (és Kőszeghyt is ezek közé sorolhatjuk, függetlenül attól, hogy a vallásos verseket előre vagy hátulra képzelné szívesebben) megjegyeznek abban, hogy Balassi, miközben 1589-ben létrehozta a kétszer 33-as inkább világi verssorozatot, elkezdett dolgozni egy kiegészítő, tisztán vallásos gyűjteményen is. Ennek csírája lehetett a tíz verset számláló „más könyv”, amelyet senki sem láthat, „meddig több psalmust nem fordít meg (még?) azokhoz”. Mármint a Kőszeghy-féle „más könyv” tartalmazza az „Áldj meg minket, Úristen” kezdetű éneket is, mely sajátos módon a világiasabb kötetkompozícióban szintén szerepel, a „Maga kezével írt könyve” 32. számaként. A költő kötettervében, gondolom, ezt elfogadhatjuk alapelveként, minden vers csak egyszer szerepelt volna. Ha viszont az „Áldj meg minket, Úristen” ebben a kompozícióban is, de abban is egyaránt helyet kapott, akkor a két kompozíciót, a két gyűjteményt egymástól függetlennek kell elképzelnünk. Ebben az esetben bírálóm elvesztené azt a jogát, hogy az istenes versek könyvét kedve szerint a világiasabb részek mögé helyezze: nem lehettek azok előttük se, de mögöttük se. Ha az „Áldj meg minket, Úristen” marad, akkor a Grézdí–Klaniczay-sejtés megy. (Egyébként pedig: most kilenc versünk van.)

De hát érdemes-e, és egyáltalán lehet-e a „más könyv”-et helyreállítani? Nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a „más könyv”-ről ezt mondja a másoló: „azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg (még?) azokhoz”. Egy nem kész (mégpedig, ha jól sejtjük, nagyjából kész) gyűjtemény tekinthető-e egyáltalán rendezett halmaznak? S ha nem: lehet-e sorrendről beszélni rendezetlen halmaz esetében? És hány darabból állt ez a „nem kész” könyv? Csakugyan tízből? Mikor? Merjük-e akárcsak valószínűtlennek is mondani azt a lehetőséget, hogy aznap, amikor az ősmásoló bejegyezte e számot, máris esetleg több mint tízből állt? Hiszen Balassi, amikor az ősmásolót a tízes könyv megkötéséről tájékoztatta, egyúttal arról is értesítette, hogy éppen bővíti a gyűjteményt! Nem helyesebb-e a „más könyv” nem kész mivoltát úgy értelmeznünk, hogy a benne foglalt verseknek, kiegészítő adatok híján, sem darabszámot, sem sorrendet nem szabad tulajdonítanunk? Amit mi teszünk, az mindenképp egy fejlődő, változásban lévő szerkezet egy adott, pillanatnyi állapotnak évtizedekre változatlanlanná merevítése.

Aztán: nem gyermeki bizalom jele-e azt képzelnünk, hogy a „más könyv” hosszú utóélete során, miközben kiadásról kiadásra beletoldották hol ezt, hol azt a verset, egyébként végig nemcsak hozzávetőleg, hanem abszolúte pontosan őrizte meg belső szerkezetét?

*

Többször szóba került, hogy az ősmásoló (épp a „más könyv”-re vonatkozó megjegyzése után) beírt kódexébe kilenc istenes éneket. Én is, Kőszeghy is úgy tartjuk, hogy ezek rossz helyen állnak ott, ahol vannak. Én egyrészt a kódex itt önmagának ellentmondó, hibás jellegével érvelek, másrészt Rimayval, aki a Három himnusz, tudjuk, kötete élére szánta. (Ezek egyébként az ősmásoló beírta kilenc vers kellős közepén leledzenek.)

Kőszeghy ugyane felfogás mellett másként, bonyolultabban érvel. Helyreállítja, most láttuk, miként, a „más könyv” tízes kompozícióját. Az sorrendjében nem lesz azonos az ősmásoló kilencesével. Így, a „más könyv” nagyobb tekintélyére hivatkozva, bizonyítva látja, hogy az ősmásoló kilencese jogszerűtlen képződmény, vagyis ugyanarra az eredményre jut, mint én.

De – s ezt hangsúlyozza is – másként, filológushoz méltóbb, alaposabb módon jut ugyanarra az eredményre. „Ha gondolatmenetünk helyes – írja –, a ... 9 istenes vers filológiaiilag is megalapozottan kiperelhető Balassi „maga kezével írt” könyvének versei közül, anélkül, hogy a kétes értékű Rimay-coniecturát felhasználnánk.”

Vitánk tehát ezúttal sincs. Annak, hogy állításomat új módon próbálta bizonyítani, nem úgy mint én, hanem „filológiaiilag is megalapozottan”, csakis örülnöm kellett volna.

Tisztelt vitapartnerem így ír ... ez a képtelenség talán csak a nem túl szabatos megfogalmazások eredménye s a szerző sem gondolja, hogy a fikatív szerelmeslevél fogalma Balassi műfajfelfogásában azonos lenne az inventio poeticával, hiszen ... Indoklását szándékoltnak későbbre hagyom, és máris sietek leszögezni, hogy sajnos nem történt félreértés, én tényleg ezt a „képtelenség”-et akartam mondani. Megfigyeltem, hogy a kifejezést Balassi különböző alakokban (pl. „inventio poetica”, „versszerző találmány”) többször használja, de mindannyiszor csakis egy sajátos verstípusának megjelölésére. A „Maga kezével írt könyvé”-n belül a 41.-től az 55.-ig mindegyik ide tartozik, más vers viszont nem kap Balassitól hasonló minősítést. A verstípust, mivel ezek nem ténylegesen elküldött szerelmeslevelek, csak a költő (költői) kijelentése szerint azok, fikatív szerelmeslevelek műfajának neveztem el (s ezen belül elkülönítettem még három alosztályt). Elvem szerint jó, ha a költészet történetének kutatója mennél határozottabban rajzolja meg egy-egy műfaj körvonalait. Az „inventio poetica” kifejezést Balassi mindössze tizenöt versére alkalmazza, de ezekre mindenképp. Ha az ő műfajfelfogását óhajtjuk leírni, ehhez a körülményhez kell szabnunk magyarázatunkat. Úgy vélem, az, amit Kőszeghy az „inventio poetica” kifejezéséről ajánl, sokkal elmosódottabb az én javaslatomnál: „véleményem szerint ... írja – mindaz a novum, amelyet a közvetlen utókor – kivált Rimay – Balassinak tulajdonított, a legvalószínűbben épp az inventio poetica humanista poetikai műszóval jelezhető költői újításra, az inventio poeticának, mint új típusú verseknek a meghonosítására, és semmiképp sem „első magyar trubadúr” voltára vonatkozott.” Az inventio poetica itt a reneszánsz líra szinonímája.

No de miért „képtelenség”, amit gondolok? Ideje folytatni a félbenrekezdett idézetet: az „inventio poetica” azért nem lehet „fikatív szerelmeslevél” jelentésű, mert „... hiszen a két terminus alapvetően mást jelent”. Bírálomat természetesen nem akarom viszont-bírálni, de talán nem kellett volna arra gondolnia, hogy én azt hiszem, az „inventio” = „szerelmeslevél”, a „poetica” = „fikatív”. S ha nem gondolta, akkor miért fárad azzal, hogy megértesse velem: „Ha az inventio poetica A és a fikatív szerelmeslevél pedig B halmaz, sajátos esetben létezhet a kettő metszete, de $A \neq B$.” (S itt még hosszan és érdekesen ír inventio és fictio viszonyáról.)

Inventio és fictio ... – van itt ellentét közöttünk? Balassi verses és drámai életművét én is csupacsupa költői kitalálásnak gondoltam, nemde? A korabeli versszerzőkkel összehasonlítva épp azt emeltem ki, ugye, hogy Dante, Sidney és mások elgondolása „az irodalom fikciós mibenlétéről ... nem sok 16. századi magyar szerzőre illik, de Balassira feltétlenül. Ha Tinódi pl. azt mesélné, hogy az 1552-i egri ostromban a törökök győztek, furcsállanánk a dolgot, nem értenénk, miért hazudik, hiszen Tinódi mindig állít. Ha ellenben Balassinál azt olvassuk, hogy ő álmában Cupidóval találkozott, aki ezt és ezt mondta neki, akkor eszünkbe se jut feltenni a kérdést, hogy Balassi csakugyan ezt álmodta-e, mivel ő sosem állít.” (302) Számomra talán nem kell hosszan elmagyarázni, hogy Balassi minden költeménye kitalálás. Hogy akkor viszont miért csak ezt a szóban forgó tizenöt versét látta el az „inventio poetica” megjelöléssel? Nem tudom. De ezt tette, s ez ne kerülje el figyelmünket. Néhány szóban egy kis feltevést is megkockáztattam. Hatalmas kihagyásokkal a megrótt helyet idézem, azt, ahol a „Maga kezével írt könyvé”-nek elemzése során elérkezem az „inventio poetica”-k sorozatához. A szerény, apró magyarázatot most nagybetűvel szedetem: „... új kategória ...: az a verstípus, amely a ciklus fikatív világában misszilis: elküldött szerelmeslevél. ... mint A FIKCIÓ BELÜLI FIKCIÓT HANGSÚLYOZÓ ... műfajmegjelölése (inventio poetica) mutatja, szintén fikatív szerelmeslevél.” (80) A „Maga kezével írt könyvé”-nek 34–40. darabjából kitalált szerelmi történet bontakozik ki (részletesen l. 79–80): bűbárat, válás, Venus és Cupido ígérete, Júlia megpillantása, köszöntése, könyörgés Cupidóhoz. Az 56–66. darabból (l. uo.) hasonlóképpen: a szerelmi ostrom kudarca, bosszús fogadalm, más szépségek felé való fordulás, elbűjdosás. E kitalált történeten belül kétszeresen is fikatív a közbülső tizenöt vers. Ezek, mint kitalált szerelmeslevelek, mint kitalált udvarló szövegek, a ciklus fikatív világán belül külön is a költői képzelet teremtményeinek számítanak.

Az „inventio poetica” Balassitól használt magyar megfelelője tehát: „versszerző találmány”. Régóta vitatkozunk erről Pirnát Antallal. Én azt állítom, hogy közvetlenül Balassi előtt nem létezett magyar nyelvű udvari szerelmi líra, ő azt, hogy igenis létezett. Pirnát egyik érve a következőképp hangzik. Sylvester János 1541-ben a „poesis” szót a „lelfs” „(ki)találás” szóval fordítja magyarra, s ez rokon Balassi „versszerző találmány”-ával. (A rokonság pedig a folytonosság jele lehet.) Én viszont azt kérdeztem, hogy a bizonyítandó folytonosságot a szövegpárhuzam kifejezésbeli vagy eszmei egyezés révén igazolja-e. Kifejezésbeli egyezésről nyilván nem beszélhetünk, inkább az a feltűnő, hogy ugyanazt kétféleképpen („lelfs”, „találmány”) fordítják. Akkor tehát a gondolatnak kell azonosnak lennie. Azonos is! Ám azt állítottam, hogy az itt szóban forgó

inventio $\leq$ poesis

„gondolat . . . (a 16. században – és nemcsak abban) mindenütt oly számbavehetetlenül elterjedt közhely, hogy ezzel tanulmányai során mind az ifjú Sylvesternek, mind az ifjú Balassinak minden bizonynyal találkoznia kellett.” (237)

Bírálom is felidézi ezt a vitát. Ám nem ide vág az az érdekes Boccaccio-hely, amelyre hivatkozik, aminthogy az a fejtegetése sem, hogy az „inventio poetica” kifejezés alkalmazása inkább reneszánsz költőre vall. Ebben szívesen egyetértek vele, jóllehet Balassi reneszánsz és középkorias vonásainak szembeállítására ezúttal sem vagyok fogékony. De amikor ezt mondja: „A Boccaccio utáni poétikákban aztán valóban közhellyé válik az inventio illetén – az ókori és a középkori értelmezésektől jól elhatárolható! – felfogása” – az már állásfoglalás a Pirnáttal való vitámban, mégpedig mellettem! (Mivel Sylvester is, Balassi is „Boccaccio utáni”, inventio-értelmezésük Kőszeghy szerint, szemben Pirnáttal, közhely; nyilvánvalóan pedig mennél közhelyesebb a gondolatok párhuzama, annál kevésbé bizonyítja a magyar irodalomelméleti gondolkodás folytonosságát Sylvester és Balassi között.) A ténylegesen megélt egyetértést kevésbé fejezi ki, inkább leplezi az éles vitázó modor; vagy ez a mondat: „Noha Pirnát Antal megállapításai nem teljesen pontosak, a lényeget illetően – véleményünk szerint – igaza van; az inventio $\leq$ poesis nem számbavehetetlenül elterjedt közhely.”

Katolikus vagy felekezetföltre? („F[f]”)

Könyvemben néhány szót szólok arról, hogy Balassi katolizálása után is alapjában megőrizte protestáns istenszemléletét, ebben a (nem egyházszervezeti) értelemben felekezetföltre volt. Kőszeghy Péter ezt a megállapításomat élesen visszautasítja, ám tartózkodik attól, hogy megjelölje a kései Balassi felekezeti hovatartozását. „Nem itt van a helye Balassi Bálint vallásosságát részletesen tárgyalni”, írja. Mindenesetre lapokon keresztül bírál azért, mert kételkedem abban, hogy a költő belsőleg is katolikus-sá lett. Bátorodom ezért két kimondatlan állítást tulajdonítani vitapartneremnek:

1. Balassi nem volt felekezetföltre.
2. A felekezetek közül a katolicizmus híve lett.

Itt tehát (talán!) vita van közöttünk. Mivel ellenérveimet nagyrészt a vitairat gondolatmenetének rendjében terjeszttem elő, a két vitapont bizonyos fokú keveredése, attól tartok, elkerülhetetlen.

„Igaz – írja Kőszeghy –, hogy Balassi katolizálása után is kizárólag protestáns szerzőktől – Bézától, Buchanantól – fordította zsoltárait. Ettől szuprakonfesszionális lenne? Pázmány, Péter sem idegenkedett attól, hogy imádságoskönyvébe Bézától fordított verset – s ez épp Balassi ... zsoltárparafraza – illesszen . . .” Pázmány itt nem Bézát idézte, hanem Balassit, aki már hivatalosan a katolikus anyaszentegyház tagjaként alkotta szóban forgó művét. Ha a bíboros – miként a katolikus Balassi – kivétel nélkül minden esetben a reformációnak kizárólag helvét irányzatú zsoltárparafrazaikat fordította volna magyarra – az azért magyarázatot igényelne.

Azt mondja Kőszeghy: „... Rimay Jánost is ide kellene sorolnunk, hiszen a fenti logika szerint mi mással lenne magyarázható, hogy evangélikus létére írt ő – „egy pápista főasszony kérésére” – kifejezetten katolikus tendenciájú verset, vagy hogy . . .” stb. Igen, úgy látszik, valamennyire Rimayt is. De Charles de Tolnay szerint Michelangelót is. És majd Bachot is, aki evangélikus létére missa longát

írt (h-moll Mise). Egy bizonyos szellemi szint fölött álló emberek között a felekezetek fölé emelkedés nem volt oly ritka, mint esetleg képzelnők.

Bíralóm nálam nagyobb jelentőséget tulajdonít annak, hogy Balassi, gyóntatótyjának, Dobokay Sándornak felszólítására, részben lefordította Campianus „Tíz okok” c. teológiai művét. Én azonban bizonytalan vagyok abban, vajon a költő a fordítást mennyire előrehaladt állapotban hagyta a munkát bevégző jezsuitára (Dobokay szerint már háromnegyed részben elkészült vele), hiszen van okunk arra, hogy muszájból vállalt feladatnak tekintsük az ellenreformációs irat magyartását, szemben Dobokay páter tanúságával. (Az ok Balassi titkos protestantizmusából eredő felekezettőltsége, melyet mindjárt megvitatunk.)

Campianus esetében is megmutatkozik „furcsa dialektikám”, az, amit Kőszeghy egy mindig célra-vezető idézési módszerrel a következőképp mutat be. Először idézi tőlem azt a helyet, ahol a fordítás töredékben maradását azzal magyarázom, hogy a költő talán „inkább elvállalta, mint megcsinálta” a jezsuita mártír művének fordítását. Aztán így folytatja, megfordítva érvelésem rendjét: „Nem sokkal az idézett mondat előtt ... ezt olvashatjuk: „A fordító Balassi elgondolkozhatott ezen ...” ... Világos: Balassi, mint szuprakonfesszionális, nem fordított jezsuita iratot, mint „titkos teológiai jelentésű” versek szerzője, fordított és elgondolkozott.”

„... az idézett mondat előtt ...” – írja Kőszeghy. Bíralóm ismét megfordítás segítségével hozta létre a Félreértést.

Szövegemben éppen a számszimbolikusszerkesztésmóddal foglalkozom. Fejtegetéseim megfelelő helyén idézem a Campianus-fordítás egy idevágó helyét. Ezután azonban – az igazság feltétlen tiszteltétől vezérelve – önkorlátozó megjegyzések sorozatát teszem, amelyekkel megingatom a Campianus-fordítás hitelességét, s ezáltal az énáltalam hozott érv súlyát csökkentem. Nem cáfolom, csak bizonytalanná teszem. A tétel érvényének korlátozásából persze, miként bíralóm torzképéből is kitetszik, nem következik a tétel. Döntse el az Olvasó, hogy valóban elvetendő-e az ilyen, minden részrehajlást kerülni óhajtó fogalmazásmód: „Esetleg még erősebb tanúságként vehetjük Balassi Campianus-fordítását, amelyen, ha gyóntatótyjának, Dobokay Sándornak hihetünk, kévéssel halála előtt még dolgozott. Ebben Campianus ... A fordító Balassi elgondolkozhatott ezen: ... Azonban – noha a Balassi-filológia általában elismeri Balassit a Tíz okok fordítójaként – azt nem tudjuk, hogy a félkész művet milyen stádiumban hagyta a fordítást bevégző Dobokayra, s hogy így az idézet mennyire az övé. Lehet, hogy inkább csak elvállalta, mintsem megcsinálta ...” stb. a bekezdés végéig (106).

(Ide alig illő közjátéknak tekintem a következő bekezdést; ugorja át az Olvasó!) Balassi a nagy szabadgondolkodó eretnek Chr. Francken magyarországi barátaival, úgy látszik, csakugyan kapcsolatban állt. „Nem bizonyos, hogy az adatnak jelentősége van” – írom (206), olyannyira, hogy könyvemben nem is ismétlem meg ifjúkori Telegdi Kata-tanulmányom idevágó (a dátumban pontatlan!) mondatait, de Francken túl nagy szellem volt ahhoz, hogy a kapcsolat lehetőségére ne hívjam fel nálam szerencsésebb kezű levéltári kutatók figyelmét. Franckent tehát szabadgondolkodó eretnekként emlegettem. Kőszeghy legott felteszi a kérdést: „szabadgondolkodó-eretnek?” A kérdésfelvetés azt jelzi, hogy nem ismerem e szavak jelentését. Nos, nem minden szabadgondolkodó eretnek, csak az, aki az egyház hivatalos tanításával szembekerül. Arisztotelész vagy Marx nem volt eretnek. Bruno vagy Francken, akik szerzetesek voltak, eretnekek voltak.

S most végre rátérhetünk a költő amaz egyetlen ránk maradt nyilatkozatára, amelyből felekezettőltségre következtethetünk. A „Szép magyar comoedia” előbeszédének egy részletét Pimát Antal útmutatásai nyomán úgy értelmezzük, hogy itt Balassi bizonyos műfajokat utasít el: „históriát”, „szent írást”, melyeket nem óhajt most művelni. Balázs Mihály pedig arra figyelmeztet, hogy a „szent írás”, a teológiai műfajok elhárításakor Balassi olyan indoklással él, mely felekezettőltségre vall: „... irtanak és írnak eleget mindkét felől”. E vonatkozásban én továbbra is csak az egyetemes protestantizmusra tudok gondolni egyfelől, a római katolikus anyaszentegyházra másfelől, és az idézetet erős bizonyítéknak érzem. Miként küzd meg vele bíralóm? Először így: Balassi „... nem felekezeteket utasít el, hanem egy műfajt!” Ellentét ez? (A műfajt is, de a felekezést is, gondolnám.) Másodszor pedig így: „Ugyanakkor kétségtelen, hogy e rész alapján joggal gondolhatunk arra: 1588/1589 tájt, amikor is Balassi a komédiáját írhatta, valóban kisebb gondja is nagyobb volt a felekezetek harcának kérdésénél. De miért törődött volna vele? Miért kéri számon Balassitól Horváth Iván egy katolikus pap vagy egy protestáns prédikátor mentalitását?” Íme, mégiscsak nézetazonosság van közöttünk! Ezt a „kisebb gondja is nagyobb volt” dolgot, ezt a „miért törődött volna vele” dolgot, ezt nevezem

szuprakonfesszionalizmusnak, épp ezt! (Noha persze nem „kérem számon” Balassin azt, hogy ilyen, és nem más.)

*

Köszeghy vélhetőleg azt gondolja, hogy a kései Balassi belsőleg is, csakugyan katolikus lett. Én azt, hogy nem. Mire alapozom? Arra, hogy katolizálása után is csak református zsoltárköltőket fordított. Ez nem döntő – válaszolja Köszeghy. Ne firtassuk, hogy igaza van-e, hanem olvassuk el a verseket. Kezünkben megannyi értékes bizonyíték, sokkal megbízhatóbb források, mint a Balassi törökösségére, iszterelenségére stb.-re vonatkozó egykorú gyanakvások – nem is csekély – emlékanyaga. Sapienti sat. Úgy érzem, helyes ideiktatnom egy verselemzést abból a népszerű kiadványból, amelyet 1986-ban Köszeghy Péterrel kettesben írtunk (20). (És ráadásul az elemzett kései vers mégcsak nem is Beza-vagy Buchanan-fordítás!)

„A történeti szempontból oly eseménydús XVI. század szellemileg sem volt sivár. Balassi például protestáns szellemben nevelkedett, majd színleg katolizált, valójában pedig a felekezet fölötti vallásosság hívéül szegődött. A sok hagyományhoz kapcsolódó költő műveit ugyanakkor az antikvitás reneszánsza, a platonizmus is jellemzi. Íme, e kései, már katolikus korszakában íródott könyörgésében protestáns platonizmus van jelen:

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet, ódd bűtől szívemet, kit sok kín fűr!

Sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd vesztésére!

Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg!

Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.

Jó voltod változást, gazdagságod fogyást eresztethet-é?
Engem, te szolgádat, mint régen sokakat, ébresztethet-é?

Nem kell kételkednem, sőt jót reménylenem igéd szerint,
Megadod kedvessen, mit ígérsz kegyessen hitem szerint.

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát,

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván bú s kín nélkül!

A szimmetrikus szerkezetű költemény első két szakában az Istentől elszakadt lélek a földi élet, a test börtönében sínylődik, isteni eredetét csaknem elfelejtette, „ébredésre” vár; az utolsó kettőben a platonikus ascensio (a léleknek eredeti helyére, Istenhez való felemelkedése) mint a halál után már reális távlat, mint valóban óhajtható cél jelenik meg. Mi dinamizálja a verset; mi nyitja meg e távlatot? A középső két szakasz gondolatai semmiképp: ott épp a bizonytalanság fogalmazódik meg: az ember bűne túl súlyos ahhoz, semhogy az Isten végtelen irgalmasságába vetett hite meg ne rendüljön. A felemelkedés hajtóereje a harmadik és a hatodik strófában megfogalmazott két legalapvetőbb protestáns hittétel. Ott a költő valóban először az egyedüli közbenjáróra, a kinszenvedő és ezáltal máris üdvözítő Jézusra, másodszor a hit általi megigazulás tételére hivatkozik.”

Ne essék félreértés, nem varrom az elemzést mostani vitapartnerem, akkori szerzőtársam nyakába. Ezt a részletet én írtam. Azzal sem érvelek, hogy akkoriban, amikor közös könyvecskénket papírra

vetettük – nem is olyan régen – Kőszeghy még általa is vállalhatóan, aláírhatóan minősítette idevágó nézeteimet. A határidő szorításában nehéz lett volna vitatkozni. Egy valamit viszont állítok.

Könyvemben Balassi felekezettőltiltságnak kérdéseivel nem foglalkoztam. Mögöttes protestantizmusával sem. Mindössze azt a három-négy mondatot írtam le (s azt is valami merőben mással kapcsolatban!), amelyet Kőszeghy is idéz, és hosszasan vitat. A dolgot adottnak, magyarázatra csak kevéssé szorulónak véltem. Ismeretterjesztő kiadványunk alapján csak annyit állítok, hogy a vitairat elkészítésekor Kőszeghynek tudnia kellett, hogy (a „Szép magyar comedia” nyilatkozatától függetlenül is) miért volt ez egészen nyilvánvaló igazság a számomra. A versek alapján. S ha Kőszeghy katolikus költészetnek tekinti a kései Balassi istenes énekeit, akkor miért nem mutatja be őket ebből a szempontból? Számomra másodlagos fontosságú, hogy igazam volt-e, vagy tévedtem. Elsődleges fontosságú viszont az, hogy mi az igazság.

Versformák („F[ff’]”)

Már az elején kifejeztem elismerésemet Kőszeghy Péternek és Szabó Géának a metrikai adatok részleges kiegészítéséért, pontosításáért. A kiegészítések ugyan részben a kéziratos, sőt, részben a fenn nem is maradt, csak nótajelzésből ismert művekre vonatkoznak (melyeknek gyűjtését ismeretes módon akkor nem tartottam feladatommak), de annál jobb; gratulálok! Most csak az itt is megismétlődő egyik szónokias fogást mutatom be.

Miután összegyűjtöttem Balassi versformáit, statisztikai céllal összevetettem őket a 16. századi nyomtatott irodalom versformáival. Bírálóm ezzel viszonylag elégedett: nem hiszi, hogy más „lényegesen jobban” végezte volna el az ehhez szükséges gyűjtést. A hiba- és hiánylistát azért tartja „jogosultnak”, azért nyújtja be, „mivel a munka a ‚felsorolás teljességének igényével’ (139., kiemelés Horváth Ivántól) készült”. Nos, nem győzőm hangsúlyozni, az értékes hibajegyzék akkor is jogosult, ha én nem szedettem dőlten a teljességigényt! De én úgy szedtettem, éspedig azért, hogy a kifejezést aztán egy egész lapon keresztül értelmezzem, ellássam „furecsa dialektikám” jeleivel, önkorlátozó megjegyzésekkel. A teljességigény ugyanis, fájdalom, csak elvi óhaj lehetett, hiszen „a 16. századi költészet emlékeinek egyszerű nyilvántartása sem a legegyszerűbb feladat” (139.). Beszámoltam Péczely László félbenmaradt enemű kísérletéről. Megírtam, hogy mily kevéssé tartom használhatóan Csomasz Tóth Kálmán összeállítását. Beszámoltam Stoll Béla kéziratos nyilvántartásának határaitól. Foglalkoztam a Régi Magyarországi Nyomtatványok I. kötete remek kezdősormutatójának kiaknázási lehetőségeivel. Végül az előzményekre bőven építő saját nyilvántartásom hibáiról írtam, majd minden önkorlátozó megjegyzések után kijelentettem, s ezt ma is tartom, hogy bár a feltétlen teljesség iránti igényem egyelőre csak elvi óhaj maradt, az általam nyújtott viszonylagos teljesség pillanatnyilag, az, éppen célba vett statisztikai elemzés számára tökéletesen megfelel. Az én nyilvántartásom, írtam, „még hosszú ideig nem lesz valóban teljes és pontos: az ehhez szükséges erőfeszítéseket csak egy majdani nagyszabású Repertorium metricum érdekében lesz érdemes megtenni. Érzésem szerint az adott esetben még az ilyen körülbéli, valószínű teljességgel is megelégedhetünk: az esetleges kisebb pontatlanságok nem változtathatják meg lényegesen a képet, mely csak a legáltalánosabb tendenciákat kívánja mutatni.” (140)

Sajnálom, hogy ezúttal végképp jelentéktelen dologról szoltam, nem vitatva Kőszeghy Péter és Szabó Géza igazát. De az ilyen idézési mód még olyankor sem kedvez a tisztánlátásnak, amikor a bírálat teljesen jogos.

Ki az „ageb”? („L”)

Láttuk, csak vajmi ritkán tapasztalható lényeges ellentét álláspontjaink között. Az „ageb” ügye ilyen, de semmiképp nem érdemelne külön alfejezetet. Csak ama tapintat készítet válaszádra, amellyel tisztelt bírálóm a segítségemre siet. Van ugyanis egy szép régi magyar énekünk, melyből csupán e kilenc szót ismerjük:

„Az aggnőnek s az agebnek, annak mind egy ára”. Kőszeghy: „Az idézett asszonycsúfoló sor kapcsán egyébként Horváth Iván – egy zárójeles csipkelődés erejéig – megrója Gerézdit: ‚Nem egészen világos, miért vonatkoztatja Gerézdi kizárólag vénasszonyra a szöveget’ (H. I. kiemelése, 258.) Hadd tegyem világossá: valószínűleg azért, mert ő érti. Az ‚ageb’ ugyanis nem ‚vénember’ jelentésű a régi-ségben; nem arról van szó, hogy a ‚vénasszony s a vénember egykútya’, hanem arról, hogy a vénasszony azonos értékű az ‚ageb’-bel, azaz hitvány, megvénhedett, megkopott.”

„Hitvány”, „megvénhedett”, „megkopott”? Én azt hittem, hogy az „ageb” itt főnév. Régi szótáraink

szerint első jelentése „vén kutya”. Adatokból kikövetkeztethető továbbá, hogy igenis jelentette a „sem-nirekellő általában vénjember”-t, sőt valószínűnek tartom, hogy olykor még az „olyan [vén]jember, akinek nemi viselkedését a beszélő helyteleníti”, magyarul a „vén kujon” jelentés sem zárható ki. Első jelentésében ritkábban fordul elő. Ha nem állatra, akkor általában férfira alkalmazták. Azt hiszem, nőnemű megfelelői: az „aggnő”, az „agebné” és az „ebagné”. A jó néhány tucat általánosan ismert előfordulás között egyetlen női agebet ismerek, de itt sajátos jelzőhasználattal találkozunk (egyazon szövegben „koffa ageb”, ill. „csorba ageb”; alább idézem). Az „Adhortatio mulierum” 62. sorában arra látunk példát, hogy egy, felesége erkölestelenségét eltűrő férfit feleségével együtt neveznek „két ageb”-nek (RMKT. IV. 80); ez is valami. Egy török-magyar keveréknnyelven írott költemény 18. sorában a beszélő korholva, agebnak szólítja szerelmét („de ne menj el, ageb”; RMKT 17, I. 12), ám itt a szöveg címzettje alighanem férfi. Ha az „ageb”-bel ugyanúgy szidalmaztak nőt mint férfit, akkor ezt az arányosságot nem tudom kimutatni. Bízom mindössze egyetlen példával világítja meg az „ageb” jelentését. „Vö. a Gonosz asszonyi embereknek erkölesökről való ének megfelelő soraival” – szólít fel, ám a szó sajátos módon nem fordul elő ebben az asszonysúfó versezetben. Van „ebagné”, „agné”, „ebagnő”, még egy „ebagnő” (RMKT. VI. 22). megint egy „agné” (25) és ismét „ebagnők” (30). Tekintsünk meg most néhány újkéletű zótárt!

A NySz nagyon sok adatot hoz, de ezek közt sem találtam női változatot. Az Érdy-kódex (337) szemelvényét összefüggésben idézném. Szent Vid atyjáról van szó: „Ottan azért házához vivé, és külemb külemb vígaság tevőket hívattara, szép leánzókat es hozattara, kik vígaságos játékokat tennének ő élte, hogy csak az olyan ez világi hívságoknak miatta az iffiúnak ő elméjét és szívet, lelkét az áldott Jésumstul el szagathatnák. ... Ime csodálatos dolog ... Mikoron az ő atyja azt meg tekénte vóna, látá, hát ime hét szent angyalok állnak ő élte. Mondta ottan nagy fel szóval: „Bizonyval istenek jötenek az én házamhoz” – és ottan meg vakula ... Vivék el ottan az Jupiter isten templomához az agebet, és erősen kezdé fogadni, ha az bálván szeme világát meg adná, arany borjút öttetne önéki.”

Heltai meséit (ezeket Kőszeghy is sajtó alá rendezte) Imre Lajos adta ki kritikai kiadásban, s a könyvhöz kis szójegyzéket is mellékel. A mi kis szidalmazó szavunkat a 30., 45., 61., 63., 66. és 70. meséből adatolja. Nem változtatja meg a NySz alapján kialakított képet.

Három 16. századi erdélyi példa az SzT gazdag anyagából (s köztük a megígért női változat): „... Lakatos Péterné az utcán megyen volt. Azonba ki szökellett eleibe Lakatos Lőrinc, és mond, hogy „te hitván, lator, hitván eb, koffa (?) ageb, ha valamit nem néznék, úgy csapnának arcul, hogy mennye fogad, mind szádba romlana ... Ereggy, ereggy, csorba ageb!” Mond neki az asszony: „Te kurvafi ageb, tehén gyakó Miklós ...” A következők már férfi-agebek: „Mondá énnekem Balás Kovácsne: „Jaj, jó Ilona, mondám az agebnak, hogy énnékem hagyjon békét, mert én rejtam az havi kórság vagyon ...” – „... iffiú Buzai Mátyás hul vén agebnak, hul ősz agebnak szidia az atyját”. – (Szabó T. Attila, 1960 adatai szintén az általam előadottakat támasztják alá.)

De már csak ez az utolsóként idézett példa is elegendő lenne ahhoz, hogy elbizonytalanodjam. Vajon az „ageb”, mint Kőszeghy Péter „világossá tette”, főnévként használva csakugyan nem jelölhetett „a régiségben” olyan (öreg)embert, akit a beszélő szidalmazni óhajtott? Egyelőre tehát fenntartom annak idején zárójelben megtett megjegyzésem, mert még mindig nem egészen értem, hogy az énektörédekét Gerézi miért vonatkoztatta kizárólag vénasszonyra.

Az udvari szerelmi líra kérdése („TA”, „L”): lemondás a kérdés részletes megtárgyalásáról

A vitáirnak sajnos még egynegyedén sem jutottam túl. A hátralévő háromnegyed rész a Balassi előtti udvari szerelmi költészet kérdésével foglalkozik. Bizonyos körülmények lehetetlenné teszik, hogy Kőszeghy Péter gondolatmenetét részletesen bemutassam, megjegyzéseimmel végigkísérjem.

*

„Balassi poétikája (Kérdések)” címmel 1973-ban előadást tartottam a Reneszánsz-kutató Csoport és az egyetemek egyik szegedi ülészakán. Ifjonti hévvel előadott művecskémben természetesen mindent fenekestől fel akartam forgatni, amit a Balassi-filológia valaha is létrehozott. Nem volt ritka dolog ez akkoriban, amikor, főleg Németh G. Béla és Hankiss Elemér hatására, nemzedékem egyes tagjai kötelességüknek tartották, hogy szembeszálljanak a poszt-sztálinista korszak ideologikus irodalomtörténetírásával, és egymást érték a késhegyig menő viták főkről és módszerekről. A Balassi-

kutatás hagyománya azonban csak kevés okot adott efféle kereszteshadjáratra, s a régi magyar irodalom bűvárai különben is sokat próbált, türelmes emberek. Az előadást követő eszmecsereben megelekedtek azzal, hogy néhány vad tételek tekintetében böles önmérsékletre intsenek. Két kijelentésem mégis erősebb bírálatot váltott ki.

Az egyik: hogy Balassi inkább középkori költő, semmint reneszánsz. A másik: hogy ő írt Magyarországon először udvari szerelmi lírát.

Bírálóim meggyőztek; mindkettőt azonnal feladtam. Könyvemben Balassit reneszánsz költőként mutatom be. Még arról is lemondok, hogy boldogan rámutassak középkorias vonásaira, hiszen minden reneszánsz írónál bőségesen találunk ilyeneket. Ellenben ezt a reneszánsz költőt a magyar udvari szerelmi lírában az elsőnek látom, aki „nemzetének mintegy megoldotta a nyelvét”. Ily módon nemcsak reneszánsz költő, hanem – szerepénél fogva – óhatatlanul első trubadúr is. Nem általában a középkorral való szellemi rokonságát hangsúlyozom (ez szinte semmitmondás volna), hanem más nemzetek olyan első költőivel akik ott az udvari szerelmi eszmerendszert meghonosították. Eszemben sincs elvitatni Balassit a magyar reneszánsztól. Pásztorjátékát, petrarkista kifejezéskincsét, protestáns eszmeiségű katolikus istenes énekeit, gyűjteményszerkesztő hajlandóságát ismerve miként is próbálkoztam volna ilyesmivel? Ellenben – nem egyesgyedül, de mégis – ő találta fel Magyarországon az udvari szerelmet, s ez költészetét egészen sajátossá, az európai reneszánszban talán egyedülállóvá teszi. Igyekeztem bemutatni azokat a meglepő és mély párhuzamokat, amelyek ötödfél évszázaddal korábban élt elődjével, Guilhem de Peitieu-val rokonítják.

Ami pedig az udvari szerelmi lírában való elsőségét illeti, ezt csak viszonylagosnak gondoltam. Nem zártam ki annak lehetőségét, hogy a magyar irodalom korábbi korszakaiban magyarul is létezhetett efféle, de ha létezett is, Balassi már nem ismerte, már nem támaszkodhatott annak eleven hagyományára. Önmagát az udvari szerelem költőjeként előzmény nélkülinek tudta; annak tartotta közvetlen utókora is. (Sokakkal ellentétben így értelmeztem a „Szép magyar comedia” előbeszédét, így Rimay bevezetőjét.) Nem a középkori magyarnyelvű udvari költészet megvoltát tagadtam (erről felelőtlenségem tartottam volna nyilatkozni), hanem a folytonosságot, mely azt Balassihoz kapcsolta volna. Amikor tagadtam, mindig a „közvetlenül Balassi előtti” magyar udvari líra létezését vontam kétségbe.

Álláspontom árnyaltabbá válása természetesen elkerülte azon kartársaim figyelmét, akik nem olvasták könyvem, de emlékeztek 1973-as szereplésemre s a nyomában támadt vitára. Mintha Kőszeghy a még akkor feladott hajdani véleményemmel vitatkoznék. Azt mondja, hogy Balassi nem első trubadúr, hanem reneszánsz költő, pedig itt nincs szükségképpen ellentét. A „semmiből teremő Balassi” látomását (tulajdonítja nekem) holott azt írtam, hogy „... nem tételezzük fel az ex nihilo teremést ... Balassi esetében ...” (263). Szememre veti, hogy a magyar középkorban igenis volt udvari líra, mintha én nem engedtem volna meg ennek lehetőségét.

Nem lehet így vitatkozni. Lapok tucatjai telnek meg állítólag tőlem vett idézetekkel, s most már majd' mindegyik hamis: vagy összefüggéséből van kiragadva, vagy ellenkező előjelűre fordul, vagy sosem is létezett. Hogy mondhattam volna olyasmit, hogy egy 1485-ös emlék a Balassi előtti „közvetlen előzmények” tőlem „idézve”! közé tartozik? Hogy róhat meg azért a „filológiai képtelenség”ért, hogy a virágénekek közé szövegverseket is fölveszek, holott én kifejezetten nemcsak a virágénekek, hanem tágabban minden magyar nyelvű, erotikus vonatkozású, lírai jellegű darab vizsgálatára vállalkoztam (227, 246; e táblázatot ő is idézi)?

A Balassi fellépése előtti időkből mindössze kilenc idevágó szöveget tudtam összeszedni és megvizsgálni. Kőszeghy további nyolcat (!) ajánl figyelmembe, ezekből ötöt barátságosabban, három „számonkérő jelleggel”. Hány van a helyén közülük? Vegyük először a „számonkérő” csoportot.

1. „Szüvem, lölköm, virágom, cinigém, (... ? ...)
Aranyom, gombom, ágom levelem.”

Utoljára a „Régi magyar olvasókönyv”-ben V. Kovács Sándor ismertette virágénekként a Weszprémi kódex két levele közé bevarrt kis papírszeletke értékes szövegméltékét. V. Kovács összesen öt „virágének-töredéket” közöl itt (60–61), s az ötből a további négyet Kőszeghy is, igen helyesen, eleve nem tünteti fel hiánylistáján. A kódex vizsgálata nyomban eligazít. Ha elolvassuk azt a szövegrészt, ahova az egykori apáca (a kódexet másoló 2. személy) a papírszeletkét beillesztette, azonnal meglátjuk hogy ez épp a szenvedéstörténet. Kézenfekvő magyarázat így, hogy az írócsoca (talán nem kellene versnek vagy éppen éneknek neveznünk) Jézust szólítja meg.

2. „Kincsbe' nagyobb kincs nincs,
Kínek szíve bánatba' nincs.”

Kőszeghy 1560 és 1570 közé keltezi ezt a közismert, a 17. században lejegyzett, keltezetlen ének-törödéket, nem világos, hogy miért. (Változataival együtt kiadva: RMKT 17, II, 392.)

3. Bogáti Fazakas Miklós az „Énekek éneke” általa készített fordítását többszörösen virágéneknek nevezi, állapítja meg Kőszeghy, s ezért kétszeresen is „figyelembe kell vennünk”, bár a szerző „kétségtelenül Balassi fellépése után írta” művét. Mindjárt elméleti magyarázatot is fűz a dologhoz. Én a Balassi fellépése előtti emlékek között természetesen nem sorolhattam fel e későbbi költeményt, egyébként azonban igenis foglalkoztam a benne előforduló „virágének” minősítésekkel, mert nekem is felkeltette a figyelmemet. Ket (ötletszerű) magyarázatot adtam róla. Az egyiket Pírnát Antal szóbeli közléséből idéztem (106), a másikkal (228) magam próbálkoztam. Bírálom – s ezt megértően, nem szemrehányásképp mondom – bizonyára nem emlékszik e helyekre: ezért hiányolja az „Énekek éneke” virágének-adatának említését. S mivel nem emlékszik, természetes, hogy nem is hivatkozik kis ötletemre, melynek nyomán itt kifejtett elképzelését kialakította.

Eddig „számonkérő jelleggel”, ezután enyhébben:

4. „Egy sívó sólymot most leltem ...”

Ezt a 17. századi forrásokból ismert Bogáti-nótajelzést, melyre Kőszeghy figyelmét Szabó Géza hívta fel, szívesen elfogadom 16. századinak. (A töredék pontosabb szövege talán „Egy sívó sólymot most leltem”. „Egy sívó sólymot most láttam”, vagy „Egy sívó sólymot most találtam”.) Lehet Balassi előtti is, ezt nem tudjuk. Az én jegyzékemről tehát nem hiányzik. (Kőszeghy keltezése – „az 1580-as évek előtt” – magyarázat nélkül áll, és minden alapot nélkülöz. Nem írhatták például 1581-ben? Miért nem?) Itt megjegyzem, hogy az efféle töredékeken felül ismerünk olyan, teljes szövegükben ránk maradt énekeket is, amelyeket szintén Balassi előttinek gondolhatunk. Ilyeneket gyűjtöttem össze például a Fancsali Jób-kódexből, vö. 1983, 82–84. Jegyzékemen azonban, mint Kőszeghy is jelzi, csak a bizonyosan a költő fellépése előtti művek szerepelnek.

5. „Bánat, keserűség (megfogta szívemet) ...”

A keltezés – „az 1580-as évek előtt” most is alaptalan: ezt is írhatták például 1581-ben, tehát nem hiányzik listámról. Sőt, erre az énekre is az én könyvem irányította rá a figyelmet (152) „...: 1587, esetleg 1577 előtt ... Nótajelzés a Pataki Névtelen művének 1587 körüli debreceni kiadásában ... A zárójelben idézett teljesebb alak is igen korai nótajelzésből ismert ... Legalább az első sor szövegvariánisa egy 18. századi énekeskönyvben: ... Érdekes, hogy az utóbbi adat alapján szerelmi énekről van szó.” Most egyébként újabb adalékkal szolgálhatok: Lenartich János „Legyen Istenemnek” kezdetű, kiadatlan éneke (1586) nem a „Bánat, keserűség” ismeretéről tanúskodik?

6. „Idő szép virágát, termeted szépségét, szívem, miért hervasztod?”

Ez is talán kései – Kőszeghy is 1592 elé teszi –, tehát nem hiányzik a jegyzékről, és ezt is említtem könyvemben, feltevésszerűen még korábbi évszámmal: „1592, esetleg 1577 előtt” (152).

7. Balassi egyik nótajelzése, a „Palkó”.

Hogy ez mi lehetett, azt nem tudom. Az én listámról bizony nem bánom, hogy hiányzik. Pedig lehet, hogy magyar nyelvű dal volt, és nem szlovák. Az is lehet, hogy a szerelemről szólt. Ajánlom: az értelmezéssel várjunk újabb források felbukkanásáig.

8. „Már szinte az idő vala kinyílásban”.

Erről sem állítja Kőszeghy, hogy Balassi fellépése előtti, nem is hiányolja listámról, „csupán a teljesség kedvéért” említi. Most is említetlenül hagyja viszont, hogy ezt az éneket, amelyet én Balassi ifjúkori költőbarátjának, Dobó Jakabnak tulajdonítok, könyvemben lapokon keresztül magyarázom, elsőként, és egyébiránt épp abban a – Kőszeghy által hiányolt – összefüggésben, hogy egyedül Balassinak kelle-t tulajdonítanunk a magyar nyelvű, udvari szerelmi líra megteremtését (272–275).

Mérlegeljük az eredményt! Kőszeghy a „Balassi előtti” szerelmesvers-listámhoz fűzi hibajegyzékét. A nyolc esetből nyolcszor kellett megállapítanunk, hogy a hiány nem áll fenn, mert a szöveg vagy nem bizonyíthatóan Balassi fellépése előtt készült, vagy nem bizonyíthatóan sorolható a szerelmi lírába. Arra, hogy három hiányolt tétel (3, 5, 8), ha talán későbbi is, ide tartozik, könyvem irányította rá tisztelt bírálóm figyelmét. Kettőről (1, 2) pedig a legjobb lenne gyorsan megfedkezni.

Nem lehet így vitatkozni. Ennek bizonyosságául még egy utolsó példát – egyetlenegy! – vonakodva bár, de bemutatok.

Köszeghy a közelmúltban nevezetes felfedezést tett: egy rendkívül izgalmas sorpárra hívta fel a figyelmet:

„Szolgálatra magam adám
Mo [= „ma”] néked, kemény Ilo[n]dám”.

mely a középkori csiszó egyik változatában olvasható. Beh kár, hogy nem méltóbb körülmények között ismertette! Persze a sorpár rengeteg megmagyarázni valót hagy. A csiszó, mely arra való, hogy szótagszámlálással megállapíthassuk, mikorra is esnek az egyházi év ünnepei, nagyjából sületlenségeket tartalmaz. Vallási vonatkozásaitól egyébként sem könnyű eltekinteni (különösen, ha meggondoljuk, hogy a szóban forgó szöveget kolostorban használták); ide is elkelne egy elméleteske. De költőjének valami világi nőta is az eszében járhatott... A „szolgálat” kifejezés végtelenül fontos lenne, mert udvari szerelemre vallana...

Köszeghy szóbeli közléseimre hivatkozik, ezáltal érthető, hogy pontatlanul. Salgótarjáni előadásának vitájában (1986?) nem azt mondtam, hogy „semmiképp sem veendő figyelembe, mivel vallásos vers”, dehogyan. Az egyik kérdésem ilyesféléképp hangzott: (erkölcsileg) helyesnek tartotta-e nem figyelmeztetni a hallgatóságot arra a körülményre, hogy az általa bemutatott szerelmesvers-törödékekben szereplő Ilona a szövegben kétségtávol Szent Ilonát (Nagy Konstantin császár anyját) jelöli? Egy korábbi alkalommal pedig, legelőször, amikor bemutatta egyszerű eredményét, mint elméletemet megdöntő bizonyítékot, szerencsekívánataim kifejezése után nyomban felolvastam könyvem itt következő részletét:

„... szívesen mondanánk az akadémiai irodalomtörténettel: „Nehéz elképzelni, hogy a középkor virágzó századaiban, a lovagi szerelem kultusza idején, ne lettek volna magyar nyelvű szerelmi énekek is.” Könnyen lehet, hogy voltak ilyen énekek, de ez nem változtat semmit a közvetlenül Balassit megelőző fin’amors költészet tagadásának megalapozottságán. Hivatkozhatunk a folytonosság képtelen hiányára a reformáció kori magyar költészet történetében, pl., hogy az Ómagyar Mária-siralomhoz hasonló esztétikai színvonalú paraliturgikus műveket már a magyar irodalom kolostori felvirágzása idején hivalkodóan igénytelen versek váltják fel, vagy, hogy Tinódi éppúgy nem folytatója a 15. századi, de a költői technika szempontjából sokkal későbbinek látszó Sabác viadalának, mint ahogy Balassi – Balassi? nemhogy ő, de még tudós mestere, Bornemisza – sem ismerte Janus Pannonius műveit.” (És most jön a java): „Nyugodtan feltételezhetünk, mondjuk Zsigmond-kori magyar trubadúrokat, a magyar költésztörténet jól érzhető diszkontinuitása miatt elvesztett művekkel: e feltevést semmi nem támasztja alá, de nem is cáfolja semmi. Nem állítom, hogy teljesen reménytelen lenne egy ilyen irányú, kifejezetten e korai korszakra vonatkozó kutatás. A vizsgálat elvi lehetőségét bizonyítandó, íme néhány – egyelőre értelmetlen – idézet apáca-regulákból: „hűségos játékokat, jelesen ifjakkal, el távoztass”, „mindenkoron kegyes lépéseid legyenek, vesztig álló kezeid, le függesztet, vesztig álló szemekkel, nem téstova búdosókkal” (Vitkovics-kódex, 63, 66); „mire ennyre sok lelkőket, kik vannak terömtvén am mennyei bódogságra, ezeket te szömeidnek mérgös nyilával sebesítöd, és pokolnak kényyára hányod” (Nagyszombati-kódex, 161); és különösen: „Éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed, mert ha akarsz Istennek kelletned vagy kedvesnek lenned.” És: „lelki értelmet végy és ájtatosságnak kívánságát, hogy nem mint udvarló képpen éneklésnek módját tegyed”; és, „elég tenédek szódnak udvarlóságára, beszédidnek, öltözetidnek, erkölcsidnek ékességére, hogy te benned semmi ne legyen (...) hogy ki megbántanája az te read nézőket” (Horvát-kódex, 254 sq.) Hogy esetleg léteztek magyar nyelven is a trubadúrdalokra emlékeztető szórványok, melyeknek emlékét az eleve fejletlen udvari élet hanyatlása, a török és a reformáció elsöpörte, azt tehát nem merném feltétlenül kizárni.” (259–260)

Örültem a csiszó-részletnek, s nemcsak önértéke folytán. Úgy éreztem, hogy fent idézett soraimmal, melyekben óvatosan ajánlani mertem a kolostori kódexeknek ilyen szempontú vizsgálatát, szinte előre láttam e pompás eredményt.

De akkor hová lesz a vita? A könyvemből most felidézett szövegrész semmiképp nem illik bele a vitáimat feltevéseibe. Bírálóm az alábbiakhoz folyamodik. Ő is idézi – akkor még látszólag tőlem függetlenül – a Horvát-kódex adatát, majd leszögezi: „... e szerelmi költészet pedig ... nem lehet más, mint az udvari szerelmi költészet. Ezt a következtetést – amely egymagában is cáfolná teóriáját – valószínűleg Horváth Iván sem gondolja szögesen másképp. Legalábbis erre vall, hogy a Horvát-kódex adatát ő is idézi, továbbá a Nagyszombati-kódexből, a Vitkovics-kódexből szintén citál szövegrészleteket, s mindeme adatokat úgy interpretálja, hogy esetleg összefüggésbe hozhatók az udvari szerelmi költészet meglétével. Arról azonban nincs szó, hogy feladná teóriáját, ehelyett a magyar irodalomtör-

ténet nagy újdonságával áll elő ... Ezt a passzust ... csak úgy érthetem: Horváth Iván forradalmian értékeli át a magyar kódexirodalomról, az általa idézett kódexekről ezidáig elfogadott kronológiát: a szakirodalom által a XV. század végére, a XVI. század elejére keltezett kódexeket – mert ilyenekből citál – a Zsigmond-korra datálja. Várom – s gondolom nemcsak én, hanem a szakma egésze – ezírányú bizonyítékait.”

Sok évig tanítottam egyetemen; ilyesmiért, mint a kolostori kódexeknek a Zsigmond-korra való átkelzése, gyenge jegyet szoktunk adni. Ez a „várom”. meg ez a „szakma egésze” oly arcpirítóan lealázó, oly népítéletet sejtető, hogy semmiképp nem volna szabad válaszolni. S ha – vonakodva bár, de – mégis megteszem, az azért történik, mert tudom, hogy semmi ilyesmiről nincs szó. Tudom, hogy rendkívül nehéz helyzet, ha a vitatkozó álláspontja nem különböztethető meg azétól, akivel vitatkozik. Továbbá tudom, hogy Kőszeghy Péter, amikor nem ír vitairatot, nem is gyanúsít effélével, s abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ezt be is tudom bizonyítani. Mindenek előtt tehát kollokválok:

„A magyar irodalom első századaiban szinte mindent latinul írtak. Első összefüggő, magyar nyelvű szövegméltunk, a Halotti beszéd (1200 körül) s a második, az Ómagyar Mária-síralom (1300 körül) latin kódexben maradt ránk, mint úgynevezett vendégszöveg. Első, egészében magyar nyelvű kódexünk, a Jókai-kódex, valószínűleg a XV. század első felében készült. Valamivel több írhatták a Huszita Biblia három kódexét, a Bécsi-, Münchener- és Apor-kódexet. Néhány évtizeddel később, a XV. század végéig, a XVI. század elején a magyar nyelvű kódexirodalom hirtelen felvirágzott. Az ebből az időszakból ránk maradt mintegy negyven kötet java részét a dömés és ferences koldulórendek kolostoraiban másolták.” Ez az idézet, melyet, mint tisztelt vitapartnerem emlékszik, én vettem papírra, természetesen ismét abból az ismeretterjesztő könyvecskéből való (3), amelyet 1986-ban Kőszeghy Péterrel közösen készítettünk.

Dehát Balassi-könyvemben nem is kelteztem ezeket a kódexeket a Zsigmond-korra. Azt vettem fel, hogy „mondjuk Zsigmond-kori” magyar trubadúrok költészetének hagyománya talán nyomot hagyott a kolostori kódexirodalomban. Korábbi költészet emlékeit ugyebár őrizheti későbbi írásbeliség.

De még a „mondjuk Zsigmond-kori” fordulatot is okadatolhatom. Mondhattam volna Mátyás-korit vagy Jagelló-korit is, de inkább Zsigmond-korit mondtam, nem egészen véletlenül. Mátyás-kori (külhoni) trubadúrokról nem tudtam, Zsigmond-koriról igen. Zsigmond barátja, Oswald von Wolkenstein volt az utolsó Minnesänger. Történetesen még Budán is megfordult. Egy költeménye, tudjuk, magyar szavak (tájdalom, éppen nem udvariak) emléket őrizi. Ha voltak magyar trubadúrok, legkönnyebben Zsigmond-koriakként tudnám őket elképzelni.

És még egy szó az iménti kollokvium kapcsán. Úgy tanítjuk, hogy a kolostori kódexeket nagyrészt ugyan a XV–XVI. század fordulóján hozták létre, de gyakran korábbi kéziratokból másolták őket. Az apáca-regula kiváltképp régies műfaj. A Nagyszombati-kódex e szempontból nem jön számításba, de azért az idézett hat részletből öt lehetne akár éppen Zsigmond-kori is.

Nem lehet így vitatkozni.

*

Eddig azt tapasztaltam (nem tudom, sikerült-e megosztanom ezt a benyomásomat az Olvasóval), hogy a főkérdésekben csak ál vita, nemritkán titkos nézetazonosság van kettőnk között, a mellékkérdések pedig csakugyan mellékkérdések: a „felekezetfőlöttség” nálam pár sort kapott, az „inventio poetica” alig valamit, az „ageb” zárójelben odavetett tíz szót – és most lapokon keresztül vitatkozunk róluk. Az udvari szerelem témája sem hozott változást. Bemutattam, hogy a főkérdésben a vita csak látszólag élesebb, a nézetazonosság ugyanúgy fennáll, mint eddig. Ennek bebizonyítása után úgy érzem, végre jogom lesz lemondani arról, hogy minden részletkérdésben külön-külön igénybe vegyem az Olvasó türelmét.

De más okból is felmentést kérek a részletes válaszadás kötelezettsége alól. 1978 óta nem foglalkozom Balassi-filológiával, így az eddigi tárgyakhoz szinte kívülállóként, úgy szóltam hozzá, hogy az utóbbi évtizedben ismeretem nem bővült. A Balassi előtti udvari szerelem kérdése azonban azóta is izgat, és Zemplényi Ferencsel közösen tervezett kutatásokat végzünk e tárgyban. Két nagyobb tanulmányunk újabban jelent meg (H. I., 1983; Z. F., 1987), most pedig egy e témának szentelt tudományközi ülészakot készítünk elő. A részletkérdésekről óhatatlanul csak rendkívül terjedelmesen tudnék szólni.

A harmadik és legdöntőbb kizáró ok a következő. Bírálóm, mint mondtam, a fődologban azon az úton jár, amelyet könyvemben helyesnek véltem. Én azonban már, elsősorban annak a bírálatnak a hatására, amelyet Zemplényi a közelmúltban (1986; 1987) fejtett ki, letérőben vagyok erről az útról. Valami képtelen módon csakugyan ellentét kezd kialakulni – nem Kőszeghy és én között, hanem – saját korábbi álláspontom és mostani tájékozódásom között. A Kőszeghy által – szerintem felesle-

gesen – megválasztott polémikus tárgyalásmód azonban lehetetlenné teszi, hogy mai elképzeléseimet e cikkben ismertethessem. Újabbban valóban kezd kialakulni bennem egy alhoz közeli álláspont, amelyet Kőszeghy aaptalanul könyvemnek tulajdonít, s amelyet hosszan vitat. Ezúttal tehát éppen-séggel volna min összekülönböznünk. De – minek kellett ez az álvita! – nem óhajtom jogszerűnek elismerni bírálóm azon eljárását, hogy más (noha történetesen ma már talán félig-meddig vállalható) álláspontot tulajdonít könyvemnek, mint amit a könyv képviselt, s a könyv álláspontját mint sajátját szegezi vele szembe.

Zemplényi szerint túl engedékenyen ítélt meg a 15. századi (vagy még korábbi) udvari szerelmi líra feltevését. Ő most főleg a középkorvégi magyar lovagi társadalmat tanulmányozza, a középkorvégi magyar irodalmi műfajok rendszerével állítja azt párhuzamba. Az én érdeklődésem középkorjában jelenleg a „Padovai ének”, a versformátörténet és a szókincs története áll. Továbbra sem az adatok hiányából, hanem a meglévő adatok átfogó rendszeréből próbálunk következtetni. Nem habozok kimondani (bár tudom, hogy ezt a mondatomat könnyű lesz félreértelmezni!): még ha rendelkezünk is, mondjuk 1550-ből, egy elsőrangú udvari szerelmi énekekkel, más ismereteim alapján még akkor is azt kellene mondanom, hogy ez a maga idején nem lehetett elterjedt, korára jellemző műfaj, olyasmi, amit Balassinak ismernie kellett volna, hanem inkább ritka kivétel. Dehát sajnos nem rendelkezünk ilyenell.

A részrehajlásmentes tudásvágy kell, hogy vezéreljen. Vizsgálódásainkat ezért nem szabad úgy irányítanunk, hogy igazunk legyen. Olykor felbukkannak olyan nyomok is, amelyek biztatónak látszanak: legalább ideig-óráig azzal kecsegtetnek, hogy talán feladhatjuk a tagadás vigasztalan álláspontját. Úgy vélem, eszmecsereket egy ilyen apróság ismertetésével fejezhetem be legméltóbban.

Pirnát, Tarnai, Kőszeghy és mások, szókincskutatásaik során e vonatkozásban eddig nem méltatták figyelemre Balassi szavát, a „kegyes”-t, mely hasonló jelentéssel fordul elő az „Öltöznek be...” kezdetű korai verstörökben is, s ekként alkalmasabban bizonyítja Balassi közvetlen szállakkal való kapcsolódását egy udvari szerelmi hagyományhoz, mint a „találmány”/„lelis”, az „asszony” és néhány hasonló szó. A „kegyes” előtörténete, ma úgy látom, összhangban lenne hozható az udvari szerelem feudális és vallásos eszmerendszerével.

(Korrektúra-jegyzet) Újraolvastva válaszcikkemet, sajnálattal állapítom meg, hogy részben méltatlanul bántam Kőszeghy Péter dolgozatával, amikor elhárítottam a vele való vitát. Rákényszerültem erre: a számos Titkos Azonosságot, az egy kaptafára készült megannyi Félreértést mindenképp el kellett takarítani. Ám mivel meglegedtem azzal, hogy bemutassam a művita anatómiáját, óhatatlanul torzképet rajzoltam Kőszeghy tanulmányáról, pedig abban számos olyan gondolat és adat is előkerül, amelyeknek nincs ugyan túl sok közük az én balvégzetű könyvemhez, de annál figyelemreméltóbbak. A Balassi előtti magyar nyelvű udvari szerelmi líra kérdései foglalkoztatják vitapartneremet: nagy fáradtsággal ehhez készült a sok értékes szótörténeti adalék stb., amelyet tulajdonképpen kár is volt belegyömöszölnie a vitacikk Prokrusztész-ágyába: könyvecském nem ér ennyit. Kőszeghy újabb közleményéből világosan kitűnik, hogy a magyar irodalomtörténet e döntő kérdéséről ő új felfogást dolgozott ki, s az ügy fontosságára való tekintettel talán mégis meg kellett volna vitatnom vele a publikációból kirajzolódó koncepciót. Amíg erre (méltóbb módon) sort nem kerithetünk, csak egy aggályomat terjesztem elő. Nem a Bornemisza-hely túlintertpretálásáról, nem egyik-másik szójegyzék adatáról hanem egy általánosabb tudományelméleti kérdésről szeretnék szólni.

Egy elmélet értékének egyik összetevője a belső koherencia. Nem fogalmazhatunk meg egymást kizáró állításokat ugyanarról a tárgyról. Ha Lükő Gábor nyomdokain haladva azt mondjuk, hogy a virágénekekben – virágnyelven ugyan, de – éktelen malacságokról volt szó, akkor nem mondhatjuk, hogy a virágének volt a magyar „grand chant courtois”. Vagy ha úgy képzeljük, hogy volt magyar trubadúrda, mely az udvari szerelemnek, ennek az aprólékosan kimunkált, mélyen vallásos és feudális eszmerendszernek hordozója volt, akkor nem gondolhatjuk azt, hogy általában el sem jutott a lejegyzésig, mert a szóbeliség volt a természetes közege. Végül: nemcsak a hiányzó, hanem a meglévő műfajokkal is el kell tudnunk számolni. A Balassi előtti erotikus líra olyan műfajai, mint a női dal, a „lator ének” és a táncdal világirodalmi párhuzamok alapján jól elhelyezhetők egy olyan civilizációban, amely nem ismeri, vagy nem ismeri el az udvari szerelem bonyolult koreográfiáját. Ez utóbbihoz más műfajok is tartoznának: Kerekasztal-történetek, lovagregények, a középkori Magyarországon megvédett egyetemi doktori disszertációk.

Bibliográfiai jegyzet

Balassi Bálint Összes Versei, közléteszi HORVÁTH Iván, Újvidék, Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa, 1976.

Gyarmati Balassi Bálint Énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KÖSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.

BÓTA László

1983. *A Balassi-Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*. ItK LXXXVII, 173–188.

HORVÁTH Iván

1970. *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*. ItK LXXIV, 672–680.

1973. *Balassi poétikája (Kérdések)* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII, 33–41.

1976. *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*. ItK LXXX, 613–631.

1980. *Történeti poétika és magyar irodalomismeret*. Literatura VII, 219–227.

1982. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. Akadémiai Kiadó.

1983. *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forrás csoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények*. ItK LXXXVII, 75–88.

HORVÁTH Iván és KÖSZEGHY Péter

1986. *A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750)* (Képes bevezető a magyar irodalom világába, I). Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum.

KLANICZAY Tibor

1957. *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK XI, 265–338.

1961. *A szerelem költője*. MTA I. OK XVII, 165–246.

KÖSZEGHY Péter

1984. *XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról*. ItK LXXXVIII, 86–89.

1985. *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*. ItK LXXXIX, 76–89.

1985a. *A „virágnyelv” korai verseinkben*. A magyar vers, Bp. 182–188.

1987. *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982. Akadémia K. 337 I. ItK XCI, sajtó alatt.

1988. *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*. Hagyomány és ismeretközlés, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 3–15.

VARJAS Béla

1944. *A Balassa-kódex in Balassa-kódex*. Bp. a M. Tud. Akadémia kiadása, v–xxxiv.

ZEMPLÉNYI Ferenc

1986. *Some Characteristics of Hungarian Mannerist Poetry: Themes, Heritage, Poetics*. Előadás a Bloomington-i Egyetemen, kézirat.

1987. *A középkori udvari kultúra frakcióváltása a reneszánszban*. Magyar reneszánsz udvari kultúra. szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp. Gondolat Kiadó, 52–85.

Barta János

„CSAK HANGKÖRE MÁS”

Keresztury Dezső könyve Arany János 1856 utáni pályaszakaszairól

Ha a könyvet olvasóként veszem kezembe, szuggesztív, elhithető erejű alkotás. Ennek persze több oka is lehet.

Egyik a hol nyíltan, hol burkoltan megnyilvánuló anyagbőség, szinte teljesség. Mindent tud és mindent feldolgozott a primer Arany-anyagból, a nagy művektől a töredékekig és a véletlenül megmaradt papírszeletekig, a többnyire csonkán maradt tanulmányoktól a szerkesztői üzenetekig. A régi és modern szakirodalomban való jártassága átszillan a szövegben.

Nem marad hatás nélkül az olvasóra az sem, hogy Keresztury erős érzelmi rezonanciával fogja föl és ábrázolja a költőt és az életművet; az életmódot és a környezetet szinte belletrisztikus közelségbe hozza, a műveket együtt olvastatja velünk, s mindezt egy könnyed, briliáns stílus és előadás közegében. Nem közömbös az sem, hogy – amiről alább még majd szó esik – meg tudja őrizni a koncepció egységét: a képet, amelyet nyújt, világos keretek tartják össze, az olvasónak nem kell óvakodnia attól, hogy a bőségben eltéved vagy vakvágányra kerül. Az erős emocionális hozzáállást a tárgy, Arany és életműve, nemcsak megérdemli, sőt teljességgel meg is kívánja.

Az igazétet aztán a szakmai bírálónál természetesen követnie kell a kritikai eszmélkedésnek. Ezzel velejár egy kis visszapillantás a megelőző, húsz évvel ezelőtt megjelent kötetre („S mi vagyok én?”, 1967) – nem utolsósorban a benne már kifejtett korszakolásra, amely természetesen az alapkoncepcióhoz igazodik.

Ezt a korszakolást egy belső és egy külső tényező támasztja alá. A belső, eszmei tényezőt Arany költői hivatástudatának változásai adják. A tagolásnak nagy művészeknél és hosszabb életpályák esetében, több módja is lehetséges. Keresztury azért választja éppen ezt, mert ahogy ő Arany emberi és költői mivoltát megragadja, abból ennek szükségképpen kell következnie.

Így vonul el előttünk, még a megelőző kötetben, némi „történelemelőtti” előzmények után, a „népköltő” tíz éve (1846–56), a népies, ősi vagy annak vélt gyökerekből a népies műköltészet megteremtésének programjával, – a jelen kötet ehhez a további izületeket csatolja: megint nagyjából tíz év (1856–67-ig), amikor Aranyra az újonnan szervezkedő vezető értelmiség „ráosztja” a „nemzeti költő” szerepét, amelyet egyideig vállal és viselni is igyekszik, ezek a szerkesztőség, az irodalmi preceptorság, a nagy nemzeti eposz kísérletének évei –, hogy aztán a csalódás, a hallgatás évei következzenek, amelyeket a szerző már a huszadik századtól kioktatva igen találóan „belső emigráció”-nak nevez, s természetesen az utolsó nagy föllendülés, amikor a „mandátumos” költő levét magáról minden feladatot, elzárkózik minden elvárás elől, s megszületik a csak magának felelős, tehát teljes eszmei szabadságban csak magának valló költő modern típusa.

Ezt a korszakolást, egy új korszak kezdetét vagy lezáródását egy-egy konkrét, tünetezerű adat is támogathatja: 1846 nyilvánvalóan a *Toldi* éve, 1856-ban jelenik meg kisebb költeményeinek első gyűjteménye, 1867-ben az „összes költemények” – a megrögzött hagyományos szemlélet legfeljebb azon ütközhet meg, hogy sem 1849, sem a Pestre költözés nem lép fel a korszakhatár igényével.

Az előző kötetre visszapillantva, egy-két szót még arról a „történelemelőtti” időszakról, *Az elvesztett alkotmány* előtt. Hogy Arany ekkor is írogatott, de „műveit” utóbb, megsemmisítette vagy megsemmisítette, arra hiteles adatok vannak. Egy-két dráma-kísérlete is így hullott volna a semmiségbe. Merészség tartom Kereszturyt az azt a föltevését, hogy kedvezőbb körülmények közt Aranyból jó drámaíró lehetett volna. Ha a hangsúlyt a költői hivatástudatra vetjük: ennek legtermészetesebb tere, ereje és eszköze abban a korban és Arany talentumában is a verses epika volt.

A történelemelőtti korszak dokumentuma gyanánt szokták felfogni azt a pályarajzot, amelyet a *Bolond Istók* II. énekének végén ad a főhős költői kísérleteiről. Megnyugvással veszem észre, hogy Keresztury is hajlandó ezt inkább fiktívnek mint hitelesnek tekinteni, hivatkozik is a „Dichtung und Wahrheit”-re. Föltehető, hogy Arany ezt inkább csak költői játék gyanánt vetette oda. Egy bizonyos elvi igazság mégis lehet benne, amit természettudományos fogalmakkal lehet kifejezni: az ontogenezis magában foglalja a filogenezist, azaz Arany fejlődése átmegegy az ő magáratalálását megelőző irodalmi irányzatokon és változatokon – hogy alkotva-e vagy csak olvasva és megemésztve, az már másodlagos kérdés.

A húsz évvel ezelőtt megjelent kötet Arany működésének „második” szakaszaként az 1846–56 közötti kerek tíz évet foglalja össze; – az egységet az adja, hogy ebben a tíz évben Arany hivatástudata a „nép” felé irányul, nemcsak költői, hanem politikai színeződéssel is. Az ismert nyilatkozatok megerősítik azt, amit jóformán eddig is tudunk: népi alapú műköltészetet akar teremteni, elsősorban az epika terén. Ebbe a keretbe természetesen jól beleillik a *Toldi* és a *Toldi estéje*, a Petőfi-inspiráció, s a tendencia meglétét erősíti az, hogy a korszak mesterdarabja a *Toldi* középső része lett volna, ha az ezzel való próbálkozásokban a költő el nem akad.

De mennyi minden az, ami már feszegeti, olykor bizonytalanítja ezt a keretet. A hivatástudat, a „mandátum” ekkor még nem kerül válságba, de védeni már kell, s a Bach-korszakbeli líra egyes darabjai, a *Katalin* és a vele rokon töredékek azt sejtetik, hogy Aranynak ezt a korszakát mégsem lehet egyetlen princípiumból eredeztetni. A morális jellegűnek is mondható kötődés mellett, amely válságba is kerülhet, kitör és anyagot is idomot teremt magának a művészi ambíció, a mesterségbeli tudás, a költői felelőtlenség játéka is. Jellemző hogy a „S mi vagyok én?” kötetet a koncepcióból teljesen kilógó *Bolond Istók* első kötetének bemutatásával zárja, a Bach-korszak első felének balladateremtését pedig szuverén módon átutalja az 1856 utáni izületbe, – velük tehát a mostani kötetben találkozunk, a „nemzeti balladák” címszáva alatt.

Amilyen könnyen belátható és dokumentálható ennek a több évtizedes költői pályának tagolásában a nagy elhallgatás 1867 táján, mint korszakhatár, mintegy az oppozíciónak, a hivatalos „szerep” ledobásának aktusa, majd utána a végső nagy felfokozás, a „csak magának felelős” költői magatartás uradalmi és margitizációs években, – épp olyan nehéz határt húzni, mint ahogy Keresztury teszi, 1856-ban vagy 57-ben, Arany „nemzeti költő”-vé avatásának időpontjában. Keresztury – régi eszméje ez – valami pragmatista logikával érvel: az ötvenes évek derekától alakulóban van az az ideologikus-intellektuális elit, mintegy „sejt” gyanánt, amelyből majd az újból önmagára talált „nemzet” vezető szellemi hatalma kialakul. Ennek a csoportnak szüksége van egy költő-reprezentánsra, aki mintegy Vörösmartyi üresen maradt posztját elfoglalja. Szó szerint idézem: „Ráosztják” Aranyra a „nemzeti költő” szerepét – „besorolják az új vezérkarba.”

Eszmei oldalról nézve: egy új integráció és identitástudat keresése valóban nagy támaszt találhat a reprezentáns költő-egénységben, általában az irodalomban, – másrészt tagadhatatlan, hogy Arany nagyjából a Széchenyi-óda óta lírában, szerkesztésben, epikai tervekben (*Buda halála*, a *Csaba-trilógia*) viseli ezt a szerepet és funkciót – maliciózan szólva: mindaddig, amíg rendjelet nem kap érte.

De mindebből a körösi években még csak annyi látszik, hogy erősödnek személyi kapcsolatai – levél és vasutazás útján – a lassan alakuló pesti csoporttal –, de kérdezhetjük: mi látszik ebből az utolsó körösi évek során emberi magatartásban és költői gyakorlatban? Nem a letargia, a pangás évei ezek, amelyekből az igazi felszabadulást a Pestre költözés hozza? Mi jelét vehetjük észre a költői szerepváltozásnak? A Széchenyi-óda körüli küszködés nem arra vall-e inkább, hogy fél ettől a szereptől, mint ahogy mintegy büntudattal viseli az akadémiai tagságot is?

Mármost a lényegre térve: a kötetek legfőbb jellemzője az, hogy az életpálya és a művek elemzése során egy erősen dramatizált Arany-portré bontakozik ki előttünk. Annyira, hogy olykor már a görög tragédiák vagy Shakespeare légkörét érezzük Arany körül. A „dramatizálás” során oda kell figyelniünk bizonyos ismétlődő megjelenésekre. Előbb a kötet-végi összegezésből idézek: ebben szó van az „izzó mélyréteg”-ről, „amely Arany költészetének első látásra oly harmonikus felszíne alatt áramlik, s életművét vulkáni kitörések sorozatává teszi”. Mintha még mindig Petőfi nyomában járnánk, aki a maga kissé egzaltált képzeletével Aranyban először látott „tűzokádót”. S Keresztury ábrázolásában proteuszi módton ismétlődik ez a képzet: vulkáni kitörés, majd a „gejzír” s a valamivel szelidebb „örvény”. Rokon ezzel a másik képzetkör: „Arany jól ismerte a természet ijesztő, pusztító, démoni arcát.” Egyik, már a nagy csalódás után készült fényképen „a meghasonlás démonai törnek elő.” A példákat még szaporítani lehetne.

Vajon hiteles-e ez a jellemkép, s nem csupán a beleérző méltató költői, felnagyított látomása? A „vulkán”-nal talán csak a költő Keresztury nyomta meg egy kissé a tollát: Arany, mint éppen ő tudja, ritkán képes spontán, friss ihlet hatására alkotni; a „munkaöszön”-nek, a nem mindennapi költői alkotóerőnek gyakran kell belső gátlásokkal vagy külső nyomással szembeszegülnie, az is lehet,

bár alig érezhető, hogy „fojtva erősödik”, inkább csak lassan emésztődik – s amikor a nyomás alól külső inger vagy belső talpraállítás felszabadítja, az alkotáson nem a láva izzása érzik, csak az óhajtott megcsóválás melege és könnyűsége, esetleg a művészség diadala.

A sokat emlegetett „démonokat” sem nehéz megtalálni: ilyenként érezhetett Arany mindent, ami az ő szilárd istenhittét, vallásosságát, az erkölcsi világrendbe vetett hitét fenyegette – s amitől igyekezett is magát védeni. Pedig ilyen sok akadt azokban a vészterhes években – évtizedekben, nemcsak nagy csalódásokban, bukásokban, összeomlásban, de még a magánélet szintjén is: bűn, nyomor, betegség zord árnyképei. Megjelenési formájuk azonban inkább az epikus kivétel.

Kulcsfogalom az a bizonyos „izzó mélyréteg” Arany egyéniségében. Lehet, hogy itt is csak a hang van kissé megemelve. Amire a megjelölés nyomán gondolunk, annak nyilvánvalóan a magasabb szint, az Aranyban uralkodó nemesebb érzületek alatt kell lappangania. Összetett, bonyolult valaminek kell lennie annak, ami ezt a mélységet kitölti. Gondolhatunk először is Arany vitalitására, élet-gerjedelmére, amely, ahogy azt valóban csak olykor feltörő áruló jelek bizonyítják, erősebb lehetett, mint ahogy általában gondoljuk. Ott feszenghet erős önbecsülése, önértéktudata, amelyet többnyire a szerénység kordájában igyekezett tartani. Az alapvető életérzést is tetten kell érniünk, szinte állandó hatékonyságban: nyomasztja a sorsnak való kiszolgáltatottság nehezéke. Neki a sors nem „csak csahol, a bátraktól szalad” – már indulásakor „jött a sors kereké és útfőre vágott” – és még az *Epilógus*-ban is panaszkodik, hogy életét hamis pályán futotta le. S talán a legfontosabb: a költői tehetség frusztrációja. Minél inkább érezzük zsenialitását, az eszméileg csak világirodalmi mércével mérhető tehetséget – s minél inkább bámuljuk produkcióját, annál tagadhatatlanabb, hogy ez a virtuális erő nem tudott teljesen kibontakozni, nem tudott magabiztosan célratörni; nagy tervek és nagy ígéretek lohadtak le, önmagára nem találó töredékekben, visszafogott próbálkozásokban. Mindez együtt összefonódva izzani éppen nem izzik, de a talajt, amelyen a költő életét leéli és alkotóerejét megalapozza, valóban mégis ha nem is „vulkanikussá”, de lebegővé és kiszámíthatatlanná teszi.

És ennek az alkatnak és alapnak kell hordozni Arany költői tehetségét és produkcióját. Keresztury könyvének ehhez mérten is megvan a maga jellegzetessége.

A hagyomány és nem csupán a megszokás kategóriáiban gondolkodó kutató Keresztury ábrázolása nyomán újból átlát egy régi dilemmát: epikum és lírikum viszonyát Arany produkciójában. Kérdések tolnak föl: van-e a költészet birodalmán belül tiszta epikum? De hát mégis feltűnnek az elemző előtt a világirodalom nagy költői és regényírói, akik tisztán epikusnak születtek: a homéroszi, tolsztoji, Thomas Mann-i típus ez, hogy csak néhány beszédes példára utaljunk.

Vajon egyet kell-e értenünk azokkal, akik a szemmel láthatóan tiszta epikum mélyében is valami lírai fogantatást éreznek? A német regényíró Spiegelhagen elméleti nyilatkozataiban kereken visszautasítja ezt. Melyek a tisztán alkotó epikus személyiségjegyei, s melyek az eszközök, amelyek által megnyilatkoznak?

Vallomásai alapján nem lehet tagadni, hogy Arany is elsősorban epikusnak érezte magát, és hogy „hajlama ellenére” lett szubjektív költő. Nyilvánvalóan megalkotta, nemegyszer csak töredékekben, a szubjektív epika néhány változatát, – ezek az interpretátornak nem sok fejtorést okoznak. Már műfajilag is erős a lírai indíttatás a balladákban. De ott van – a félbemaradt katedrálisokra emlékeztetően a nagy nemzeti eposznak szánt hun trilógia, és az emberi–költői kötelességtudatból befejezett, annak nem is igen nevezhető Toldi-trilógia, – „Mátyás, Lajos, Csaba” – és a költő szerint még több is, a tiszta epikumra törekvő emlékjelei gyanánt. Kereszturyt a maga emocionális beleélése könnyen abba az irányba sodorja, hogy ezekben is a szubjektív–személyes lírai gyökereket (és lírai minőségeket) érezze és elemezze ki, a tiszta epikum rovására.

Arany teljesen magáévá teszi az ún. romantikus axiómát: a nemzeti kultúrához hozzátartozik a nagy, népi eredetű vagy legalábbis népi ihletésű reprezentatív nemzeti eposz, voltaképpen epepeia. Benne magában, most már nemcsak ideológiai, hanem poétikai–alkati szemmel nézve is kezdettől fogva él a leküzdhetetlen nosztalgia az úgynevezett széles, extenzív, monumentális epika iránt, bálványai mindegyre kísértik: Homérosz, Firdusz, a Nibelung-ének. A Hebbel-bírálat idején már maga is tudja, hogy a műköltő számára a hagyományos kellekkel kidekorált eposzi műfaj már lejárt, nem időszerű, – de ő maga továbbra is megmarad a nagyepika bűvöletében, s hogy csupa ilyen terveket dédelget, „Mátyást, Lajost, Csabát s még vagy hetet” – arra utóbb már maga is mintha fájó öngúnnal emlékezik-ne vissza.

A művészi tragédia most már abban van, hogy ő maga – és ösztönzői is – egy illúzió foglyai (súlyosabb ez, mint a „palota” foglyának lenni): Aranyt tehetsége nem az extenzív nagyepikára, hanem a szűkebb, tömörebb kisepikai műfajokra predesztinálja. Ennek változataiban már helyet kaphat a lírai indíttatás vagy melléközöngye, – úgyhogy, amint Keresztury példája is mutatja, ezeket az interpretátornak könnyebb átlátni, valami személyes, szubjektív „mélyréteg”-ből eredeztetni.

Az alkotásoknak és az alkotóerőnek ez a különossége determinálja Keresztury Arany-képét is:

valahogy kevés hangsúlyt kap, kissé homályban marad a tisztán epikus Arany, az ábrázoló, jellemformáló, jellemekben gondolkodó, a konfliktusokat teremtő, a plasztikusan láttató és meglevenítő Arany, a fantasztikumot is érzékletessé sűrítő „vaskos” realizmus.

De ugyanezen okból nem kap elég figyelmet (a tragédiák árnyékában) a komikus Arany sem, nemcsak az ironizáló és szatirizáló, hanem a tiszta komikumnak a burleszkig hatoló mestere sem. Alkotói fölénye éppen ezen a területen jut szóhoz leginkább, – még az Arisztophanész-fordításokban is. Tűnődhetünk és búvárkodhatunk akármeddig a Nagyidán: a magyar költészetben talán nincs is még egy ilyen bőséges tárháza a komikum változatainak.

Ahogy már említettem, mi hiányzott Aranyból ahhoz, hogy vérbeli „nagyepikus” legyen: az a bizonyos „nagyepikai” költői magatartás, a kiegyensúlyozott, átfogó szemléldődés, az egyensúlyt tartó, nyugodt és akár kényelmes előadás, a szenttelen és természetes aprólékoság, az extenzív valóság-szintben való elmerülés.

Tovább boncolgatva a problémát, úgy vélem: még egy erő, még egy tényező kell ahhoz, hogy a költőből igazi nagyepikus legyen, – így tudnám megnevezni: az abszolút alkotói szuverenitás. Miti-kus hasonlattal: az alkotó legyen olyan úr a magateremtette világban, mint Poszeidon a tenger hullámain és élőlényeiben. Nem lehet azt mondani, hogy az effajta szuverenitás teljesen hiányzott volna az epikus Aranyból. Két művében – hamarjában a példákat előszedve – *Az elveszett alkotmányban* és *A nagyidai cigányokban*. Ilyesminek Arany maga is tudatában lehetett, s ezt Keresztury is regisztrálja, amikor az „ihlet percé”-ről beszél, többször is az „átvillanyozás”-ról – de ugyanakkor annak illanó, mulékony jellegéről. „Megúnásról”, „megszokásról” hallunk éppen az epikus témákkal kapcsolatban. Mindez arra vall, hogy ez az ihlet, ez a szuverenitás nagyobb birodalmakat már nem képes átfogni. Amily briliánsan érvényesül a kisebb műfajokban, a „tömör” epikában, annyira ellankad a szélesebb dimenziókban. Újraindított rohamok és töredékek a bizonyosság rá, holott a „tervázlat” papírosan már többszörösen megvan.

Persze, Kereszturyval és az előző szakirodalommal együtt számba lehet venni ennek a „szuverenitás”-nak külső korlátait is. „Mandátumos” költő, aki közösségi elvárást és szerepet akar betölteni, beteges lélek, aki mindig gyanakvóan figyel alkotásai visszhangjára pályatársak és a közönség körében, s aki csupa irigyektől és rosszakaróktól véli körülveve magát, – no meg a „hivatal” sem hogy neki időt nagyobb lélegzetű alkotásokra. Bezzeg a szalontai áhitott „független” nyugalomban!

Mindez természetesen igaz lehet, a „szegett szárnyú” költő analógiája is – de hogy Madáchot idézem: kiben erő van és isten lakik, annak a külső körülmények, élethelyzetek nem tudják szárnyát szegni. És nem lehet tagadnunk, illetve észre nem vennünk, a fojtó situációkban Arany akarva-akaratlan maga manőverezze bele magát. „A palota foglya” – milyen szépen hangzik Keresztury ismételt plasztikus helyzetfelmérése. A valóságban nemcsak és nem egészen a palotának volt ő a foglya, inkább annak a baráti körnek, amely a „nemzeti költő” szerepét „ráosztotta”, és vegyük észre, hogy Arany élete jelentős részében tudott fogságot teremteni vagy szerezni magának: az iskola, az irodalompedagógia – ismételt kedvező hívások ellenére milyen nehezen szakad el Nagykorostól! Petőfinék, a tüne-ményes jóbarátok emlékéhez mindvégig ragaszkodik, de vajon mindig szárnyat adott-e neki ez a példakép és hagyomány?

A „tömör” epika klasszikus műfaja nyilvánvalóan a ballada, Arany is ebben emelkedik a legmagasabbra. Keresztury is idézi Gyulai Pálnak még fülünkbe csengő értékelését: Arany a ballada Shakespeare-je. Magyarul és magyarul értő literátor számára a világirodalmi rang vitathatatlan: milyen erőteljesnek a kortárs Meyer és Fontane balladáinak mondott törtéiát. Érthető érdeklődéssel vesszük tehát elő Keresztury könyvének idevágó fejezetét „A nemzeti balladák”-ról. Tartogat is számunkra egy-két meg-
lepetést. Nem választja vezérszavának a műfaj „ideáltípusát”, ahogy azt Arany a maga esztétikájában megfogalmazta, s valahogy ehhez idomulva Greguss a sokat emlegetett formulát áthagyományozta: a ballada „tragédia dalban elbeszélve”. Nem tartja jelentősnek a sokszor emlegetett népi jelleget és gyökereket sem: a műballada, aminőt Arany ír, nem vezethető le a hajdani epikus körtáncból. Az a megállapítás, hogy Arany „műballadákat” ír, Keresztury kontextusában egyáltalán nem jelenti a kör szűkítését. Sőt: talán kissé váratlanul, ha nem is egészen szokatlanul egy nagyon tágas birodalomba lépünk be.

Azt érezzük, hogy egy nagytudású, széles látókörű, magas szintű útikalauz jár előttünk, azt is tudja, hogy már jártunk ebben a birodalomban, de talán érzésünk, fogékonyságunk, szemünk nem nyílt meg eléggé jellegzetességei, szépsége, rejtelmek iránt. Vagyis föltételezi, hogy az olvasó már sokat tud Aranyról, de ezt a tudást élményi szintre kell emelni, ismereteinket alaposan le kell porolni, föl kell frissíteni.

De ahogy ez a gazdag panorama elvonul előttünk, már jelentkeznek a kérdések és kételyek is. Voltaképpen ma már nem újdonság, de meggondolandó a műfaji keretek hangsúlyozott kiszélesítése. A fejezetcím meg is téveszt, hiszen Aranynak csaknem az egész kisepikája ebbe a rovatba kerül: az is,

amit Arany maga balladának nevezett, amit a szakmai hagyomány annak tart, és az is, amiben „balladaszerű” vonások vannak. Nagyon sokrétű verstenyészet ez, és növekszik a kísértés arra is, hogy egyre bővítsük ezt a kört, – egészen odáig, hogy Adyval (a nagy pendanttal) azt érezzük: Arany művében a legfontosabb, mert legjellegzetesebb az, amit manapság „balladának” szokás nevezni. Keresztury nyomán: a *Pázmány lovagban* és *Az egri leányban* Arany éppen azt akarja bizonyítani, hogy a műfaj határai elmosódtak.

Protestálni a parttalanság ellen ma már kétes dolog, sem a tudomány, sem a költői gyakorlat nem ismeri vagy nem szereti a merev válaszfalakat. Ha nem ragaszkodik is Keresztury az „ideáltípus”-hoz, ezért azonban kárpótól bennünket nem a tudós elemzésével, hanem a műértő ámulatával, nem mindig részletesen kitergetve, olykor epigrammatikus tömörséggel, az ábrázolásba mintegy elbújtatva meg tudja éreztetni a vers „balladaszerűségét”, hangulati értékét, atmoszféráját, sejtelmes drámaiságát.

Igen, a líra és dráma dominál ebben a bemutatásban: ami háttérben marad, az az epikum. Csak futó utalást kapunk arra, hogyan mutatkozik meg Arany mélyült emberismerete, a balladahősök galériájának jellemteni értéke. S amit nem győzünk eléggé hangsúlyozni: bűnhődő hőseinek ábrázolásában a modern pszichopatológia előlegezése. Már a vén Márkus is reszket: „Tán a lelki vádtól vénség álarcában” – aztán az elfojtott büntudat neurotikus kivetítődése Ágnes asszonyban, V. Lászlóban, Edvárd királyban.

Egyet azonban megérezünk Keresztury előadásában, noha ő is sokszor csak felvillantja: az új esztétikai minőségek hordozója lesz. Ezek a balladák az esztétikai hatások széles skáláját fogják át, a *Mátyás anyja* mesei naívságán, a *Szondi két apródja* hősies, ünnepies, lovagias patoszában át a *velsi bárdok* komor, mégis diadalmas tragikumáig.

Végül az egész 62 oldalas fejezetről: mondanivalóját széles keretekbe fogja, végigvezet a balladaműfaj európai társadalmi és irodalmi előzményein, figyelmeztet azokra a rejtett erőkre, amelyek a megírandónak érzett nagy nemzeti eposz felé munkálkodnak. A bőségben az olvasó egyet hiányolhat: az erősebb kontúrokat, a markánsabb vonalvezetést, amely bizony nemcsak ezt az egy fejezetet jellemzi.

Kedvtelve olvasom, noha lehangoló olvasmány, a kötet „Csapa királyfi” című fejezetét. Először is és nem első ízben meggyőző arról, hogy ha kell, Keresztury filológusként is megállja a helyét. Igaz, hogy Ádámnál kezd, de aprólékosan felrajzolja azt az utat, amely a Petőfihez intézett, a „népeposz”-ra vonatkozó kérdéstől a *Buda haláláig* vezet. Nem hagy figyelmen kívül semmit, Arany személyes nyilatkozataiból, az epikai hitelről szóló elméleti fejtegetéseiből, a koncepció, a hangnem, a töredékben maradt kísérletek tanulságaiból, – és végez nem csekély kronológiai munkát is. A *Buda halála* esetében a kéziratot is jól megnézi, próbál belőle olvasni, és még a grafológiára is utal.

Valójában egy tragikus küzdelemnek leszünk tanúi, ha nem is „pokoljárás”-nak, mint ahogy a szerző a szokott módon egy kissé felajzva kifejti. A lángeleme küzd egy előbb magaválasztotta, majd később inkább „rádisputált”-nak érzett feladattal, miközben nemcsak az elvárás bénítja – ez már alkati vonás Aranytól –, hanem az is, hogy a tervezett nagy műnek eleve meg van határozva a funkciója: az autochton nemzeti kultúrához a kor és a kortársak hiedelme szerint hozzátartozó nagy „nemzeti eposzt” kell megírnia.

Nincs még egy témája, amelyhez ennyi forráskutatást végzett volna. Maga is kutatja, barátai is szállítják neki az anyagot. Odaállítja maga elé az „epikai hitel” követelményét. Nem tudom, ez az anyagbőség, a ráfordított energia használt-e vagy ártott a kivitelen, miközben Aranyban magában sem volt sziklaszilárdság, a hit a nagy verses epika időszzerűségében. Nekifutások és ellanyhulások váltogatják egymást: az a bizonyos „átvillanyozás” mégis csak egyszer, talán már el is késve következik be: a *Buda halála* az első pesti évek eufóriás hangulatában születik meg, és egyelőre folytatás nélkül marad.

A fogadtatásból tudjuk: nem is az lett belőle, amit vártak, a közhangulat legalábbis nem lángolt fel, holott kétségtelenül remekmű született. De a mi számunkra tudomásul kell venni, amit már előbb kifejtettem: ha az eposziára gondolunk, Arany nem „nagyepikus” alkat; a trilógia-tervben a lángeleme küzd egy elérhetetlen, nem is rá szabott céllal és szereppel. Vajon sejtette-e ezt az a baráti kör, amely oly buzgón ellátta őt dicséretekkel és ösztönzésekkel?

Arany László a *Buda halála* befejezéséről azt írja: a költő 1863-ban annyira benne élt, bűvkörében volt az inspirációnak, hogy a trilógia további két részét is könnyen befejezhette „volna”. Miért nem tehát? A fiú is tudja, hogy Arany valamely műve befejezése után valami más jellegűbe szokott belefogni. Most az irodalmi preceptorság következett volna? Százhusz év távlatából nem hiszek Arany Lászlónak, és úgy veszem ki: nem hisz Keresztury sem. Előbb azonban szögezzük le: az előzmények bőséges bemutatása után magának a *Buda halálának* bemutatásával érezhetően takarékoskodik. Nyilvánvalóan nem akarja megismételni azt, amit már mások elmondtak. A maga élményi szintjén, bőséges idézetekkel, az epikus előadásba beolvadó drámai és lírai elemekben, a nyelvezet és művészetében, fenség és báj harmóniájában gyönyörködött. „Hogy egy-egy nagyobb alkotásának befejezése után másba fogott,

régi szokása volt.” Most egyebek közt *A szentivánéji álom* fordítása volt soron, esetleg az irodalmi preceptorság.

És egyet kell értenünk Kereszturyval, amikor rámutat az abbamaradás leglényegesebb okára: Arany maga érezte meg, hogy a nagynak szánt trilógia, a *Buda halála* után művészileg folytathatatlan. „Látnia kellett, hogy a csodálatos nyelvi, poétikai ötvözet nehezen fejleszthető tovább, már ebben az aranyműves remeklésben is helyenkint túldíszítettnek látszhatik, s egy egész trilógia menetében modoros, unalmas vagy követhetetlen lesz”; és halljuk csak: „szerkesztő, építő ereje nem elégséges a tervezett roppant boltívek lebegő statikájának biztosítására” (389). A művesség nem fér össze a nagyepikai alkattal. Azt az egyedi és egyszeri remeklést, azt a csodálatos dimenziószintézist Arany, ha akarta volna sem tudta megismételni: meg kellett akadnia a folytatás igénye előtt. Maga a *Buda halála* sem nagyepikai mű, csak „rege”. Talán Adynak van igaza: Arany legnagyobb méretű balladája.

És itt néhány szót a mi „irodalmi preceptoraink”-ról. Osvát Ernőnek sikere volt, amíg egy felfelé ívelő irodalmi áramlatnak lehetett a preceptora, tekintélyt is tudott szerezni magának, de ki is merült munkálkodása ebben a preceptor szerepben. Horváth János, akit Keresztury méltán Arany legkiválóbb utódának nevez, pályája első időszakában (a hadbavonulás előtt), majd a Napkelet-epizódiban szintén táplált ilyen preceptor hajlamokat (az új „közízlés” megteremtése), ugyancsak kudarccal és megnem-értéssel. Világos okból: mert ebben a minőségben az irodalmi fejlődésnek lehajló, elsovadszásban lévő áramához csatlakozott.

Arany maga vonta le a keserű tanulságot, hogy irodalmi preceptorsága nem kell senkinek. A „nemzeti költészet” továbbvirágzása helyett, amelynek istápolója szeretett volna lenni, voltaképpen pangás uralkodott ekkor az irodalomban: önmagukat túlélt öregek, epigonok és még alig észrevehető újrakez-
dés időszak. Ő maga eljutott egy olyan stádiumhoz, amely folytathatatlan volt, a közönségi igény lomhaságáról nem is szólva.

A „preceptorság” bonyodalmainak ürügyén hadd térek rá egy „kényes” kérdésre, mentségem, hogy maga Keresztury sem tér ki egyáltalán előle, sőt... egy korábbi dolgozatomban már idéztem Welcknek, az ismert irodalomtudósnak figyelmeztetését: az irodalmi műből soha ne következtessünk arra: milyen volt az írója mint ember. A (modern) költészetnek az „élmény”-re való alapozása ellen is többen tiltakoztak. Valami „parnasszista”-féle elv áll emögött, amelyet a konkrét irodalomtudomány, főként nálunk, nemigen szokott megszívlelni. S vajon nézhetjük-e így Arany életművét, akinél nemcsak a kor, az emberi viszonylatok, de az egyéni alkat is annyira intenzíven belejátszik a költői alkotásba és az életműbe?

Ezt annak az örven mondom el, hogy Keresztury éppen ezt az emberi hátteret nemcsak nem mel-
lőzi, hanem szervesen beépíti a maga koncepciójába. A „test” és a „lélek” bevallott és rejtegetett betegségeivel küszködő, panaszkodó és szenvedő Arany is ott áll előttünk, – nemcsak azokban a ví-
vódásokban, amelyek „örvényekké”, „lávaömlésekké”, alkotói gyötrelmekké fokozódnak, hanem va-
lóságos szenvedéseiben és betegségeiben is. Hogy Arany depresszióra hajló alkat volt, és szerencsésebb
körülmények közt is az maradt volna, azon bajosan lehet kételkedni; önértékelésének is megvoltak a
válságai, – és nemcsak azért volt „ezerek közt egyedül”, mert a társak hiányoztak mellőle, hanem mert
a bizalom, a kommunikáció erői gyengék voltak benne, vagy talán kora előrehaladtával gyöngültek
benne. Így lehetett belőle „fogoly”.

Keresztury is említi néhány „mániákus” vonását, például a nyomortól való rettegést még dús-
gazdag korában is; én magam, éppen az ő nyomán, két különösen patológikus esetet óhajtanék említe-
ni. Az egyik, ahogy folyóiratai megszűntén érzett méltatlankodását kiadja magából. (399.) Hogy zú-
dítja magára a vélt megbélyegzés pejoratív jelzőit: vaskalapos, pedáns tudós, munkátlan here, feketevé-
rű embergyűlölő stb., „amit ha nem is írnak így ki nyilván, de mutatják minden alkalommal foguk
fehérét”.

Hasonlóképp a „megbélyegzettség” jegyében támad az ominózus viszolygás a hírhedt kitüntetés
körül, amelyet annyi év távlatából már lehetetlen patológikusnak nem tartani. (442.) „Hanem azért
én nem tudom, micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem... nem a vétség, hanem a vétség
látszata vagy pusztán a megítélés elég porba rántani azt, kit a sokaság valami módon kitüntetett.” Legyen
szabad itt pusztán a magam véleményeként megjegyezni, hogy ebbe a belső viharzásba a politikumot is
bele kell érteni – de elsődlegesen a háborgás más, mélyebb szinten mozog. Keresztury itt is följajzza
egy kicsit a hűrt: a kitüntetés híre „villámcapásként” éri a költőt. Ne csodálkozzunk azon, ami talán
szintén túl van feszítve, amikor a vagyoni és egyéb ügyekkel kapcsolatban „eszelő lidércnyomás”-
ról, „a rejtőzködés mániájá”-ról olvasunk. (543.) Ne értsenek félre: nem Császár Elemér és társai
szenttéavatós álságát akarom feltámasztani, sőt becsülöm a nyíltságot az összképben – de óvni attól,
hogy ez: a mégiscsak háttér maradjon meg az olvasó emlékezetében. De mégiscsak észre kell vennünk,
hogyan torzítja el, félig komolyan, félig játékosan még sikerélményeit is. Amikor az Akadémián szék-
foglalóját (a *Zrínyi és Tassonak*, szintén be nem fejezett tanulmányának egy részletét) fel kell olvasnia,

„kiültem a szégyenpadra”, írja Tompának, holott, ahogy a forrásokból tudjuk, „Csengery lelkesülten számol be az eseményről”. S valóban Aranynak sikerélményben lett része: munkakedve növekedett – de sajnos nem a megkezdett úttörő jellegű tanulmányt fejezte be. Hadd jegyzem ide még egy rég firkáló gondolatomat: kerestük-e, megtaláltuk vagy megtalálnánk-e azokat az „úri löcsiszárokat”, akik a költőt életútjában bevették sárral? Inkább vélem, hogy ez is csak excentrikus rémlátás volt, mint az az agorafóbia-féle, amely az öregedő költőn úrrá lesz, és ott mozog az országos hírnévből és szilárdan megalapozott, már szinte nagypolgári egzisztenciából a szalontai „kunyhóba és vadonba” való vágyakozásban, s majd a szigeti elrejtőzésben oldódik fel.

A *Toldi szerelmének* külön fejezetett szentel Keresztury, noha az előzmények még a korábbi pályaszakaszhoz tartoznak, a befejezés meg a későbbibe. Nyilvánvalóan nem látta filológiai szempontból jogosnak a szétdarabolást. A szakirodalom, főleg a kritikai kiadás után nem látjuk szükségesnek, hogy ezt az utat a *Szép időktől* a második dolgozat félbemaradásáig végigkísérjük, – az eddigiek után talán megértjük, miért maradt ez is befejezetlen. De a csonka „második kidolgozás” utolsó versszakainál mégis meg kell állnunk: a nápolyi alkony és beesteledés leírása ez, Arany tollából, aki nemhogy Nápolyban, de még Itáliában sem járt soha. Csak nagy költő tudja ilyen divinációs erővel megálmodni egy soha nem látott táj hangulatát, abban a bizonyos „szent örületben”, amelyről a Szentiványi álom beszél. S mindez a kőrosi sivatagban, talán az Éden kapujánál, amely, úgy érezték, előtte bezáródott?

A lassan készült „verses regény” első öt éneke még a már említett felfelé ívelő pályaszakaszba tartozik, a *Buda halála* szomszédságába. A nagy nemzeti eszmévilághoz ugyan vékony szálak fűzik, de meggyőződésem szerint (s ebben a szakirodalom is osztozik velem) ebben a kerekben öt énekben kell látnunk az epikus Arany életművének csúcsát – sajnos, megint csak töredékben. Ez a néhány ének még elementáris ember- és életélmény, a folytatás, amely már egyébként is az utóhangszerű pályaszakaszhoz tartozik, már csak művészi gazdálkodás a világirodalom nagyepikai köztárgyával.

Ami a mondott énekeket illeti, itt van módja az irodalmárnak Arany epikus erőnei bemutatására. Keresztury-nak is kell, hogy kapóra jöjjenek: konvulziók, örvények, „lávaömlés”, immár nem a költő lelkeiben, hanem a témából, közeli élményekből kifejtve és tárgyiasítva. Itt azonban már nem is tud és akar elindulni, mert – korrektil – belátja, hogy már megelőzték. A Toldi–Piroska-tragédiára utalva Sőtér Istvántól vesz kölcsönt, az ő elemzését idézi, sőt még előbb Voinovichot is, – ő maga megelégszik a „nagy jelenet” (a tragikus végű ebéd) kommentált idézésével, már nem a sors, hanem az emberi szenvedélyekben, botlásokban, könnyelműségeken és véletlenekben rejlő végzettség kiemelésével.

Egyébként a fejezet, a filológus-szépíróhoz illően művészi, kerek munka, a jórészt ismert, de önállóan interpretált adatok alapján végigvezet a nagy mű genezisében, a költő próbálkozásain, terveiben, ígéreteiben és kudarcain, egészen a végső kidolgozás fázisainak dátumszerű beállításáig.

S hogyan tagadhatná meg önmagát, ha Arany-nak ebben a valóban legtöbb szálból szőtt művében személyes elemeket nem keresne? Nyíltan csak a kezdő és végső strófákban talán – a Juliskát elsirató betét már a későbbi időszak terméke – szóval személyes elemeket, szó szerint így mondja: „halom-számra” lehetne a műből kiböngészni. Tüzetes fűrkészes talán igazat adhatna neki. Annyi mindenképpen igaz, hogy a témával évtizedeken át küzdő Arany benne van a költemény szövevényében.

Külön megfontolást érdemelne Arany-nak az a magyarázkodása is, hogy a „népies naívság örve alatt” akar egyet-mást a mondai és történeti hagyományból a műbe beolvasztani. Furesén állhat a dolog a népies naívsággal, amikor a költőnek külön szójegyzéket kell függesztenie művéhez, többnyire népi, olykor régies szavakból és mondásokból. Ami a műnek a nagy tragédia utáni énekeit illeti, Keresztury, bár csak néhány sorban, de találozva utal a témának és esemény-sornak a századközép nyugati, nem első vonalbeli regényeivel való hasonlóságára, talán inkább csak motívumok összecsen-gésére. Ha nem tudatosan is, de ez lenne Arany-nak egyetlen alkalmazkodása a változó, neki biztosan nem rokonszenves korízléshez.

Korábban már, a teljesség igényével számba veszi Keresztury Arany-nak nemcsak szépprózai fordításait, hanem néhány töredékben maradt prózai elbeszélő kísérletét is. Azt azonban már igazán kétellyel fogadhatjuk, hogy aki egy életen át sikertelenül küzdött a verses nagyepikáért, e tekintetben a próza terén tudott volna teljesebb alkotni. „Komoly szerepe lehetett volna ezen a területen is” – olvassuk a 156. lapon.

Az *Ősziké*-ről szóló fejezetnél szinte megáll az ismertető tolla – annyira beszél ez önmagáért. Keresztury-nak való anyag ez: itt már mellőzheti a merev kontúrokat, és szabadon adhatja önmagát. Az utolsó nagy fellángolásnak ő adta a találó nevet: az a költő képes ilyesmire, aki már levetett magáról minden elvárást és elkötelezettséget, az egyedül önmagának felelős lírikus ez, aki már egy kies zugba rejtőzve nem akar mást, csak vallani, és csak önmagának. „Amit a nyűgeitől szabadult lélek az ihlet percében csak magának, szórakozásul, erőpróbaként, a sikerélmény gyönyörűségében-gondjaiban, a lelkifurdalástól könnyebbülve, a nyilvánosság hercehurcáit kizárva létrehozott...” „Egy gúzsait lerázó, magát és költészetét megújító lángelme remeklése...”

A ciklus *Mindvégig* című verséből emeli ki kötete címét, s az egész verset, mintegy költői mottó gyanánt – a maga számára is – odailleszti nyitányként a kötet elejére. S a valóban ritka tünemény megértésére kétszer is használja a „vulkáni kitörés” minősítést.

Bizonyára a ciklus jobb megértését óhajtja szolgálni azzal, hogy a tárgyalásban mintegy kívülről halad befelé: nemcsak a szakma, az átlag-olvasó számára is jó szolgálatot tesz az előtér gondos, részletező megrajzolásával. A szépirod és a filológus fog kezet: amit lehet, megtudunk a környezetről, a keletkezés előzményeiről és sorrendjéről, a Kapcsos könyv titkairól, a szövegváltozatokról, a megjelenés kényszereiről, a fogadtatásról – talán túl részletezve is.

Arról, hogy az oly sokáig hallgató Aranyból most mi minden és miért szabadult fel, mások is írtak már. Amiben én Keresztury körképének többletét és érdemét láfom: a költői felszabadulás művészi oldalának nyomatékos kielemezése. A fő helyet foglalják el verselemzése, nem a megszokott iskolás vagy mindenáron újszerű módon, hanem a művészi beleélés, felmutatás és parafrázis egyéni vegyületében. Mintapéldányként a *Tetemrehívást* és a már említett *Mindvégig*-et emelném ki. Itt minden művészi elem értelmet kap: a versforma, a strófa, a ritmus, a rím: vele együtt olvassuk újra a verset.

Igazat kell adnunk Keresztury-nak abban is, hogy a ciklus egészen ott lebeg az önarckép-jelleg, hol teljes egzisztenciális mélységben, hol csak ját. „os-fájdalmas szösszenetekben. De éppen ezen a révén kell eljutnunk oda, amit Keresztury is hangsúlyoz: az egyszerűség, keserűség, könnyedség fátyola mögött „többszólamú” ez a ciklus: hol egész versben, hol csak rövid sóhajban utat tör magának egy-egy fájdalom-sejtelem, egy-egy sajnó felnyílallás. Hogy a költő „megtorpan” e komor háttér „kivallása” előtt – hiszen a „sziget”, a derűs magány oltalmában ilyesmi csak lappang – azért mégis ott mozgolódik a „létértelmezés” igénye (Keresztury megjelölése) – és természetesen az önértelmezés is – és mindazok az ismétlődő rebbenések, amiket az utolsó évek röpverseiben Voinovich „haláltánc”-nak nevezett. Persze nem kísértő erejű riadozás ez, inkább egy sztoikus-hívó lélek megadó főhajtsa.

És most hadd zárom le ezt az Arany-portrét egy olyan vonással, amelyet már régebről ismerünk, s amely logikusan illeszkedik Keresztury koncepciójába is, de az utolsó száz év új megvilágításba helyezte. Az 1867 körüli csalódás és kiábrándulás mélyebb sebet ejtett Arany lelkén, mint ahogy lát-szatra gondolnánk. A seb lassan hegedt, de tompa sajnást hagyott maga után, – bizonyíték rá a tíz-éves hallgatás a „belső emigráció”. „Nekünk Mohács kell” – mondta századunk elején Ady Endre, – de Arany már negyven évvel korábban írta Tompának: „Most igazán oldott kéve nemzedet... kor-bács kell ennek, különben előjőngi a hazát.” Az a – nem először felbukkanó, de Aranyban új erőre kapó sorsélmény ez – talán a végzet szelének megérzése, az „idő rostájáé”, Ady borzongató szimbó-luma szerint. S mint valami „mene tekell”-bénulat ott dolgozik az öreg Aranyban, ha olykor meg is próbál szökni tőle.

És a tölgyfák alatt mészáló, a hajókerek zúgására figyelő költő-aggastyán: íme ki hinné el, hogy most jut „profétáit” legmélyebbre a magyar sors átélésében, évszázaddal előre látva? Mélyebben, mint bárki a magyar költők közül, – nekem beszédesebb az ő halk, de egész lényét átjáró megindultsága, mint Petőfi vagy Ady indulatos próféciai. A *Kozmopolita költészethez* hadd fűzőm hozzá Kosztolányi vallomását: Az, hogy magyarnak születtem, életem legfontosabb eseménye. Arany e ver-sében még mintha a „bölcstől” fogva ott érzett szilárd talajról védekezne, de már védekezik, minden látható bizonyosság ellenére – ne kutassuk, hogy mely konkrét hazai ellenfelek ellen: a történelem vihara az, amely elől a maga magyarságtudatának és magyarságféltésének szigetcskéjére óhajt vissza-vonulni. De, és ez a fő, érezte a vihart, akármilyen messziről is, a „zúgó árt”, és Széchenyivel együtt ő is úgy vélte: egy nemzetet kell az emberiség számára megmenteni.

Igaz van Keresztury-nak: a *Kozmopolita költészethez* együtt kell olvasni *A régi panasz*-szal. Egy töről hajtott a két vers, de az utóbbinak feljajduló számvetése és az élő fájdalomnál többet mondó, fásultságra takart végső víziója már az utolsó remény elvesztésének sejtelmét sugalmazza. Ha voltak valaha, akik nem értették, elutasították vagy félremagyarázták: olvassák el ma, százöt év után, és próbáljanak vele szembenézni.

Ha most záró ítéletet kérdezik: Keresztury könyve az első Arany-monográfia (noha egyes ré-szeiben inkább tanulmány-sorozat-féle), amely az egész életművet egységes eszmei koncepcióba fogja össze. A koncepciót magát: Arany népi-nemzeti hivatástudatának kifejlődését, változásait és válsá-gait bajos volna megengatni, – ez alapul szolgál minden további tárgyalásnak. A költőről magáról alkotott képet, mint már kifejtettem, túl dramatizálnak érzem, a költői életmű elemzése talán a kel-leténél jobban át van lírizálva, – mindezt azonban ellensúlyozza az átélés átható, mély ösztintesége és sugalmazó volta, s nem utolsósorban a filológiai anyag teljessége, hézagtalansága. Keresztury egy nagy hagyománynak örököse: Horváth János tanítványa volt, Voinovich-csal munkakapcsolatban ál-lott, könyve a teljes hagyomány szintézise, egy kivételes műértő szubjektív érzékenységen átszűrve.

Ez az a könyv, amelyet továbbadhatunk a jövő nemzedéknek.

MAGYAR IRODALOM REFORMKORI KÖZÉPISKOLÁINKBAN

Magyar nyelv- és irodalomoktatás

Az iskolai magyar irodalomoktatás történetének első szakaszáról szólva az erre vonatkozó gyér szakirodalom általában a magyar irodalom két jeles személyiségét hozza szóba. *Toldy Ferenc* magyar irodalomtankönyve 1851-ben új szakaszt nyitott a hazai magyar irodalomoktatásban; és előtte 1816-ban *Verseghy Ferenc* írta meg az első „hivatalos” magyar nyelvtankönyvet (latinul), irodalmi gyakorlókönyvvel együtt.

A középiskolai „magyar nyelv és irodalom” tantárgy megjelenését Verseghy e könyvétől, pontosabban kötelező használatának elrendelésétől, vagyis az 1819/20-as tanévtől számíthatjuk. Ettől kezdve Toldy Ferenc említett tankönyvének kiadásáig számtalan magyar irodalomtankönyv jelent meg a korabeli középszintű iskolai oktatás számára. Tanulmányunkban ezeket vesszük számba azzal a céllal, hogy bemutassuk: a reformkori hazai irodalmi fellendülés – a „*kortársi irodalom*” – hogyan tükröződik ezekben a tankönyvekben. Ez ugyanakkor arra is rávilágít, hogy milyen előkészítést adott e kor középiskolája a felnövekvő olvasóközönség számára a kortársi és a korábbi magyar irodalom befogadására, elsajátítására, élményszerű élvezésére.

A kor hazai „királyi” középszintű iskolai oktatásának egyik intézménye az 1806-i Ratio Educationis által korszerűsített *gimnázium* volt. Legfőbb tananyaga az első négy osztályban a latin grammatika, az ötödikben a latin poétika, a hatodikban pedig a latin retorika volt. Az 1806-i Ratio Educationis rendelte el, hogy a latin nyelvi tanulmányokkal párhuzamosan kell a magyar nyelvi képzést végezni (korábban ilyen nem létezett).

Ugyancsak a középszintű „királyi” iskolarendszer része volt ebben az időben a gimnáziumra épülő *bölcsélet-tagozat*, más néven *liceum*. Ennek két évfolyamára 16–17–18 éves fiúk jártak (a gimnázium ugyanis a 10–16 éves fiúké volt). A bölcsélet-tagozaton, azaz a líceumban az 1790/91. évi 16. törvény alapján folyt a magyar nyelv oktatása, önálló magyartanár vezetésével.

A hazai iskolai élet hagyománya, valamint konkrét gyakorlata 1806-tól sajátos módon alakította a magyar nyelv és irodalomoktatást: ez a sok évszázados *gimnáziumi latin nyelv- és irodalomoktatás pontos tükröképe* volt. Annak keretében ugyanis a kezdő tanulók az elemi latin nyelvtant tanulták, azaz a „nyolc beszédrész”-re vonatkozó alapvető tudnivalókat, az ige- és névszóragozás mintapéldáit vésték emlékezetükbe, még a népiskolában, illetve az előkészítő osztályokban. A tulajdonképpeni „latinus” tanulmány a gimnázium alsó négy osztályában a tudományos-rendszeres latin nyelvtan elsajátításával kezdődött és folytatódott. A gimnázium magasabb osztályaiban azután a latin poétikával – retorikával foglalkoztak a diákok.

A magyar nyelvet-irodalmat ugyanígy oktatták, de a fokozatokat – alighanem didaktikai okokból – feljebb csúsztatták. Ennek megfelelően a gimnáziumi osztályok tanulói az elemi magyar nyelvtant sajátították el alapszinten, majd a líceumi osztályokban a tudományos-rendszeres magyar nyelvtant, valamint a magyar nyelvű költői és prózai irodalmi művek elméletét és gyakorlatát tanulták meg. A tantervkészítők talán a hatékonyság pszichikai – pedagógiai vonatkozásait is érvényesíteni akarták: a líceum növendékei – akik előzőleg már birtokba vették a *latin* poétikát – retorikát – már túlvannak a gyermekkoron, már érettebb fejfel foglalkozhatnak a *magyar* írók és költők munkáival, gondolataival.

A magyar nyelv- és irodalomoktatás e kettős lépcsőzetű folyamatában nem jelentett változást, hogy a Helytartótanács 1814. január 31-i rendelkezése alapján a gimnáziumok II–VI. osztályaiban heti két órában kell a magyar nyelvvel foglalkozni. Ugyancsak a Helytartótanács intézkedett arról, hogy minden tanulót osztályozni kell magyar nyelvtudásból minden tanév végén. Erre első ízben az 1819/20-i tanév végén került sor.

De túl a szervezeti kereteken s az oktatás menetén, az *elvi koncepció* is a hagyományból öröklődött. Az iskola tulajdonképpen a *magyar nyelvet* akarta megtanítani, annak tudatosan helyes, szabatos és választékos használatára kívánta készíteni a növendékeit.

Ezért először a magyar nyelv alapszintű, majd tudományos-rendszeres nyelvtanát sajátította el velük, azt is bemutatva, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas a prózai, valamint a költői és drámai művek alkotására. Az elméleti képzéssel párhuzamosan a tanulók maguk is megpróbálkoztak – a minták alapján – prózai és költői írásművek készítésével. *Elméleti-gyakorlati magyar grammatika, poétika és retorika* – lényegében ezt kívánták nyújtani a tanulóknak.

De korán bekerült a tankönyvekbe a *magyar irodalom történetének rövidebb-hosszabb összefoglalása* is. Egy – ami szemmel nézve is – ideális *komplex* magyar nyelv- és irodalomoktatás folyt reformkori iskoláinkban.

Ebben az időben a középszintű oktatás hivatalos nyelve még mindig a latin volt, de – ugyancsak az 1806-i rendelkezés alapján – a gimnázium mindegyik tantárgyának tananyagát magyarul is meg kellett magyarázni. Az 1830-as években azután már egészen háttérbe szorult a latin nyelvű oktatás, egyre kizárólagosabbá vált a magyar nyelv használata a középiskolák mindkét szintjén. Ezt a gyakorlatot végül az 1844. évi II. törvény legalizálta: ettől kezdve közép- és felsőszinten a magyar lett az oktatás nyelve, hivatalosan is.

Lényegében a királyi (azaz katolikus) gimnáziumokhoz és líceumokhoz hasonlóan folyt a protestáns iskolák megfelelő tagozatain is mind a magyar nyelv és irodalom oktatása, mind pedig a magyar nyelv tanítási nyelvként való használata.

A középiskolák mellett a *népiskolák* magyar irodalomoktatásáról még nem beszélhetünk ebben az időben, a XIX. század első felében; erre itt ekkor még nem érlelődött meg a tananyag-igény.

Magyar irodalomtankönyvek

E reformkori középszintű iskolai magyar nyelv- és irodalomoktatás szolgálatában álltak a *tankönyvek*: az 1816-ban megjelent Verseghy-tankönyv, majd az 1820-as évek közepétől egyre erőteljesebben nekilendülő tankönyvkiadás. Ezek a magyar nyelv- és irodalomtankönyvek azonban – sajátos módon – már nem a központi állami tanügyi hatóság által elrendelt „hivatalos” tankönyvek voltak (mint például a Verseghyé), hanem tulajdonképpen egy-egy iskola, illetőleg annak szűkebb-tágabb vonzásterülete számára készültek, egyéni-helyi kezdeményezésre, az illetékes szervek jóváhagyásával.

Az alábbi regiszterbe azok az 1816–1848 között kiadott hazai tankönyvek kerültek, amelyekben magyar irodalmi tananyag található. Azokat a korabeli magyar nyelvtankönyveket, amelyek – a nyelvtani anyag mellett – nem tartalmaztak ilyent, itt nem említjük.

I. Verseghy Ferenc 1816-i tankönyve

Epitome institutionum grammaticarum linguae Hungaricae. Tom I–V. Budae, typis typogr. Regiae Universit. Hungar. 1816. – Exercitationes idiomatis Hungarici secundum regulas Epitomes concinnatae in usum gymnasiorum Regni Hungariae. Budae, typis typogr. Regiae Universit. Hungar. 1816.

1816-ban jelent meg tehát a gimnáziumok számára a latinul írt első hivatalos magyar nyelvtankönyv. Szerzőjének neve nem szerepel a címlapon. A tankönyvsorozat öt kötete a gimnázium II–VI. évfolyama számára készült s a magyar nyelvtan anyagát tartalmazza. Az egyes kötetek címlapján pontos jelzés található, hogy melyik osztály számára készült.

Ugyanebben az évben láttott napvilágot a nyelvtankönyvhöz szervesen kapcsolódó, az irodalmi szemelvényeket tartalmazó kötet.

Az *Epitome* előszavában idézi a Helytartótanács 1814. január 31-én kiadott, 25.342. számú rendelkezését. Eszerint úgy kell összeállítani egy-egy osztály nyelvtankönyvének anyagát, hogy az egy tanév alatt rendben elvégezhető legyen. „Ha a tanév tíz hónapjából – szól a rendelet – két hónapot a vizsgákra fordítanak (egyet-egyet a félévek végén), és ha a megmaradó nyolc hónap mozgó ünnepeit is leszámítjuk, akkor a magyar nyelvtan tanítására szánt heti két órából összesen mintegy 60 óra áll rendelkezésre. Továbbá az *Epitome* mindegyik kötete egyenként összesen 45 szakaszt tartalmaz, ezek egyike-másika hosszabb és nehezebb, vannak viszont éppen annyira könnyűek és rövidek, hogy am azok három, legfeljebb négy óra alatt elvégezhetőek.”

Az *Epitome* kis kötetei az elemi magyar nyelvtant, lényegében a nyolc „beszédrészt” tartalmazzák, legnagyobb részletességgel az ige- és névszóragozás paradigmáit. Az *Exercitationes* prózai és költői szövegeinek tanulmányozása is ezt, a magyar nyelv alaposabb megismerését szolgálta. Anyaga tíz fejezetre oszlik.

Az I. részben a leggyakoribb magyar *alapszavak* (főnevek, melléknevek, igék) jegyzékét találhatta a tanuló, magyar–latin formában. Comenius „*Orbus Pictus*”-könyvéből valók a II. rész magyar–latin tükörszövegei; a témakörök: A világ. Az ég. A levegő. A tűz. A víz. A felhők. A föld. Az ércsek. A kövek. A hét emberkor. Ez embernek külső tagjai. A föld és a kezek. A külső érzékenységek. (Érdemes megjegyezni, hogy a magyar szöveg nem a 17. századi kiadások fordítását követi, de nem is a Szombathy-féle új, 1793-i pozsonyi változatot. Nyilván Verseghy készítette ezt a nyelvújítás utáni modern fordításváltozatot.)

Ugyancsak magyar–latin szövegű a „*Barátságos beszélgetések*” című III. rész: két diák kérdéseifeleletei öt témáról. A IV. rész egy-egy magyar alapszó *képzett változatait* hozza, latin jelentésekkel együtt.

Az V. rész rövid „*aesopusi*” *meséket* ad a tanulók elő: A tyúk és a csibék. A róka és az álorca. A he-

gyeknek szülése. A számár az oroszlyány bőrében. A halászkok. A várási és a falusi egér. Az öreg asszony és a szolgálók. A sas és a ganajbogár. Az oroszlyány, a számár és a nyúl. A gözük és a tölgyfa.

Egy-egy szó jelentésváltozatait mutatja be különféle szövegkörnyezetben a VI. fejezet, majd pedig 12 rövid történet következik a VII. részben. Igen terjedelmes a VIII. rész: közmondások sokaságát találhatta itt a tanuló, latin változataikkal együtt. A IX. fejezet tartalma: levelek, amelyeket diákok írnak szüleiknek, azok pedig válaszolnak rájuk.

Végül a X. rész költeményeket tartalmaz. Verseghy saját verseit adta itt közre, a következőket: A barátság., A vízkórságos. Az igaz bölcs. Egy goromba poétára. Egy ártatlan felelet. A középszerűség. A zsémbes öreghöz. Az oroszlyány.

Verseghy Ferenc tankönyv-együttese kétségtelenül az első magyar nyelv- és irodalomtankönyv. Magyarázó szövege – paradox módon – latin nyelvű, mivel azt a célt is szolgálta, hogy a korabeli soknemzetiségű Magyarország magyarul nem tudó gimnazistái is megtanulják belőle az állam nyelvét.

A budai Egyetemi Nyomda Verseghy e tankönyv-együttését – az 1816-i első kiadás után – 1820-ban, majd 1822-ben újra megjelentette.

2. Szabó Román tankönyve 1825-ből

Compendium Hungaricae poeseos in usum jucundo isthoc studio delectantium adolescentum per R. Sz. minoritam conventualem anno 1825 concinnatum. Miskolczini, typis Michaelis de Szigethy anno eodem.

A miskolci minorita gimnázium tanára volt Szabó Román (nevét rejtja a címlap monogramja), aki könyve előszavában közli: a Helytartótanács 1814. január 31-i rendelkezése szerint heti két órában kell a gimnáziumokban a magyar nyelvet tanítani, s Verseghy Ferenc magyar nyelvtankönyvsorozata alapján folyik az oktatás. A hatodik gimnáziumi osztály tanulóinak szánt kis kötet tartalma azonban – a miskolci tanár szerint – hiányos, ezt kívánja pótolni saját könyvecskéjével. Célja: „hogy ezekkel – bár csekély számú – mutatványoktól ösztönözve és irányítva magyar hazánk parnasszusi csapatát ugyan jókora távolságból, de nem tétovázó lépésekkel remélhetőleg követni tudjátok.”

A tankönyv első kérdése: mi a „poesis hungarica”, azaz a magyar költészet? A válasz: mint akár-melyik más nyelvű költészet, ez is „az emberi cselekedetek – kitalálással és annak megfelelő kifejezéssel való – utánzásának művészete – tudománya”.

Két részből áll ez a magyar poézis: egyik az „ars metrica”, másik az „ars poetica”. Ez utóbbi „az ügyes kitalálást tanítja, valamint egy bizonyos mű tökéletessé tételét célzó elvek alkalmazását adja elő”; az előbbi „a versek elegáns megalkotásának módszerét mutatja be.”

A könyv az „ars metrica” rövidre fogott anyagát tartalmazza három fejezetben: a szótagok mértékéről, a verslábakról, végül a különféle versfajtákról tárgyal. A költemény lehet rímes (versus per cadentias), valamint időmértékes (versus per pedes). E második csoportban szóba kerül a hexameteres vers (a leoninus is), az elégia, a sapphói, az alcaicus és az asclepiadesi versszak. Közben a szerző számos illusztráló verssort, versrészletet közöl Virág Benedek, Verseghy, Kisfaludy Sándor, Csokonai, Baróti Szabó, Rájnisi, Gyöngyösi költeményeiből. De számos példájának szerzője nincs jelölve, a következő strofánál sem, amely a „Metrum Alcaicum”-ot példázza:

Im nemzetünk is Verseghy, Berzsenyi,
Mátyási, Horvát, Kisfaludy, Virág,
Rájnisi, Szabó, Nagy szárnyain már
Bátran üget Helikon virányin.

A kötet végén terjedelmes rím-szótár, ábécérendbe rendezve. Néhány példasorozat a gyűjteményből:

póra, szapora – zápora, tora
hóra, óra – sóra, tóra – kontóra, szóra
cakó, akó – fakó, lakó – hajó, a jó – komló, omló, ostromló
káromló, romló – holló, olló – Apolló, szószólló
gyarló, tarló, sarló – mangorló, kóborló – fondorló, vándorló

3. Bitnitz Lajos 1827-i tankönyve

A magyar nyelvbeli előadás tudománya. Irta Bitnitz Lajos, a szombathelyi egyházi megye papja, philosophia doctora, a boroszlói tudós társaság tagja, a szombathelyi kir. lyceumban mathesis és magyar nyelvtudomány tanítója. Pesten, Petrozai Trattner Mátyás berüjével. 1827.

A szombathelyi királyi liceum magyartanára volt *Bitnitz Lajos*. 1827-ben adta ki „*A magyar nyelvbeli előadás tudománya*” című tankönyvét, magyar nyelvtani és irodalmi kézikönyvét.

A címben szereplő „nyelvbeli előadás” jelentése: nyelvhasználat. A könyv tárgya tehát a magyar nyelvhasználat tudományos vizsgálata, a magyar nyelvtudomány kifejtése.

Az előszóban a szerző világosan leszögezi: „a nemzeti nyelv és literatura” alapján ítéltethető meg egy ország „nemzetisége, fennállása”, valamint „igaz dicsősége”. Éppen ezért „örömmel tartozik fogadni a valódi hazafi azon kegyelmes felsőbb rendelkezéseket, melyek a hazai nyelv és literatura előmozdítását tárgyazó országos határozásokat újabban sürgették”. Ezek majd azt eredményezik, hogy a gimnáziumok és liceumok végzett növendékei, „ezek a tudományoknak jövődő művelői, ezek az egyházi gyülekezetek és iskolák jövődő tanítói, ezek a népnek jövődő bírái és ügyvédjei anyai nyelvünkön hibátlanul és szépen mind beszélni, mind írni vezéreltessenek.”

A kötet két főrészből áll: egyrészt a helyes magyar nyelvhasználat legfőbb feltételeit tárgyalja; másrészt a nyelvhasználat három legfőbb irodalmi területének sajátosságait vizsgálja: a prózai, a költői és a szónoki művek helyes magyar nyelvhasználatát részletezi.

A növendékek számára elméletileg alaposan és szakszerűen ki kell fejteni a magyar nyelv helyes használatának szabályait. De – teszi hozzá a szerző – „ezen tudomány szabásainak könnyebb, világosabb és teljesebb megértésére, valamint a nyelvbeli előadásban megkívánt szerencsés ügyességre is nagy segédelmet nyújt a régi és a mostani remekírók szorgalmas olvasása és tanulása, minthogy a példák sokkal hamarabb és tökéletesebben tanítanak, mintsem a szabások.”

Örök példa a régi görög és római irodalom, kiváló mintát nyújt számos jelenkori külföldi irodalmi mű is. De „legtöbbször segíthet a jó magyar könyvek olvasása. Ugyanis vannak az idegen remekírókhoz nagyon közelítő magyar munkáink, vagynak derék utánozásaink, melyekre nézve az legyen fő szabásunk: annál érdemesebb az eredeti magyar munka, mennél kevesebb nyomát találjuk abban a régi idegen szokásoknak, s mennél alkalmatosabb még azon magyar ember szívének megindítására is, ki honi nyelvén kívül másokat nem ért.”

*

Ezután terjedelmes fejezet foglalkozik a magyar nyelv történetével, a magyar nyelv múltbeli használatáról, a régebbi és újabb magyar nyelvű irodalmi és tudományos művekről tárgyalva.

Ami a kezdetet illeti: „nyelvünk eredete nemzetünk regékórának homályában vész el”, őseink „hihetőleg Közép-Ásiának magosabb részéből” hozták magukkal. A magyar nyelv „eredeti nyelv” ugyan, de „az újabb nyelv-egybehasonlítások nyilván oda mutatnak, hogy a keleti nyelvekkel és a fennek (=finnek) vagy lappok nyelvével szembetűnő rokonságban vagyunk.”

Szóba kerülnek ezután a középkori legendák, krónikák, bibliafordítások, nyelvemlékek. Például: „Fennmaradt a boldvai apátság misemondó könyvében két rövid halotti beszédcseke, melyek, mint Koller megmutatta, 1210-dik évből valók. Ezeket először Pray jegyezte ki.”

Majd következnek a történetírók (Székely István, Heltai Gáspár stb.), költők (Tinódi, Balassi, Rimay stb.), szónokok (Telegyi, Pázmány, Szenczi Molnár stb.), tudósok (Bél Mátyás, Pereszlenyi Pál, Pápai Páriz Ferenc stb.). A 17. században élt többek között *Apáczai Csere János*, „ki tudománytárkönyvet és logikát írt oly időben, amikor még semmi más nemzet anyai nyelvét e tudományokra alkalmaztatni nem próbálta.”

S a korábbi költők műveire „homályt vont a valóban nagy elmével és igaz költői tűzzel bíró *G. Zrínyi Miklós*, tanítványa a rómaiaknak és olaszoknak”, aki „e napig legfényesebb hősi költeményünkben a nyelv tisztaságára, csinosságára ugyan keveset ügyelt, mindazáltal előadásának nagy, bájos együgyűséggel párosodott költői erőt adott”. Jelentős volt *Gyöngyösi István* munkássága.

Majd a magyar nyelv és irodalom felvirágzása vette kezdetét a 18. század utolsó évtizedeiben. Jeles prózaíróink „folyó ékes beszédben festegették az emberi szív titkait”, főként *Bessenyei György* és *Bárczy Sándor*. A történeti próza kiváló művelője *Virág Benedek* a Magyar Századokkal; nyelvtudósok *Révai Miklós* és *Veresgyhy Ferenc*, vitájukról is szól az ismertetés.

Megjelennek a magyar újságok, megindul a magyar nyelvű színjátszás („A magyar Thaliának és Melphomenének már 1790-ben nyújtánk zsenge áltozatot, de játékszínünk mindeddig csak bölcsőjében szendereg.”)

Francia példák nyomán indult *Orczy Lőrinc*, *Ányos Pál* költészete, „új utat tört *Faludi Ferenc* szép tiszta és ékes magyarságával”. Majd pedig „*G. Ráday Gedeon* töré meg a francia ízlést, azt a római tisztább, természetesebb költés felé visszavonván. Ennek dicső nyomán nagy szerencsével haladtak *Rájnis*, *Révai*, *Baróti Szabó*, és későbbben *Virág Benedek*”. Mások „a németeknek a görög példák által megtisztult romantos ízlést kapták fel, és ebben *Dayka*, *Csokonai*, *Kazinczy*, *Superint. Kis* és más most élő költőjünk yerének orostyánt.” Majd *Kisfaludy Károly* és *Berzsenyi Dániel* arattak költői sikereket.

E költők mind, ezek „a dicső hazafiak simíták költői nyelvünket annyira, hogy az már most az érzelmeket helyesen festheti, belső erejére és bájos fordulásaira nézve más művelt nyelvekkel bátran mérkőzhetik.”

Ezzel fejeződik be Bitnitz Lajos tankönyvének e fejezete, az *első magyar irodalomtörténeti összefoglalás hazai tankönyvben*. A következő művek szerepeltek forrásaiként: Pápay Sámuel: A magyar irodalomtörténete. Veszprém 1808.; Kazinczy Ferenc: A magyar irodalom története. Erdélyi Múzeum I.; Jutalom feleletek a magyar nyelvről. Pest 1821. I.

A szerző magyar irodalomtörténeti áttekintésének *tanulságait* így foglalta össze: hogy a korábbi időszakokban „nyelvünk azon tökéletességre nem juthata, melyre természeti együgyű kellemei, belső ereje és keleti szépsége mellett alkalmas, okát másban nem kereshetni, mint hogy nyelvünk ügyében egész nemzetünk nem veve részt; hogy a németek ügyes, művelt nyelve uralkodék a felsőbb rendek társaságos életében, kik hazai nyelvünkre ennek nemtudása miatt megvetőleg tekintének; hogy iskoláink idegen nyelven közölve tudományait, a nemzeti nyelv felsőbb műveltetésére, a nemzet kifejlődésére és csinosodására kívánt sikerrel be nem hathatának; hogy idegen nevelők vezérlék mind a két nembeli felsőbb rendű ifjúságot az emberi hang első dadogásától kezdve idegen szokásra és nyelvre.”

Saját kora, az 1820-as évek időszaka azonban már más: széles körben művelik és tanulmányozzák a magyar nyelvet.

*

A kötet nagy fejezetben tárgyalja a *helyes magyar nyelvhasználat legfőbb feltételeit*. Előbb e feltételek lélektani magyarázatára kerít sort, vizsgálja a tárgy és a forma viszonyát, majd a helyes nyelvhasználat *formai* vonatkozásait részletezi. Ezek: a forma *hibátlanlansága*, valamint a forma *szépsége*.

A forma hibátlanlanságának jegyei: rend, értelmesség, tisztaság, rövidség, egység. Majd – az ízlés mivoltának fejtegetése után – a *szépség jegyeinek kifejtése* következik, hármas csoportosításban. Itt mindegyik rövid alfejezet után *irodalmi példákra* történik utalás. E rész alfejezeteinek címei és irodalmi példái (tehát utalások ezek, nem idézetek):

A/ „Tiszta gyönyörködést” keltenek:

1. „A legszabadabb érzékenyítés” – Teleky József: Eger várának ostroma 1552-ben. Auróra 1822.; Rozgonyi elbeszélése a nándorfejevári ütközetről. Kisfaludy Sándor: Hunyadi János. 5. felv. 6. jel.

2. „A különbféleség helyes egyeztetése” – Kisfaludy Károly: Az élet korai. Auróra 1822.; Horvát Endre: Enyingi Török Bálint. Auróra 1824.; Szalay Benjamin: Vigasztaló dal. Auróra 1824.; Ének a harangról. Schiller után Szenvey. Auróra 1825.

3. „Világosság és árnyék helyes felosztása” – Dal a távolból. Matthisson után Helmezy Mihály. Auróra 1823.; Kisfaludy Károly: Szellőhez. Auróra 1824.; Dayka Gábor: Titkos bú; Etének esküvése. Részlet Vörösmarty Mihály Zalán futása című művéből.

4. „Az újság” – A téma „más formában jelenik meg Kisfaludy Károly Ilka című színjátékában, Döbrentei Nándorfejevárában. Auróra 1823. Vagy Wesselényi Ferencet és Szécsi Máriát másképpen festi Gyöngyösi István Murányi Venusában, másképp ismét Kisfaludy Károly Szécsi Mária című színjátékában.”

5. „Az ellenkezés” – Verseghy Ferenc: A korosabb szépség, Dayka Gábor: A vak szerelem, Teleky Ferenc: A víz becsé, Hébe 1824.

6. „Az elmésség és éles elme” – Vitkovics Mihály epigrammái, Dessewffy József: A bor és víz. Hébe 1825.

7. „Az erő” – Faludi Ferenc: Nádasdy, Virág Benedek: Károly győzedelme Osztráknál.

8. „A merészség” – Berzsényi Dániel: A magyarokhoz, Széchy Dénes érsek beszéde. Kisfaludy Sándor: Hunyadi János, 2. felv. 7. jel.

9. „A kecs, kedveltetőség, kellem és kegy” – Verseghy Ferenc: Klárikához, Berzsényi Dániel: A tavasz; – Liliom és rózsza, Az echó, A haldokló hattyú. Herder Paramythiát fordította Kazinczy Ferenc, Szépliteratura I.

10. „Az együgyűség” – Faludi Ferenc: Klorinda, Kisfaludy Sándor: Antiochus. Óvilági rege. Auróra 1824.

11. „A nagyság” – Virág Benedek: A bölcsről, Berzsényi Dániel: Wesselényi hamvaihoz.

B/ „Vegyes gyönyörködést” okoznak:

1. „A nevetséges” – Fáy András: A régi pénzek. Eredeti vígjáték, Csokonai Vitéz Mihály: Dorottya.

2. „A tréfa” – Virág Benedek: Bosszúállás; Kisfaludy Sándor: Hunyadi János, 4. felv. 7. jel.: Toldi beszéde.

3. „Az érdeklő” – Az ideálok. Ford. Kis János, Berzsényi Dániel: Búcsúzás Kemenesaljától.

4. „*Az indultatos*” – Csokonai Vitéz Mihály: Egy kétségbeesett magagyilkosa, Kisfaludy Sándor: Somló, III. ének.

5. „*A váratlan és csudálatos*” – Virág Benedek: A törbe esett oroszlánról és egérről, Dayka Gábor: A bosszús szerelem, Kisfaludy Sándor: Gyula szerelme, II. ének: Zongor regéje.

6. „*A romántos*” (= „a kellemetessel vegyes nagy és nemes”) – Berzsenyi Dániel: A melancholia, Majláth János: A bosszuló kard, Hébe 1824., Kisfaludy Károly: Viszontlátás. Auróra 1824.

C/ „*Elegyes esztétikai érzelmeket*” keltenek:

1. „*A gúny*” – Virág Benedek: A poéta és Pontyi, Kis János: Az ephesusi matróna.

2. „*A fellengző és ünnepi*” – A mennydörgés. Denis után Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel: Fohászkodás, Révai Miklós: A lélek halhatatlansága, Kisfaludy Sándor: Hunyadi János, 4. felv. 4. jel.: Hunyadi János beszéde.

3. „*A nemes, erkölcsös és felséges*” – Goethe: Egmont. Fordította Kazinczy Ferenc. Szépliteratúra 8. kötet, Szemere Pál: Zrínyi szigeti kirohanása. Szépliteratúrai Ajándék I. évf.

4. „*Az egyenesség*” – A jámbor falusi leány. Blumauer után Révai Miklós, Verseghy Ferenc: A téj-áruoló menyecske, „több példát láthatni Gessner idyll., ford. Kazinczy Ferenc, Szépliteratúra II. kötet”.

5. „*A szeszély*” – A kedv-csiklandóról. Tudományos Gyűjtemény 1825., Kazinczy Ferenc: Érzékeny utazások. Szépliteratúra 4. kötet, Fáy András kedvcsapongásai, Szalay Benjamin: Sulyosdi Simon. Auróra 1824.

Bitnitz Lajos tankönyvében pontosan megadta az említett művek lelőhelyét, pontos kötet- és oldalszámokkal. Ebből jól kivehető, hogy egyrészt *egy-egy szerző önálló kötete* alapján adta meg az adatokat: Dayka, Gyöngyösi, Vörösmarty, Verseghy, Vitkovics, Faludi, Virág, Berzsenyi, Fáy, Csokonai, Kis János, Kisfaludy Sándor, Révai kötetek a keze ügyében voltak. Másrészt az *Auróra* 1822–1825 közötti, valamint a *Hébe* 1824–1825-i, s a *Tudományos Gyűjtemény* 1825-i évfolyamából vett példákat. De több idézet található a *Szépliteratúra* I, II, IV. és VIII. kötetéből, valamint a *Szépliteratúrai Ajándék* I. évfolyamából is.

*

Míg a tankönyv tárgyalt fejezetében Bitnitz ugyan konkrét módon, de csupán megjelölte a tárgyalt nyelvi anyag kapcsán elolvasandó, tanulmányozandó irodalmi műveket, addig az ezután következő, „*A képes kifejezések*” című fejezetben rövid, néhány soros idézeteket is közölt tankönyvében.

Az írásművet díszítő, élénkítő, szépítő képes kifejezések kétfélek. Ha az alapszó reális jelentésű, jelzője pedig képes kifejezés, akkor „figurák”-ról beszélünk. Ha viszont maga az alapszó képes értelmű, akkor az egész mondat „kép”-pé válik: az a „tropus”.

A következő írók-költők műveinek részletei olvashatók a *figurákat* tárgyaló részben:

18 versrészlet Berzsenyi, Vörösmarty (2 idézet), Rájnisi, Horvát Endre (4), Virág, Kis János, Kisfaludy Sándor (4), Teleky Ferenc, Döbrentei, Szeder Fábán, Baróti Szabó Dávid műveiből.

9 prózai műrészlet a következő szerzőktől: Verseghy, Kazinczy, Fejér György (2), Fáy (2), Róka Imre, Horvát János (2).

Végül három dráma-részlet: kétszer Kisfaludy Károly „*Iréne*” című drámájából, valamint a híres részlet – összesen 22 soros szemelvény! – Shakespeare „*Hamlet*”-jéből, Döbrentei Gábor fordításában.

A *tropusok* szemléltetésére Szemere, Dayka és Kazinczy egy-egy verse, valamint Verseghy prózája szerepelt.

Majd a *nyelvtisztaság, nyelvhibátlanosság, nyelvszépség*, valamint az „*alsó, középső és felső írásmód*” tárgyalása következett. Ez utóbbi során Berzsenyi, Verseghy, Virág Benedek és Kis János versét, Faludi, Döbrentei, Májor József, Horvát János és Kazinczy prózáját idézte a tankönyvszerző. Ezzel zárul a könyv első része.

*

A második rész a *helyes magyar nyelvhasználat három legfőbb irodalmi területével* foglalkozik. Itt nincsenek idézetek, de pontosan eligazít a tankönyv abban a tekintetben, hogy kik foglalkoznak az egyes műfajokkal.

„*A prosa nyelvéről oktatás*”-ban az oktató előadás, a történeti előadás, a levelező előadás és a „tisztí előadás” (vagyis a hivatalos iratok stilsztikája) szerepelt. Ezekkel kapcsolatban Rájnisi, Gvadányi, Verseghy, Kisfaludy Sándor, Döbrentei (5), Kazinczy (6) műveire történik utalás. Kazinczy egyik

Herder-fordítása is szóba kerül. Itt van – kétszer is – az elolvasandók között Mikes Kelemen törökországi leveleinek kötete is.

A következő szakasz címe: „*Oktatás a költés nyelvéről*”. Az egyes költői műfajok reprezentáns hazai képviselői (sok esetben konkrét költeménycímekkel) a tankönyv szerint a következők:

I. „*Lantos költés*”

1. *Ének*: egyházi énekekben „Faludi, Verseghy, a világi énekekben Faludi, Ányos, Verseghy, Kazinczy, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Superint. Kis, Csokonai Vitéz, Kisfaludy Károly, Sz. Miklóssy, Teleky Ferenc, Döbrentei nevezeteseek.”

2. *Óda*: „Az ódában fénykoszorút érdemelnek: Báróczy, Virág, Berzsenyi, Dayka, Superint. Kis, Kazinczy, Verseghy, Döbrentei.”

3. „*Hymnus*”: Kiss János Berzsenyi, Virág, Szentmiklóssy, Batsányi, Dessewffy József.

4. *Dithyrambus*: „Ide lehet számlálni Csokonai Vitéznek ódáját Bacchushoz és Orgiák.”

5. „*Alagya*” (=elégia): Kis János, Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Guzmics Izidor.

6. „*Heroide*”: Dayka, Kis János, Horvát Endre.

7. „*Cantata*”: Kis János, Szemere Pál.

8. „*Hangzatka* (Sonetto)”: Szemere, Kazinczy, Kisfaludy Károly, Helmecczy Mihály, Szentmiklóssy, Guzmics, Virág.

II. „*Oktató költés*”, ebben Kis János, Batsányi, Rájnis, Virág és Döbrentei jeleskedik.

III. „*Elbeszélő költés*”

1. „*Komoly hősköltemény*”: Zrínyi Miklós, Gyöngyösi, Döbrentei, Czuczor, Vörösmarty, Baróti Szabó, Kazinczy.

2. „*Víg hősköltemény*”: Csokonai.

3. *Román és ballada*: Kisfaludy Sándor, Kis János, Majláth János, Kölcsey, Kisfaludy Károly.

4. *Legenda*: Edvi Illés Pál.

5. *Költői elbeszélés*: Horvát Endre, Teleky Ferenc, Kisfaludy Sándor, Döbrentei.

6. *Mese*: Fáy, Kazinczy, Virág, Kis János, Vitkovics, Szentmiklóssy.

IV. „*A drámai költés*”

1. *Szomorújáték*: Virág, Kazinczy, Kisfaludy Sándor és Károly, Döbrentei, Szemere.

2. *Vígjáték*: Fáy, Kisfaludy Károly, Döbrentei.

3. *Színjáték*: Endrődi, Kisfaludy Sándor és Károly.

4. „*Énekes játék*”: az operának és operettnek nincs hazai képviselője.

V. *Egyebek*:

1. *Idill*: Faludi, Guzmics, Rájnis, Kazinczy, Szentmiklóssy.

2. *Költői levél*: Révai, Kazinczy, Kis János, Vitkovics, Berzsenyi.

3. *Költői leírás*: Csokonai, Szenvey, Horvát Endre, Dukai Takács Judit.

4. „*Parabola és paramythia*”: „Kazinczy fordítá Herder Paramythieit; Ponori Thewrek József”.

5. *Szatira*: Kis János, Verseghy, Vitkovics, Fáy.

6. *Paródia*: Verseghy, Szalkay Antal.

7. „*Román*”: Dugonics András, Báróczy, Kazinczy, Kis János, Verseghy, Gorove.

8. „*Rege és novella*”: Kisfaludy Károly, Majláth János, Szentmiklóssy.

9. *Epigramma*: Kazinczy, Vitkovics, Rájnis, Kisfaludy Károly, Szentmiklóssy.

A fejezet harmadik szakasza következik ezután: „*Oktatás az ékesszólás nyelvéről*”. A részletes kifejtés után a felosztás első tagja: „*Egyházi beszéd*” („Cardinál. Pázmán, kinek ékesszólása s művelt nyelve ma is példányul szolgálhat”, majd Molnár János, Horvát János, Fejér György, Majer József, Kis János neve szerepel). A második („*Polgári beszéd*”) és a harmadik („*Vegyes beszéd*”) felosztási taggal kapcsolatosan nem hoz neveket a szerző.

Bitnitz Lajos – gazdag tartalmú, világos felosztású, logikus tárgyalású tankönyvével – teljesítette az előszóban vázolt programját. „... Fájjalva tapasztalám, hogy emelkedni kezdő nemzeti literatúránk oly munka nélkül szűkölködjék, melyet az útmutatásnak közlésében alkalmas alapul lehetne használni – írta az 1820-as évek elejére utalva –. Munkámban kijegyzett célom az vala, hogy belőle mind hallgatóim a kevés időre határozott szóbeli előadás által szerzett ismereteiket gyarapíthassák, mind egyéb műveltebb hazafijaim nyelvüket egész kiterjedésében megesmerhessék.”

*

Az irodalomtörténetileg *nevesebb írók-költők* közül nevével, vagy nevével és művének részletével egyszer szerepel ebben a tankönyvben Zrínyi, Pázmány, Gvadányi, Dugonics, Ányos, Kölcsey, Czuczor, Dukai Takács Judit,

kétszer: Gyöngyösi, Mikes, Báróczy, Baróti Szabó, Batsányi,

háromszor: Révai,

négyszer: Vörösmarty,

ötször: Rájnis, Vitkovics,

hatszor: Faludi, Dayka, Csokonai, Fáy.

A legtöbbet idézett szerzők: tizenkétszer Kisfaludy Károly, tizenháromszor Verseghy, Berzsenyi, Virág, Kisfaludy Sándor, tizennégyszer Döbrentei.

Leggyakrabban Kazinczy neve szerepel saját műveivel: huszonegyszer. De ezeken kívül szóba kerül Goethe-, Herder- és Gessner-fordítása is. (Mások fordításában említődik Schiller és Matthiessen egy-egy műve.)

Számos drámaszerzőt is a tanulók elé idézett a tankönyv: Kisfaludy Sándor (Hunyadi János), Kisfaludy Károly (Ilka, Szécsi Mária, Iréne), Döbrentei (Nándorfejérvár), Fáy (A régi pénzek). De a magyar drámákon kívül Shakespeare híres Hamlet-monológjának részletét is olvashatták az iskolások, Döbrentei fordításában.

E ma is nagyra becsült írók-költők közül Bitnitz Lajos tankönyvének megjelenésekor, 1827-ben élt – tehát *kortársi szerző* volt – a legtöbb: Kölcsey, Czuczor, Berzsenyi, Dukai Takács Judit, Batsányi, Vitkovics, Fáy, Kisfaludy Sándor és Károly, Virág, Döbrentei, Kazinczy és a nemrég színre lépett Vörösmarty.

A másik nagy csoportot az 1–3 évtizeddel korábban tevékenykedő szerzők alkotják: Gvadányi, Dugonics, Báróczy, Baróti Szabó, Révai, Verseghy, Ányos, Dayka, Csokonai.

Vizsont „irodalomtörténeti” messzeségben volt már ebben az időben is Zrínyi, Pázmány, Gyöngyösi, Mikes.

Jól látható: Bitnitz Lajos tankönyvének említett jelentős újdonsága mellett – hogy *hazai tankönyvben itt olvasható az első magyar irodalomtörténeti összefoglalás* – ez is kiemelkedő érdeme: megtalálható benne az *iskolában tanulmányozandó magyar írók-költők első kánonja*. Már ebben a legelső változatban – helyes választással – a legjelentősebb alkotók és művek szerepelnek. És ez is fontos: lényegében a *kortársi szerzők állnak a középpontban*, melléjük elsősorban a közvetlenül megelőző korszak íróit-költőit állítva.

4. Papp Ignác tankönyve 1828-ból

Magyar poézis, alapul a verselni kívánók kedvéért szerzette Papp Ignác, a veszprémi fő nemzeti iskola rendes tanítója. Veszprémben, Számmar Alajos betűivel. 1828.

A veszprémi népiskola tanítója volt Papp Ignác, aki 1828-ban Veszprémben jelentette meg költészet-tanát.

Rövid első szakaszában „*A prosodiáról közönségesen és különösen*” címen értekezett, kérdésekben és feleletekben. Első megállapítása: „Mi a prosodia? Oly tudomány, mely a szótagok mennyiségének feltalálására vezet”. A prozódia szabályait a szerző hexameteres verssorokban fogalmazta meg.

„*A versnemekről*” címet viseli a második terjedelmes szakasz. Az egyes költemény-műfajokról előbb magyarázat olvasható, majd szemléltető példák következnek, végül pedig ajánlat: hol olvashatók hasonló, de teljes művek. Csoportosítása a következő:

I. „*Vitézi vers*” vagyis eposz – idézetek Horvát Endre, Verseghy műveiből, Vörösmarty két művéből. „A vitézi versek olvasására ajánlom: Virág munkáit; Zircz emlékeztét Horvát Andrástól; Zalán futását Vörösmartytól; Verseghy Ferenc maradványai és élete.”

II. „*Alagya*” – Révai- és Vitkovics-idézetek, Ovidius-részlet Egyed Antal fordításában. „Alagya olvasására ajánlom Ovidius keserveit Egyedtől; Révai munkáit és Homonnay Imre fordításait. Rimes alagyt olvashatsz a megvetett Édes Gergelynél és Poocs Andrásnál. Gyöngyössy Istvánnál is egy gyönyörűt.”

III. *Jambus-vers*. Öt különféle példa Virágtól, azután Berzsenyitől, Kisfaludy Sándortól. „Olvasd: Virág: Hunyady László, Zrínyi (tragédia, Élet és Literatura 1826.), több apró darabok a Vegyületben.”

IV. „*Alcaicus*” – Példa Virágtól. „Az alcaicus versnek literaturánkban nagy a böcse. Eleget olvashatsz a Vegyületben; Virág Benedek és Berzsenyi Dániel munkájiban.”

V. „*Sapphicus*” – Szemléltető Virágtól, Berzsenyitől. „Sapphicusokat olvashatsz Virágnál, Berzsenyinnél és a Vegyületben.”

VI. „*Anekreoni vers*” – Három Csokonai szemléltető. „Olvashatsz Csokonai, Berzsenyi, Édes Gergely munkájiban.”

VII. „*Adonicus*” Virág-idézzel, ajánlva a Vegyület.

VIII. „*Trochaicus vers*” – Virágtól idézet, „ezen nyolcadik versnemnek magyar költőinknél csekély a kelete”.

IX. „*Asclepiadeus*” – Két Berzsenyi- és három Virág-idézzel. „Több gyönyörű Asclepiadeusokat olvashatsz Berzsenyi és Virág poétai munkájában.”

X. „*Sonet*”, idézet Szemerétől.

XI. „*Rimes vers*” kétféle van. Egyik a „*Himfy-dal*”, idézet Kisfaludy Sándortól és Balla Károlytól. „Olvasd: Himfy szerelmei, Balla Károly: Hős regék”. Másik a „*tizenkettős vers*”. Példaként Ányos Pál teljes verse („Egy boldogtalannak panaszai a halovány holdnál”), „Olvasd: Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai. Peleskei nótárius Gvadányitúl, Hunniás Horváth Ádám túl.” Ugyanez páros rímekkel: idézet Kis Jánostól, „olvasd Ányos Pál és Kis János munkáit, Rontó Pált Gvadányitúl”.

A tankönyv harmadik szakasza „*A költői készül*” címet viseli, s azt tárgyalja, hogy aki előzőleg alaposan megtanulta „a prosodiát és a versnemeket”, hogyan fogjon a verskészítéshez. A szerző hat kívánalmat fogalmazott meg: 1. Legyen gondolatja, melyet versbe akar foglalni. 2. A felvett gondolatról tökéletes ösmerete legyen. 3. A gondolat vagy tanító vagy mulató és gyönyörködtető legyen. 4. A gondolatnak alkalmas formát adjon. 5. Elmés mondásokkal éljen. 6. Classicus költőket olvasson.

E feltételek kifejtése közben a tankönyv szerzője bőven idéz Virág Horatius-fordításából, Virág Ányos és Berzsenyi műveiből.

Végül „*a helyes olvasás szabálya*” zárja a kötetet: miért érdemes olvasni? „Az olvasás gyűjt az érzek világát, élesíti az elmét, hevíti, buzdítja a lelket, az eleven, könnyű és bő fantáziának kapuját ez feszíti fel.”

5. Szabó Román 1832-i tankönyve

Compendium Hungaricae poeseos in usum jucundo isthoc studio delectantium adolescentum per R. Sz. minoritam conventualem anno 1825 concinnatum, ac paucis mutatis reimpressum. Miskolczini, typis Michaelis quondam Szigethy, Caesareo regii privilegiati typographi haeredis. 1832.

Az 1825-ben kiadott tankönyv változatlan utánnyomása.

6. Kis Pál szöveggyűjteménye 1835-ből

A magyar literatura remek darabokban. Kézi könyvvül a tanító intézetek számára össze szedte Kis Pál, győri megyebeli pap, a cs. k. Theresianumi nemes Akadémiában a magyar literaturának professora s több tudós társaságok tagja. Bécsben. Nyomtatva Gerold Károly. 1835.

Irodalmi szemelvénygyűjteményt adott ki 1835-ben Kis János, a bécsi magyar nemesi nevelőintézet, a Theresianum magyartanára. Amint könyve címlapján is jelzi, kézikönyvvül szánta kötetét „a tanító intézetek” vagyis a hazai iskolák tanulói számára. Benne kizárólag irodalmi művek találhatók, a kísérő magyarázó szövegeket mellőzte. Megtalálható itt azoknak a verseknek és prózai műveknek a nagyobb része, amelyet a korábbi magyar tankönyvek példaként említettek.

(A korábbi, tehát 1835 előtti magyar nyelv- és irodalomtankönyvek – mint láttuk – nem közöltek teljes költői vagy prózai műveket: vagy csupán szerzőneveket említettek, illetőleg egy-két soros, vagy egy-egy szakasznyi idézeteket hoztak illusztrációként.)

Az „előbeszéd”-ben hangsúlyozza a szerző, hogy azok a nemzetek, amelyek „a szép literaturában valódi kincsekkel bírnak”, gyakran állítanak össze gyűjteményeket, válogatott irodalmi művekből. „Nálunk azonban, noha tagadhatatlanul literaturánk mezején már igen gazdag kalászokat szemlélhetünk, még nagy ritkaság volt az ily chrestomathiai munkák megjelenése, holott nyelvünknek ügye, a törvényektől újólág dicsően pártolva, ezt öléggé sürgette, s evégett rendelt tanítói székek felállítása pedig szükségessé tette” (ti. a magyar nyelvtanári állások megszervezése a liceumokban, akadémiákon s az egyetemen). A „minden jóra és nemesre oly igen hajlékony magyar ifjakkal” akart a szerző könyvével szolgálatot tenni.

Első részének címe: „*Folyó beszéd*”, s a közölt *próza* szemelvények az alábbi csoportosításban olvashatók:

1. *Elbeszélés*. Kisfaludy Károly: Tihamér. Vizontlátás.
2. *Leírás*. Kisfaludy Károly: Mirigyhalál Nápolyban, Papp: Tengeri utazás, Fáy: Olaszországi utazás.
3. *Erkölcsei oktatás*. Takács: Az élet veszélyei. A valódi boldogság megszerzése.
4. *Filozófiai értekezés*. Fáy: A társaságos élet, Jósika: Köznép. Bátorság. Öszve hasonlítás. Kor. Gyengédség.
5. *Allegória*. Kisfaludy Károly: Élet és halál. Pálma és ciprus.

6. *Mese*. Fáy: Egy úr és vendégei. Flora és virágjai. Egy per kivonatja. A vén butorok átka. A két rózsza. A diófa és almafa. A kakas. A varjak gyűlése. Az okos cefiánt. Az agár és fiai. – Kazinczy: Az állatok versengése az elsőségért. A jótétel. A pásztor és fülemile.

A második részben – „*Kötött beszéd*” – a *költemények* ilyen rendben sorakoznak:

1. *Elbeszélés*. Horvát Endre: A régi magyarok foglalatossága. A régi magyarok religiója.

2. *Leírás*. Horvát Endre: A láthegyi oltár. Etele. Álmos lemond a fejedelemségről. Árpád alakja. Csóka, egy remete jövendőll Árpádnak; Vörösmarty: Ugek csatája. Árpád és Alkes. Árpád. Viddin halála. Salamon Cserhalomnál. László Cserhalomnál. Dobó Egerben; Czuczor: A magyarok Augsburgnál. Vak Béla Tolnán; Kisfaludy Károly: Mohács.

3. *Dal*. Berzsenyi: A magyarokhoz. Osztályrészem. Melancholia. Fohászkodás; Virág: A lanthoz; Kisfaludy Sándor: Kesergő szív. A jó verselő; Kis János: Hymnus a bölcseséghez; Bajza: A vidékhez; Teleki Ferenc: Orvosomhoz. A magyarok három szent szava. A víz becse; Dessewffy József: Bor és víz; Kölcsy: Zrínyi dala; Kisfaludy Károly: Honvágy. Torda. Elhagyott harcmező. Estvéli tájkép. Karc-kezdet. Győzelem.

4. *Ballada*. Vörösmarty: A bűvár Kund.

5. *Dramarészletek*. Kisfaludy Sándor: Hunyadi János (az 5. felvonás 6. jelenete). Kún László (a 3. felvonás 5–6. jelenete).

7. Papp Ignác tankönyve 1835-ből

Magyar poézis, a tanuló ifjúság köz hasznára. Irta Papp Ignác. Második kiadás. Pesten 1835. Eggenberger József könyvtáronál.

Az 1828-ban megjelent első kiadás – kissé tömörített – változata. Részlet az előszóból: „Magyar poézisom 1828-ban jelent meg először 1200 példányban. Az üdő (sejditve csak) megérlelé, az évenkénti kelendősége a példányok teljes elfogyta után a másodszori kiadást szükségessé tévé, amit jelenleg eszközteni tisztetek tartom.”

8. Fleischer Jakab versgyűjteménye 1835-ből

Magyar és német declamatiók és köszöntők. Egy toldalékkal, melly francia köszöntöket foglal magában. Gyűjtötte Fleischer Jakab. Kassán. Literatúrai Intézet. 1835.

A gyűjtemény összeállítója, Fleischer Jakab alighanem kassai magánnevelő volt, más könyvéről, írásáról nem tudunk. Erre vállalkozott kötetével: „Ezen gyűjteménynek célja az, hogy a házi és más oktatóknak, kik próbatét alkalmával örömet hallatják tanítványaik szavalati tehetségét s kiknek nem mindenkor van kezök alatt bővebb könyvtár, vagy idejük szükséges kivonatokat tenni, segédkönyvvül szolgáljon.” Tehát a *tanévvégi vizsgák diák-szavalatainak repertoárját* akarta színvonalasabbá tenni. De a diákok *szabadidejükben* „hasznosan mulattató olvasókönyvként” is hasznát vehetik.

Figyelmezteti a szerkesztő a tanítót, hogy a gyűjteményből mindig „*nevendékéhez illő*” válasszon szavalásra. „Szembetűnik magától is – írja –, hogy Berzsenyi költeményeit gyenge korú és silány tehetségű gyermekeknek adni nem lehet, de igen is, teszem a költészet jelesebb hallgatóinak. Kis János meséit pedig a serdültebbek nem örömet szavalnák, úgy mint akik már fennebb-héjázók kívánnak lenni, de annál nagyobb örömmel a kisdetek, kiknek a bennök előforduló élet, cselekvés egyszerű, értelemes s új, és így kedves és érdekes.”

Hogyan adja a tanító a *hosszabb költeményeket* a tanulóknak szavalásra? „Néha a költemény hosszabb; azt vagy többek között felosztani vagy csak töredékesen, némely részét kell kiadni, kivált ahol az ily töredékben is elég összefüggés van.”

A gazdag tartalmú kötet első felében az ábécérendbe szedett költő-nevek alatt sorjáznak a költemények. Mindegyik szemelvény teljes, rövidítés nélküli; megértésüket sok magyarázó lábjegyzet segíti. A következő költők műveit tartalmazza a gyűjtemény:

Berzsenyi: A jámborság és középszer. Mulandóság. Megelégedés. A tudományok. A magyarokhoz. Mi maradandó? Valódi nagyság. Fohászkodás. A musához. A halál. A reggel. Megférhetőség embertárinnkkal.

Csató: Beszélgetések: Egy toborzó és napszámos közt. Fördérsől. Hitelező és adósa. Csacsaságok. Paraszt és kuruzsló.

Csokonai: Felvidulás. A rózsabimbóhoz.

Döbrentei: A nemes lélek. Egy gazdag alávaló sírjánál.

Faludi: Tarka madár. Forgandó szerencse. Pásztor versengés. Koridon és Tityrus. Thirsis. Mikon s később Palémon.

Fáy: A vak és siket. A pásztor gyermek. A sas és fülemile. Az oroszlán. A kutya. Vadász és gyík.

A kert virágai. Az ahi. A veréb. A gyermek és a macska. Jupiter és az ember. A bagoly. A tehén. Fészek a cseresznyefán. A szarka és a nyúl. A majom-csoport. A csipkebokor. A kertész és a rózsza. A házi ebek. A két veréb. A szilvafa és hernyók. A veréb és fogolymadár. Az időprófeta. A pergamen-bőr. A mogyoróbokor. Discordia. A kis eb s gazdája. A papválasztás. A kolompós. Az óra és fűrés. Ábel és az anya. Minerva baglya. A barátság fogadása. A disznó. A tót és nyírfa. A három gyűrű. Az olympiai játék. Aezop és a félszemű. A bagdadi égés. A légy. A macska és házi eb. Az ember. A róka packázásai. A művész lepke. Az úr és macska. Az asztalos és inasa. A három testvér. A diófa és almafa. A sertés és róka. A kasznár és paraszt. A gólyafi és az anya. A napszámos és felesége. A macska és sármán. A számár fontos foglalatosságban. A hörsök és ürge. A cserebogár és méhecske. A toborzó. Flora és virágjai. Egy pör kivonatja.

Kazinczy: Aurora. Az éj és nappal. A rózsza. A szövés. Amintas. A bagoly és a kincskereső. A bika és a szarvas. A haldokló farkas. A holló és a róka. A szőlőgerezd. A róka. Salamon lelke. A sas. Bátornak a szerencse. Intés. A hit szava.

Kis János: A vétkes és a büntetés. A méh és a galamb. Az esztendő részei. A megfosztott almafa. A két majom. A gyermek és az előfa. A gyermek és a diófa. Aezop. A holló. A szegény és a szerencse. A két kutya. A madarász és a kis madár. A darázs. A számár és agár. A bárány. A fehér egérke. Halogatás. A rendetlen. Az idő eljár.

Kisfaludy Károly: Gyermek-kor. Honvágy. A Rákoson szántó. Remény. Írói tanács. A legszebb gyöngy. A bánkódó férj.

Kisfaludy Sándor: A szív. A jelen pillantatot használd. Silányok vigasztalása. Az ember.

Kölcsey: Zsarnok. Munkács.

Márton József: Az egyházfi és a parasztok.

Mericzay: Pénznek és fősvénynek ura ki? A nagylelkű.

Ráday Gedeon: Mátyás király három restje. Víz, szél, becsület.

Révai: A vagyon használása. A természet.

Szentmiklóssy: A majom. A lúd és a tyúk.

Teleky József: Mi akarsz lenni? Huszár-dal.

Vörösmarty: Az átok. Árpád emeltetése. A bűvár Kund.

Végül egy fejezet e címmel: „*Különféle szerzőktől*”, ebben név nélkül, vagy teljesen ismeretlen nevű szerzőktől való versek. Köztük két, irodalomtörténetileg jegyzett szerző: *Dayka:* A tavasz, *Guzmics:* Nemjavalása azon mondásnak: Farkas az ember egymáshoz.

A kötet második felében *német nyelvű költeményeket* helyezett el a szerkesztő „*Deutsche Declamationsstücke*” címmel. A következő költők szerepelnek műveikkel: Blumauer, Braun von Braunthal, Bürger, Gellert, Gleim, Goethe (13 költeménnyel), Hagedorn, Herder (21 verssel), Hoffmann von Fallersleben, Keene, Körner, Krummacher, Langbein, Lessing, Matthiesson, Michaelis, Pfeffer, Schiller (két hosszabb vers), Steinmann, Tiedge, Uhland, Zachariä. „Von verschiedenen Autoren” cím alatt itt is további szerzők versei.

Végül magyar, német és francia nyelvű köszöntők, különféle alkalmakra, ugyancsak tanulók számára.

9. Horváth Elek tankönyve 1836-ból

A szép tudományok ismertetése. Irta néhai Horváth Elek, a kapocvári kir. gymnasium helybeli igazgatója, és a m. t. társaság levelező tagja. Pesten, Esztergami k. Beimel József tulajdona. 1836.

A kaposvári gimnázium igazgatójának az volt a szándéka e tankönyvével, hogy tanulói számára *részletesebben összefoglalja* e témakörben mindazt, amit az iskolai órákon csak röviden hallanak, a tanulási idő rövidege és a tananyag egészének terjedelme miatt.

„Miután rendeltetésem úgy hozta magával – írta az 1843. május 15-én kelt előszóban –, hogy hivatalom szentségénél fogva nemcsak külsőképpen kormányozzam azon ifjú polgárokat, kik szüleik bizodalomból lelkiismeretes fölfigyázásom alá jutottak, hanem hogy amit fáradsatlan oktatóiktól a tanulmányok sokasága és idő rövidege miatt nem egészen kimerítve hallanak, azt pótoljam.”

S a könyv további haszna *a tanulók szabadidejét* illeti: általa „üres óráik hasznossal töltésének megszerzésével elmei csinosodásukat és tudományos előmenetelüket is” szolgálja.

De az *irodalmi nevelés pedagógiai szempontjai* is a szerző szeme előtt lebegtek. ügyelt ugyanis arra, hogy azok a tanulók, „kik főképpen a külső virágzóbb nemzetek régiebb s újabb remekíróinak műveit vagy nem értik, vagy meg nem szerezhették, azokat e jelen műben körülményesen megismerhessék s láthassák legalább néhány nevezetesebb műveiket, melyekből a többire is terjeszthetik néminemű ismeretességüket.” De gondolt a többre vágyó diákokra is, hogy ők „a számos fölhozott jeles példák olvasásával szomjukat kielégítsék s azok mulatkozás közben nekik tetteles gyakorlásul szolgáljanak.”

A tárgyalás közben közölt példák egy részét meghagyja *eredeti latin* szövegükben (főként Vergiliust, Horatiust, Ovidiust idézi), másokat viszont *magyar fordításban* hoz. Azt várja ugyanis, hogy a latin példák nyomán „az eredetiség végtelenül beható ereje érdekes benyomást tegyen annak lelkében, ki érti, s hogy az, kinek a latin nyelv gyakorlása különben is tisztében áll, a válogatott gyönygyöknek hasznát vehesse”. Más esetben magyar fordítást pedig azért alkalmaz, hogy „a nyelvet nem értő is megismerje a fölhozott írónak lelkét s aszerint fűzhessen szárnyakat tulajdon képzelődésének”.

A kaposvári igazgató célja e könyvével „egyedül ifjaink tudományos előrehaladásának óhajlásában, s nemzeti tudományosságunk gyarapodásában állott”.

A kötet első fele *a költészettan általános kérdéseiről* tárgyal („A poesisről általánosan”). Közben gyakran említi a görög és latin szerzőket, műveikből idéz is latinul, illetőleg Rájnis, Baróti Szabó és Virág fordításában (a számos név nélküli fordítás – a bevezető szerint – a tankönyv összeállítójának munkája). Elvértve magyar szerzők is szóba kerülnek, idézetek azonban csak Horvát Endrétől vannak. Alkalmanként további külföldi szerzők neve is felbukkan.

Például „a stylus harmóniájá”-ról szólva a versműfajok stílárius tisztaságáról, összevegyíthetlenségéről olvashatunk. „A finomabban halló fül majd csaknem megisméri a vers characteréből azon nemét a versnek, melyben alkottatott. Hozd föl p.o. Virgiliust, Horatiust, Ovidiust, Corneille-t, Molière-t, la Fontainet, Segraist, Rousseau-t, vagy honosaink közül Horvát Endrét, Vörösmartyt, Virágot, Édes Gergelyt, Berzsenyit, Kisfaludyakat, aki azoknak műveit olvastatni hallja, ha jó poetai füle van, el nem hibázza, melyik másik? Ovidiusnak csak egy verse elárulja magát Virgilius ezer versei között is.”

Második fele a kötetnek *a költői műfajokat* elemzi („A költési tudományról különösen”). Sajátos módon azonban csakis a „lantos költemények”-ről beszél, az elbeszélő költészetről nem. Az is sajátos, hogy szerzőnk lényegében minden lírai költeményt az óda valamiféle változatának tart. Rövidebb idézet – a klasszikus ókori szerzők mellett – a következő magyar költőktől található itt: Berzsenyi, Virág, Kisfaludy Sándor, Dayka, Horvát Endre, Csokonai, Dukai Takács Judit.

Terjedelmes fejezetsor foglalkozik – „*A nevezetesebb lantos költők*” cím alatt – a lírai költészet múltjával. A szerző ismerteti a legjelesebb görög és latin írókat, majd „*A legjelesebb lantos költészek characteréi*” című fejezetsorban külön is képet ad egyes költőkről: Pindaroszról, Anakreónról, Horatiusról.

Horatiusról szólva megjegyzi: „Egész művét Horatiusnak magyarra fordítva bírjuk Édes Gergelytől, de ez nem a legyszerencsebb, s nem is a leghívebb fordítás, s a munka érdemét végtelenül csorbítja, hogy ódáit nem mindenhol szabja az eredeti mértékre. Ezen heányt azonban bőven kipótolá a mi magyar Horatiusunk, Virág Benedek, ki Horatiusnak nemcsak ódáit, hanem satyráit és leveleit is egész horatiusi lélekkel, tiszta nyelvvel és semmit nem erőltetett beszéddel adá nemzetünknek.”

Ismertetésre kerül azután a zsidó költészet, a francia, valamint a német irodalom is. Majd pedig ez a fejezet következik: „*A magyar lantos költészet ismertetése*”.

A rövid összefoglalás kezdete: „A minden tudományra nemesen hajló s alkalmas magyar, valamint minden nemében a költészettnek, úgy a lantos poesisban csuda ügyességgel haladott s halad naponként magasabbra. Majd csaknem egy üdőben futák ezen pályát Rájnis, Révai és Szabó Dávid, ők megtörék a jeget...”

S a tankönyvszerző e neveket tartotta érdemesnek kiemelni jelene és közelmúltja magyar költészetéből: „Virág Benedek már tovább haladott, s úgy tetszik. Horatius szorgalmatos fordítása annak lelkével néminemű rokonságba hozta. Berzsenyi Dániel, Döbrentei Gábor, Kazinczy, Dayka, Kőlcsey, Vitkovics, Verseggy, s a rimes versckben Kis János, a két dicső Kisfaludy, s már régebben Faludi, Ányos, Batsányi, Takács József, Dukai Takács Judit (poetai nevén Malvina) dicső haladással emelték a lantos költészetet. Ugy Vitéz, Szentmiklóssy, gr. Teleky Ferenc, G. Desseffy József, és többek hálás említést érdemelnek.”

(Érdekes, hogy Vörösmarty neve nem szerepel e névsorban, jöllehet mint „lantos” azaz lírai költő is számon tartották, nem csupán mint eposzköltőt.)

Végül a tankönyv szemléltetésül, illusztrációképpen „*néhány méltán remeknek nevezhető művel*” közöl. Olvasható a teljes költemény, rövid méltató elemzés kíséretében. A következők: Berzsenyi: A magyarokhoz, Dayka: A kesergés, Döbrentei: A szenvedőhöz (Malvinának), Kazinczy: A félénk szerelem, Virág: A szent, Dukai Takács Judit: Gróf Sigrayhoz.

Zárásként még egy rövid fejezet: „Közönséges észrevételek a magyar prosodiáról.”

10. Sasku Károly tankönyve 1836-ból

Az okoskodás és költészet tudománya a szép tudományok ismertetésével. Pesten, 1836. Esztergami k. Beimel József tulajdona.

A szerző neve a kötet első és második részének végén, a 30. és a 95. oldalon: „Irta Sasku Károly”) A sokmindenről sokfélélt író pesti ügyvéd, *Sasku Károly* két részből állította össze e tankönyvét. Az első, kisebb részének anyaga az „*okoskodás alaptudománya*” vagyis a logika. A második, nagyobb terjedelmű rész címe: „*Költészet (poesis) alaptudománya*”.

E második részben a szerző röviden összefoglalta a költészettan hagyományos anyagát, eléggé *egyéni szövegezésben, még inkább egyéni, ironikus, kritikai hangvétellel*. Számos görög, latin szerzőt, s más világirodalmi neveket (Tasso, Milton, Gessner, Walter Scott, Gellert, Lessing, Shakespeare, Kotzebue stb.) említ témái kifejtése közben, ritkán egyik-másik magyar költőt is, idézetet azonban egyet sem hoz, senkitől sem.

Szellemes, de nagyvonalúan felületes tárgyalásmódjára jól rávilágít már a kezdő hangütés az előszóban:

„Kétféle emberek vannak a világon: verselők és nemverselők. Amazok azt hiszik, hogy ők mind koszorús költők (pedig verselő és költő között vajmi nagy a különbség!); a nemverselők pedig azt hiszik, hogy egyedül amazok a költészet béavattjai, ők pedig nem lehetnek költökké, s így csüggesztő hiedelmök miatt nem is igyekeznek a költészetet tanulni. s minthogy azt nem tudják, nem tesznek egyebet annál, hogy azt ócsárolják (mire a verselőkben különben is elég tárgyat találnak). Mind a két rész pedig megegyezik abban egymással, hogy egyik sem tudja, mi egy költő, mi a költészet.”

Csak alkalmasszerűen kerülnek szóba – mint említettük – *magyar szerzők*. Például a klasszikus *görög és latin eposzok* tárgyalása után: „Újabb időkben jeles munka a hőskölteményben Vörösmarty-nak „Zalán futása”. Egy tenger- és híres városok nélküli országban, ismeretlen durva népekkel csatáznak bajnok magyarjai. Ennyi egész tárgya! És mégis mennyit tett! De lehetetlen vala a magában jeles ugyan, de egyszerű tárgy mellett a költői ékességeknak csak jókora részét is használnia. A gyönyörű Hajnát bámulandó finom képzelődéssel teremté munkájában, úgyde ennek is kimenetelét természetfölöttinek kellett fölvennie.”

A tankönyvszerző igen határozott eltérő véleményt nyilvánít a hagyományos költészettan egyik-másik pontjával *szemben*. Például a *víg hőskölteményről* így vélekedik:

„A hőskölteménynek van egy különös faja is, ti. a hősitréfa, melyre az elmés Homér adott első példát Batrachomyomachia (békaegérharc) nevű munkájában, melyet Csokonai elforgatott (travasztált). Ez abból áll, hogy csekély dolgot fontos kifejezésekkel adván elé, éppen azért neveltségessé tegyék. Az ily munkák, vagy helyesebben szólva költői gyermekjátékok, elme-futtatások nem egyebek (ily formában kívált) haszontalanságnál; legföljebb is nevetetni jók, de egyébaránt semmire. Ide tartozó a különben eredeti és külsőleg igen jeles, de erkölcs- és ízlésnélküli Dorottya Csokonainak.”

Viszont *kik a legkiválóbb költők* tankönyvszerzőnk szerint? „Sokan írtak és írnak lantos dalokat, de Schillert a lángészben, Kölcsy az érzelemben s a virtus iránt lángoló gerjedelemben senki utol nem érte. Kölcsy néli senki még eddig a költészet célját jobban nem értette; ő virtust hirdet s romlott az, ki munkái olvasása után a virtus szerelmére föl nem gyúlad.”

A tankönyv gunyoros megfogalmazásainak egyik példája: „Az újabb időkben, az értetlen idegent – ebben is csak a szót – majmoló tudáskórság sok más idegen nevű neveit különböztetett meg a költészetnek, leginkább az olaszok, és azután a németek majmolására. Minden száj petyeg a *sonette*, *ballada* s a t. nevektől, anélkül, hogy meg tudná mondani, mik ezek. Ezekről meg kell jegyezni, hogy nem egyebek a már fönnebb elészámlált költészetnemeknek, csakhogy idegen (és azért affectált) értetlenekkel, melyek magyarra fordítva csak azt jelentik, amit amazok.”

A kis kötet végén „Toldalékrész” található „*A költészet történeteiről*” címmel, furcsa egyéni korszakolással:

I-ső évszak. Az írás kezdetétől a hőskölteményekig.

II-ik évszak. A hőskölteményektől a színjátékokig.

III-ik évszak. A színjátékoktól a rímekig.

IV-ik évszak. A rímek divatba jöttétől mostanig.

A harmadik korszak vége lényegében az ókori költészet végét jelenti szerzőnk értékeltő korszakolása szerint, aki így vélekedik a rímes költemények megjelenéséről: „A rímeknek – e képtelen csudáknak – behozása ezen időszakban nem csak a jó ízlést semmivé tette, hanem ezenfölül a legrútábbat elterjesztette.”

Sasku Károly egyéni hangú, különbségektől sem mentes kis összefoglalásából kiderül: véleménye szerint *csak a nevelő hatású költemények értékesek*, csakis ezekkel szabad az iskolában foglalkozni, az ifjúságot csakis ilyen művekkel szabad megismertetni. Befejező gondolatai is ezt fejezik ki:

„Tirtaeusról olvassuk, hogy sípjával hősi lelket tudott lehelleni a harcolókba. Ha csak egy sípdal (mely pedig mennyire van még a tökéletes költészettől!) ily csodát tehet, mit nem várhatunk a költészettől, úgy amint kellene, kimívelve? Csudákat, valóban oly csudákat a virtusokban, milyeneket ed-

dig a világ nem, vagy csak elvétve látott. Akkor, ha a kimívelődés helyes útján menne, akkor lehetne az emberektől várni azt, hogy átaljában virtuosak, és így boldogak legyenek. Erre pedig a költészet jól intézve leghathatóbb eszköz.”

11. Bitnitz Lajos tankönyve 1837-ből

Magyar nyelvtudomány. Irta Bitnicz Lajos szombathelyi megyebeli pap, philosophia doctora, a szombathelyi kir. lyceumban mathesis és magyar nyelvtudomány tanítója, a szombathelyi püspöki szent-széki és Vas várm. táblabírája, a boroszlói s a magy. tudós társaság és a magy. kir. tudom. egyetemen philosophiai kar tagja. Pesten 1837. Trattner–Károlyi nyomtatása.

Első tankönyvének megjelenése után tíz esztendővel újabb tankönyvet jelentetett meg „Magyar nyelvtudomány” címmel a szombathelyi líceumi magyartanár. Bevezetésében az ismert rendelkezésre hivatkozik: „Nevelési rendszerünk a magyar nyelvtudományt iskoláinkban rendes tanulmányul tűzvéni ki, azt kívánja, hogy philosophiát tanuló ifjaink ezen iskola céljával egyezőleg honi nyelvünket mind tudományosan esmerni, mind gondolataik helyes kifejezésére ügyesen fordítani oktattassanak.”

A könyv első részének címe és tárgya: „A magyar nyelv természetéről”. Anyaga nem más, mint részletes-tudományos magyar hangtalan, szótan és mondattan. A szerző szerint ez alkotja a magyar nyelvtudományt, amely „nyelvünk természetét s azon törvényeket fejtegeti, melyek szerint általa gondolatainkat tökéletesen előadhatjuk”. Végül terjedelmes fejezet található „a nyelvművelésről”.

E rész a korábbi kötet anyagának rövidre fogott, annak lényegét összefoglaló szűkebb változata. Tulajdonképpen ilyen a második rész is: „Az írásbeli előadás természetéről”, de alapvető különbséggel. Benne ugyancsak a magyar nyelvhasználat három legfőbb irodalmi területe, ezek sajátosságainak bemutatása történik: a próza, a költői és a szónoki művek stilisztikájáról tárgyal. Az anyag rövid, tömör kifejtése közben azonban itt mindenütt teljes versek, illetőleg terjedelmes próza idézetek találhatók.

Mondanivalóját ugyanis tankönyvszerzőnk szükségesnek tartotta „honi íróinkból kölcsönzött példák által felvilágosítani. E példák választásában tanítványim iránt szükséges legtisztább gyengédséggel törekedtem eljárni, s azért olyakat szemeltem ki, melyek az adott (nyelvi) törvényekkel egyezvén, mind az itt megkívánt rövidséggel ajánlkoznak, mind a nevendékek köréhez szabottaknak látszanak.”

De más szempontja is volt: „Egyszersmind arra is ügyeltem, hogy a példákat újabb időbeli más és más íróktól vévén részint e gyűjteménynek kellemes változatosságot adjanak, részint újabb műveinket, így nyelvünk mostani állását tanítványimmal legalább némiképp megismerthessem.” Tehát a legújabb irodalmi művek megismertetését is feladatának tekintette.

A kötet második részének első szakaszában – az „Előismeretek” után – az irodalmi művek általános törvényszerűségeiről tárgyal a szerző. „A mű belső szépségéről” szóló fejezet rövidrefogott alfejezetei után illusztrációként teljes versek találhatók. Az alfejezetek címei s a közölt versek a következők:

1. „A tárgy legszabadabb érzékítése” – Kisfaludy Károly: A bánkódó férj.
2. „A különfélék helyes egyeztetése” – Vitkovics: Horvát Istvánnak.
3. „Az árnyékolás és aeteticai színadás” – Teleky Ferenc: Orvosomhoz.
4. „Az ellenkezet” – Kölcsey: Zrínyi dala.
5. „A kecs, kellem” – Berzsenyi: A közelítő tél.
6. „Az egyszerűség” – Részlet Vörösmarty Zalán futása c. művéből.
7. „A nagy és fenséges” – Virág: Lantomhoz, Kazinczy: A hit szava.
8. „A nemes és felséges” – Batsányi: A bujdosók.
9. „Az indulat” – Részlet Czuczor: Az aradi gyűlés c. művéből.
10. „Az érzékenyítő” – Berzsenyi: Búcsúzás Kemenesaljától.
11. „A tragicum” – Részlet Vörösmarty Omár és Ida c. művéből.
12. „A váratlan és csudálatos” – Fáy: A varjak gyűlése, Kisfaludy Károly: Karácson-éj.
13. „Az őszinteség” – Részlet Vörösmarty Cserhalom c. művéből.
14. „A romános” – Berzsenyi: A melancholia.
15. „Az elmesség és elmeél” – Vitkovics: A mai világ.
16. „A tréfa” – Csokonai: Szerелеmdal a csikóbőrös kulacshoz.
17. „A comicum” – Kisfaludy Károly: Sulyosdi Simon (próza).
18. „A szeszély (humor)” – „Töredékek az Előbeszédből. Élet és Literatura I.”
19. „A gúny” – Dayka: Az érzélos Philotas.

Itt is tárgyalásra kerülnek a képes kifejezések, próza és költői idézetekkel illusztrálva.

Az egyes figurák rövid kifejtése közben összesen hét próza és húsz költői részlet található. A ver-

sek szerzői: Vörösmarty (4), Horvát Endre (3), Kisfaludy Sándor (2), Teleky Ferenc, Czuczor (2), Kazinczy (2), Fáy, Verseggy, Májer József, Kis János, Horvát János. Itt is szerepel Shakespeare Hamlet-monológjának részlete, ugyancsak Döbrentei fordításában. A prózai illusztrációk szerzői: Fáy, Horvát János, Róka Imre (2), Májer József, Kölcsey.

A *tropusokat* kísérő részletek szerzői: prózával Kisfaludy Károly, verssel Kazinczy, Döbrentei, Szemere, Kisfaludy Sándor és Károly.

Itt is szó esik az ízlés mivoltáról, s a helyes fordítás sajátosságairól.

A második szakasz „*A prosa nyelvéről*” szól, ugyancsak terjedelmes példaszövegek kíséretében.

I. „*Oktató prosa*”. 1. „Rendszeres oktató prosa”: Guzmics: Jegyzetek Kölcsey „Hit, remény, szeretet” c. értekezéséről. 2. „Kurtított oktató prosa”: Szilasy: A nevelés tudománya, Imre: A bölcselkedés. 3. „A népszerű oktató prosa”: Széchenyi: Hitel, Takács: Erkölcsi oktatások; „jeles mondások”: Kisfaludy Károly, Fáy. 4. „Könyvvizsgálat” (=könyvkritika): Horvát István: Kresznerics magyar szótárának vizsgálata.

II. „*Történeti prosa*”. 1. Leírás: Toldy Ferenc: Pest és Buda; részlet Kazinczy erdélyi leveleiből. 2. Elbeszélés. a/ „életírás”: Kazinczy: Dayka élete. b/ „különös történetírás”: Virág: Magyar századok, részlet, Bajza: Coriolanus s a háborgó Róma. c/ „közönséges történelem”: Szilágyi Ferenc: Európa közönséges történetei, részlet. d/ „Az emberi nem története”: részlet a szerző nélkül említett „Az emberi nemzetek történetei” c. műből.

III. „*Levelező prosa*”. 1. Barátságos levél: Kazinczy Kisfaludy Károlyhoz. 2. Udvarias levél: „A pesti levelező könyvből”. 3. Mulattató levél: Kölcseytől. 4. Tanító levél: Guzmics: Philosophiai levél a gondviselésről. 5. „Könyvajánlás”: Horvát István: Ajánlata e könyvnek: Jutalomfeleletek a magyar nyelvről.

IV. „*Tiszti előadás*”, irodalmi példák nélkül.

A harmadik szakasz címe: „*A költés nyelvéről*”, anyagában sok értékes, teljes egészében közölt verssel:

I. „*Lyrái költés*”. 1. Ének: Kisfaludy Károly: Pipadal, Bajza: Dal a vidékhez. 2. Szonett: Szemere: Emlékezet. 3. Rondó: Tóth: Őtet szerettem. 4. Triolett: Kisfaludy Károly: Midőn bájos szemed. 5. Óda: Berzsenyi: A magyarokhoz. 6. Hymnus: Kölcsey: Hymnus a magyar nép zivataros századaiból. 7. Dithyrambus: Csokonai: Bacchushoz. 8. Elégia: Kisfaludy Károly: Mohács. 9. Heroide: Horvát Endre: Enyingi Török Bálint.

II. „*Oktató költés*”. 1. „Tulajdon oktató költemény”: Szenvey: Vigasztalás, Döbrentei: A szép mű készítéséért lángoló. 2. Gnoma: Verseggy: Az igaz bölcs, Szentmiklóssy: A sorson nyerhető diadalom. 3. Szatíra: Kazinczy: A Músához, Kisfaludy Károly: Írói tanács. 4. Mese: Fáy: Az agár és fiai. Vitkovics: A ló és a szarvas, Szentmiklóssy: Hébe és a sas (mindhárom prózai szemelvény). 5. Parabola: Herder: A haldokló hatyú, Kazinczy fordításában.

III. „*Elbeszélő költés*”. 1. Költői elbeszélés: Kisfaludy Károly: Viszontlátás (prózai részlet). 2. Legenda: Czuczor: Szűz Margit álma. 3. Ballada: Vörösmarty: Szilágyi és Hajmási. 4. Tündérrege: Képlaki Vilma: Rózika (próza). 5. „Román”: Jósika: A könnyelműek (prózai részlet). 6. Hősköltemény: részletek Vörösmarty: Zalán futása, Horvát Endre: Árpád, valamint Csokonai: Dorottya c. műveiből.

IV. „*A drámai költés*”. (E részben nincsenek irodalmi szemelvények: „mivel a dráma aeteticai characterét csak az egészből lehet felfogni, például egyes töredéket adni nem tanácsos, egész művet kiírni pedig e munka céljával ellenkeznek.” Ezért a törszöveg csupán utal a megfelelő művekre.) 1. Szomorújáték: Kisfaludy Károly: Iréne, Körner: Zrínyi, Szemere fordításában, Vörösmarty: Várnász, Horvát Cyrill: Tyrus. 2. Vigjáték: Kisfaludy Károly: Kénytelen jószívűség, Hűség próbája, Csallóások, Fáy: A régi pénzek, Vörösmarty: A fátyol titkai. 3. „Színjáték”: Kisfaludy Károly: Kún László, Vörösmarty: Salamon. 4. „Daljáték” (nincs utalás konkrét műre).

V. „*A költemények pótolékosztálya*”. 1. Idyllion: Szentmiklóssy: Myrtil és Chloe. 2. „Epistola”: Szemere: Vida Lászlóhoz. 3. Paródia: Kisfaludy Károly: Hős Fercsi (próza). 4. Epigramma: Kazinczy: Dolce Madonnájára, Kazinczy: Epigrammai morál. Vitkovics: Kérés, Szentmiklóssy: Serlegire. 5. Tálány: Kölcsey: Erőm s tanácsom, Szemere: Van eleje.

A harmadik irodalmi műfaj következik: „*Az ékesszólás nyelvéről*”. Három műfaja van: 1. Egyházi beszéd: részlet Májer József és Szabó János prédikációiból. 2. Polgári beszéd: Kölcsey: A magyar játékszínről (részlet). 3. „Vegyes beszédek”: Teleki József: A magyar tudós társaság közgyűlését megnyitó beszéd, Schedel Ferenc: Kisfaludy Károly felett tartott emlékbeszéd (részletek).

*

A kötet végén rövidre fogott *magyar irodalomtörténet* található, „*A magyar nyelv rövid története*” címmel, a korábbi kiadásban szereplő összefoglalást újabb nevekkal egészítve ki. A „*Nyelvünk előideje*” bevezető rész után az „első időkor” tartalma „*Eleinknek a keresztény hitre tértektől Árpádék kihalásáig*” terjedő korszak irodalmi emlékeinek ismertetése. A következő fejezet címe: „*Róbert Károlytól a hitbéli villongásig*”, tartalmuk a korábbi kötet anyagának tömörítése.

A harmadik fejezet – „*A hitbéli villongástól II. Józsefíg*” – hármas szerkezetű: irodalmi emlékek e körből a/ „prosában”, b/ „költésben”, c/ „ékekészölásban”.

Egy részlet a költészeti részből: „Balassa és Rimay szerencsével költöttek egyházi s világi dalokat. Ezt elmélkedő szellem, amazz mélyebb érzés, több tűz és képzelet bélyegzi. Zrínyi nem kevésbé jeles lyrai, mint epicus költő, szerelmes daltjai idylliai formában kellemesen vonzanak majd görög egyszerűség, majd olasz hűv által.”

1837-i magyar irodalomtörténeti összefoglalásunk IV. fejezete: „*II. József császár idejétől mostanig*”, ugyancsak az említett hármas felosztásban, a korábbi kötetnél rövidebb terjedelemben.

Figyelemreméltó Kazinczy nyelvújításpolitikai szerepének itteni igen magasra értékelése: „Kazinczy volt, ki költőinket oktató a szokat megválasztani, a költésnek szorgalom és újság által ingert adni, a haszontalan hajtásokat leszegdelni s így nyelvünket annyira simítgatni, hogy az érzelmeket helyesen festhesse, erőre s bájló fordulatokra nézve más művelt nyelvvel bátran mérkőzhessék. Ami így szerencsésen meg volt kezdve, azt nagyobb terjedelemben létesíté Kisfaludy Károlynak több évig folytatott Aurórája, melyet maga ezen igen hamar elhunyt költőnk, továbbá Kölcsey, Vörösmarty s mások a magyar lyra legszebb virággal ékesítének.”

Így értékeli tankönyvszerzőnk Csokonai egyik legfőbb művét: „Csokonai Dorottyája enyelgessen és gúnyyal, néha genialis szókdéléssel díszeskedik, de mulatságos oldala inkább a feltalálásban, mint előadásban van.”

Nem elégedett Bitnitz Lajos a magyar színjátszékirodalom korabeli helyzetével: „A vígjátékban Kisfaludy Károlyn – a magyar vígjáték atyján – kívül Fáy, Sebestyén, főképp pedig Kovács Pál tett említésre méltót. A komolyban többen dolgoztak, de csekély szerencsével.”

Végül az *újságírás* is előbbrehaladt: „Ráth Mátyás volt az első, ki 1780-ban nyelvünkön hirlapokat kezdte írni, a szépen kezdett pályán többen követték, s lassanként idomíták nyelvünket e lapokban előjövő tárgyak természetes, világos, nem erőltetett s szépen folyó előadáshoz.”

12. Homokay Pál 1837-i tankönyve

Magyar költészet. Tanítványi számára írta Homokay Pál, a losonczy ref. lycaeumban ékekészölás professora. Pesten, 1837. Trattner Károlyi nyomtatása.

A losonci tanár kis könyvében a hagyományos poétikai tananyagot foglalta össze. Első részének címe: „*Szótagmértékek*”. Ez erre vonatkozó szabályok hexametres versekben olvashatók, a lábjegyzetben példasorok a következő költőktől: Vörösmarty (12), Czuczor (6), Kazinczy (6), Horvát Endre (4).

Majd a különféle klasszikus stílus-szerkezetek ismertetése következik, a végén öt magyar költő különféle költeményeiből vett stílus-példákkal: Kisfaludy Sándor (Himfy-stílus), Kisfaludy Károly (14 stílus), Kölcsey (17-stílus), Bajza (9-stílus), Vörösmarty (7-stílus).

Végül „a véghangok vagy rímek” tárgyalásával zárul az első rész.

A következő rész „*a költészet alapjaival*” foglalkozik. Ennek tárgyalásában kapott helyet – akár csak a többi tankönyvben – a költői mű „egyes tárgyi szépségei”-vel foglalkozó fejezet. Itt idézet nincs, de a példaként említett művek pontos forrásjelzéssel (kötet, folyóirat, évfolyam, oldalszám) szerepelnek.

1. „*Különféleség*” – Kisfaludy Károly: Élet-korok.
2. „*Árnyékolás*” – Kölcsey: Endymion, Zápor, Kisfaludy Károly: A szellőhöz.
3. „*Ellenkezés*” – Kisfaludy Sándor: Himfy szerelme, Vörösmarty: A szemek.
4. „*Költői vagy képes elmésség*” – „Lásd Kazinczy, Szentmiklóssy, Vitkovics, Kisfaludy Károly, Vörösmarty epigrammát.”
5. „*Ere*” – Kisfaludy Sándor: Kún László, Vörösmarty: Árpád emeltetése, Eger, Két szomszédvár.
6. „*Merészég*” – Berzsenyi: A magyarokhoz, Kisfaludy Sándor: Kún László, Vörösmarty: Eger.
7. „*Nagyság*” – Vörösmarty: Két szomszédvár, Salamon.
8. „*Erdeklő*” – Kis János: Ideálok, Berzsenyi: Búcsúzás Kemenesaljától, Kisfaludy Károly: Tűnő életkor, Kölcsey: Ideál, Gaál: Ideál.
9. „*Indulatos*” – Csokonai: Egy kétségbe esett magagyilkos, Kisfaludy Sándor: Somló, A megbosszult hitszegő, Vörösmarty: Két szomszédvár, Kovács Pál: A polgár leány, Kisfaludy Károly: Karácson-éj.

10. „Váratlan és csudálatos” – Dayka: A bosszús szerelem, Vörösmarty: Az éjféli kéz, Délsziget, Fáy: Sió.

11. „Új” – „A már többektől kidolgozott Zrínyi hist. dráma”, Kisfaludy Károly és Vörösmarty Kemény Simonja.

12. „Regényes vagy romantos” – Berzsenyi: A melancholia, Kisfaludy Károly: A viszonzítás, Vörösmarty: A rom, Délsziget, Bajza: Rege a hablcányról.

13. „Fellengő és ünnepi” – Berzsenyi: Fohászkodás, Czuczor: Aradi gyűlés, Vörösmarty: Két szomszédvár.

14. „Nemes” – Berzsenyi: Felsőbüki Nagy Pálhoz, Vörösmarty: Hedvig.

15. „Kecs, kellem, kegy, báj” – Kis János: A Múzsához, A bölcseséghez, Berzsenyi: A tavasz, Bajza: Emlékezés, Epedés, Dal a vidékhez, Vörösmarty: A haldokló.

16. „Együgyűség” – Vörösmarty: Zalán futásában Bodor beszéde.

17. „Őszinteség” – Faludi „idilliumai”, Vörösmarty: Délsziget, Czuczor: Botond, Szende beszéde.

18. „Nevelés” – Fáy: Kedvcsapongások, Kisfaludy Károly: Pártütők, Mátyás deák, A fősvény, Hős Fercsi.

19. „Tréfa” – Kovács Pál: Álkirály, Kisfaludy Sándor: Szigliget, Kisfaludy Károly: A sastoll.

20. „Szeszély” – Fáy: Kedvcsapongások, Régi pénzek, A tétényi éjszaka, Kisfaludy Károly: Sulyosdi Simon, Kovács Pál: Vízkereszt, Húshagyó kedd, A széplelkű, Lukács Lajos: Péntek.

A hagyományos szokás szerint a „Költemény nemei” című fejezet következik, az egyes versformák ismertetésével. Idézetek itt sincsenek, hanem egyrészt nevek találhatók, azoké, akik a tárgyalt műfajban jeleskedtek, másrészt egyes esetekben konkrét művekre is történik utalás, idézés nélkül, pontos lelőhely-jelzettel.

I. „Lantos költemény”

1. Óda. Dayka, Virág, Csokonai, Kazinczy, Kis János, Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza.

2. Hymnus. Virág, Kis János, Berzsenyi, Szentmiklóssy, Batsányi, Kölcsey.

3. Dythyrambus. Csokonai.

4. Ének. Faludi, Ányos, Verseghy, Kazinczy, Kisfaludy Sándor és Károly, Csokonai, Vitkovics, Kölcsey, Berzsenyi, Bajza, Czuczor, Vörösmarty.

5. Elégia. Kis János, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Berzsenyi, Guzmics: Pannónia panasza.

6. Heroide. Horvát Endre, Dayka, Kis János, Czuczor: Wesselényi Ferenc Szécsi Máriának, Ilka Gyulának.

7. Cantata. Kis János, Szemere.

8. „Hangzatka vagy zengzetke (sonet)”. Kazinczy, Szemere, Kisfaludy Károly, Szenvey, Kovácsóczy. „Töltényi sonetjai erőltetettek”.

9. Madrigál. Beczko – Rondó. Ungvár-németi Tóth László, Koronka Antal – Triolet. Kisfaludy Károly: Szem hatalma, Hűség, Kis Sámuel: Ősz. – Ritornell. Kazinczy.

II. Elbeszélő költemény

1. Komoly hősköltemény. Zrínyi Miklós, Gyöngyösi, Döbrentei, Czuczor, Horváth Endre, Vörösmarty.

2. Vig hősköltemény. Csokonai: Dorottya.

3. Románc és ballada. Kisfaludy Sándor és Károly, Kis János, Kölcsey, Czuczor, Bajza, Vörösmarty.

4. Legenda. Edvi Illés Pál: Sz. Péter, Ikrek.

5. Költői elbeszélés. Fáy, Kisfaludy Károly, Kovács Pál, Döbrentei, Bajza, Kovácsóczy, Lukács Lajos.

6. Rege. Kisfaludy Sándor, Balla Károly, Fáy: Sió tündérrege, – Novella. Kisfaludy Károly, Majláth, Csató Pál.

7. Mese. Virág, Kazinczy, Kis János, Fáy, Vitkovics, Szentmiklóssy.

III. Színjátszék (drámai) költemény

1. Szomorújáték. Virág, Kisfaludy Sándor és Károly, Döbrentei, Szemere, Fáy, Vörösmarty, Kovács Pál.

2. Vigjáték. Fáy, Kisfaludy Károly, Kovács Pál.

3. „Színjáték vagy nézőjáték”. Kisfaludy Sándor és Károly, Vörösmarty, Kovács Pál.

4. Énekes játék. „Operákat a magyarok fordítottak, ilyenek: A tolvaj szarka, A bűbajos síp, A fehér asszony, A bűvös vadász, Zampa vagy a márványhölgy s t. – Melodrámat írt Guzmics Izidór. Etelka Kréta szigetében.”

IV. Oktató költemény. Rájnis, Batsányi: Intő szöveget, Verseghy, Virág, Kis János.

V. Vegyes szerkezetű költemények

1. *Idyllion*. Faludi, „Rájnis (Vergilius-ford.), Guzmics (ford. Theokr. maradv.), Kazinczy (ford. Gessner Idyll.)”, Czuczor: A vértesi vadász ifjak.
  2. *Költői levél*. Révai, Kazinczy, Kis János, Berzsenyi, Vitkovics.
  3. *Költői leírás*. Csokonai („ford. Kleist Tavaszát”), Horvát Endre: Árpád, Szenvey („Görögország istenei, ford. Schiller után”), Nagy Károly: Az alakosok, Takács Judit: Keszthely-vidék leírása.
  4. „*Román*”. Dugonics, Báróczy, Kazinczy, Fáy, Kisfaludy Károly, Bajza: Ottilia, Kovács Pál: A polgár leány, Csató Pál („ford. Thaisz, Ivanhoe”).
  5. *Mesélés*. Néhány népmese (Tündér Ilona, Árgirus, Sár mánt király, A páratlan királyfi) között említve Vörösmarty Csongor és Tündéje.
  6. *Szatira*. Kazinczy: Tövis és virágok, Somogyi Gedeon: Felelet a mondatra, „Kis János fordította Juvenalis „Satyra”-it”.
  7. „*Paródia és átöltöztetés*”. Kisfaludy Károly: Andor és Juci, Hős Fercsi.
  8. „*Parabola és paramythia*”. Parabolák a bibliában, „paramythiakat hagyott Kazinczy, Herder után fordítva”.
  9. *Epigramma*. Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Vitkovics, Szentmiklóssy.
  10. „*Más apró elmejátékok*”.
- Végül rövid „Toldalék” található a könyvecske végén: „*Példák a nehezebb alkatú lantos versnekre*”. Itt a következő teljes költemények találhatók: I. Szonett. Szemere: Echo. II. Madrigál. Beczko: Alkony. III. Rondó. Remény (szerzőnév nélkül). IV. Triolett. Kisfaludy Károly: Hűség. V. Ritor-nell. Költészet (szerzőnév nélkül).

13. Táncsics Mihály tankönyve 1840-ből

Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben nagyobb tanulók számára (hangmértékkel). Írta Stancsics Mihál. Pesten, kiadta Heckenast Gusztáv. 1840.

A sokoldalú Táncsics Mihály az 1830-as, 1840-es években a legkülönfélébb tantárgyak tankönyveit készítette el, ezeket egyrészt az iskolai, másrészt a magánoktatásban való felhasználásra szánta.

1840-ben megjelent nyelvtankönyvének négy nagyobb fejezete van: szónyomozás, helyesírás, szókötés és hangmérték.

A negyedik fejezet első része: „*A szótagok mértéke*”. Példaként egy-egy Vörösmarty- és Kisfaludy Károly-idézet szerepel.

A verslábaknak Táncsics magyar nevet adott, az első négy megnevezése: kicsi (pirrhichius), lépő (spondeus), vető (jambus), lejtű (trochaeus).

A negyedik fejezet második részének címe: „*Versnemek*”. Az egyes versformák ismertetését egy vagy többsoros idézet kíséri.

1. „*Hatmértékű*” verssor (hexameter), *hősköltemény*, idézve Vörösmarty és Garay.
2. *Alagya*: Kisfaludy Károly, Székács.
3. „*Vetős*” (jambusos) versek: Vörösmarty, Garay.
4. *Alcaicus vers*: Kölcsey.
5. *Sapphói vers*: Berzsenyi, Virág.
6. *Anakreoni vers*: Csokonai.
7. *Adonicus vers*: Virág.
8. „*Lejtű-vetős*” (asclepiadeus) vers: Virág.
9. *Trochaicus vers*: Kisfaludy Károly.
10. „*Rímek*” cím alatt a rímes versek kerülnek tárgyalásra: a) „*Szorosan vett rímek*” (Kunoss és Kisfaludy Sándor versrészleteivel), b) „*Sonet vagy hangzatka*” (Szemere- és Kunoss-idézetekkel).

14. Makáry György tankönyve 1842-ből

Magyar verstan. Írta Makáry György. Egerben, az érseki lyceum betűivel. 1842.

Az egri érseki líceum magyartanára, Makáry György tankönyve élén a „vezérszó”-ban arra inti azokat a tanítványait, akik megpróbálkoznak a versírással, hogy „midőn – csupán verselésről írt – szabályokat olvasnak, a szép formák között el ne tévedjenek. Értem azt, hogy ne tartsák elégnak csak a versmérték kíváncsinak felelni meg, hanem ültessenek abba virágot és érzést, eleven alakot és igaz fényt.” A versíró ugyanis „a szenvedélynek s élénk képzelődésnek nyelvén” szól. Kazinczy szerint a költészet kiszakítja az embert „a durva valóból és kiesebb tájra s lelki valóba vezérel”.

A tankönyv első része a betűkről-hangokról és a szótagokról, a második rész pedig a verslábakról, sorokról és szakaszokról szól. Majd a harmadik részben kerül sor a „*versnemek*” részletes tárgya-

lására. Mindegyik „versnem” esetében sorokat vagy szakaszokat idéz a szerző szemléltetésül neves íróktól, költőktől. A sorrend a következő:

1. *Hexameter*. Idézetek Horvát Endre (2), Vörösmarty (2), Kazinczy, Kisfaludy Károly, Czuczor, Verseghy, Révai, Ráday, Kölcsey, Virág (5), Bajza, Nagy Ferenc verseiből.

2. *Pentameter*. Példák Kazinczy (2), Kölcsey (2), Berzsenyi, Szentmiklóssy (2), Kis János, Kisfaludy Károly, Vitkovics, Virág (2), Nagy Ferenc verseiből.

3. „*Jambus vers*”. Vörösmarty (2), Horvát Endre, Verseghy (3), Nagy Ferenc (3), Kazinczy, Virág (8), Kölcsey (3), Szemere, Tóth László, Bajza, Czuczor, Kis János, Kisfaludy Károly (2), Dayka (2) versrészleteivel. Ide tartozik „Anakreon verse” Csokonai-idézzel; a „kisdéd jambus” Tóth László és Kazinczy versének részletével; a „scazon” Tóth László és Virág példáival.

4. „*Trochaeus vers*”. Idézetek Csokonai, Gyöngyösi, Vörösmarty, Nagy Ferenc, Matics Imre, Virág (2), Bajza, Erdélyi, Kisfaludy Sándor és Károly, Kölcsey, Kazinczy műveiből.

5. „*Sapphói vers*”. Virág- és Verseghy-versrészletekkel.

6. „*Phaleceus vers*”. Virág- és Kazinczy-idézzel.

7. „*Asklepiades vers*”. Virág-, Dayka-, Vörösmarty-, Berzsenyi-, Nagy Ferenc-idézetekkel.

8. „*Alkaios vers*”. Kazinczy-, Virág- és Berzsenyi-részletekkel.

9. „*Dactylus vers*”. Vörösmarty (2), Verseghy (2), Kölcsey, Szentmiklóssy, Nagy Ferenc, Kisfaludy Károly példáival.

10. Az „*anapestus versek*” magyarázata mellett a tankönyv szerzőjének verse szolgál illusztrációul. A „Pindaros versei” tárgyalása mintapélda nélkül.

Végül „*a rimes versekről*” szóló fejezet következik. A különféle rímek és rímes sorok mintáit a tankönyvszerző saját maga által készített példákkal szemlélteti.

A függelékben ugyancsak 13 saját verse található a könyv törzanyagában tárgyalt verssorokat és stórfákat oly módon teljes darabokban állítva a tanulók elé.

15. Zimmermann Jakab tankönyve 1843-ból

Magyar irodalom. Irta Zimmermann Jakab, cs. kir. Ter. Lov. Intéz. magyar nevelő, a magyar nyelv s literatura r. tanítója, s.s. m.m. bölcselkedés tanárja. Bécsben. Nyomatott Benko Antal betűivel. 1843.

A széles körű pedagógiai irodalmi tevékenységet kifejtő piarista tanár, *Zimmermann Jakab* 1843-ban a bécsi Theresianum magyar nemesi („lovagi”) nevelőintézet nevelője és magyartanára volt. Nyilván saját növendékei számára állította össze tankönyvét, amelyet azonban az ország összes iskolájában használhattak tanárok-diákok egyaránt.

Újszerű a könyv címe, de tartalma is. A szerző ugyanis már nem a nyelvtudomány keretei között tárgyalja a magyar irodalmat, hanem *önállóan*. Bár – mint a „Vezérszó”-ban azaz a bevezetésben olvasható – célja hagyományos: „Jelen munka honi nyelvünknek rövid ismeretét, a gondolatoknak helyes kifejezésére ügyes fordítását, s végre szakonkénti történetét foglalja magában.”

A magyar irodalom ismertetése, a közölt irodalmi művek azonban alapvetően *irodalmi–pedagógiai célok* szolgálatában állnak: a tanulók érzelmeit is, gondolkodását is fejlesztik: „Példák a köztiszteltben álló íróink által készült darabok, s ezek közül is csak olyanok, hogy a serdülő s olvasás után vágyó ifjúknak gyenge s még mindenfelé hajló szívét is, elméjét is képezzék.”

A könyv bevezető része *általában foglalkozik a magyar nyelvvel*. Szó esik itt a nyelv eredetéről, az ősnnyelvről, a nyelv változatosságáról és szükségességéről. E háttér előtt tárgyalja szerzőnk a magyar nyelv általános vonásait. Például *eredetét*: „Nekünk magyaroknak nemzeti nyelvünk, mint szokásunk nem európai... Mi ázsiaiak vagyunk, mi az emberi nem bölcsességéből származunk. Mily régi nyelvünk, ki tudja? de hogy igen régi, az bizonyos, mert mi közvetlen ivadéki vagyunk a legrégibb kornak.”

S a magyar nyelv *jelene*? „Napjainkban nemzeti nyelvünk irodalma is már virágzásnak eredt, s vele együtt és általa a nemzeti műveltség. Nagyrészt már oktatási nyelvvé is vált az, s nagy a remény, hogy nem sokára társalgási nyelvvé is váland.”

Külön alfejezet szól „*nemzeti nyelvünk tanulásának szükségességéről*”. Miért kell a tanulóknak alaposan megismerniük a magyar nyelvet?

Az egyik érv: „a nemzet valódi műveltségének jele az, ha a nemzeti nyelv, mint a honfiak gondolkodása s jellemüknek ismertető köntöse, becsültetik. Hol az anyai nyelvre nincs figyelem, ott még fel nem ébredt a nemzeti lélek, még szó sem lehet a nemzetiségről.”

De praktikus haszna is van: „a gondolkodásnak igaz irányát, a helyesírásnak szükséges módját, egyéb hasznos iratoknak tökéletes értelmét, az idegen nyelveknek könnyebb megtanulását is eszközi az anyai nyelvnek gyökeres ismerete.”

Tehát: „nemzeti nyelvünk tanulása nem csak szükséges, hanem minden igaz hazafinak legszentebb kötelessége is. Köteles ugyanis a *magyar joggal* élő (ember) a magyar nyelvet tudni.”

De ki „tudja” a magyar nyelvet? Aki alaposan ismeri annak szabályait. „Balvélemény” ugyanis az, hogy az anyanyelvet nem kell tanulni. Akik ezt vallják, „elveszítettnek tartanak minden időt, melyet annak tudományos tanulására kellene fordítaniok, sőt gúnyolják azon újabb rendelést, melynek következtében az ifjúság anyai nyelvének gyökeres értésére taníttatik. Pedig tagadhatatlan, hogy ki nyelvét, mint gondolatainak tolmácsát, szorgalmasan nem tanulta, még igazi logikai rendben sem képes gondolkodni.”

A könyv első része *rövid magyar nyelvtan*. Itt tisztázza a szerző a „literatúra” fogalmát, két jelentésről beszélve. Az egyik: „mindazon tudományos ismeretek összvegét értjük alatta, mely könyvekben foglaltatik, s ekkor ez valamely nemzetnek literatúrája tárgyilag.” A másik felfogás: a literatúra névvel „bizonyos osztályokhoz tartozó irományokat bélyegzünk, melyekben tudni illik bizonyos rendű tudományos foglalatosság vagyon, p. o. a költészet vagy történet. Eszerint ahány osztály van a tudományok országában, annyiféle a literatúra is.”

Piarista tanárunk a „literatúra” kifejezést az első értelemben használja (akárcsak a reformkori összes szerző): *a magyar „irodalomba” azaz literatúrába az összes magyar nyelven írt mű beletartozik, a prózai-költői művek éppen úgy, mint a tudományos könyvek mindegyik fajtája.*

De miért kell járatosnak lennie a magyar ifjeknek a magyar irodalomban? „Tetemes haszon árad a literatúra ismeretéből – bizonyítja szerzőnk –. Ugyanis már magában igen érdekes tudni azon utakat, melyeket valamely nemzetnek nagy küzdéssel kell vala tömie, hogy a műveltségnek valamely fokára jusson, mely által végre a tudatlan néptömeg a nemzetiségre emelkedhessék.”

Más oldalról tekintve: „mindenki csak úgy gyarapodik önműveltségében, ha figyelemmel kíséri azt, mit más jeles elmék öleltte gondoltak, s nem csekély fáradsággal csinos köntösbe – jól szerkesztett szavakba – öltöztettek. Ki minden nemzeti literatúra-ismeret nélkül van, az szinte ridegen áll a nemzet között; az valóban idegen honosinak körében s igazi hasznót hazájának nem tehet.”

A konklúzió: „A literatúrát nem ismerő (ember) gondolataiban, szavaiban és írásában igen darabos, szegletes, sértő s érthetetlen marad. Tehát hogy írásainkban csinosak s értelmesek legyünk, s hogy honosainkat is megérthessük, végre hogy fő célunkban – a műveltségben – hátra ne maradjunk, literatúra-ismeretekre kell szert tennünk.”

A következő nagy fejezet: *„Írásbeli előadás nevei”*, s ennek két részét, a „*poézist*” és a „*prózárt*” tárgyalja, igen részletesen, érzékletesen és színesen kifejtve közös és eltérő lényegüket, sajátosságait, felosztásait.

A részletekbeemenő tárgyalás során minden esetben *teljes prózai szövegek és költemények találhatók példaként.*

A *próza* művek műfajainak belső rendszere és a közölt illusztrációs anyag a következő:

1. *Emlékbeszéd.* Kölcsey: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett.
2. *Értekezés.* Horvát Endre: Hazafiság.
3. *Oktató próza.* Kölcsey: Kölcsey Kálmánhoz.
4. *Közönséges történetírás.* Szilágyi Ferenc: Görögország 1827-ben.
5. *Különös történetírás.* Horváth Mihály: IV. Béla.
6. *Néptörténet.* Bajza: Coriolán s a háborgó Róma.
7. *Elbeszélés.* Kisfaludy Károly: Tihamér.
8. *Leírás.* Fáy: Olaszországi utazás.
9. *Életírás.* „jd”: Abd el Kader.
10. *Barátságos levél.* Kazinczy Kisfaludy Károlyhoz.
11. *Üdvözlő levél.* „Pesti levelező könyvből”
12. *Tanítói levél.* „Ktn”: Az okossági algebráról.
13. *Törvénysszöveg.* Az 1840. évi országgyűlés VI. törvénycikke a magyar nyelvről.
14. *Felirat.* A magyar kir. Helytartó Tanácshoz.
15. *Meghívó levél.* Az 1843. május 14-én tartandó országgyűlésre.
16. *Könyvvizsgálat.* Warga János: A kisdédóvó intézetekről.
17. *Fordítás.* Briedl Fidé: A természet, mint temploma az istenségnek (németből).

Majd a *költészet* fejezete következik, ugyancsak részletes elméleti bevezetővel. (Végén a megjegyzés: „Berzsenyi Dániel igen tudósan értekezett e tárgy felett, legújabbban pedig Schedel Ferenc. Lásd Athenaeum 1843.”) A tárgyalás során „*A költészetnek nevei*” című rész így sorolta rendszerbe a különféle lírai műfajokat:

I. „Lírai költés”

1. *Óda.* Berzsenyi: A magyarokhoz.
2. *Hymnus.* Kis János: A bölcseséghez.
3. *Ének.* Kisfaludy Sándor: A kesegő szív, Teleky Ferenc: A víz becse, Kisfaludy Károly: Tűnő életkor.

4. *Alagya.* Kisfaludy Károly: Erzsébet.

5. *Heroide*. Baróti Szabó: Mária királynő férjéhez, Zsigmondhoz.

II. *Oktató költemények*.

1. *Tulajdonképpeni oktató költemények*. Szenvey: Vigasztalás.

2. *Gnoma*. Verseghy: Az igaz bölcs.

3. *Gúnyvers*. Kisfaludy Károly: Irói tanács.

4. *Mese*. Fáy: Az agár és fiai. Szentmiklóssy: Hébe és a sas.

5. *Parabola*. A haldokló hattyú. Herder után Kazinczy.

III. *Dráma*.

1. *Szomorújáték*. „Kisfaludy Károly Irénije, Körner Zrínyije (ford. Szemere), Vörösmarty Vénásza, Horváth Cyrill Tirusa főleg e nemben említendőek.”

2. *Vígjáték*. „Kisfaludy Károlytól A kénytelen jószívűség, Hűség próbája, Csalódások, Fáy Andrástól A régi pénzek, Vörösmartytól A fátyol titkai igen ajánlhatók.”

3. *Daljáték*. E dráma-fejezethez Kisfaludy Sándor Hunyadi János című drámájának 5. felvonásából a hatodik jelenet szövegét közölte a tankönyv. Megelőzően részletesen kifejtésre került a drámai műfajok elmélete is.

IV. *Elbeszélő költészet*. „B. Jósika Miklós, b. Eötvös József, Kuthy Lajos, Kisfaludy Károly, Kiss Károly e költészet nemében igen jeleskednek.” – állapítja meg a szerző az elméleti kifejtés után.

1. *Költői elbeszélés*. Horvát Endre: A régi magyarok foglalatossága.

2. *Novella*. Kiss Károly: Keglevich Etelke.

3. *Legenda*. Czuczor: Szűz Margit álma.

4. *Ballada*. Szilágyi István: Árpád.

5. *Román*. Jósika: A könnyelműek. Részlet.

6. *Hősköltemény*. „Legjelesebb hőskölteményt írtak: Vörösmarty Zalán futása, Horvát Endre: Árpád, Csokonai Dorottya cím alatt.” Czuczor: Augsburgi ütközet. Részlet.

V. *Költemények pótlék osztálya*.

1. *Pásztori versek*. Faludi: Pásztor versengés.

2. *Költői levél*. Horvát Endre Horvát Istvánhoz.

3. *Paródia*. „rt”: Hős Fercsi.

4. *Epigramma*. Berzsenyi: Napóleonhoz.

5. *Talány*. Kölcsey: Van egy, ki nincs.

Zimmermann Jakab tankönyvének utolsó fejezete: a terjedelmes *magyar irodalomtörténet*.

Az első rész címe: „*A legrégibb kor irodalmunkra nézve*”. Eszerint a magyar nyelv története már a húnokkal kezdődik: „Az írónak egész serege azt állítja, hogy nemzetünk a régi húnok maradéka”. Ersmerteti a körükben feltételezhető magyar nyelvhasználat esetleges lehetőségeit, történeti műveket idézve, azok megállapításaira alapozva. Szóba kerül a rovásírás, a hósi ének stb.

A következő, „*Irodalmunk sz. Istvántól Róbert Károly uralkodásáig (1000–1308)*” című fejezetben kolostorokról, könyvtárakról, iskolákról, illetőleg a magyar nyelvemlékekről szól a szerző, majd az „*Irodalmunk Róbert Károlytól I. Mátyásnak haláláig (1308–1490)*” című fejezetben ugyanezeket a témákat folytatja, szóba hozva a bibliafordításokat, s más magyar nyelvű iratokat. A latin nyelven itt keletkezett művekről nem szól, de megemlíti a humanizmus-kori hazai latin költészetet: „A classici irodalom, mely ép akkor jött létre Olaszországban, csakhamar lábra kapott Magyarországon”, s ennek bizonyítására közli Janus Pannonius sírversét („Hic situs est Janus...”), majd méltatja a Dunai Tudós Társaság működését.

Részletezőbb a feldolgozás (bibliafordítások, vitairatok stb.) az „*Irodalmunk I. Mátyás halálától Maria Theresia uralkodásáig (1490–1740)*” című fejezetben, a királyi Magyarország és Erdély idevonatkozó tényeit egyaránt számba véve. Míg Balassi Bálintot csupán megemlíti, Pázmányról már több szót ejt: „Pázmán Péter bibornok. Írt Igazságra vezető kalauzt, szent beszédek s egyéb hittudományi munkákat, igen jó magyarsággal.” S a korszak három további kiemelkedő alakja:

„Apáczai Csere János írt magyar Encyclopaédiát, Ultrajectomban, 1653. és magyar logicát, 1650. – Gyöngyösi István Gömör vármegyei alispán, igen jeles költő s könnyű verselő volt. Több munkáit bírjuk. 1664–1734. – Gróf Zrínyi Miklós 1651. ki ősenek, a szigetvári hőnek tetteit igaz lelkesedéssel s tüzzel éneklé, úgy, hogy e költemény remek darabja maradván örökké irodalmunknak.”

Végül a betetőző nagy korszak: „*Irodalmunk Maria Theresiától jelenkorig*”. Ez Bessenyeivel, Báróczyval, Orczyval, Péczelyvel indul. Majd „nevezetesebb költőink egyike Ányos Pál vala 1778. Erzményei tüzesek, nyelve tiszta s képzelete fellengző. Ezután említendő Faludi, kinek versei 1786. jelentek meg. Ő mind folyó, mind kötött beszédben írt munkái által méltán elhíresedett. Gróf Gvadányi József 1787. első költőink között, comici tárgyakat ada elő. Művei: A peleskei nótárius budai utazása, halála sat. Idejekor Dugonics András s Horváth Ádám nem igen érdekes elbeszélő dolgozatokat adának.”

A latinos iskola költői „a latin classicusok után indultak”: Baróti Szabó, Révai, Rájnás. „E latin iskolának tündöklő két csillaga azonban Virág és Kazinczy. Ékesebben már alig lehet a régiek érzeménycit kifejezni, mint e két derék férfiúnál láthatni. Virág csupa hazafi, Kazinczy pedig a világ polgárja ódáiban.”

Ide tartozik még Ráday, Versey, Dayka és Csokonai. Ez utóbbiban „kétség kívül nagy comikai erő létezett, de nagyjából méltatlanul maradt” (ti. ez a komikai erő).

S elkövetkezett az aranykor, a 19. század! „A bájos hajnal eképp, mely a lefolyt előbbi század utoljára a magyar tudományos égen felderült, helyt ada végre a dicső napnak, mely is 19-dik században irodalmi életünkben sugárzik. Ez ugyan még el nem érte a déli pontot, de ahhoz – kivált a költészetben – hatalmasan közelít.”

Újra szóba kerül Kazinczy, szerepe a nyelvújításban, majd az egyik legkiválóbb szereplő, Kisfaludy Sándor műveinek elismerő jellemzése. Mellette „Berzsenyi Dániel különös lény volt az irodalom mezején. Ő saját kebeléből merített heves érzelmeit s görög classicitással jeleskedik”. Bemutatásra kerül Szemere Pál, Kis János, Teleky Ferenc, Fáy, Döbrentei, Vitkovics, azután Kisfaludy Károly munkássága. Az ő Auroráján keresztül „több elmés fiaival ismerkedhetett meg a haza. Kölcsény ezeknek egyike, ki a regényes költészetben szinte elérhetetlen példa gyanánt áll. Ő egyszersmind éles kritikus is. Bajza enyelgő, tiszta nyelvű, jó verselő, de kiváltképpen Vörösmarty a lyrában fő polcon áll: majd Ossian, majd Calderon lelkével ihletve saját eredetiségében tündöklök.”

Ez az időszak a magyar eposz fénykora: Döbrentei, „Székely” (Aranyosrákosi Székely Sándor), Czuczor, Horvát Endre jeleskedtek e téren, de kivált „a tűzkeblű Vörösmarty”.

A szónoklati művek alkotói, illetőleg a szónokok két csoportra oszlanak: az egyháziak és a világiak. A név szerint felsoroltakból az előbbieket közül ma már mindegyik ismeretlen, viszont „világi szónokaink közt Kölcsény, Deák, Széchenyi gr.” emelkedik ki.

Felsorolásra kerülnek a bölcséletben, hittudományban jeleskedő könyvszerzők nevei, majd pedig a különféle hazai irodalmi körök, lapok és újságok címe, szerkesztői is.

Zimmermann Jakab magyar irodalomtörténetének záróbekezdése: „Színművek nyomaira honunkban már 1677. akadunk. Nagy Leopold ada szabadságot a színművek előadására s többen írtak színdarabokat. Múlt század végén Illei, Simai, Dugonics s mások főleg kitüntették magokat. Most ez írásom is mindinkább halad előre. Már nemzeti színházunk is van. Vajha céljának illőleg megfelelni!”

16. Ballagi Mór versgyűjteménye 1845-ből.

Költészeti kézikönyv vagy magyar költemények példagyűjteménye, a költészet fajai szerint elrendezve, költészet tanulók számára. Szerkezté Dr. Bloch Móricz, nyilvános oktató. Pesten, 1845. Kilián György tulajdona.

1844–1848 között a szarvasi evangélikus gimnázium tanára volt *Bloch Móricz*, a későbbi *Ballagi Mór*, amikor 1845-ben Pesten megjelent versgyűjteménye, „költészet tanulók számára” vagyis a gimnázium költészeti (vagy poétikai) osztálya részére.

Elméleti kifejtés nincs a kötetben, lényegében a korábbi magyar (illetőleg latin) költészetnek rendszere szerint helyezkednek el benne műfajuk szerint az egyes költemények.

A kötet első fele „a *lantos költészet*” azaz a *lírai költészet* darabjait tartalmazza, ebben az elrendezésben:

1. *Ének*. a) Szentének: Guzmics: Udvözlégy, Székács József: Árvízi fohász, Sujánszky: Reggeli ima, Elefant M.: A reformatio ünnepén.

b) Világi énekek:

1. *Szerelmi dal*. Kisfaludy Sándor: A kesergő szerelem. A boldog szerelem. Kölcsény: Ohajtás, Czuczor: Első szerelem. Népdal, Vörösmarty: A kis leány baja. A kérő, Vachott Sándor: A gyöngy kereső, Kisfaludy Károly: Népdalok, Erdélyi: Elmennék én katonának.

2. *Társasági dal*. Vitkovics: Életphilosophia, Kisfaludy Károly: Pipadal, Vörösmarty: Főti dal, Kunoss Endre: Vándordalok.

3. *Nemzeti dal*. Döbrentei: Huszárdal, Czuczor: Új kortesdal, Erdélyi: Intés. Új ébredés, Kisfaludy Károly: Népdal, Petőfi: Honfidal.

4. *Természeti dal*. Berzsenyi: Az esthajnalhoz, Garay: Tavasz dalok, Őszi dalok, Vajda Péter: Számadás, Tóth Lőrinc: Bányadal, Tihany fokán.

5. „*Alkatilag különböző dalok*”. Szonett: Kazinczy: A sonett musája, Szemere: Emlékezet, Kisfaludy Károly: Tűnő életkor, Erdélyi: Az égi leány.

A triolett, a ritornell, a rondó, a madrigál, a „ghazel” és a „kantate” műfajokra cím-nélküli példákat hoz a szerkesztő, a következő szerzőktől: Kisfaludy Károly, Kazinczy, Garay (2), Kerényi, Nagy Imre, Vajda Péter.

II. *Óda*. Kazinczy: A hit szava, Berzsenyi: A magyarokhoz, A fölkelte nemességhez, Bajza: Apotheosis, Székács: Óda, Eötvös József: Búcsú, Tóth: Melpomena.

III. *Hymnus*. Kis János: A bölcsességhez, Berzsenyi: Fohászkodás, Kölcsey: Hymnus, Horvát Endre: Dies irae (műfordítás), Vörösmarty: Hymnus, Garay: Hymnus, Székács: Fohász.

IV. *Rhapsodia*. Kölcsey: Rákos nymphájához.

V. *Dithyrambus*. Csokonai: Bacchus.

VI. *Alagya*. Kisfaludy Károly: Mohács, Berzsenyi: Búcsúzás Kemenesaljától, Vörösmarty: A magyar költő, Kis gyermek halálára.

VII. *Heróida*. Baróti Szabó: Mária királyné férjéhez, Zsigmondhoz, Horvát Endre: Enyingi Török Bálint.

VIII. *Gnoma*. Verseghy: Az igaz bölcs, Szentmiklóssy: A sorson nyerhető diadalom, Az öröm, Kisfaludy Károly: Az irig és erős.

IX. *Epigramma*. Kazinczy: Az epigramma, Az iskola törvényei, Vitkovics: Az igazság képe, Egy atyához, Berzsenyi: Napóleonhoz, Szentmiklóssy: Egy magahitt széphez, Dalmára, Vörösmarty: Sziget, Kisfaludy Károly: sírverse, Vajda Péter: Bezerédyhez, Székács: Aide toi, Nemzeti színház, Garay: A hajadon.

X. *Satyr*. Kazinczy: A musához, Kisfaludy Károly: Iróai tanács, Vajda: Magyarország.

XI. *Költészi levél*. Vörösmarty: Virág Benedekhez, Szemere Pál: Vida Lászlóhoz, Császár Ferenc: F. Endréhez.

A gyűjtemény második fele: „*Epikai költészet*”, s így sorjáznak egymás után a műfajok:

I. *Mese*. Fáy: A kakas, A varjak gyűlése, Az agár és tiai, Szentmiklóssy: Hébe s a sas, A pillangó s a cserebogár, Szilágyi: A kánya és a házi madarak, A fűz és a cser, Czuczor: A vén zergék és gidáik.

II. *Allegoria, parabola és paramythia*. Berzsenyi: A tudományok, Vörösmarty: Elhagyott anya.

III. *Költői beszély*. Kisfaludy: A bánkódó férj, Vörösmarty: Szép asszony, Garay: Az obsitos.

IV. *Legenda*. Czuczor: Szűz Margit álma, Vörösmarty: Hedvig, Garay: A fekete kutya.

V. *Rege*. Kisfaludy Sándor: Dobozy, Erdélyi: A harang csudája, Tarkányi: Máté gyilkosa.

VI. *Idylla*. Faludi: Pásztor versengés, Szentmiklóssy: Mirtyl és Chloe.

VII. *Ballada*. Kölcsey: Dobozi, Vörösmarty: Salamon, Garay: Kont.

VIII. *Románc*. Kisfaludy Károly: A jövevény, Bajza: Isten hozzád, Garay: A két dalnok. – „Nép-románcok”: Petőfi: Fürdik a holdvilág, A csaplárné a betyárt szerette.

IX. *Eposz*. Vörösmarty: Cserhalom, Czuczor: Augsburgi ütközet (részlet).

Mint „toldalék” került a felsorolás végére:

1. *Tanköltemény*. Kisfaludy Károly: Az élet korai, Kölcsey: Remény, emlékezés. 2. *Paródia*. „A Kritikai Lapokból”. 3. *Talány*. Kölcsey: Tükör vagyok. 4. *Betűrejtvény*. Vincze: Szép megye.

Ballagi e versgyűjteménye 1857-ben – mennyire megváltozott közben a társadalmi-politikai közeg! – új kiadásban jelent meg Pesten, változatlan tartalommal.

17. Tancsics Mihály tankönyve 1845-ből.

Alkalmi köszöntések, próbatételi beszédek, levelek s írásbeli föltevények az ifjúság számára. Írta s részint gyűjté és módosítá Stancsics Mihály. Második bővített kiadás. Pesten 1845. Eggenberger József és fia acad. könyvtárusoknál.

Egyelőre még nem sikerült kideríteni, hogy e kis kötet első kiadása mikor s milyen tartalommal jelent meg, példányt nem ismerünk belőle.

A második kiadás lapjain sokféle anyag zsúfolódik.

Első része ezt a címet viseli: „*Alkalmi költemények*”. Ennek első fejezetében újévre, név- és születésnapra s más alkalmakra szóló köszöntő verseket hoz, szerzők neve nélkül. Ezek nyilván országszerte szavalt, helyi tanítók által készített versezetek, költői érték nélkül. A második fejezetben prózai szövegek találhatók az ünnepélyes tanévvégi iskolai vizsgák elejére és végére, tanulók számára. A harmadik fejezet: „Szavaltati költemények”.

A második rész a legkülönbébb *levélszövegek* sorozata, míg a harmadik rész *a hivatalos iratformák* mintáit adja a tanulók elé.

Az első rész harmadik fejezetében értékes költemények olvashatók (megjegyzendő azonban, hogy ezek legnagyobb része aligha való gyermekszavaló szájába).

A versek sora: Kis János: Az esztendő részei, Kisfaludy Sándor: Az ember, Kisfaludy Károly: A legszebb gyöngy, A Rákoson szántó, Berzsenyi: A halál, Jámorság és középszer, Megelégedés, Szenvey: Élés a jellel, Barcsai: Megbékülés a sorssal, Föltétel, Kölcsey: Remény és emlékezet, Garay: A részvét gyöngye, Faludi: Forgandó szerencse, Tarka madár, Vörösmarty: A szép virág, Az átok.

A veszprémi népiskola vezetője 18 esztendővel korábbi poétikája után új tankönyvet jelentetett meg, ugyancsak Veszprémben, mégpedig „segéd-könyvül költészet-hallgatók számára”, vagyis a gimnázium „költészeti” (poétikai) osztályának tanulói számára. Érdekes újdonsága a könyvnek, hogy a legnagyobb részét alkotó elméleti rész mellett rövid „Gyakorlati költészet-tan” is található.

A bevezető fejezet („Előtan”) a „költészet, költész, költemény” fogalmát és részleteit fejti ki kérdésekben-feleletekben. Így szól az egyik: „Vannak-e hazánknak költész-írói? – Vannak, két rendbeliek”, tudniillik régebbiek és kortársak. Ez utóbbiak csoportjában a következők nevei olvashatók:

Bajza, Beöthy Zsigmond, Császár Ferenc, Czakó, Czuczor, Döbrentei, Degré, Eötvös József, Erdélyi, Fáy, Frankenburg, Gaál János, Garay, Horváth Cyrill, Petrichevich Horváth Lázár, Jósika, Kerényi, Kis János, Kovács Pál, Kuthy, Nagy Ignác, Ney Ferenc, Obernyik, Petőfi, Remellay Gusztáv, Sárosy Gyula, Szelestey László, Szemere Pál és Miklós, Szenvey József, „Szigligety Edward”, Sujánszky, Tárkányi, Tompa, Tóth Lőrinc, Vahot Sándor és Imre, Vajda Péter, Vörösmarty.

A költeményekről szóló általános tudnivalók közben Horvát Endre (2), Döbrentei, Czuczor (2), Kisfaludy Sándor (3), Dayka (2), Vörösmarty (4) műveiből vett szemelvényeket helyezett el a szerző.

A tankönyv szerzője szenvedélyes nyelvújító volt: a reformkor tüzes magyar nemzeti érzésétől lelkesítve tankönyvében az összes idegen szakkifejezés helyébe magyar megnevezést tett. A költői „szépítő elemek” például a következők: melléknév (epitheon), mondár (sapientia), hasonlítás (comparatio), csudázat (machina), rémzelés (peripetia), jellemzés (characterisatio), rajz (descriptio), hábor (furor), hévnyezet (enthusiasmus), ugrás (saltus), nagyítás (hyperbole), lépcsőzés (gradatio).

Az első szakasz a „tárgytan”, amely a költői és prózai művek tárgyával foglalkozik, először általában, majd pedig műfajonként. Régi feldolgozási módszerét szerzőnk itt is követi: az elméleti kifejtés után szemelvényeket hoz, majd pedig felsorolja a további példákat, hogy a tanuló nézzon utánuk. A költői műfajok a következők:

1. „Hőslemény (epopoeia)”, két idézet Vörösmartytól, egy Horvát Endrétől, „Hőslemény példák: Zalán futása Vörösmartytól, Árpád Horvát Endrétől, Aradi gyűlés és Augsburgi ütközet Czuczortól.”

2. „A színiköltészet”, meglepő részletességgel tárgyalva.

a/ „Komoly színművek”, korábbi példák után a „legújabbak közül olvasand: Főúr és pór Obernyik Károlytól, Kalmár és tengerész Czakó Zsigmondtól, Gerő Szigligetytől”. b/ „A dalmű”. „Eredeti példánya a magyar színpadon Hunyady László és Bátor Mária”, vagyis Erkel operái. c/ „A lantos színmű (melodrama)”. „Legújabb: Tihany ostroma Császár Ferentől.” d/ „A vígjáték”. „Példák: Kisfaludy Károly minden munkáinak 3–5. kötetében”, Kovács Pál: Thalia, Vahot Imre: Országgyűlési szállás, Nagy Ignác: Tisztújítás, Vahot Imre: Restauratio, Degré Alajos: Eljegyzés álarc alatt, Beöthy Zsigmond: Követválasztás, Szigligeti: Kinizsi. e/ „Népies vígjáték (vaudeville)”. Példák: Vahot Imre: Farsangi iskola, Szigligeti: Szókött katona, Két pisztoly, A zsidó. f/ A bohózat. Például Gaál: Peleskei nótárius, Munkácsy: Garabonczás diák.

3. „Költészi elbeszélés”. Például Kisfaludy Károly, Horvát Endre, Kovács Pál, Döbrentei, Bajza, Frankenburg, Kovacsóczy művei.

4. „Regény (roman)”. „Első magyar regény-példa: Béltéki ház Fáy Andrástól. Jelenleg a regény nagy mestere: b. Jósika Miklós. Olvasd: Falu jegyzője b. Eötvöstől.”

5. „Tárgyrajz”. Idézet Vörösmartytól. „Példák: A csehek Magyarországon, kor-rajz I. Mátyás király idejéből Jósikától. Legújabb a Pesti Divatlapban: Népregék, népmondák s várleírások Remellay Gusztávtól.”

6. „Idill”. Idézet Faluditól. „Példák Faludinál, Zrínyinél, Szentmiklóssynál és Dayka Gábornál.”

7. „Gyönyör (satyra)”. Idézet: Kisfaludy Károly: Ah! és óh!. „Nagyobb gyönyörpéldák”: Csokonai: Dorottya, Vahot: Restauratio, Nagy Ignác: Tisztújítás. „Apróbbak Kisfaludy Károly, Virág s egyebek munkájában. Legújabb gyönyörpélda Czuczor Paprikás versei és Erdélyi János satyrái. Szabadnyelvű gyönyöríró: Nagy Ignác.”

8. „Bökvers (epigramma)”. Idézetek Vörösmarty, Kazinczy, Vitkovics, Szentmiklóssy, Ráday Gedeon műveiből. „Példákat található Kazinczy, Virág, Vitkovics, Szentmiklóssy, Kisfaludy Károly, Kölcsey s egyebek munkájában. Olvasd: Szurony Terhes Sámuelétől.”

9. „Aesopmesék”. Idézet Fátytól, Rádaytól. „E nemből utolérhetetlen Fáy András; olvasd eredeti meséjét és aphorizmáit, vagy minden munkáját Geibel által kiadva. Azután Vitkovics, Tóth László és Ráday munkájában.”

10. „*Képzlet (allegoria)*”. Idézet Fáytól. „Olvasd Fáy András munkáját. Két hajós Kisfaludy Károlytól, Amor lakja Szentmiklósytól.”

11. „*Költési levél*”. Idézet Kazinczytól. „Példák Vitkovics, Dayka, Szemere, Kis, Berzsenyi, Ányos s egyebeknél. Olvasd: Kisebb költemények Horvát Endrétől.”

12. „*Hősike (heroidea)*”. Idézet Horvát Endrétől. „Olvasd: Wesselényi Ferenc Szécsi Máriának és viszont Czuczortól. Mária királyné férjéhez, Zsigmondhoz Baróthy Szabó Dávidtól.”

13. „*Latka (gnóma)*”. Idézet Czuczor, Szentmiklósy, Verseghy műveiből. „Példák Szentmiklóssynál, Kazinczynál, Kisfaludy Károlynál s egyebeknél.”

14. „*Fonda (parodia)*”. „Egy-két fondapéldányt találhatni Bajza és Kisfaludy Károly munkájában.”

15. „*Ötlike (anecdota)*”. „Olvasd: Democritusi cseppek Szekrényesitől.”

16. „*Alkalmi költészet*”. Sokféle változata van, idézetek Berzsenyitől, Kölcsyvtől, Vörösmartytól, valamint a tankönyv szerzőjétől.

17. „*Műleges költészet (poesis artificialis)*”: kronosztichon, betűvers, visszhang-vers, rejtély stb. A tankönyv második szakaszának címe: „*Alkat-tan*” vagyis a különféle verssor-szerkezetek és stórfák fejtegetése.

Alapos tárgyalás alá kerülnek a szótagmértékek, a verslábak. A tucatsnál több görög-latin versláb-elméletnek mindegyike helyett új „magyar” nevet fabrikált szerzőnk. A négy legelső: szöknye (pyrrhichius), huzma (spondeus), jámbony (jambus), görgegy (trochaeus).

Ezután „*a verssorok alkatok*” tárgyalása következik, ilyen rendben:

1. „*Hatonda (hexameter)*”. Hosszabb-rövidebb idézetek Czuczor és Vörösmarty műveiből. „Olvasd: kisebb hősköltemények Vörösmartytól és Zircz emlékezete Horvát Endrétől.”

2. „*Alagya*”. Idézet Vitkovicsról, s Kisfaludy Károlytól: Mohács. „Példák: legmézesb ajkú alagya-költész Kisfaludy Károly, olvasd ettől: Ersébeth. — Azután alagya írók: Vörösmarty, Szenvey, Révai, Vitkovics, Czuczor, Kazinczy s egyebek.”

3. „*Jámbony (jambus)*”. Idézetek Virág, Szemere, Kazinczy, Virág, Bajza verseiből. „Nagy példák: Zrínyi Szemerétől, Kont, szomorú játék Vörösmartytól, Salamon, szomorú játék ugyanattól.” „A szabad jámbony példáját olvasd: Kisfaludy Károly és Kisfaludy Sándor, Vörösmarty színműveiben. Kisebb példáját a dalnász mezején találhatni.”

Szerzőnk terminológiájában a „*poesis lyrica*” vagyis a lírai költészet megnevezése: *dalnász*.

4. „*Görgegy (trochaeus)*”. Idézetek Virág, Kölcsy, Tárkányi műveiből.

5. „*Anacreon-alkat*”. Több idézet Csokonaitól, egy Bajzától. „Példák Csokonai, Berzsenyi, Édes Gergely, gróf Dessewffy József, Kazinczy és Bajza munkájában.”

6. „*Asclepiad-alkat*”. Négy idézet Berzsenyitől, Egy Virágtól.

Elégé következetlenül (hiszen ilyenekről az előző csoportban is volt már szó) a *stórfák magyarázata* következik ezután.

Két versszak-típusról esik szó „*Komoly dalnász*” cím alatt. Egyik az „*alcaeus-alkat*”, Virág-vers-ideézzel, s a megjegyzéssel: „Az alcaeus alkaterpéldái: Berzsenyi és Virág”. A másik a „*Sappho-alkat*”, ugyancsak Virágtól valók a szemléltető szemelvények. „Ezen alkatok mesterpéldái: Berzsenyi és Virág, de Kazinczynál és Kölcsyvtől sem veszt ennek méltósága.”

A másik csoport „*Rimes dalnász*” alatt kerül fejtegetésre. A következő „dal-alkatok” tartoznak ide:

1. „*Hangzatka (sonett)*”. Idézet Szemerétől. „Példák Szemerénél, Szentmiklóssynál, Kovácsóczynál, Kazinczynál, Kisfaludy Károlynál, Töltényinél (100 egy egész kötetben). A jelenkor leghívebb hangzatkaírója: Császár Ferenc”.

2. „*Himfy-alkat*”. Három idézet Kisfaludy Sándortól. „Példa Kisfaludy Sándor és Balla Károly Hős regéje és Zsebtükre”.

3. „*Ráday-sorú alkat*”. Idézet Bajzától, Vörösmartytól: Szózat. „Olvasd: Bajza, Garay, Kerényi, Petőfi, Császár és Sujánszky verseit; Kölcsy, Kisfaludy Károly és Vörösmarty munkáját és a három divatlapot.”

A három „divatlap” ezután többször is említésre kerül, mint a tárgyalt költemény-műfaj lelőhelye.

4. „*Imany (hymnus)*”. Idézet Guzmics és Sujánszky verseiből. „Imany-példákat adnak: Kis János, Kölcsy, Vörösmarty, Guzmics, Virág, Verseghy, Szentmiklósy.”

5. „*Rege*”. „A szívrege mestere: Kisfaludy Sándor”. „Néprege-példa: Mátyás király Czuczortól”.

6. „*Regényke (romance)*”. Idézet Vachot Sándor verse: A gyermek álmai. „Példákat adnak: Garay, Vörösmarty, Bajza, Kölcsy s egyebek.”

7. „*Hősdal (ballada)*”. Szemléltetésül Czuczor verse: Hunyadi. „Hősdal-például olvasd: Kont Garaytól, Dobozsi, Róza Kölcsyvtől, Dobozsi Kisfaludy Sándortól, Az ősz bajnok, Hontalan, Kemény Simon, A hős sírja Vörösmartytól.”

8. „*Beszély (novella)*”. „Beszélyköltészeink: Kuthy, Kovács Pál, Degré, Pálffy, Gaál, Remellay, Obernyik, Pompéry s egyebek.”

9. „Bordal (dithyrambus)”. Idézet Vörösmarty Főti dalának részlete.

10. *Népdal*. Szemlvény: Czuczor: Kedélyes népdal. „Kedvelt népdalászok: a két Kisfaludy, Vörösmarty, Csokonai, Ányos, Vitkovics, Döbrentei és Czuczor. Olvasd: Érzékeny és vig dalok gyűjteménye. Második meg bővített kiadás Sáros-Patakon 1834.”

11. „Bessenyei-alkat”. Idézetek Bessenyei, Ányos, Szemere, Dessewffy, Kis János műveiből. „A Bessenyei-vers mesterét: Kis János, gróf Dessewffy József, Ányos, gróf Gvadányi, Horváth Ádám, Gyöngyösi István, Faludi.”

12. „Hármaska (triolet)”. Idézet Kisfaludy Károlytól. „Egy-egy példát adtak erről legközelebb: Baráth J. és Karácson.”

13. „Röptike (ritornell)”. Idézet Kerényitől („P...inek”). „Röptike-példa: három Kazinczynál, három a Pesti Divatlapban Kerényitől. Néhány Urházytól.”

14. „Körde (rondeau)”. „A dalnászatban Ungvár-némethi Tóth László emelte, egy magyar példában mutatván meg, hogy nyelvünknek ez sem körén túli.” Idézet egy „K” aláírású vers.

A tankönyv végén található „*Gyakorlati költészet-tan*” tárgya: annak alkalmazása, „amelyeket eddig az elemi költészet elméletisége előnkbe adott.” Az elméletet alaposan ismerni kell!

Ez az alkalmazás, gyakorlás kétféle haszonnal jár. „A költészeti gyakorlat *egyéni haszna* abban áll, hogy a tanuló önéreje által tehesse azt, mire az elméletiségben oktatást nyert: tehát hogy *költész le-hessen*.” De a tanulók közül ilyen csak kevés van. Ezért a gyakorlatok „*tárgyas haszna* az, hogy ha bizonyos körülményeknél fogva költésszé nem lehet is, belőle legalább *értelmes költészolvasó* válhas-son.” Tehát „költész-olvasó”, vagyis a költők műveinek értő-élvező olvasója.

E fejezet révén bepillantunk a *reformkori iskolai költészet-tanórák* apróbb részleteibe is. Hogyan történt a „költészet” gyakorlása?

„Minő módszer legalkalmasabb a gyakorlatra? Legalkalmasabb a fokenként emelkedő.” Ezek kö-zül a legnehezebb, a legmagasabb fok: „mikor pusztá cím adatik föl tájékozódás nélkül, hogy arról költemény készítsék”. Ez azonban csakis az iskolai, tehát személyes kapcsolatokon alapuló okta-tás keretében lehetséges, tankönyvön keresztül nem.

A gyakorlás „legalsóbb, legkönnyebb módja” az, „amikor a szétszórt lábák által a vers hibássá tétetik, mit a gyakorlathoz értelmé tanúsításául alkatjába vissza kell helyezni, mi *rendező gyakorlat-nak*, a szétszórt vesszorok pedig *zavarék*-nak (tractum) nevezetnek”.

Tankönyvünk gyakorló-részében először egy Czuczor-epigrammát talált a tanuló, ennek sorait szavanként sorra véve magyarázta a szerző „a szótagmértékeket”. Ezután öt példán keresztül a „rende-ző gyakorlat” megoldási lehetőségeit fejtegette. Végül pedig négy költői műfajban „zavarék”-ot adott a tanulók elé, útmutatásokat nyújtva a megfejtéshez. A négy műfaj: „hatonda”, „alagya”, „alcaeus-vers”, sapphói vers”.

s a befejező bekezdés: „Fő szabályok a költészi önállás kezdetén.”

19. Papp Ignác 1847-i tankönyve

Ékesszólástan. Írta Pap Ignác. Nyomatott Veszprémben. 1847.

A szerző 1846-i és 1847-i kiadványainak címlapján saját nevét „Pap”-nak írta.)

A „Vezérszó”-ban azaz a bevezetésben ezt írja a gyakorlott tankönyvíró: „A szóoklás szinte mint a költészség nemzeti érdek; egyik úgy, mint a másik rendszeres tanulmány a hon tanodájában, s tan-ulja mindeniket a magyar ifjuság, de sem a költészségben, sem a szóoklásban nem sajátját, hanem latin nyelven a latinét.”

A szerző alighanem már jóval korábban megfogalmazta ezt az előszót. 1847-ben ugyanis már jó néhány éve igyekeztek a gimnáziumok magyar nemzeti érzésű tanárai a latin retorika mellett a magyar retorika, szóoklattann ismeretébe bevezetni tanulóikat. A „magyar nyelvtudomány” keretei között a szóoklati művek elméletével és gyakorlatával is foglalkoztak, 1844-ben pedig hivatalosan is magyar-rá vált a középszintű iskolákban az oktatás.

Az első rész „A szóok. A szóoklat” címet viseli, s a címben jelzett téma kifejtésébe a szerző rö-vid logika-összefoglalást is iktatott, amelyben a szakkifejezéseket magyarra formálta: kerime (syllogis-mus), vagyka (dilemma), vezemény (inductio), folany (sorites), kerekbeszéd (periodus) stb.

A második rész „A szóoklatról különösen” tárgyal, vagyis a szóoklat speciális vonatkozásairól tárgyal, kettős csoportosításban: egyházi szóoklat és világi szóoklat.

„Az *ékesszólás külkellékeiről*” szól a kötet harmadik része. Mindhárom részben sok rövid szó-oklat-részlet található példaként, illusztrációként, ma már elfelejtett nevű hazai szerzőktől.

A kötet zárórésze különféle alkalmakból elmondott és nyomtatásban közölt teljes szóoklatokat tartalmaz, egyházi és világi szerzőktől. Irodalomtörténeti jelentőségű név nincs közöttük.

20. Szuppán Zsigmond tankönyve 1847-ből

A prosa s költészet nyelve. Irta Szuppán Zsigmond, nagyszombati Esztergom-érseki lyceumban hitszónok s a magyar irodalom r.n. tanára. Pozsonyban. Schmid Ferencz és Busch J.J. betűikkel. 1847.
A magyar s külföldi irodalom története. Irta Szuppán Zsigmond, a nagyszombati Esztergom-érseki lyceumban hitszónok s a magyar irodalom r.n. tanára. Pozsonyban. Schmid Ferencz és Busch J.J. betűikkel. 1847.

A nagyszombati érseki líceum magyartanára, Szuppán Zsigmond az 1840-es évek elején készítette el négy kötetből álló tankönyvsorozatát „*Magyar nyelvtan serdültebbek számára*” összefoglaló címmel. Az első kötet nyomtatásban 1844-ben jelent meg („*Magyar nyelvtan, előkészítésül s útmutatásul a jó stylusra*”) Nagyszombatban. Előszavában részletesen ismerteti a sorozat egyes tagjait, anyaguk egymásraépülését (tehát ezek kéziratai ekkor már készen lehettek).

A következő esztendőben ugyancsak Nagyszombatban látott napvilágot a második kötet: „*Az írásbeli előadás törvényei, útmutatás a jó stylusra*” címmel. Ebben – az első fejezetet tartalmazó logika után – az írásművek általános stilisztikai kellékeiről értekezett a szerző. Az írásbeli előadás” fogalma, lélektani vonatkozásainak, a tartalom és forma viszonyának elemzése után a jó stílus, majd pedig a szép stílus jegyeit tárgyalja ebben a kötetben. A zárófejezet tárgya: az ízlés.

A harmadik Kötet 1847-ben Pozsonyban került ki a sajtó alól e cím alatt: „*A prosa s költészet nyelve*”. A szerző az előszóban beszámol könyve, illetőleg a hazai középiskolai magyar nyelv- és irodalomtankönyv általános helyzetének alakulásáról. Eszerint a Helytartótanács 1845-ben felszólította a Tudós Társaságot – vagyis az Akadémiát –, hogy a már korábban elkészült és használatba vett középiskolai magyar nyelvtanok valamelyikét jelölje ki hivatalos tankönyvvül. „Ennek következménye lön, hogy a szerzőnek 1844-ben „*Magyar nyelvtan serdültebbek számára*” cím alatt kibocsátott kézikönyve a többenél célszerűbbnek találtatott, és a középtanodák alsó osztályai számára a nagyméltóságú magyar kir. Helytartótanácsnak meg is ajánltatott azon hozzáadással, hogy a magyar Tudós Társaság maga efféle könyveket kiadni készül.”

A Tudós Társaság vállalkozásának azonban nem lett semmi eredménye az azóta eltelt két esztendőben, ezek „csak később fognak kiadatni”. Ezért a nagyszombati tanár kinyomatta sorozatának harmadik és negyedik kötetét is. Ez utóbbi ugyancsak 1847-ben jelent meg Pozsonyban „*A magyar s külföldi irodalom története*” címmel. E két kötet „a bölcsészeti ifjúságnak szánva vagyon”, vagyis a liceumi tagozaton folyó oktatás céljaira készült.

A III. kötet – címének megfelelően – a *próza* és *költői művekkel*, sajátosságaikkal, különféle változataikkal, rendszerbefoglalásukkal foglalkozik. Nem következetesen, de sok helyen megemlíti, hogy a tárgyalt próza vagy költői műfajban milyen hazai, illetve külföldi szerzők jeleskedtek. (Alább csakis a magyar vonatkozásokat idézzük.) Szemelvények a könyvben nem találhatók.

A *próza* művek felosztása: oktató próza, történeti próza (ez lehet leírás vagy elbeszélés), levelező próza (vagyis udvarias, barátságos, mulattató, tanító levél), végül „tisztí próza” vagyis a hivatalos iratok stilisztikája.

A *költői művek* így rendszerezhetők:

1. „*Lantos költészet*” („hol heves személyi érzelmek festetnek”): ének („hazánk legnevezetesebb énekköltői ezek: Vörösmarty, Czuczor stb.”), óda („Virág Benedek, Berzsenyi Dániel”), elégia.

2. „*Tanító költészet*” („hol az igazság megérzéskítettik”): tulajdonképpeni tanköltelemény, gnoma („A magyaroknak sok ilyen jelmonda van”), mese (ez lehet „aesopi” mese vagy parabola).

3. „*Elbeszélő költészet*” („a történet megérzéskítése beszélési formában”): eposz vagy hősköltelemény („magyar eposköltők ezek: Vörösmarty, Czuczor, Horvát Endre stb.”), regényes eposz („Csonkonai Vitéz Dorottya”), románc és ballada („magyarok: Kisfaludy Sándor, Kölcsey”), legenda, tündérrege; regényes beszély-költészet, ide tartozik a regény („Jósika, Fáy, Gyöngyösi, Dugonics stb.”) és a novella.

4. „*Drámai költészet*” („az élet megérzéskítése most történő jelenetek képében, beszélgetési formában”): szomorújáték, „színjáték”, vígjáték, daljáték.

5. „*Vegyes költészet*”: levél, idill, epigramma, szatira.

A IV. kötet törzsanyagát „*a magyar nyelv és irodalom története*” alkotja.

A bevezetésben a magyar irodalom *őstörténetéről* esik rövidebb szó (szittyá és hún nyelv; a hét vezér korában a magyaroknak voltak-e saját betűik?).

Ugyancsak rövid az első két korszak tárgyalása. Az elsőben („*A magyar nyelv állapota az árpádi királyok alatt*”) a legrégibb nyelvm emlékek és iskolák ismertetése történik. A második korszak tartalmát címe jól kifejezi: „*A vegyesházi királyok alatt a magyar nyelv emelkedik s hanyatlak*”, s a 14. század közepétől a 16. század közepéig tart. A középkori prózai és verses nyelvm emlékek, valamint a humanis-

ta szerzők tárgyalása teszi e fejezet fő anyagát. Ebben olvasható: „Vitéz János (zrednai) esztergomi érsek, Mátyás király nevelője és a pozsonyi egyetem kancellára, a történetírók előtt igen becsesek levelezései, melyek egy részét összegyűjté Ivanics Pál nagyváradi kanonok. Hogy Joannes de Zredna egy személy Vitéz Jánossal: Keller Gottfried kéziratából kitetszik. Horányi Elek Memoria Hun. P.III. – Cesinge János, Vitéz János rokona, ki által növeltetett és 13 éves korában Veronába Guarínóhoz küldetett. Visszatérve onnan pécsi püspök lón 26 éves korában. A király legfontosb ügyekben használta a tudós férfit, nyelvészt és költőt, azonban későbbben elvesztvén királyának kegyelmét, negyven éves korában a bú és bánat törte meg szívét.”

A 16. század közepétől a 18. század közepéig tart a harmadik korszak („*A magyar irodalom állapota az ausztriai királyok és a hitvillongások alatt*”). A tárgyalás során itt a szerző már „személyi” alfejezeteket is alkalmaz. Ismertette a korszak irodalmi termékeit, a körülményeket, külön kis alfejezetben tárgyalja Pázmány Pétert. Másik eljárása az, hogy az alfejezet címében egy-egy szerzőt kiemel, de másokat is megidéz mellettük. Ilyen például: „Zrínyi, a költő s író-kortársai.”

E módszertani megoldásokkal a szerző az olvasó előtt jól kiemelte az irodalmi fejlődés fővonulatát, de az is érdeme, hogy e kis alfejezetekben érdekes, olvasmányos portrékat, egyszerű és világos életmű-jellemzéseket adott az iskolai tanulóknak. Így szól például a Balassi Bálintról szóló bekezdés: „A hős, költő és művész, Gyarmati Balassa Bálint gróf szület. 1550 körül és származásához illőleg neveltetett, olaszul, latinul, tótul s lengyelül beszélt, és a táncban ügyes volt oly annyira, hogy Rudolft is mulattatá vele. Fogékony szívében Turnovszky grófnő társalgása a költői szellemet felébreszté. Harcolt Békesy mellett, később Eger vár kapitányává lett és Dobó István leányát nőül veszi. Egyetlen fia Boroszlóban meghalt, ő pedig nem tudni, mi okból, az óceán mellett bolyongott, hol éneklé: Isten légy vezérem, mert bújdosni űz nagy bú és szemérem. 1594. Esztergom falai alatt végzé életét. Még halála előtt néhány nappal verseket költött. Költeményei igen kedvesek lehettek, mivel 14-szer kerültek sajtó alá. Legutolszor Vácon 1777.”

E korszakot a „Szenczi Molnár Albert és egyéb nyelvészek” alfejezet zárja.

A negyedik korszak ezt a címet viseli: „*Irodalmi mozgalmak Mária Terézia alatt*” s lényegében a 18. század elejétől az 1790-es évekig terjedő időszak adatait regisztrálja.

Egyik kiemelkedő szereplő Faludi Ferenc, mellette Orczy Lőrinc, Haller László (a Telemaque fordítója), Barcsay Ábrahám, Ráday Gedeon.

S e korszak ismertetése keretében jelenik meg egy irodalmi áramlat ismertetése: „*A frank iskola alapítói: Bessenyei, Báróczy*”, vagyis a hazai franciás irodalmi irány két kiemelkedő egyéniségének, ugyanakkor az irányzat legfőbb jellemzőinek tárgyszerű szép ismertetése olvasható. Külön alfejezetet kapott Ányos Pál.

A legterjedelmesebb Szuppan Zsigmond magyar irodalomtörténetében az V. korszak, amelynek semmitmondó címe alatt („*A felső ausztriai ház kegyelmesen elősegíti a magyar nyelv terjedését*”) 1790-től az 1840-es évekig, saját koráig tekint át a magyar irodalom alakulását.

A nyitó alfejezet „A nyelvújítók” címet viseli, s benne Révai Miklós, Kazinczy és Guzmics Izidor tevékenységének bő ismertetése kapott helyet. Majd Dugonicsról, Rájnisról, Horváth Ádámról esik szó, azután egy újabb áramlatot ismertető alfejezet: „A latin költőiskola”, vagyis a deákosok, Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek s újra Kazinczy. Ezt nyomon követi a harmadik irányzat: „Az újabb költői iskolának kezdete” Verseghyvel, Gvadányival, Batsányival. Felfogásuk újdonsága: „A római költők a rímre nem igen ügyelének, azért az újabb iskola a rímet is egyeíteni akará a régi költői hangarányal.”

Majd „személyi” alfejezetek sora: „Dayka és Csokonai”, „Kisfaludy Sándor, a remekköltő”, „Berzsenyi Dániel s kortársai”, „Kis János, Döbrentei Gábor, Fáy András”, „Kisfaludy, az első drámaíró”, „Az Aurora szerkesztője”, „Kölcsy, Bajza”. Majd a magyar nemzeti eposz kialakulásának útját vizsgálja a tankönyvszerzőnk: a korabeli divatos Horvát Endre, azután Czuczor Gergely munkásságának ismertetése után ért csúcsára a magyar eposz Vörösmarty Mihály műveiben. Érdemes az őt bemutató alfejezetet egészében ideidézni:

„Vörösmarty Mihály, a magyar Tasso sok helyen igazi homéri szellemben dolgozott; gazdagság, változatos, de főképp fölötté regényes igézet műveinek főjelleme. Kimeríthetetlen bőségben előnkbe vezet nagy, fenséges, gyengéd, borzalmas s kedves alakjait; és az emberi lélek szenvedélyeinek fokozatait, a gyermeked szerelemérzettől kezdve a fenséges férfi erényig, a kisszerű haragtól az emberetlen bősületségig ritka hűséggel és mélységgel rajzolja. Női jellemképei oly kegyeltesek, oly kedvesek, miként ezeket más nemzetek legnagyobb költői festik. Eredetiségben, bájtéljes színadásban, képek és hasonlatosságok csoportozatában hazai költőink közt is kiválik. Homéri forma, igaz magyar öselet, keleti mythusok és kecses regényesség költeményeit sajátos és egészséges és remekművekké alakítja.”

Vörösmarty Magyarföld Árpád általi elfoglalását rajzoló *Zalán futása, A cserhalomi győzelem, Eger ostroma* nevét örökíteni fogják.

Vörösmarty Mihály, magy. academiai tag, szül. Nyéken Fehér-megyében 1800. Tanulmányait Fehérvárott és Pesten végezván magán nevelő volt, később 1824 az ügyvédi diplomát nyeré. Már 13-ik évében latin verseket költött, később pedig Kazinczy és Shakespeare munkái lobbanó lángra gyúlaszták a költői szikrát kebelében. Nemsokára megismerkedett Homer, Tasso, Zrínyi műveivel; akkor érezni kezdé hivatását és eltökélte magában nagy eposzt költeni. Mennyire fejté meg feladatát, művei bizonyítják.

Ezekből megemlítendő: *Salamon király*, tört. szomorújáték, *A hűség diadalma*, regényes költemény, *Zsigmond király*, dráma, *Zalán futása*, *Kont*, szomorújáték, *Cserhalom*, *Tündérvölgy*, *Homonna völgye*; a nagy jutalmat nyerte *Vérnász* szomorújáték stb. Vörösmarty minden művei ujabban kiadottak.

A kor lírai költészetével foglalkozó részben ezt olvashatjuk: „Vörösmarty énekei a jellem különféséje miatt nevezeteseek. Ossiani, calderoni vagy sentimental legyen éneke, a szerzőre mindig gazdag és legnagyobb mértékben eredeti képzeletében reá ismerünk. Garay János dalai könnyűséggel dolgozók, balladá éi románcai jelesek s oda illeszthetők, hol Berzsenyi, Czuczor és Vörösmarty munkái fénylenek. Nyelve tiszta, tömött, gondos, csak néha a hangkelembe ütköző. Erdélyi János kitűnő költő, műveiből csak a Könyörgést, a Pórfiút, Az ifjúkor hatyúdalát említeni szükséges, hogy állításunkat igazoljuk; nyelve virágos, szép. Megemlítendő még Kerényi Frigyes romlatlan szívtisztaságú költeményei, és Kunoss Endre busongó lantja miatt, Riskó Ignác, Selesseny László, Buczy Emil, Száz József, Beöthy Zsigmond, Petőfi Sándor, Lukács Pál, Vahot Sándor, Tárkányi Béla, Sárossy Gyula, Pap Endre, Nagy Imre s a t.”

Végül a „*Regény- és beszélyírók*” című alfejezet zárja a magyar irodalomtörténeti áttekintést. Ebben Jósika Miklós, valamint Eötvös József jól megrajzolt portréját kapja az olvasó, több korabeli „beszélyíró” vagyis novellista említése mellett.

A tankönyv második, lényegesen kisebb terjedelmű részében tájékoztatást kapott a tanuló „*Külföldi irodalom*” címmel a régi görög és latin irodalomról, valamint a spanyol, a portugál, a francia, az angol, az olasz, a német, a németalföldi, valamint a svéd irodalom legkiválóbb képviselőiről, legtöbb műveiről. Az olasz, a német és a németalföldi fejezetekben képzőművészeti, valamint zenei vonatkozások is szóba kerülnek.

21. *Laky Demeter tankönyve 1847-ből.*

A költészetnek rövid elméleti és gyakorlati rendszere és történeti vázlata. Írta Laky E. J. Demeter, a prémontrei rendnek csornai prépostságbeli kanonokja, a keszthelyi kir. gymnasiumban költészet-tanár s hitszónok, és nemes Zala vármegye táblabírája. Szombathelyen. Bertalanffy Imre bötüivel. 1847.

Az előszóból: „Az európai művelt nyelvek története a költészetet mint a nyelv fölvirágoztatásának leghatályosabb tényezőjét dicsőíti. A nemzetnek pedig, legdrágább kincse édes anyanyelve levén, úgy hiszem, becses ajándékot teszek magasztos oltárára, ha igénytelen bűvárlatom eredményét – mint azon drága kincsnek bár parányi, de finomító eszközét – nyújtom át serdülő reményeinek. Az egésznek összeállításában iparkodtam, amennyire lehetett, a kül- és belhoni költészettanárok s koszorúzott költői értekezések nyomain fűzni egybe a költői világnak mindennemű terményét.”

Az első szakasz címe „*A rim*”. Már itt megnyilvánul az egész kötetre jellemző sajátosság: a sok magyar (és csekélyszámú latin) versidézet mellett szép számmal találhatók német nyelvű költemények is. Az e részben szereplő szemelvényes versidézetszerzői: Császár (4), Vörösmarty (2), Fojtényi, Kisfaludy Károly (4), Kisfaludy Sándor, Bajza, Kunoss (3), Kazinczy (3), Nagy Imre, Czuczor, Kölcsey, Erdélyi, Garay. Két magyar népköltési példa is szerepel. A német költemény-részletek szerzői: Biedermann Schlegel (2), Heller, Goethe (3), Stolberg, Platen, Rückert, Schiller, Bürger (2), Thamisso, Lenau.

A fejezet végén: „*A magyar rímezés rövid története*”. Szó esik a kezdetekről. „Némellyek véleménye szerint” Nagy Lajos idejében keletkezett az „Emlékezzünk régiekrül” (idéve két szakasza), majd részlet Tinódi „Török Bálint” jából. De igazán csak 1760 után „kezdtették a rímezést” hazánkban – tanítja keszthelyi tanárunk.

A második szakasz tárgya: „*Érzelem vagy lantos költészer*”. A lírai költészetéről szóló elméleti bevezetés után teljes magyar és német költeményeket közöl a tankönyv, a következő rendszerben:

I. „*Tiszta lantos költészer*”. Ide az „Egyházi dal”-on (Fojtényi: Az Oltáriszentséghez) kívül a „Világi dal” tartozik. Ezek lehetnek:

1. „Természetiek”. Bajza: Esthajnal, Schiller: Die Blumen.
2. „Kedélyek és szívhangok”. Kunoss: Bú és kéj, Schiller: An Emma.
3. „Nemzetiek”. Döbrentei: Huszár-dal.
4. „Társaságiak vagy kördalok”. Csak cím: Vörösmarty: Főti dal.
5. „Bordalok”. Csokonai: Bacchus, Bajza: Borének, Schiller: Dythyrambe.
6. „Alakukon különbözök”:
  - a) „Hangzatka (sonett)”. Császár: Szilveszter éjén, Schlege: Das Sonett.
  - b) „Nyolczaska (stanze, ottave)”. Kisfaludy Károly: Gyöngén ringatva, Rückert: Ich hatte.
  - c) „Hármazatok (terzin, ritornell)”. Szemere Pál: V.L.-hoz, Garay: Kertünk alatt, Rückert:

O Myrtenkrone.

- d) „Hármaztató”. Kisfaludy Károly: Midőn bájos szemed, Tiedge: Fliess hinab.
- e) „Rondeau”. Tóth: Őtet szerettem, Schmitthenner: Es ist vollbracht.
- f) „Madrigal”. Matics Imre: Csalódás, Uhland: Lob des frühling.
- g) „Ghasel”. Vajda: Ha megtekintem, Platen: Die Ghaseln.

További elméleti fejtegetés tartozik még ide „*A zengzet kellekei*” címmel, számos verspéldával: Eötvös József, Császár, Kazinczy (2), Berzsenyi (a teljes „Fohászkodás”), Bajza, Szenvey, Kisfaludy Károly (3), Vörösmarty, Horatius és Boileau magyar fordításban, Ovidius latinul.

II. „*Vegyült lantos költészet*”. Ide a „Pásztor-dal (idyllion)” és a levél tartozik; példák nincsenek.

III. „*Elméncz lantos költészet*” cím alatt az epigrammák különféle fajtái kerülnek tárgyalásra, az idézett szerzők: Pilisi Zarka (2), Császár (3), Vörösmarty (4), Gyulai Pál, Nagy Ignác; Martialis latinul. Ide tartozik a „gúnyvers (satyra)” is, példát erre nem találunk.

IV. „*Alkalmi lantos költemények*”, köztük részletek Vörösmarty műveiből („A két szomszédvár”, „Csongor és Tünde”), más Vörösmarty-versek, köztük a teljes Szózat. Illusztrációként szerepel Petőfi „Disznótorban” című verse.

A harmadik szakaszban a „*Tanító költészet*” kerül tárgyalásra. A nagy példák: „Virgil Georgikái, Horác poeticája, Boileau „a költészetéről”, Pope „a műbírátlról” s több más”. A „velős mondatok (gnoma)” példája Verseghy verse: „Az igaz bölcs”.

A negyedik szakasz két részre oszlik. Első fele – „*Elbeszélő költészet*” – sok részletet hoz Homérosz Odüsszeájából magyarul, valamint Vörösmarty különböző elbeszélő költeményeiből. További illusztráló teljes versek: Vörösmarty: Az elhagyott anya, Garay: A fekete kutya, Garay: Árpád, a honalapító, Czuczor: Mátyás király, Császár: Egy rózsza életéből, Szelestey: Néprománc, Kisfaludy Károly: A bánkódó férj.

Részletes tájékoztatás olvasható ezután a regényről, valamint a hőskölteményről. Ez utóbbiban részletek Vergilius Aeneiséből és Klopstock Messiásából.

A negyedik szakasz második része – „*Színköltészet*” – részletes drámaelmélet.

Az ötödik szakasz: „*Verstan*”, sok idézettel a következő költőktől: Bajza, Hiador, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Virág, Csokonai, Kölcsey, Berzsenyi, Kazinczy.

A tankönyv függelékének tárgya: „*Rövid történeti vázlata a magyar költészetnek (nyelvünk viszonyaira vonatkozólag)*”. A korszakok így következnek egymás után: I. „Költészetünk előkora”. II. „Tinóditól Zrínyiig”. III. „Zrínyitől a magyar költészet hanyatlásáig”. IV. „A magyar költészet újabb föléledése, fejlődése, a nyelvnek diplomatai polczra emelkedése.”

Ebben a fejezetben „*Jelesb költőink e korszakból*” cím alatt rövidebb-hosszabb lexikonszerű jellemzés olvasható a 18. század második felétől tevékenykedő magyar költőkről. A Petőfiről szóló szöveg ugyan még a legrövidebbek közül való, de már szerepel: „Petőfy Sándor népdalok szerzésében szerecsés.”

22. Tooth István tankönyve 1847-ből

Költészet-tan. Kézi könyvül írta Tooth István. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1847.

A jogász végzettségű s magánnevelőként tevékenykedő Tooth István tankönyvének első része a „*Verselés*” címet viseli, s a verselés fogalmáról, a verslábakról, verssorokról és stófákról tárgyal. Itt is sorra kerülnek a „versnemek”, a magyarázatot rövid versidézetek kísérik.

1. *Jambus-versek*. Bajza, Kunoss (2), Kölcsey, Vörösmarty (3), Garay, Kisfaludy Károly.

2. *Trochaeus-versek*. Erdélyi, Vörösmarty, Garay, Császár, Kölcsey, Kazinczy, Vörösmarty.

3. *Hexameter-pentameter*. Berzsényi, Döbrentei, Virág, Kazinczy, Berzsényi, Czuczor.
4. *Sapphói-vers*. Virág, Kazinczy.
5. *Asclepiades-vers*. Berzsényi, Vörösmarty, Berzsényi.
6. *Alkaiusi vers*. Vörösmarty, berzsényi.
7. *Dactylus-vers*. Kölcsy (2), Kisfaludy Károly (3), Vörösmarty (3).
8. *Újabb versszakok*. Szerzőnév nélküli versidézetek a madrigál, a ritornell, a szonett, a triolett és a rondó műfajokra.

Ezután „*A rímről*” című rövid fejezet következik. Csokonai, Szentmihályi, Sujánszky és Illosvay versidézetekkel (ez utóbbi nem a 16. századi költő).

A második rész címe: „*Költészet neve*”. Frappáns kifejtésben olvasható itt a *költészet fogalma*. „A poesis, mint művészet, a széptudományok sorába tartozik, melyek általán tárgyal a *szépnek* kiabrázolását tűzik ki. Szépnek pedig azt nevezzük, mi egyetemes részeinek aránya és tökélye által a kiművelt izlésnek élvezet nyújt.”

De mi a költészet sajátossága a széptudományokon belül? „A széptudományok a kifejezés módjaira nézve egymástól különböznek. A poesis kiabrázó eszköz a *nyelv*. E szerint a költészet azon képesség, mely a szépet hang és szótagok – nyelv-mértéke által szemléletre hozza. Aristoteles szerint a természet szellemi utánozása.”

S mi a *költészet célja*? „A költő elmeszüleményeivel szívre és képzeletre óhajt hatni s nincs is egyéb célja az élvezetszerzésnél; míg a történetíró, szónok, bölcselkedő munkásságát az értelem felvilágosítása s az akarat hajlítása felé intézi.”

Világos és logikus a tankönyvszerző magyarázata a *költészet tagolásáról, rendszerbe foglalásáról*. „A költészet lényege tehát – mint fentebb láttuk – áll a szépnek nyelv által eszközölt kiabrázolásában. Az általános szépnek kitűközése vagy *időhöz* vagy *térhez* van köttetve; amaz festi a *bel-*, emez a *külvilágot*. Innen a költészet alanyira – subjectiv – és tárgyilagosa – objectiv – oszlik el. Amabban a költő a szépet úgy hozza szemléletre, hogy saját érzelmeit, indulatait fejezi ki; ebben a külvilág jeleneit, tüneményeit rajzolja. Az objectiv költészet beszéli – epica – és cselekvényire vagy színre – dramatica – ágazik.”

Tehát: „*a lyrai, epikai és drámai költemények képezik a poesis három főnekeit.*”

Ennek a felosztásnak egyes összetevőit veszi sorra azután a tankönyv következő fejezeteiben. Példák, versidézetek itt nincsenek.

A „*lantos költészet*” keretében kifejtésre kerül az ének, óda, himnus, rapszódia, dithyrambus, cantata, elégia, heroide, gnóma, epigramma, szatira, költői levél, tanköltemény.

A „*beszélt költészet*” keretei között foglal helyet a mese, allegória, parabola, paramythia, költői beszéd, legenda, tündérrege, monda, idill, ballada, románc, eposz, regény, novella.

Végül a *drámai költészet* fajtái: szomorújáték, vígjáték, nézőjáték, opera.

A tankönyv zárórésze rövid *magyar irodalomtörténet*: „A magyar költészet történetének rövid vázlata, tekintettel a nemzetiségre.”

Sajátos ez a vizsgálati szempont: a *nemzetiség*. „Nemzetiség alatt a költészetben értjük, midőn a költő nemzetének vágyait, hajlamát, kedvenc tárgyait, szóval mi a nemzeti érzellemmel összhangzatban van – tekintetbe vévén műveltségi állását – felöleli, s nemzeti, minden idegen elemtől megtisztázott nyelvben magasztos lelkesedéssel tolmácsolja.”

A régebbi időkben a latin nyelv uralkodott hazánkban, Mátyás király idejében is. „Így történt, hogy noha korábban is akadunk némi nyomára a nemzeti költészetnek, a latin bírt mégis túlsúlytal. Azért mondá elkeseredve Kölcsy: Míg Európának végén az éhséggel küzködő Camoens hazája örök dicsőségének szentelte hangjait, a mi pécsi püspökünk római lanton zengette a nemzet előtt idegen szép énekét.”

Csak a 18. század második felében virult fel „phoenix módjára” nyelvünk és költészetünk. Tankönyvünk említi a latinos és franciás költői irány küzdelmét, melynek során „mindkét iskola követői szem előtt tartották a nemzeti érdeket”, a küzdelemből „a nemzeti elem dicső diadala” forrászott.

Külön méltatást kap Kazinczy, Berzsényi, a két Kisfaludy, Csokonai, Kölcsy, Bajza, végül a legteljesebb elismerést: Vörösmarty.

A magyar költészettörténeti összefoglalás utolsó mondata: „Újabb költőink – Császár, Erdélyi, Garay és Petőfi – műveiben mindenütt a nemzeti elem túlnyomósodik.”

23. *Tooth István versgyűjteménye 1848-ból*

Magyar szavalmányok könyve. Különös tekintettel nyilvános s magániskolákra, nevelőintézetekre és családi használatra, jelesb magyar költők után. Toldalékul: költészettan. Szerkeszté Tooth István. Pest 1848. Kiadja Heckenast Gusztáv.

Tooth István az előző évben megjelent költészettanát 1848-ban változatlan szöveggel újra kiadta, de eleje terjedelmes versgyűjteményt kapcsolt. A két részből álló kötet élén álló antológia az egyes költők szerint csoportosítva tartalmazza a költeményeket. A következőket:

Kisfaludy Károly: Honvág. A jövevény. Komámasszony. Mohács. Budai harcjáték. Eprészleány. A lantos.

Csokonai: Dorottya (részlet). Anakreoni dalok (A hévség, Búkergető), Daphne, Paraszt dal.

Berzsenyi: A felkölt nemességhez. Fohászkodás. Vandal bölcsesség. Napóleonra. A magyarokhoz (utána ennek paródiája „Pajortól”).

Költsey: Hymnus, Az ifjú. Zrínyi dala. Dobozi. Fejedelmünk hajh... Éji temetés. Pipa-dal. Zrínyi második éneke.

Bajza: Apotheosis. A vezér búcsúja. Rabköltő. Borének. Az éji dal.

Vörösmarty: Kis gyermek halálára. András és Béla. Magyar költő. Mikes bújá. A bűvár Kund. A pókfí és szúnyog. Toldi. Hedvig. Salamon. Az ősz bajnok. Szép Ilonka. A hontalan. Szózat. Elhagyott anya. Az árvizi hajós. Főti dal. Honszeretet. Szabad föld. Cserhalom (részlet), Az élő szobor. Kemény Simon. A hazafi. Az elveszett ország. Kisfaludy Károly sírjára. Költsey.

Czuczor: Nemzeti ének. A falusi kisleány Pesten.

Eötvös József: Búcsú. Végredelet.

Garay: A falu kovácsa. Kont. Kont fegyvernőke. Kálmán végnapjai. Cantate. Az obsitos.

Erdélyi: Könyörgés. Pórfü. XIX. század. Egy gyermek születésére.

Kunoss: A szegény. Könyörgés. Csák. Hazámhoz. Baráti szó. Jó éjszakát. A csatából.

Császár: Hazámhoz. Egy rózsza életéből. Mátyás király igazsága. Vándorhajós. Szonettek (Visegrád, Hunyadi, Agg vitéz), Pályakép, Magyar adózók.

Petőfi: Az utolsó alamizsna. Honfidal. A külföld magyarjaihoz. Imádságom. A magyar nemes. A hazáról. Ha az Isten. A csárda romjai. Isten csodája. Megy a juhász számaron. Az én torkom álló malom. Egy gondolat bánt engemet. A jegygyűrű.

Vachot Sándor: Tekintetes, nemes, nemzeti és vitézlő. A parancs. Gyermek álmai.

Nagy Imre: Árpád. Hattyú-dal.

Tompa: Márta könnye. Csörsz árka.

Kerényi: Honi kelmék. Költő. Pörgyeremkeresztelésekor.

Sujánszky: Reggeli ima. Az árva. Szabadság. Az anya. A gyermek. Szirt. Hajadon imája. A száműzött magyar nő. Nemzeti színek. Lengyel vak. Könyörgés. Varázs szavak.

Jámor Pál: Anya és gyermeke. Sz. István király. Játékos. A koldus. Kantavár.

Barna Ignác: Kórállapot. Bánk bán. Kenyérmező. Zách Klára.

24. Bitnitz Lajos tankönyve 1848-ból

Magyar nyelvtudomány. Irtá Bitnitz Lajos, a szombathelyi székesegyház kanonokja, bölcsélet doctora, a szombathelyi királyi lyceum igazgatója, Vas, Zala és Varasd vármegyék táblabírája, a boroszlói és a magyar tudós társaság és a magyar tudomány-egyetem. bölcsészeti kar tagja. Első rész: A magyar nyelv természetéről. Második, újra dolgozott és meg bővített kiadás. Kőszegen, 1848. Nyomattott Reichard Károly s fiai indl.

1848-ban magyar nyelv- és irodalomtankönyvének harmadik változatát jelentette meg Bitnitz Lajos ugyancsak „Magyar nyelvtudomány” címmel. A kroábi tankönyvek első részét, a magyar nyelvtudományt adta közre újra, átdolgozva, kibővítve. Az elejére azonban odaillesztette a magyar irodalomtörténeti vázlatot is, „*Nyelvünk kifejlődésének története*” cím alatt.

Ez is bővített: az 1837–1848 között színrelépő szerzők is szerepelnek benne. Új nevek például a lírában: Garay, Erdélyi. A prózában a novellairók mellett „regényköltőink közt főhelyen áll báró Jósika Miklós és báró Eötvös József. Az sajátssággal és különféleséggel gazdag műveiben jelesen festi az emberi élet legérdekesebb eseteit; ez „A karthausi” regényében valóságos tengerét mutatja az emberi szív érzelmeinek.”

Továbbra sem elégedett tankönyvszerzőnk a magyar drámaírással. Úgy látja azonban, hogy a pesti nemzeti színház megnyitása változást hozott: „Drámában leginkább hátramarad irodalmunk, mit annak kell tulajdonítani, hogy szinte az újabb időkig nem vala biztos alapon álló s a művészet felsőbb kívánatinak megfelelő színházunk. Elmellőzvéen némely jól sikerült fordítmányokat, csak az eredeti művekről teszünk említést. A vígszínműben Kisfaludy Károlynak, nálunk a költés e neme atyjának jeles művein kívül Fáy és Kovács Pál dolgozatai érdemelnek figyelmet, a komolyban Vörösmarty, Jakab István, Tóth Lőrinc, Szigligeti adának jeles darabokat.”

A kötet címlapján levő „I. kötet” jelzés arra utal, hogy a szerző *második kötetet* is tervezett. Nyilván – akárcsak az 1837-i kiadásban – ez foglalta volna magában a prózai, a költői és drámai művek stilsztikáját. A kötet azonban nem jelent meg.

Rövid szemlélnékből első olvasásra is kitűnik: e reformkori magyar tankönyvekben a *kortárs-költők és -írók a főszereplők*. Tankönyvszerzőink egyrészt egy-egy tárgyalt irodalmi műfaj legfőbb hazai képviselőinek *nevét* sorolták fel; más esetekben rövid illusztratív *idézeteket* is hoztak műveikből; végül számos alkalommal *teljes költeményeket*, illetőleg *jelentős terjedelmű prózaí részleteket* közöltek a példaként említett szerzőktől. Leszámítva a bemutatott első latin nyelvű magyartankönyveket, Bitnitz Lajos 1827-i tankönyvétől kezdve – statisztikailag is kimutatható módon – az élő kortársi irodalom képviselőinek neve szerepel a legtöbbet, mindhárom említési formában. Ez egészen természetes: a reformkori iskolában elsősorban nem irodalomtörténetet tanítottak, hanem a megújult, sokszínű változatos *korabeli* magyar nyelvet akarták megismertetni a tanulókkal az irodalmi műveken keresztül.

De a tankönyvek szerzői bőven idézik a korábbi, az 1770-es évektől kezdve kibontakozó *nagy kor-szak* költőit is: *Faludi Ferencet* (†1779), *Ányos Pált* (†1784), *Dayka Gábort* (†1796), *Gvadányi Józsefet* (†1801), *Csokonai Vitéz Mihályt* (†1805), *Révai Miklóst* (†1807), *Rájinis Józsefet* (†1812), *Baróti Szabó Dávidot* (†1819), *Verseggy Ferencet* (†1822), *Virág Benedeket* (†1830), *Kisfaludy Károlyt* (†1830), *Kazinczy Ferencet* (†1831), *Berzsenyi Dánielt* (†1836), *Dukai Takács Juditot* (†1836), *Kölcsey Ferencet* (†1838), *Kisfaludy Sándort* (†1844), *Batsányi Jánost* (†1845).

Közülük – az évszámok jól mutatják – számosan még az 1820-as, 1830-as években is élnek, még az „élő” irodalom tevékeny képviselői. Ugyanakkor ez az írói-költői hagyaték minden vonatkozásban élő-eleven – azaz ismert, olvasott, tanulmányozott, idézett – irodalom volt a reformkor évtizedeiben.

Különösen figyelemreméltó, hogy ezekben a tankönyvekben *aránylag gyorsan megjelent egy-egy újként feltűnő, reformkori „pályakezdő” író, költő*, pontosan nyomon követhető nevük folyamatos szerepeltetése az egymást követő tankönyvekben. A tankönyvek – és a tankönyveken keresztül az iskola – gyorsan birtokba vette tehát a friss, új műveket.

Tudjuk, hogy *Vörösmarty Mihály* (szül. 1800) 1825-ben robbant be a Zalán futásával az irodalmi közéletbe. 1927-ben már szerepelt Bitnitz könyvében, s ettől kezdve ő a tankönyvek legtöbbször idézett szerzője.

De a többiek is mind, kivétel nélkül jelen vannak e tankönyvek lapjain: *Jósika Miklós* (szül. 1794), *Czuczor Gergely* (szül. 1800), *Bajza József* (szül. 1804), *Garay János* (szül. 1812), *Eötvös József* (szül. 1813), *Erdélyi János* (szül. 1814), *Szigligeti Ede* (szül. 1814) és mások.

A legszemléletesebb példa azonban *Petőfi*. Még diák, amikor folyóiratban megjelenik első verse nyomtatásban 1842-ben, majd első kötete 1844 novemberében kerül ki a nyomdából. S 1845-ben már említi őt magyartankönyv (a költő ekkor 22 éves!). Neve azután a legtöbb 1846–1848 között kiadott magyartankönyvben szerepel.

Ugyancsak 1845-ben kerültek iskolai versgyűjteménybe versei: az 1844-ben keletkezett *Honfidal*, s az ugyancsak ekkor készült *Fürdik a holdvilág és A csapláné a betyárt szerette* kezdetűek. S az 1848 késő tavaszán megjelent gyűjteményben 13 verssel szerepel! Köztük vannak ezek a jelentős darabok is 1845-ből: *A magyar nemes, Imádságom, A hazáról, A csárda romjai, Ha az Isten; valamint ezek, az 1846-i keltezésűek: Isten csodája, Egy gondolat bánt engemet*.

Érdekes, hogy *Petőfi* mai „ifjúsági” művéről, a *János vitézről* nem esik szó e tankönyvekben; és a költői pályán ekkoriban induló *Arány János* – jóllehet *Toldija* már kikerült a nyomdából 1847-ben – még egyáltalán nem szerepel bennük. Az *Arannyal egyidős*, ugyancsak 1817-ben született *Tompa Mihály* viszont már helyet kapott két költeményével az 1848-i iskolai versgyűjteményben.

Az kétségtelen, hogy ezekben a reformkori magyar tankönyvekben *mindazok a költők és írók szerepelnek, akiket a mai irodalomtörténettudomány az 1770-es évektől az 1840-es évek végéig a hazai irodalomban jelentősnek, „klasszikus”-nak tart*.

Az már külön tanulmány tárgya lehetne, hogy néhány olyan szerző, akik szerepelnek ugyan a ma érvényes irodalomtörténeti értékrendben, de csupán a második-harmadik vonalban, viszont saját korukban – tehát az 1820-as, 1830-as, 1840-es években – sokkal nagyobb, sokkal szélesebbkörű népszerűséget élveztek, vajon miért szorultak mára háttérbe? Ilyen volt például *Virág Benedek*, *Döbrentei Gábor*, *Czuczor Gergely*, *Horvát Endre*, *Kis János*, *Vitkovics Mihály* stb.

S ugyancsak érdekes vizsgálódásra adhat alkalmat azoknak, a saját korukban kétségtelenül megbecsült és tisztelt tollforgatóknak a munkássága, akik azóta teljesen kikoptak az irodalomtörténetből, akik ma már szinte teljesen ismeretlenek. Ki tud ma például e tankönyvekben többször szereplő számos verssel jelen levő *Szalay Benjaminról*, *Dessewffy Józsefről*, *Teleki Ferencről* és *Józsefről*, *Szentmiklóssy Alajosról*, *Szenvey Józsefről*, *Majláth Jánosról*, *Székács Józsefről*, *Csató Pálról*, *Kunoss Endről* és számos másról?

*

Nem lenne érdektelen az ezekben a reformkori magyarkönyvekben található *magyar irodalomtörténeti fejezetek* összehasonlító vizsgálata sem. Ezek az *első hazai magyar irodalomtörténeti összefoglalások*, e tényre eddig még nem figyelt fel az irodalomtörténeti kutatás. Jól rávilágítanak ezek a tankönyvfejezetek a tankönyvírók, s az általunk képviselt jelentős értelmiségi olvasóréteg – éppen a reformkori iskolák révén szerzett és terjesztett – irodalomtörténeti szemléletére és értéklésére, s arra is, hogyan látták saját korukat, saját koruk irodalmának szerepét a hazai és európai irodalmi fejlődési folyamatban.

S ha hozzávesszük az ezekben a tankönyvekben található fejtegetéseket az irodalom funkciójáról, az irodalmi mű mibenlétéről, céljáról és elvárt, feltételezett hatásáról; valamint a tankönyvírók világosan érzékelhető felfogását arról, hogy a magyar haza különleges történelmi időszakának tartják saját évtizedeiket, amelyek sodrában sajátos funkciót betöltve ezek a reformkori írói-költői alkotások megszülettek; s mindezt behelyezzük a korabeli iskolák nemzeti szempontból érzelmileg felfokozott közegébe, akkor újszerű, eddig még nem vizsgált oldalról kaphatunk képet e művek korabeli életéről, újszerű nézőpontból lesz rálátásunk fogadtatásukra, korabeli értelmezésükre és értéklésükre.

*

Nem mulaszthatjuk el, hogy ne tekintsük át azoknak a *nagy költeményeknek a reformkori tankönyvbéli jelenlétét, amelyek a reformkor óta maig nemzedékek gondolkodásának formálói voltak*, másfél évszázadon keresztül. Azokat a jelentősebb verseket soroljuk fel, amelyek több tankönyvben is teljes terjedelmükben kerültek közlésre. Ezeket a költeményeket általában azok a tankönyvek is említik, amelyek csupán címetek említenek példaként, nem hoznak költeményeket.

(Jelzésünk: a tankönyv szerzőjének névbetűje és a tankönyv megjelenésének éve.)

Verseghy Ferenc: Az igaz bölcs

V 1816., V 1820., V 1822., B 1837., Z 1843., B 1845., 1847.

Berzsenyi Dániel: Fohászkodás

K 1835., F 1835., B 1845., 1847. T 1848.

Berzsenyi Dániel: A magyarokhoz

K 1835., F 1835., H 1836., B 1837., Z 1843., B 1845., T 1848.

Kölcsey Ferenc: Zrínyi dala

K 1835., B 1837., T 1848.

Vörösmarty Mihály: A bűvár Kund

K 1835., F 1835., T 1848.

Kölcsey Ferenc: Hymnus a magyar nép zivataros századaiból

B 1837., B 1845., T 1848.

Kisfaludy Károly: Mohács

K 1835., B 1837., B 1845., P 1846., T 1848.

Vörösmarty Mihály: Szózat

P 1846., 1847. T 1848.

Petőfi Sándor: Honfidal

B 1845., T 1848.

*

Pedagógiai-didaktikai szempontból végül azt is érdemes regisztrálni, hogy 1843-ban – eltérően a hagyományos tankönyvcímektől – egy tankönyv már a „*Magyar irodalom*” címet viseli. Ezzel megkezdte az elszakadást az irodalmi művek alapvetően nyelvészeti–nyelvtudományi kiindulású tárgyalását célul tűző felfogástól, elindulva a „magyar irodalom”-tantárgy középiskolai önállósodása felé.

A GYÁSZ ÉS OLVASÁSI KÓDJA

Németh László regényének strukturális és interpretáció-elméleti megközelítése

Ez a dolgozat elsősorban nem arra a műelemzéseknél megszokott kérdésre kíván válaszolni, hogy „Mi a regény, azaz: mi Németh László *Gyász* c. regényének jelentése?“, hanem arra, hogy ez a „jelentés“ miként jön létre, illetve miként hozható létre. Nem a „szöveg“ érdekel bennünket, hanem a szöveg „működési módja“. Mit is teszünk olyankor, amikor szövegeket működtetünk, amikor olvasunk, amikor résztvevői vagyunk az ún. irodalmi kommunikációnak.

Azonban mi módon vizsgálható az a rendkívül összetett jelenség, melyet irodalmi kommunikációnak nevezünk?

1. Az irodalmi kommunikáció vizsgálatának lehetőségei

A szemiotika a jelölő jellel válásának folyamatában határozza meg a jelekkel történő kommunikációt. Megkülönbözteti a jelölő megértését (deszignálás), egy objektum kijelölését rá (denotálás) és az interpretálás mozzanatát. Az interpretálás során történik az *interpretáns* megalkotása. Az *interpretáns* az a változás, amely a jelhasználatban a szemiózis során létrejön. A továbbiakban elsősorban azok a feltételek érdekelnek bennünket, amelyek meghatározzák:

(i) egy bizonyos értelmezés hozzárendelését egy adott szövegstruktúrához,

(ii) az olvasóban a szövegstruktúra hatására létrejött változást.

A szövegstruktúrára vonatkozó feltételekkel most nem foglalkozunk, a kontextus tartalmazta feltételek kerülnek előtérbe. Míután a szemiotikai szakirodalomban a kontextuális tényezőkkel is számoló szemantikát is sok esetben pragmatikának nevezik (Montague, Stalnaker, Apostel stb.), a fogalmak egyértelmű használata okán megkülönböztetünk: 1. Montague-pragmatikát (tulajdonképpen kontextuális szemantika) és 2. Morris-pragmatikát. Montague az egy adott szöveghez rendelhető eltérő értelmezések magyarázatát az ún. indexikális kifejezések segítségével adja meg. Az indexikális kifejezések a nyelvnek azokat az elemeit jelölik, amelyek „szemantikai értéke a használat kontextusától függ“. Például a személyes névmások, rámutató szavak stb. Az indexikális kifejezések és a denotátumok között működik az *F* funkció, amely a használati kontextus referenciapontjai függvényében az indexet és a denotátumot összekapcsolja. Montague elképzelését elviekben elfogadhatónak tartjuk, azonban a dezambiguált nyelv megteremtésére való törekvésében olyan hatalmas apparátust dolgozott ki, amely hosszabb irodalmi szövegek vizsgálata során gyakorlatilag alkalmazhatatlan. Montague absztrakt rendszere a kontextust is absztrakt módon vette fel, azonban koncepciójának továbbfejlesztői tényezőire bontották a használati kontextust.

David Lewis a kontextus releváns tényezőit az indexek koordinátáinak nevezte el, s tizenegy koordinátát jelöl meg (vö. LEWIS 1970), Leo Apostel továbbra is referenciapontokként említi őket. Apostel a referenciapontok *n* halmazai közül kiemeli egy privilégizált halmazt, amelyet a nyelvhasználók (beszélő–hallgató) halmazával azonosít. Ezzel egyrészt kifejezésre juttatja, hogy a kontextus meghatározó szerepe a nyelvhasználók cselekvésein keresztül léphet csak működésbe, másrészt hangsúlyozza, hogy a kommunikáció alatt a nyelv is változik a nyelvhasználók tudása változásának függvényében (vö. APOSTEL 1971). A logikai pragmatikák ugyan számolnak a kommunikáció folyamatjellegével, azonban formális rendszereik nem teszik lehetővé valóságos mechanizmusok vizsgálatát, ezt igazolja az is, hogy a kommunikáció kontextuális meghatározóinak csak bevezetése történt meg, folyamatba integrálásuk azonban nem.

A generatív grammatika elveire–eszközeire épülő, s elsősorban a nyelv szintaxisára, kisebb mértékben szemantikájára vonatkozó szövegnyelvészeti kutatások (pl. DIJK 1972) mellett a szöveg pragmatikai aspektusai is feldolgozásra kerültek (pl. PETŐFI 1980). Petőfi vizsgálatainak középpontjába a „kontextusbeli szövegek“ (texts in context) kerültek. A szövegek vizsgálatát teoretikus szövegfolyamatnak (Theoretical Text Processing) nevezi, amely „leírja azt a folyamatot, amely segítségével egy szöveget és egy két elemből álló halmazt egymásra jelölünk ki: az első elem egy szöveg-értelmezés (text-sense) reprezentáció, a második elem egy szöveg-korrelátum (text-correlate) reprezentáció. Petőfi modellje a kontextus aprólékos részletezésével a nyelvi jelenségek valóságos működését képes leírni,

¹ THOMASON. (1974) 63.

azonban az általa használt apparátus szintén oly nagy, hogy hosszabb szövegek vizsgálatánál nem alkalmazható.²

A jelenleg létező megközelítési módok közül az Austin és Searle nevéhez fűződő beszédaktus-elmélet tűnik a legalkalmasabbnak a szövegnek és a kontextusnak a kommunikációs folyamatban történő integrálására. A beszédaktus-elmélet a nyelvi megnyilatkozásokat cselekvéseknek tekinti, s két osztályt különböztet meg: (i) propozicionális aktusok, amelyek az állítás kijelentésének aktusán kívül egyéb aktusként nem funkcionálnak; (ii) illokúciós aktusok, amelyek illokúciós erejük (illocutionary force) révén egyéb aktusokat is magukban foglalnak, pl. az ígérés, a kérés, a tiltás aktusait. Searle módszerének lényege, hogy azokat a tényezőket kutatja, amelyek „szükséges, illetve elégséges feltételei annak, hogy egy adott mondat kiejtésekor valamely beszédaktust sikeresen és elégtelenségektől mentesen végrehajtunk”³. Ezeket egyrészt a szöveg, másrészt a kontextus feltételeiként fogalmazza meg. Vizsgálatai során, mivel „egyszerű és idealizált esetekkel” foglalkozik, a kontextus feltételeit a kommunikációs partnerek mentális struktúrájára vonatkoztatja. Van Dijk a Searle által kidolgozott alapelvek alapján a kontextus egyéb jellemzőit is felveszi rendszerébe, majd a mesterséges intelligencia vizsgálatok és a kognitív kutatások eredményeit felhasználva a beszélő és a hallgató feltételezett tudásának analizisét hajtja végre. Úgy látjuk, hogy a beszédaktus-elmélet elvei-módszerei jól alkalmazhatók – elsősorban analógiákkal – az irodalmi kommunikáció vizsgálata során. Azonban nem tudjuk, hogy az irodalmi megnyilatkozásoknak van-e illokúciós erejük, vagy „csupán” „kvázi-beszédaktus”-ok⁴, ill. indirekt beszédaktusoknak tekintsük-e őket. Mindemellett azok a megállapítások, amelyek a szöveg és a kontextus összefüggéseire, ill. a kommunikáció feltételeire vonatkoznak, az irodalomként működő szövegek kommunikációjára is érvényesnek látszanak. Hiányossága a beszédaktus-elméletnek, hogy nem rendelkezik szisztematikus apparátussal, nem nyugszik szilárd cselekvéselméleti alapokon.

A hermeneutikai vizsgálódások hatására az utóbbi másfél évtizedben megélnékvált recepcióesztétikai kutatások is az esztétikai kommunikációt helyezték figyelmük középpontjába. A Jass által javasolt irodalomtörténeti elképzelésről, amely az irodalmi jelenségeket a kommunikáció mechanizmusán keresztül próbálja megragadni, később ejtünk szót. Gadamer 1960-ban megjelent könyvében (Igazság és módszer) visszaállította a hermeneutikai probléma egységét: a subtilitas interpretandi (megértés) és a subtilitas explicandi (értelmezés) és a subtilitas applicandi (alkalmazás) elválaszthatatlanságát. „... a megértésben mindig végbemegy a megértendő szöveg valamilyen alkalmazása az interpretáló jelenlegi helyzetére.”⁵ Ezzel párhuzamosan bevezeti a hatástörténeti tudat fogalmát is, amelynek alapvető funkciója, hogy a multbeli szövegek megértése a szövegek intencionált befogadási kontextusán keresztül történjen. A „kortárs művészetkritika autoritása”⁶ helyére a hagyomány autoritását helyezi, s ezen a ponton jogos J. Habermas kritikája, miszerint „... a hermeneutikus megértés mozgázzabadságát nem szabad az érvényes meggyőződés tradíció-teréhez kötni.”⁷ A recepcióesztétikai kutatások képviselői a szövegek értelmezését a befogadó hatáskörébe utalják, megpróbálják az autoritás különféle formáitól megtisztítani. Az ugyanazon szöveghez kapcsolható különféle értelmezések magyarázatát az ún. befogadói elvárás horizontok sokféleségében látják. Véleményünk szerint a recepcióesztétika interszubjektív fogalomkészlet és metodológia kidolgozása után jelentős lépéseket tehet az irodalmi kommunikáció hatásmechanizmusainak felderítése irányában.

Az eddigiekben alapvetően egy adott szöveghez rendelhető értelmezés feltételeivel, tehát kontextuális szemantikai kérdésekkel foglalkoztunk. A pragmatika valódi problémájára, miszerint: mivel magyarázható a szemiozsis során a felhasználóban létrejövő változás, az eddig említett kutatások nem adtak választ, bár szó esett az interpretánsról, ill. az applikációról is. Egyelőre a katarzisznál (Arisztotelész), a befogadói Előtt és Után jelenségénél (Lukács), a befogadó mentális állapotváltozásánál (van Dijk), a befogadói horizont módosulásánál többet nem tudunk mondani. Feltételezzük, hogy már létező cselekvéslogikái (von Wright) és cselekvéselméleti (Castoneda) rendszereket kellene felhasználni, illetve empirikus kutatásokra lenne szükség.

Az áttekintett munkák eredményei, ill. eredménytelenségei az alábbi következtetésekre késztetnek bennünket, továbbra is az irodalmi kommunikáció jelenségének egészét tartva szem előtt.

1. Helytálló kijelentéseket jelenleg nem tudunk tenni az író és az olvasó mentális struktúráját megha-

² PETŐFI, (1980) 47.

³ SEARLE, (1969) 69. (magyarul)

⁴ KANYÓ, (1980) 8.

⁵ GADAMER, (1960) 134.

⁶ Vö. GADAMER, (1968) 275.

⁷ HABERMAS, (1971) 290.

tárazó kontextuális tényezők szerepéről, a kontextus és a nyelvhasználók mentális struktúrái közötti működési mechanizmusokról. Nem tudjuk kellően magyarázni a társadalom és a történelem determinációját az irodalminak elfogadott szövegek létrehozásában, ill. befogadásában, bár relevanciájukat feltétlenül elismerjük.

2. Az író és az olvasó mentális struktúrájának tartalmai közül a szubjektum által tudatosíthatóakat, ill. a tárgyiasított tartalmakat képesek vagyunk megfelelő empirikus vizsgálatok segítségével kutatási tárggyá tenni.

3. Az egyes szövegek szintaxisának lehetséges interszubjektív *leíró* vizsgálata.

4. Az egyes szövegek *funkcionális* vizsgálata egy bizonyos interpretáció explikálása után interszubjektív tévé tehető.

A szövegvizsgálatoknál a strukturalizmus és a szövegnyelvészet apparátusát használhatjuk fel. Az író-olvasó mentális struktúrájának vizsgálatára a beszédaktus-elmélet elvei-módszerei, ill. a hermeneutika-recepcióesztétika bizonyos megállapításai alkalmazhatók. Empirikus kutatás tárgyává tehetők írói vallomások, visszaemlékezések, naplók, műhelytanulmányok, olvasónaplók. Olvasási attitűdök, tudásstruktúrák, előítéletek, olvasási módszerek empirikus szociológiai felmérések, interjúk révén ragadhatók meg.

2. Egy irodalomtörténeti elképzelés vázlata

Miután az interszubjektivitás az irodalmi jelenségek vizsgálata során a szövegstruktúrára és a nyelvhasználók (író-olvasó) mentális struktúrájára (ebből is csak a tudatosítható, ill. tárgyiasult tudattartalmakra) vonatkozóan teremthető meg, így az irodalmi jelenségek időben történő változásainak kutatása (irodalomtörténet) is csak ezek figyelembevételével végezhető el. Itt nem kívánjuk a létező irodalomtörténet kritikáját adni, hadd utaljunk csupán az MTA Irodalomtudományi Intézetének 1980 őszén *Az irodalomtörténet elmélete* címmel rendezett konferenciájára, illetve R. Wellek (1971) és H.R. Jauss (1970) vitáikra. Elképzelésünket Kibédi Varga Áron (1980) és H.R. Jauss (1970) koncepcióinak figyelembevételével fogalmazzuk meg. Kibédi szerint „... az irodalomtörténetnek nem »mesélnie« hanem klasszifikálnia kell”.⁸ Úgy véljük, hogy az irodalomtörténet az irodalmi jelenségek logikai klasszifikációjának, műfajú rendszerének az idő függvényében történő megvalósulása. Különböző időpontokban más és más műfajok leírása, majd kronologikus rendbe állításuk alkotná az irodalom történetét. (vö. Jauss 1970 31. l.).

Miután az irodalmi jelenségeket kommunikációk, nyelvjátékok, (nem pedig szövegek) sorozatának tekintjük⁹, a klasszifikációt is a kommunikáció egészének figyelembevételével kell elvégeznünk. Egyrészt elkészítjük az irodalmi kommunikációban működő szövegek strukturális klasszifikációját a szövegek szintaxisára vonatkozóan. Másrészt „... a kortársi és későbbi olvasók, kritikusok és szerzők irodalmi tapasztalatának elvárási horizontja...”¹⁰ alkotná a szövegstruktúrák működésének klasszifikációját. Az elvárási horizont egyrészt az olvasást megelőző tudás, amely „a műfaj korábbi ismeretéből, előző művek formájából és tematikájából...”¹¹ áll, tehát az olvasónak egy bizonyos műfajra vonatkozó értelmezési módja, másrészt a nyelvjáték, az egyedi mű működése során létrejövő specifikus értelmezési mód. Az olvasást megelőző tudás az irodalmi tapasztalat szövegszerűen rögzített formáiból, ill. empirikus szociológiai kutatások segítségével állapítható meg. Az egyedi nyelvjátékok specifikus értelmezési módja pedig „... az irányított észlelés folyamatában meghatározott olyan utasítások végrehajtása, amelyek az őket létrehozó motivációk és kiváltó jelzések révén megragadhatók és szövegnyelvészetileg leírhatók”.¹² Jauss szerint az egyedi befogadás során módosulhat az elvárási horizont, de változatlan is maradhat. Az empirikus kutatások számára elfogadhatóbbnak tűnik az ún. *olvasási kód* terminus használata, amely az egyes kommunikációk működését egyediségükben kívánja kifejezni, szemben az elvárási horizont absztrakt jellegével. Az egyes olvasási kódok megállapítása után a kódok összehasonlító vizsgálata alkalmával az egyes kódokból létrehozható az elvárási horizont.

Az olvasási kódról tett megjegyzéseink a kommunikációnak csak a befogadás aktusát érintették, a szöveg megalkotásának cselekvését, az írást azonban nem. Úgy látjuk, hogy az olvasási kód az olva-

⁸ KIBÉDI, (1980) 378.

⁹ vö. KANYÓ, (1980)

¹⁰ JAUSS, (1970) 18.

¹¹ JAUSS, uo.

¹² JAUSS, (1972)

sás aktusa mellett az írás aktusának bizonyos aspektusait is magában foglalja. Ugyanis az írás során az író feltételezhetően olvasásra szánja a készülőben levő szöveget, tehát valamilyen olvasási kódot figyelembe vesz. Mindemellett a kódolás a dekódolás műveletének fordítottja, így nem látjuk szükségét külön írói kód rögzítésének, annál inkább nem, mivel az irodalmi kommunikáció leírása során a befogadást tartjuk a vizsgálódások és a társadalmi szükségletek szempontjából lényegesebbnek. Kétségtelen, hogy sok esetben egy adott szöveget nem az író által figyelembe vett olvasási kód szerint értelmezzük, ez elméletileg egyáltalán nem okoz problémát, sőt ez a jelenség adja egyik magyarázatát az irodalmi művek történetiségének.

A fenti elképzelés ismeretében és empirikus eredmények hiányában úgy véljük, hogy az irodalomtörténet rendszeréről, vagy az irodalmi művek klasszifikációjáról részleteiben értekezni korai lenne. Amit egyelőre megvalósíthatónak látunk, az a különféle szövegszintaxisok leíró és összehasonlító kutatása. A továbbiakban kísérletet teszünk Németh László *Gyász* c. regényének feldolgozásával valamelyes bizonyítékokat szerezni elképzelésünk alátámasztására.

Egyik feladatunk a *Gyász* szintaktikai leírásának elvégzése, ezt az utóbbi néhány évben kidolgozott narratív elméletek alapján fogjuk megtenni (BERNÁTH 1978, CSÚRI 1978, DOLEŽEL 1980, HENDRICKS 1975, KANYÓ 1978). Másik feladatunk a *Gyász*hoz kapcsolható feltételezett olvasási kód leírása. Ehhez egyrészt felhasználjuk Németh László írásait (tanulmányok, műhelynaplók, életrajzi írások, interjúk, stb.), amelyekben irodalomelméleti felfogásáról, értelmezési módokról, regényszemléletről, írói intencióiról, a *Gyász* felépítéséről, a *Gyász* interpretációjáról tudósít. Másrészt a regény leíró vizsgálatára alapozva, egy feltételezett interpretáció szerint elvégezzük a regény funkcionális elemzését. Ezt az interpretációt – a kutatás egyszerűsítése érdekében, nem pedig az írói intenció mindenhatóságának elismerése okán – megpróbáljuk Németh László *Gyász*-interpretációjával összehangban létrehozni. A funkcionális megközelítés lehetővé teszi olyan olvasási műveletek leírását, amelyeket a mű egyes elemeinek funkciója alapján tudunk megfogalmazni.

3. Németh László interpretáció-elméleti nézetei

Létezik olyan értelmezési tradíció, amely a művészi kommunikáció során az esztétikai tárgyhoz valamilyen általános eszmeiség hozzárendelését követeli meg a befogadótól. Gadamer ezt az álláspontot a hermeneutikai probléma egységének szellemében bírálja: „Az applikáció nem valami adott, s először magában véve megértett általánosnak az utólagos alkalmazása a konkrét esetre, hanem csak az applikáció jelenti a valódi megértését annak az általánosnak is, melyet az adott szöveg számunkra képez.”¹³ Ugyanis „az olyan általános tudás, melyet nem lehet konkrét szituációra alkalmazni, értelmetlen marad...”¹⁴

Miként látja az általános problémáját Németh László az irodalmi kommunikációban? A regények szereplői absztrakciói a valós világbeli embereknek:

„Hisz a legegyszerűbb emberben is nem egy, de több főhősré való anyag van, s az író e sajátosság-gubancból természetesen csak azt választja ki, amire a műben érő gondolat kibontásához szüksége van.”¹⁵

Sőt valamilyen eszme hordozói is:

„... a regénynek már a főhősein át is valami Eszme-féle próbál kibontakozni, ...”¹⁶

Németh László így nyilatkozik az „igazi olvasóról”, tehát ideális olvasójáról (akit tekintetbe vett regényei megalkotása során):

„Minden élet, az értékesebbje legalább, vállalkozás, az igazi olvasónak a könyv arra kell, hogy ezt a vállalkozást, a történeti helyet, amelyen folyik, tudatosítsa s összehasonlítás és tapasztalat szélesebb körét nyitva meg, erkölcsi lényre kifejtésében segítse.”¹⁷

¹³ GADAMER, (1960) 159.

¹⁴ GADAMER, (1960) 138.

¹⁵ NÉMETH, (1956) 326–327.

¹⁶ NÉMETH, u.o.

¹⁷ NÉMETH, (1968) 606–607.

(kiemelés O.F.) Az olvasó a szöveget nem valami „általános” megnyilvánulásaként kezeli, hanem alano-
gikusan működteti. Németh László így látja az „eszmei általánosság” szerepét az irodalmi kommuni-
kációban: a szöveg „tartalmazta” általánosságok („eszmék”) a különböző egyedi befogadásokban
(nyelvjátékokban) működő analógiák lehetőségét jelentik. Az író sem kezdi a szöveg megírását eleve
egy „esztétikai szinopszisként”¹⁸ meglévő jelentés-együttesel („Az ember regénye meséjét nagyjából
tudja, de a mítoszt írás közben kell kapnia —...”¹⁹), az olvasó sem az eszmei általánost keresgéli,
hogy majd abból vonatkoztasson saját helyzetére, hanem eleve analógiát teremt a szövegvilág és a
saját világa között.

„A mű nálam mindig csak érintő az élet görbéjéhez; eredményei nem alkalmazható
tanítások, csak figyelmeztetések.”²⁰

Németh László műveiben nem példát nyújt, lehetséges világa nem követendő modell az olvasó számá-
ra. Az „Így és így cselekedj!” felszólítás helyére a „Vigyázz, ha így és így cselekszel, akkor ...” figyel-
meztetés kerül. Az „igazi olvasó” „irányítást, segítséget keres a műben, erkölcsi lényre kifejtésében”.

„Én az életből nem annyira egyes alakokat veszek át; ... amire az én biztonságérzetem-
nek szüksége van, ... az az élet szövődése, emberek elhelyezkedése a családban, társa-
ságban, közösségben, nem az egyén alak- és alkattana, hanem a társadalom hisztoló-
gája.”²¹

Németh László egy olyan olvasási kód figyelembevételével írja regényeit, ahol nem az egyes jellemekre,
hanem a szereplők kapcsolatrendszerére, e kapcsolatrendszer változásaira irányul az olvasó figyelme.

„... regényeim olvasójának a főhős lelkéből kell kinéznie a világra.”²²

A Gyász narrátora a „szubjektivizált Er-form” (DOLEŽEL 1980) elbeszélői forma követelményei
szerint beszél, így alapvetően Zsófi „szemén át” látjuk a regény világát. Ezért az olvasási kódhoz
tartozónak vehetjük „A regénybeli kijelentéseket csak a főszereplő nézőpontjából fogadd el!” utasítást,
illetve ehhez kapcsolódóan „Lásd el attribútumokkal a főszereplőt, hogy megkapd a főszereplő
nézőpontját!”.

„Énnálam azonban a feladat nem a világ, hanem egy tudat kialakítása volt mindig.”²³

Hogy az ábrázolás fókusza a szövegvilág egészéről egy tagjának mentális struktúrájára került át, a re-
gényolvasási módok, konvenciók (olvasási kód) változását is magával hozta. Németh László a Proust-
tanulmányban a *Temps perdu* kapcsán fejti ki ezzel kapcsolatos nézeteit.

„... aki azonban igazán a *Temps perdu*-t akarja olvasni, és részleteiben is az egész épít-
ményt tartja szemmel, annak egy újfajta olvasót kell kinevelnie magából, az olvasás
új élettani ritmusára kell rászoktatnia az esztét.”

Szembeállítja az ún. Proust-előtti olvasót a Proust-olvasóval. Az előbbi „megszokta, hogy az író ese-
ményről eseményre vezesse őt”²⁴, az utóbbinak a hangulatokra, az alakok szimbolikájára, a motí-
vumokra kell figyelmét fordítania. Németh László regényei „igazi olvasójának” nem az események
sorozatára, nem a cselekményre kell elsősorban összpontosítania, hanem a cselekmény kiváltotta tu-
dati reakciókra, a főszereplő tudati állapotainak változására.

Az említett Németh László-i interpretáció-szabályokat (melyek az olvasási kód egy részét alkotják)
szisztematikusan a funkcionális elemzés eredményeivel együtt fogjuk kifejteni.

¹⁸ NÉMETH, (1956) 324.

¹⁹ NÉMETH, (1948) 297.

²⁰ NÉMETH, (1965) 8.

²¹ NÉMETH, (1956) 319.

²² NÉMETH, (1955) 306.

²³ NÉMETH, (1955) 309.

²⁴ NÉMETH, (1932) 315.

4. A Gyász narratív szintaxisa

A Gyász teljes szintaxisát megfelelően kidolgozott apparátus híján nem tudjuk leírni, csupán a narratív szerkezet szintaktikai vizsgálatára szoríthatunk. Úgy véljük, hogy ugyan a narratív szerkezet meghatározó tényezője a szövegstruktúrának, azonban pl. a metaforikus szerkezet²⁵ is alapvető fontosságú.

A narratív struktúrát állapotváltozások sorozatával jellemezhetjük, állapotváltozásról akkor beszélünk, ha valamely *x* szereplő releváns attribútuma valamely *y* szereplő intencionális *z* cselekvése révén megváltozik. A Gyász szövegében a következő állapotváltozásokat találjuk:

1. Zsófi elköltözik Kovácséktól (*V₁*)
 kiindulóállapot (*A₁*):
     Zsófi együtt van Kovácsékkal
 befejezőállapot (*A₂*):
     Zsófi nincs együtt Kovácsékkal
         az *x* szereplő: Zsófi
         a releváns attribútum: együttlét Kovácsékkal
         az *y* szereplő: Zsófi
         a *z* cselekvés: elköltözik
2. Zsófi magához veszi Kizselánét (*V₂*)
 kiindulóállapot (megfeleltethető az első állapotváltozás befejezőállapotával: *A₂*):
     Zsófi nincs együtt Kizselánéval
 befejezőállapot (*A₃*):
     Zsófi együtt van Kizselánéval
         az *x* szereplő: Zsófi
         a releváns attribútum: együttlét Kizselánéval
         az *y* szereplő: Zsófi
         a *z* cselekvés: odaveszi
3. Zsófi elküldi Kizselánét (*V₃*)
 kiindulóállapot (*A₃*):
     Zsófi együtt van Kizselánéval
 befejezőállapot (*A₄*):
     Zsófi nincs együtt Kizselánéval
         az *x* szereplő: Zsófi
         a releváns attribútum: együttlét Kizselánéval
         az *y* szereplő: Zsófi
         a *z* cselekvés: elküldi

Az állapotváltozásokat megelőző események:

V₁ előtt az első konfliktus (I.)

A konfliktust a következőképp határozzuk meg²⁶:

- (i) a narratív struktúra két ellentétes intenciót tartalmaz,
- (ii) két intenció ellentétes, ha ellenkező előjellel ugyanarra a tényállásra irányulnak (ún. „kérdéses tényállás”),
- (iii) konfliktus akkor jön létre, ha a két intenció szándékolt tényállásai közül csak az egyik valószínűsíthető meg, azaz a szándékolt tényállások egy *t* időpontban kizárják egymást.
 (a konfliktust meghatározó intenciókhoz tartozó szereplőket konfliktusszereplőknek nevezzük)
 az I. konfliktus konfliktusszereplői:
     Zsófi
     Kovácsné

²⁵ vö. ODORICS, (1985)

²⁶ ODORICS, (1980)

Zsófi intenciója: nem akarja, hogy Józsi a férje legyen
 Kovácsné intenciója: azt akarja, hogy Józsi Zsófi férje legyen
 a „kérdéses tényállás”: Zsófi és Józsi házassága
 a megvalósult tényállás: Zsófinak Józsi nem férje

Győztes konfliktusszereplőnek nevezzük azt a konfliktusszereplőt, akinek az intenciójában foglalt tényállás megvalósul.

Az I. konfliktus győztes konfliktusszereplője: Zsófi

A V_2 állapotváltozást a II. konfliktus előzi meg.
 konfliktusszereplők:

Zsófi

Kurátorné

Zsófi intenciója: azt akarja, hogy Marin keresztül továbbra is meglegyen a kapcsolata
 a csendőrmesterrel

Kurátorné intenciója: nem akarja, hogy Zsófinak bármilyen módon kapcsolata legyen
 a csendőrmesterrel

a „kérdéses tényállás”: Zsófi kapcsolata (Marin keresztül) a csendőrmesterrel
 a megvalósult tényállás: Zsófinak semmilyen kapcsolata nincs a csendőrmesterrel

A II. konfliktus győztes konfliktusszereplője:

Kurátorné

A V_3 állapotváltozást a III. konfliktus előzi meg.
 konfliktusszereplők:

Zsófi

Kiszeláné

Zsófi intenciója: nem akarja, hogy Imre továbbra is odajárjon az ő (Zsófi) házába

Kiszeláné intenciója: azt akarja, hogy Imre továbbra is odajárjon Zsófi házába

a kérdéses tényállás”: Imre odajárása Zsófi házába

a megvalósult tényállás: Imre nem jár Zsófi házába

A III. konfliktus győztes konfliktusszereplője:

Zsófi

Az alapvető állapotváltozások mellett láttuk, hogy a konfliktusok megoldásai is állapotváltozások eredményeznek. A felsorolt állapotváltozásokon kívül még egyéb (mellék-) állapotváltozások is megállapíthatók (pl. Zsófi elzavarja Marit, Zsófi megszakítja kapcsolatát Ilussal stb.), ezek részletezése itt nem tűnik célszerűnek. Ezekről a mellék-állapotváltozásokról annyi jegyzendő meg, hogy előkészítik az utolsó, a V_3 állapotváltozást. Ugyanis a V_3 állapotváltozás során Zsófi az utolsó olyan szereplővel is megszakítja kapcsolatát, amely egy bizonyos „e” attribútummal rendelkezik. A regény befejezőállapotában (A4) Zsófinak egyedül Móri Zsuzsival van kapcsolata, aki viszont nem rendelkezik az „e” attribútummal.

A regény szintaxisának csak a narratív szerkezetre vonatkozó jellegzetességei:

- (i) A szövegstruktúra állapotváltozások sorozatát tartalmazza. A továbbiakban az állapotváltozások említésekor csak az ún. „lényeges” állapotváltozásokra gondolunk. „Lényeges” állapotváltozásnak minősülnek a V_1 , V_2 , V_3 változások, ill. a konfliktusok feloldásából eredő állapotváltozások. A „lényegesség” az interpretáció létrehozása során válik bizonyítottá.
- (ii) Az állapotváltozások mindig ugyanazon szereplő attribútumainak megváltozását jelentik. (ezt a szereplőt főszereplőnek nevezzük)
- (iii) Érvényes az állapotváltozásokra, hogy a változás a főszereplőhöz kapcsolódó szereplők számának megváltozását jelenti.
- (iv) A befejező állapotváltozás következtében a főszereplőnek az egy bizonyos „e” attribútummal rendelkező szereplők mindegyikével megszakad a kapcsolata.
- (v) A nem konfliktusból eredő állapotváltozásokat megelőzi egy konfliktus létrejötte és feloldása.
- (vi) A konfliktusokat két szereplő ellentétes intenciói okozzák, az intenciók ellentétessége ellenkező előjelű, ugyanarra a tárgyra való irányulásukban fejeződik ki.
- (vii) A konfliktusok egyik konfliktusszereplője mindig a főszereplő.
- (viii) A konfliktusok feloldása mindig a főszereplő és egy másik szereplő kapcsolatának megszakadását jelenti.

5. A Gyász interpretációja

A továbbiakban megpróbálkozunk a Gyász szövegéhez egy bizonyos interpretációt kapcsolni, melynek függvényében elfogjuk végezni a szöveg funkcionális elemzését.

A lényeges állapotváltozások kiváltóiként az őket időben előző konfliktusokat jelöljük meg. A konfliktusok magyarázataiként a konfliktusszereplők ellentétes intencióit vesszük fel. Az intenciók szintaktikai szinten megjelenő ellentétessége a szemantikai dimenzióban preferencia-viszonyokon alapuló értékkonfliktusként fejezhető ki. Az I. konfliktus során Zsófi különbnek tartja magát, mintsem hozzámenjen Józsihoz. („Józsi volt az a nulla, akitől az ura értékét számította, s most hozzámenjen ehhez a nullához?”²⁷) Többnek, de mindenesetre másnak tartja magát környezeténél, ... megdorgálta magát, hogy olyan akar lenni, mint más özvegyasszony.”²⁸ Zsófi a „másságot” preferálja, ez alapján értékként kapcsoljuk hozzá. Kovácsné a vagyont preferálja, úgy véli, hogy a legjobb megoldás Zsófi és Józsi házassága lenne, mert akkor együtt maradna a vagyon. Azonban Kovácsné ezzel a szándékával Zsófi „másságát” veszélyezteti, ez váltja ki a konfliktust, s a „másság” megőrzése indítja Zsófit arra, hogy elköltözzön Kovácséktól.

A II. konfliktus során Zsófi ismét „másságát” védelmezi, ugyanis hírbe hozzák a csendőrmesterrel, s apja szavaiból is azt veszi ki, hogy őt is a többi özvegyasszony közé sorolják. Azzal, hogy odavette magához Kiszelnét, bizonyította: „Az apja is láthatta, hogy ő nem olyan, mint a Józsiánék, ...”²⁹ Anyját, Kurátornét pedig a konfliktus során a család jó hírének, a „látszat”-nak megőrzése hajtja, hogy Zsófit is olyanakk tartssák a faluban, mint a többi „jó” özvegyasszonyt, akik megtartják a „látszatot”. Kurátorné szándéka is Zsófi „mássága” ellen irányul, Zsófi, hogy Kiszelnét magához veszi örneke, ismét „másságát” biztosítja.

A III. konfliktusban is hasonló a helyzet. Kiszelnével való kapcsolata, Imre gyakori látogatásai, a férjszerzési kísérletek mind Zsófi különbözni akarása ellen működnek. Amikor Kiszelnét odavette magához, szüksége volt „örre”, aki a falu előtt is bizonyítja pusztán a létevel: ő „nem olyan özvegy, mint a többi.” Azonban amikor már Zsófi olyan státuszt vívott ki a falu előtt, amely Kiszelné nélkül is biztosítja „másságát”, Zsófinak nincs szüksége Kiszelnéire. Kiszelné betöltötte funkcióját, sőt most már Zsófi „másságának” megőrzését akadályozza.

A regény egyik alapvető mozgatója Zsófi „másságra” törekvése. A másik: Zsófi biológikuma, természetes ösztönei, ugyanis „élni” is akar, túl akar jutni a gyászra. A harmadik alapvető motívum pedig a falu normarendszere. E normarendszer a „képmutatásra”, a valós érzés és a mutatott viselkedés közti tudatos különbségtételre épül. A gyász, vagy bármely érzés valódiságát nem várják el senkitől, csupán annyit, hogy eleget tegyen a gyász megkövetelte, „illő” viselkedésnek. Zsófi is „tudta, hogy két kőnap alatt nem illik kicsit sem megvigasztalódni ... utólag iparkodott olyan elkeseredett lenni, mint szavai; ... hozzászókokot viselkedése és érzései közt ehhez a kis hazugsághoz, ...”³⁰

A regény e három alapvető mozgatójának ismeretében a szintaxisban megállapított négy állapotot a következőképp interpretálhatjuk (egyben ez a „lényeges” állapotok kiválasztásának indoklását is jelenti):

- A₁: Zsófi életének „normális” menete: a gyász érzésének gyengülése, s ezzel együtt a gyász-év letelte utáni normális életre való felkészülés, illetve a falu normáinak (N_0) megfelelő viselkedés.
(„norma szerinti élet”)
- A₂: Zsófi életének „normális” menetében nem történik jelentős változás, azonban azzal, hogy özvegy létére egyedül lakik egy házban, *lehetőségét* jelenti a falu számára, hogy ne az N_0 norma szerint éljen.
(„a norma burkolt megszegése”)
- A₃: Zsófi élete a falu szempontjából megszűnik „normális” lenni: elutasítja az N_0 normát, a gyászév leteltével is feketében jár, nem megy férjhez. Ezzel párhuzamosan alakul ki Zsófi belső konfliktusa: egyrészt szeretne „élni”, másrészt „másságra” törekvése a gyász következetes viselésére indítja. Ezt az állapotot az „élet” és a „gyász” ellentéte jellemzi.

²⁷ NÉMETH, (1931a)

²⁸ NÉMETH, (1931a) 10.

²⁹ NÉMETH, (1931a) 43.

³⁰ NÉMETH, (1931a) 8.

(„nyílt normaszegés”)

- A₄: Zsófi belső konfliktusának feloldása: az „élettel” szemben a „gyászt” választja. Megszakítja kapcsolatát az összes „e” attribútummal rendelkező szereplővel. Az „e” attribútum az „életet preferálókat” jelzi. Zsófi az élőkkel szemben halottait, ill. Móri Zsuzsit helyezi előtérbe. Móri Zsuzsi pedig ugyanazzal a preferenciával rendelkezik, mint Zsófi.

(„a norma teljes elutasítása”)

„Énnálam a feladat nem a világ, hanem egy tudat kialakítása volt mindig.”³¹ Németh László a világ érzékelhető eseményeit rögzítő narratív struktúrát alárendeli a nem-érezhető belső világ, a mentális struktúra állapotváltozásai sorának. Úgy véljük, hogy a regény a főszereplő tudatának változásaira épül. Ennek megfelelően a következő tudati állapotokat különböztetjük meg, s A₁-vel, A₂-vel, A₃-vel és A₄-vel jelöljük őket, ugyanis az A₁, A₂, A₃ és A₄ állapotok mindig Zsófi tudatállapot-változásai függvényében jönnek létre.

- A₁: Zsófi úgy véli, hogy „mássága” megőrzésével együtt képes lesz „élni az életet”.
A₂: Zsófi úgy véli, hogy képes lesz élni az életet, „másságát” csupán egyes személyek veszélyeztetik, azonban ha kivonja magát hatáskörükből, akkor megszűnik ez a veszély.

- A₃: Zsófi úgy véli, hogy „másságát” nem csupán egyes személyek, hanem az egész környezete, a falu N₀ normája veszélyezteti. Felismeri, hogy „másságát” csak az N₀ norma elutasításával képes megtartani, de úgy véli – belső konfliktusa előrehaladásától függően –, hogy képes lesz „élni az életet”.

- A₄: Zsófi felismeri, hogy „másságát” csak az életről való teljes lemondással tarthatja meg.

„Szűk, szokásjogi társadalomban – a parasztiban például – a norma pogácsaszaggatószerűen működik –, ami az együttélést szilárdabbá teszi, s a többségnek védelmet biztosít, az a nagyobb, értékesebb egyéniséget csak szorítja. A normának ezt a büszkeségvadító, életfagyasztó hatását írtam meg a Gyász c. regényemben.”³²

Zsófi szírt „szorul ki a világból”, mert szándékai, értékei, normarendszere illegitimékné válnak a falu kontextusában.

Végül az interpretáció lényeges elemének tartjuk Zsófi viszonyát az A₄ állapothoz: „... most, hogy megevettem a pénz, meg a fájdalom, olyan vagyok, mint a bomló dög. ...”³³ „Sem uram, sem gyermekem, sem rokonom, legalább barátom legyen – s keserűen elmosolyodott”³⁴ (kiemelés O.F.) Zsófi a falu normarendszerének, aktuális környezetének elutasítása után az „új” helyzetet (A₄) is elutasítja. Tehát Zsófi alapvető értéke, a „másság” a falu kontextusában értékét veszti, viszonylagosan negatívvá válik. Zsófi mégis ezt a viszonylagosan negatív értéket választja az „élettel” szemben, a valóságos értékvesztés: az „élet” elvesztése. (A „másság” azért viszonylagosan negatív érték, mivel az A₄ állapotot a „másság” csak részben idézte elő, igazi mozgatója a falu N₀ normarendszere.)

Úgy véljük, hogy az interpretáció eddig elvégzett műveletei speciálisan irodalmiak, azaz egy nyelv-játék-közösségnek az irodalmi kommunikációra vonatkozó tudásából származnak. Az interpretáció további műveletei nem ezen az ún. „irodalmi” tudáson, nem specifikusan irodalmi konvenciókon alapulnak. Ugyanis Zsófi „mássága” például interpretálható 1. büszkeségnek, 2. az egyén autonómiája megőrzésének, 3. minőségnek, 4. „a civilizáció küszöbe alá húzó archaikumnak”³⁵. Ezek az interpretációk különböző szubkulturákban más és más konvenciók alapján magyarázhatók, azonban ezek a konvenciók az olvasók ún. „általános világ-tudásának egyéb fajtáihoz” (DIJK 1977b) sorolhatók, az olvasási kód meghatározása során nem jönnek számításba. Az interpretáció lezárásaként Németh László interpretációját közöljük, amely az eddigi eredményekkel összhangban áll. „a lelket a kaján ugratásnak kiszolgáltató büszkeség leleplezése.”³⁶

A „lelek”: Zsófi természetes ösztönei, az „életre” való törekvése,

a „kaján ugratás”: a falu N₀ normarendszere,

a „büszkeség”: Zsófi „mássága”.

A regény pedig Zsófi természetének fokozatos „kiszolgáltatása”: elszakítása az élettől (az értékvesztési folyamat), s ezzel együtt a „büszkeség leleplezése”: Zsófi elutasítja az A₄ állapotot.

³¹ NÉMETH, (1955) 309.

³² NÉMETH, (1966) 832.

³³ NÉMETH, (1931a) 242.

³⁴ NÉMETH, (1931a) 248.

³⁵ NÉMETH, (1956) 324.

³⁶ NÉMETH, (1970) 873.

6. A Gyász funkcionális elemzése

Németh László írja: „Minden nagy ábrázoló mű két rétegből áll: egy külsőből, amely a valóság érzését kelti fel, s egy belsőből, amely az egységet.”³⁷ A külső réteg funkciója a valóságérzés biztosítása, a belsőé pedig, „hogyan igazat mondjon a világ szerkezetéről.”³⁸ azaz a „gondolat” felépítése, melyen keresztül az olvasó analógiát állapíthat meg. Amikor a mű elemeinek funkcióját keressük, elsősorban a „gondolat” létrehozására szolgáló elemekre irányítjuk figyelmünket. Ugyanis „a műalkotás az a belső terv, amely a mű minden elemét egy képzelte központ felé irányítja.”³⁹ Ez a képzelte központ, a „gondolat” pedig a létrehozott interpretáció: „a lelket a kaján ugratásnak kiszolgáltató büszkeség leleplezése.”⁴⁰ A szöveg alapvető funkciójának erre az interpretációra való irányulását tartjuk. Ez az alapvető funkció az alábbi funkciókon keresztül működik.

- (i) A „büszkeség” ábrázolásához egy szereplőt a „büszkeség” attribútummal kell ellátni, amelyet preferál a szereplő, így számára értékként jelenik meg.

az „A” funkció: a „P” érték („büszkeség”) létrehozása

- (ii) A „büszkeség leleplezése” a „büszkeség” negatív minősítésével történik, Zsófi elutasítja az A4 állapotot

az „E” funkció: a „P” érték negatív minősítése

Az „E” funkció működésének a következő feltételei vannak:

- (iii) létre kell hozni egy pozitív értéket („R” érték), amellyel a főszereplő rendelkezik

a „B” funkció: az „R” érték létrehozása

- (iv) létre kell hozni egy folyamatot, amely során a főszereplő elveszti a számára pozitív „R” értéket

a „C” funkció: az „R” értékvesztési folyamat létrehozása

- (v) az „R” érték elvesztése okául a „P” értéket kell megtenni

a „D” funkció: az „R” értékvesztési folyamat „P”-vel motiválni

- (vi) Végül a teljes interpretációt a „G” funkció állítja elő: ugyanis nem a büszkeség leleplezése történik meg, hanem a „lelket a kaján ugratásnak kiszolgáltató büszkeségé”, nem általában a „büszkeség”, a „másság” negatív értékelése, hanem a falu N_0 normarendszerében („a kaján ugratásban”) működő büszkeségé.

a „G” funkció tehát: a „P” érték negatív minősítése, viszonylagosságának kifejezése

- (vii) A „G” funkció működésének természetesen előfeltétele az „F” funkció, amely az N_0 normarendszer létrehozása.

Úgy véljük, hogy a szöveg elemei az említett „A”, „B”, „C”, „D”, „E”, „F” és „G” funkciókhoz kapcsolhatók. A továbbiakban azt szeretnénk megmutatni, hogy ezek a funkciók miként működnek, hogyan kapcsolják be a szöveg egyes elemeit a kommunikáció folyamatába.

Az „A” funkció (a „P” érték létrehozása) egyrészt Zsófi cselekvéseinek működik: pl. abban a jelenetben, amely során Zsófi visszautasítja a Homor lányt, aki a beteg Sanyinak hozta el kedvenc, együtt-készítette játékukat. Ide sorolhatók Zsófi mindazon reakciói, amelyeket a „mássága” ellen irányuló akciókra adott, s melyek aztán a konfliktusokhoz vezettek. Az „A” funkció másrészt a narrátor megjegyzéseiben is jelen van: „feleselt a büszkesége”⁴¹, „fölforr benne a kevélység”⁴².

A „B” funkció (az „R” érték létrehozása) Zsófinak az élet jeleihez való pozitív viszonyának kifejezésén működik. Zsófi tudatát a Kovácséktól való elköltözés után az „élet vágya” és a „gyász érzése” váltakozó dominanciája jellemzi. A „B” funkció működik, ha a „T” preferencia, az „élet vágya” preferálása kerül dominanciába a „gyász érzésével” szemben, azaz ha Zsófi egy „h” attribútummal (szexualitás) rendelkező szereplőt (Imrus) preferál. „egyszerre édes zsidbadást érzett”⁴³ – olvashatjuk a regény 96. oldalán, majd az „édes zsidbadás” során Imréval való szexuális képek sora jelenik meg tudatában.

³⁷ NÉMETH, (1948) 295.

³⁸ NÉMETH, (1948) 295.

³⁹ NÉMETH, (1931b) 314.

⁴⁰ NÉMETH, (1970) 873.

⁴¹ NÉMETH, (1931a) 21.

⁴² NÉMETH, (1931a) 15.

⁴³ NÉMETH, (1931a) 96.

A „C” funkció (az „R” értékvesztési folyamat ábrázolása) alapvetően a narratív struktúrán keresztül működik. Az elvesztett pozitív érték: az élet, amelyet az emberekkel való kapcsolat jelez a szövegben, azaz együttlét az „e” attribútummal rendelkező szereplőkkel. A narratív struktúra Zsófi kapcsolatvesztésének folyamatát tartalmazza, amely az „élettől való elszakadást” jelenti. Természetesen a „C” funkció működéséhez tartoznak a narratív struktúra elemei (állapotok, cselekvések, intenciók stb.), illetve azok az elemek, amelyek a narratív struktúra működését biztosítják (pl. konfliktusok, vagy Zsófi különböző tudatállapotai).

A narratív struktúra mellett az értékvesztés folyamatát Zsófi tudatállapot-módosulásai is kifejezik. A „C” funkció működik, ha Zsófi halott (Sándor, Sanyi) vagy a halottakat kifejező (a halálosan beteg Sanyi, Móri Zsuzsi) szereplőt preferál, azaz az „S” preferencia (az „e” attribútummal nem rendelkező szereplők preferálása) a domináns a „T” preferenciával szemben.

A hasonlatok, melyekkel az elbeszélő attribútumokkal látja el Zsófit a „C” funkció működését jelzik: „Mint egy varj, harmadik éve jár már feketében.”⁴⁴, mintha nem is asszony, hanem koporsó mellett mentek volna el.”⁴⁵, Zsófi éppen csak annyi volt, mintha az ágy fekete halmából egy oszlop nőtt volna ki, valami református fejfa”⁴⁶, „Mintha ő maga állt volna ott s őrizné kővé váltan a halott gyereket.”⁴⁷ Ezekkel a hasonlatokkal Zsófi összekapcsolódik a halottak világával, majd Zsófi is jelképesen szoborrá válik. A szoborszerűség az élettől való kapcsolat megszakadását jelzi, ezt készítik elő a Zsófi cselekvéseire alkalmazott metaforák is: „megkeményedett ennyi ember láttán”⁴⁸, „de ő mereven állt”⁴⁹. Zsófi metaforikus szoborrá válási folyamata is a „C” funkció működését jelzi.

A „D” funkció (az „R” értékvesztési folyamatot „P”-vel motiválni) a konfliktusokban működik. Már korábban is rámutattunk, hogy a konfliktusok idézik elő a narratív struktúra állapotváltozásait, így az értékvesztést is. A konfliktusok egyik mozgatója pedig mindig Zsófi „másságra” törekvése, a „büszkeség” attribútum (a „P” érték). A „D” funkció közvetlenül Zsófi konfliktust kiváltó intencióiban működik: pl. Zsófi nem akarja, hogy Józsi a férje legyen.

Az „E” funkció (a „P” érték negatív minősítése) akkor lép működésbe, ha a „B”, „C”, „D” funkciók már befejezték működésüket, azaz az értékvesztés a büszkeség okából megtörtént. Az „E” funkció Zsófinak az A₄ állapotra (az értékvesztés folyamatának befejező állapotára) vonatkozó negatív minősítésében működik. „Sem uram, sem gyerekem, sem rokonom, legalább barát német legyen – s keserűn elmosolyodott.”⁵⁰ (kiemelés O.F.)

Az „F” funkció (az N₀ normarendszer létrehozása) a szereplők viselkedését szabályozó kifejezésekben működik: „... s az ő várakozásuk szerint kell sápadnia és pityeregnie.”⁵¹ Az N₀ normarendszer a képmutatás, a látszat, a vagyon és a karrier értékek preferálásában is megmutatkozik. Ezek az értékek Kovácsné, Kurátorné és Kiszelné intencióiban jutnak érvényre. A képmutatás a narrátor kijelentéseiben: „képmutatóskodásra kényszerítik”⁵², „képmutató érzéseket”⁵³, „színpadjára ennek a gyászos látványosságnak”⁵⁴, illetve cselekvésekben „... az öregasszony ... még botot is vett, csakhogy mutassa, mennyire megtörte a baleset ...”⁵⁵ fejeződik ki.

A „G” funkció (a „P” érték negatív minősítése viszonylagosságának ábrázolása) egyrészt hasonlóképp működik, mint a „D” funkció, csupán Zsófi intenciói helyett Kovácsné, Kurátorné és Kiszelné intencióiban. Másrészt a N₀ normarendszer nemcsak a konfliktusokat motiválja, hanem Zsófi büszkeségének, a „P” érték megnyilvánulásainak is kiváltó oka. Ezzel a „P” érték negatív minősítését viszonylagossá teszi: ebben a környezetben, N₀ normával rendelkező faluban negatív a „P” érték. Az N₀ normarendszer „P”-t motiváló szerepe is a konfliktusok ellentétes intencióit létrehozó situációkban jut érvényre.

⁴⁴ NÉMETH, (1931a) 95.

⁴⁵ NÉMETH, (1931a) 96.

⁴⁶ NÉMETH, (1931a) 193.

⁴⁷ NÉMETH, (1931a) 249.

⁴⁸ NÉMETH, (1931a) 166.

⁴⁹ NÉMETH, (1931a) 167.

⁵⁰ NÉMETH, (1931a) 248.

⁵¹ NÉMETH, (1931a) 147.

⁵² NÉMETH, (1931a) 9.

⁵³ NÉMETH, (1931a) 110.

⁵⁴ NÉMETH, (1931a) 146.

⁵⁵ NÉMETH, (1931a) 5.

7. A Gyász olvasási kódja

Az olvasási kód egy részét Németh László interpretáció-elméleti nézeteinek részleges „rekonstrukciója” alapján határozzuk meg. Dolgozatunk 3. részében tett megállapításainkat itt utasítások formájában írjuk le.

(i) Próbálj a szövegvilág és aktuális világod között analógiát megállapítani!
Ezt az utasítást szembeállíthatjuk egyrészt a szöveg „mögötti” általános igazság keresésének kódjával, másrészt a szöveg referenciális használatának kódjával.

(ii) Légy kritikus a szövegvilággal szemben, ne fogadd el az ábrázolt magatartásformákat!
Ez az utasítás pedig a „tanító” funkciójú, „példát adó”, a főhőssel való azonosulást megkívánó szöveg kódjával állítható szembe.

(iii) Figyelmedet a szereplők kapcsolatrendszerére, az emberi kapcsolatokra, viszonyokra irányítsd!

Ez oppozíciót jelent a főhőst, a főhős jellemét, modellt adó cselekvéseit középpontba helyező kóddal.

(iv) Csak a főszereplő elbeszélő helyzetéből fogadd el a szövegbeli kijelentéseket!

A (iv) utasításhoz kapcsolódóan:

(v) Lásd el a főszereplőt attribútumokkal, hogy megkapd elbeszélő helyzetét!

Ez a „mindentudó” elbeszélői attitűd „objektív” ábrázolási módjának kódjával, ill. az „Ich-form” azon típusának kódjával áll szemben, amely típusban a narrátor nem explikálható a szövegből (így attribútumokkal sem látható el).

(vi) Figyelmedet a főszereplő tudatára, illetve annak változásaira irányítsd!

Ez az ún. „hagyományos” regénynek az eseménysora, a cselekményre összpontosító kódjával opponál.

Az (i) – (vi) részkód megállapítása során próbáltam azokat az utasításokat kiválasztani, amelyek egyrészt jellemzik Németh László interpretációra vonatkozó nézeteit, másrészt, hogy más kódokkal összevetve különböző és azonos jegyek alapján rendszerbe állíthatók legyenek.

Az olvasási kód másik részét a Gyász funkcionális elemzése eredményének felhasználásával írjuk le. A megállapított funkciók a szöveg egyes elemei és az interpretáció között működnek, műveleteket, ill. műveleti sorokat (algoritmusokat) implikálnak. A funkciók működéséhez egyrészt a szöveg bizonyos elemei, másrészt a műveletek, algoritmusok ismerete szükséges. Ezek a műveletek specifikusan szöveginterpretációra vonatkoznak, s egy nyelvjátékban irodalmi értelmezési műveletekként működnek. Minden egyes funkcióhoz hosszú műveleti sort lehet megadni, azonban az áttekinthetőség érdekében ettől eltekintünk, csupán az alapvető műveleteket emeljük ki az algoritmusokból.

az „A” funkció műveletei:

- (i) Keresd meg a szöveg azon *a* elemeit, amelyek a főszereplő tulajdonságaira, kapcsolataira vonatkoznak, azaz a főszereplő attribútumait fejezik ki!
- (ii) Ha az attribútumok között találsz a főszereplő által preferáltat (vagy preferáltakat), akkor kapcsold „P” értéként (vagy értékeként) a főszereplőhöz!

a „B” funkció műveletei:

- (i) mint az „A” funkció (i) művelete
- (ii) Ha az attribútumok között találsz olyat, amelyhez a főszereplőnek pozitív a viszonya, akkor kapcsold „R” értéként (vagy értékeként) a főszereplőhöz!

a „C” funkció műveletei:

- (i) Keresd meg a szöveg azon *c* elemeit, amelyek kifejezik a főszereplő és az „R” érték (vagy értékek) viszonyát!
- (ii) Ha a történet kiindulóállapotában (*A₁*) fennáll kapcsolat a főszereplő és az „R” érték (vagy értékek) között és ha a befejezőállapotban (*A₄*) nem áll fenn ez a kapcsolat, akkor a történetet interpretáld az „R” értékvesztési folyamatának!
- (iii) Keresd meg a szöveg azon *c'* elemeit, amelyek a főszereplőnek az „e” attribútummal nem rendelkező szereplőkre vonatkozó preferenciájára („S”) utalnak!
- (iv) Keresd meg a szövegnek azon *c''* elemeit, amelyek a főszereplőnek a „h” attribútummal rendelkező szereplőkre vonatkozó preferenciájára („T”) utalnak!
- (v) Ha az „S” preferencia a „T” preferenciával szemben fokozatosan dominánssá válik, akkor e dominancia kialakulását interpretáld „R” értékvesztési folyamatának!

a „D” funkció műveletei:

- (i) Keresd meg a szöveg azon *d* elemeit, amelyek a történet kiváltó okait fejezik ki!
- (ii) Ha a kiváltó okok között találsz a „P” értéket (vagy értékeket), akkor fogadd el a „P” értéket (vagy értékeket) a történet (az értékvesztési folyamat) okaként!

az „E” funkció műveletei:

- (i) Keresd meg a szöveg azon *e* elemeit, amelyek a főszereplő és a befejezőállapot (*A_f*) közti viszonyra vonatkoznak!
- (ii) Ha az *e* elemek negatív minősítést tartalmaznak, akkor a „P” értéket (vagy értékeket) minősítsd negatívnak!

az „F” funkció műveletei:

- (i) Keresd meg a szöveg azon *f* elemeit, amelyek a szereplők viselkedésének szabályozására vonatkoznak!
- (ii) Ha a viselkedést szabályozó elemek között találsz olyanokat, amelyeket a szereplők többsége elfogad, akkor ezeket az elemeket vedd a szövegvilág *N_O* normarendszere elemeinek!

a „G” funkció műveletei:

- (i) mint a „D” funkció (i) művelete
- (ii) mint a „D” funkció (ii) művelete, csupán a „P” érték (vagy értékek) kifejezés helyére az „*N_O* normarendszer” kifejezés kerül.
- (iii) Keresd meg a szöveg azon *g* elemeit, amelyek az *N_O* norma és a „P” érték megnyilvánulásainak kauzális összefüggéseire vonatkoznak!
- (iv) Ha az *N_O* norma a „P” érték megnyilvánulásainak kiváltó okaként szerepel, akkor a „P” érték negatív minősítését tedd viszonylagossá!

A műveleteket megpróbáltuk egy olyan absztrakciós szinten megfogalmazni, amely lehetővé teszi a műveletek érvényességi körének bővítését, azaz egy bizonyos olvasási kód-típus (műfaj) meghatározását. Feltételezzük, hogy a megállapított olvasási kód – módosításokkal – Németh László ún. monódia típusú regényeire is érvényes lehet, ezt azonban csak további kutatások igazolhatják.

(1982)

IRODALOM

- APOSTEL, L., *Further Remarks On the Pragmatics of Natural Languages* in *Pragmatics of Natural Languages* (ed. Bar-Hillel, Y.) Reidel, Dordrecht–Holland 1971. 1–34.
- VAN DIJK, T.A., *Some Aspects of Text Grammar* Mouton The Hague Paris 375 p.
- GADAMER, H.-G., *A hermeneutikai alapprobléma visszanyerése*. Helikon 1981/2–3 134–187.
- GADAMER, H.-G., *A hermeneutikus probléma univerzalitása*. Helikon 1981/2–3 274–278.
- HABERMAS, J., *A hermeneutika univerzalitás igénye*. Helikon 1981/2–3 278–290.
- JAUSS, H.R., *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*. Helikon 1980/1–2 8–39.
- KANYÓ, Z., *Narrative and Communication* (kézirat)
- KIBÉDI VARGA, Á., *Az irodalomtörténet elméleti problémái*. Literatura 1981/3–4 374–380.
- LEWIS, D., *General Semantics in Semantics of Natural Language* (ed. Davidson and Harman) Reidel, Dordrecht–Holland 169–218.
- MONTAGUE, R., *Pragmatics in Formal Philosophy Selected Papers of Richard Montague* New Haven and London, Yale University Press, 95–116.
- MORRIS, C.W., *Foundations of the Theory of Signs* in *International Encyclopedia of Unified Science* I. (O. Neurath, R. Carnap, C. Morris) Chicago 79–135.
- NÉMETH, L., *Gyász*. Bp. 1976
- 1931a
- NÉMETH, L., *Ars poetica* in uő., *Két nemzedék*. Bp. 1970. 310–315.
- 1931b
- NÉMETH, L., *Proust* in uő., *Európai utas*. Bp. 1973. 313–347.
- 1932
- NÉMETH, L., *Regényírás közben* in uő., *Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 291–303.
- 1948
- NÉMETH, L., *Korrektúra után* in uő., *Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 304–315.
- 1955
- NÉMETH, L., *Az író és modelljei* in uő., *Megmentett gondolatok*. Bp. 1975. 316–327.
- 1956
- NÉMETH, L., *Rádióinterjú* in uő., *Utolsó széttekintés*. Bp. 1980. 831–833.
- 1966

- NÉMETH, L., *Az Emberi színjáték új kiadása elé in uő., Emberi színjáték* Bp. 1966. 5–10.
1965
- NÉMETH, L., *Az igazi olvasó in uő., Megmentett gondolatok.* Bp. 1975. 606–613.
1968
- NÉMETH, L., *Életemről, munkáimról in uő., Utolsó széttekintés.* Bp. 1980. 869–878.
1970
- ODORICS, F., 1980 Egy elbeszéléstípus leírása (Németh László novellái) in *Studia Poetica* 6. (szerk. 1980 Bernáth Á. és Csúri K.) Szeged 1985 258–276.
- ODORICS, F., *Miképpen értünk meg metaforikus szövegeket?* *Literatura* 1985/1–2 14–36.
1985
- PETŐFI, S.J., *Written, spoken and face-to-face verbal communication in Some aspects of formal foundations in text semantics* Universität Bielefeld 43–71.
1980
- SEARLE, J.L., *The Structure of Illocutionary Acts. An Essay in the Philosophy of Language.* Cambridge University Press 54–71.
1969
- STALNAKER, R.C., *Pragmatics in Semantics of Natural Language* (ed. Davidson and Harman) Reidel, 1970 Dordrecht–Holland 169–218.
- THOMASON, R., *Introduction in Formal Philosophy Selected Papers of Richard Montague* New Haven and London, Yale University Press 63–68.
1974
- WELLEK, R., *Az irodalomtörténet bukása?* *Helikon* 1971/1 3–14.
1971

ESZMÉK ÉS NÉZETEK A KOLOZSVÁRI TERMÉS-BEN

Marosvécsen, az 1942-es helikoni találkozón a fiatal erdélyi írónemzedék képviselői bejelentették, hogy saját írócsoportot kívánnak létrehozni. Nem fogadták el sem a transzilvanista *Erdélyi Helikon*, sem a konzervatív *Pásztortűz*, sem az akkor már betiltott *Korunk* hagyományait, hanem új utat kerestek. Olyan utat, amely lehetővé teszi számukra azt, hogy visszakerüljen a magyar államtesthez, erdélyi sajátosságaik megőrzésével lehessenek részei a magyar szellemi életnek. Nem sokkal e bejelentés után minden jelentős lap közölte nyilatkozatukat, *A magára talált Erdély szavát*, és még ugyanabban az évben dr. *Szentgericei Jakab Jenő* kiadásában, *Asztalos István*, *Böződi György*, *Jékely Zoltán*, *Kiss Jenő* és *Szabédi László* szerkesztésében megjelent Kolozsvárott évnegyedes folyóiratuk, a *Termés*. A két vezető erdélyi irodalmi folyóirat vagy nem vett róla tudomást (*Erdélyi Helikon*) vagy az előkészületekre visszavezethető személyes okok miatt támatta (*Pásztortűz*) – ezzel szemben a többi vidéki és budapesti lap, így a *Magyar Csillag*, a *Magyar Élet*, a *Sorsunk*, a *Dunántúli Szemle*, az *Új Magyar Museum* stb. figyelemmel kísérte, ismertetéseket és tanulmányokat közölt róla.

A folyóirat anyagának elemzésével, a szerkesztésben megnyilvánuló demokratikus nyitottság gyökereinek feltárással azt szeretném bizonyítani, hogy a *Termés* alapvetően a magyar népi mozgalom eszméiségét hordozza, és erdélyiségéből következő sajátosságokkal kiegészülve kapcsolódik a magyar szellemi élethez, mint a *Válasz* és a *Kelet Népe* méltó utóda.

A *Termés* útnak indításakor a népi mozgalom, a népi irodalom már több mint egy évtizede része volt a magyar politikai és kulturális közgondolkodásnak. Mint történelmünkben már annyiszor, a harmincas években ismét a politikai nyilvánosság elé kényszerültek a valóság változásaira érzékeny írók. Felismerték a magyar közállapotok tarthatatlanságát, és származástól, műveltségtől, alkotói stílustól függetlenül keresték a megoldás lehetőségét – eltérő nézeteiknek megfelelően, több irányból többféle eredményre jutva. Az egymáshoz vezető utat a cél azonossága mutatta meg: a fennálló társadalmi rendszer megváltoztatása mindenekelőtt a parasztság fölemelésével és a demokrácia bevezetésével. Az első találkozási pont a Bartha Miklós Társaság költői estje volt 1929 februárjában. Ettől kezdve nőtt, szélesedett a mozgalom, s már nemcsak írókat, hanem képzőművészeket, zenészeket, tudósokat is magáénak mondhatott. Több városban jött létre a Bartha Miklós Társasághoz hasonló, meglehetősen laza szerkezetű szervezet, így például a Sarló, az Erdélyi Fiatalok, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma és sorra alakultak a népfőiskolák, a könyvkiadói vállalkozások is. Ez utóbbiak közül a legnagyobb hírnévre Püski Sándor *Magyar Élet* Könyvkiadója tett szert. Nagy példányszámban, elérhető áron jelentette meg a műveket, sorozatokat indított, könyvbarát kört, irodalmi esteket szervezett, amelyeken a népi írók szépirodalmi és ismeretterjesztő alkotásait népszerűsítette, ezenkívül fontos szerepet vállalt a két legjelentősebb, az 1942-es és 1943-as szárszói tanácskozás megrendezésében. Akikkel lehetett, személyesen tartotta a kapcsolatot, akiktől nagy távolság választotta el – mint például a kolozsváriaktól –, azokkal levélben érintkezett. A *Termés* fennállásával egy időben élte legjobb esztendőit a *Magyar Élet*. Egymással hivatalos kapcsolatba is kerültek: 1943 őszétől Püski lett a *Termés* főtérjesztője. Szabédi László hagyatékában több levél is őrzi ezt a kapcsolatot. Ezek egyike, amelyet alig egy héttel a német megszállás előtt írt Püski, tanúskodik arról, hogy a *Termést* vidékisége ellenére is számon tartották Budapesten, mint a népiek fórumát, ugyanakkor utal arra is, hogy még 1944-ben is szükség volt a csoportérdekek egyeztetésére.¹

„F. hó 20-án és 21-én a népi írók szinte teljes csoportja tart egyeztetőt megbeszélést először egymás közt, azután az ifjúsági vezetőkkel. Tekintettel arra, hogy Asztalos nem jöhet, hacsak le nem mond a regényének könyvnap kiadásáról, a *Termés* csoportot Te képviselnéd, esetleg László Gyula, az erdélyi baloldalt pedig Balogh Edgár.”

A *Magyar Élet*tel összefonódva dolgozott a Kovács Aladár vezette Bolyai Akadémia, valamint a Turul Kiadó, amelynek létrejöttét szintén Püski szorgalmazta. A könyvkiadókon kívül természetesen lapok is kapcsolódtak a magyar népi mozgalomhoz. Ha csak a jelentősebbeket soroljuk, és eltekintünk a tiszavirág életű próbálkozásoktól, meg kell említenünk a *Tanút*, a *Választ*, a *Kelet Népet*, a *Magyar Csillagot*, a *Szabad Szót*, a *Továbbat*, a határon túlról pedig a *Korunkot*, az *Erdélyi Fiatalokat*, a *Magyar Napot*. A *Termés* megjelenésének évében már évek óta nem létezett a Márciusi Front és szószólója, a *Válasz*, és éppen akkor, Móricz halálát követően a *Kelet Népe* is megszűnt. A *Korunkot* a második bécsi döntés után tiltották be a magyar hatóságok. A súlyosbodó körülmények ellenére a negyve-

¹ Püski Sándor levele Szabédi Lászlónak. 1944. március 13. Szabédi László hagyatékában.

nes években új erőre kapott a mozgalom. A betiltásokat túllépt intézmények ekkor erősödtek meg, de a visszacsatolt területeken megélnéknült népi jellegű irodalmi–közművelődési tevékenységnek is nagy szerepe volt ebben a fellendülésben. Kassán és Kolozsvárott szinte egyidőben alapítottak két rokon szellemiségű folyóiratot, az Új Magyar Museumot és a Termést. A kulturális egyesületek, az EMKE és az ÉMKE egyre-másra szervezték a költői esteket, előadásokat. Így kerültek például Kárpátaljára a Termés írói.

Előadói körútjukról a 1943: Nyár kötet Harang rovatában adtak hírt. Ez volt az első és utolsó Erdélyen kívüli testületi szereplésük. Böződi György az erdélyi irodalom népiségéről beszélt, Asztalos István elbeszélést. Kiss Jenő verset olvasott, végül a látványos györgyfalvi lakodalmas következett. Ez azonban minden látványossága mellett is a stilizált műnépieskedés típuspéldája lett. A lelkes népművelő csapatban ez a fellépés még inkább tudatosította a valódi népi kultúra megismertetésének fontosságát és a feladat bonyolultságát. Nem kevés iróniával jegyzi meg beszámolójukban: „Sovány vigaszul szolgált, hogy legalább nem vallottunk kudarcot, nem vettük észre, hogy amíg népiről beszélünk, mi magunk is – bár akaratunk ellenére – műnépieségben mutatjuk be a népet. (...) A közönség lelkesedett a népiségért és a műnépiségért egyformán. Észre sem vette a kettő közötti különbséget, sőt jobban tetszett az, amiben itt-ott hamis színt vagy hangot fedezhetett fel. Lassanként mi magunk is belenyugodtunk az egyelőre megváltoztathatatlanba és úgy vettük, hogy kitűnő tanulmányutat végzünk a népiség és a műnépiség körül. Ez pedig haszonnal jár a mai világban, amikor mindkettőnek olyan nagy divatja van az egész országban.”² Kárpátalján is ugyanaz fogadta a népi írókat, mint az ország bármely más területén: a közönség többnyire figyelmesen hallgatta őket, de mondanivalójukat csak a velük azonos gondolkodású igen kis réteg értette.

Még ugyanebben az évben, 1943-ban a szerkesztők közül hárman (Asztalos, Böződi, Szabédi) részt vettek a szárszói találkozón. A meghívás személyre szólt, így nem a Termést vagy Észak-Erdélyt képviseltek – hivatalosan. A találkozón a népiség társadalmi és gazdaságpolitikai alapelveit szerették volna tisztázni. A lehetőség elvileg megvolt, hiszen a szélsőjobboldal kivételével minden fontosabb irányzat képviseltette magát, de a történelmi körülmények nem tették lehetővé az igazán kötetlen, szabad véleménycserét. Önálló előadást egyik kolozsvári író sem tartott, hozzászólásaik azonban új vonásokkal egészítették ki Erdei Ferenc és Püski Sándor előadását. Asztalos Erdeihez kapcsolódva mondta el, hogy Magyarország sajátos történelmi helyzetéből következően a jövő nem lehet csak a szociális megoldások függvénye, figyelemmel kell lenni a területén élő nemzetiségek iránt is. Tudta, hogy parázsba nyúlt, hiszen a hivatalos politikai gyakorlat elutasította azt a demokratikus megoldási lehetőséget, amely benne a kisebbségi lét tapasztalatai alapján alakult ki: „... a békés együttélést semmiesetre sem az asszimilálással látom megoldhatónak, ez meglehetősen utópisztikus elképzelés, különösen a mai időkben, amikor nemzetiségeink anyanemzetei saját céljaikra használhatják fel ellenünk a magyarosítás vádját, hanem csak a teljes egyenlőség, a kulturális és gazdasági önkormányzati jog alapján valósíthatjuk meg.”³ Böződi csak az utolsó napon szólalt fel. Fájlalta, hogy a nemzetiségi kérdés nem kapott hangsúlyt a tanácskozáson, majd a szocializmus, mint ideológia elfogadásáról beszélt, és kiemelte, hogy éppen a magyarság történelmi és földrajzi elhelyezkedése miatt csak egy nemzeti-nemzetiségi sajátosságokat figyelembe vevő szocialista ideológiát lehet az országban alkalmazni. Itt is megfigyelhető, bár a tanulmányokból tűnik ki egészen világosan, hogy Böződiben hogyan kapcsolódik össze a népiség baloldali és középutas irányzata. Semmiképpen sem sorolható a radikális baloldalhoz, inkább azok közé a népi írók közé tartozik, akik a baloldal szociális terveit elfogadva, a társadalmi kérdéseknek a magyar sajátosságokhoz igazodó megoldását keresték.

A Termés első számában a Móricz Zsigmondra emlékező cikkben tett hitet Böződi a móríci magatartás mellett, s ezzel a lap közvetítette erkölcsi tartalom lényegét is meghatározta: „Móricz nem volt jobboldali és nem volt baloldali és mégis mind a kettőhöz tartozott, mert csodálatos egyensúlyban magában hordozta a magyar élet ellentéteit, a jobboldal nemzeti törekvéseit, a baloldal szociális gondjait, az ország lelkiismeretét, a szegény nép sorsát, az egész magyar valóságot.”⁴ A népi mozgalom példaadó triársa, Ady, Móricz és Szabó Dezső szinte minden fontosabb tanulmányban szerepel. Böződi kárpátaljai előadása, a *Népiség az erdélyi irodalomban* önkritikus hangvételével, a „nagy nevet sem kímélve próbált rést ütni az Erdélyt körülvevő mítoszon. Szabó Dezsőt Tamásival és Nyíró Józseffel szembesítette aszerint, melyikük tudott túllépni a regionális jegyeken úgy, hogy gondjai túlnőttek a kisebb közösségén és az egész magyar nemzet gondjai lettek. Böződi Szabó Dezső műveiben látja ennek megvalósulását, egy padra ültetve ítéletével Tamásit és Nyírot. (Ezt az azonosítást a

² Termés 1943: Nyár 128–129.

³ Termés 1944: Tél 100.

⁴ Termés 1942: Ősz 89.

Magyar Élet kritikusa fel is rótta neki.) Bennük a legnépszerűbb erdélyi írókat támadta, népszolgálatot sürgetve a mítoszteremtés helyett, így nem csoda, hogy többen túlzásnak érezték és érzik ma is véleményét. Az erdélyi népi irodalom legfontosabb feladata Bözödi szerint az, hogy elkerülje mind a nyugati népek irodalmának szolgai utánzását, mind a provincializmus csapdáját. Ehhez azonban előbb felül kell vizsgálni az irodalomszemléletet, a témaválasztást, a kifejezőmódot, és meg kell teremteni a közép-európai társadalmi regényt. „Meg kell menteni és illő helyére vissza kell állítani az erdélyi írásban a szociális tartalmat, hogy ne csak szép és szórakoztató erdélyi könyvek kerüljenek a gondolkozó magyar olvasó kezébe, hanem adjanak az írók hiteles és megbízható helyzetrajzot arról a népről, amely maga helyett szószólónak küldte őket...”⁵

Bözödi György nem teoretikus alkat, Termés-beli tanulmányait inkább a gyakorlati hasznosság szempontjai vezetik. Szabédi László ezzel szemben az elmélet embere. Racionális logikával felépített írásaiban elvekkkel, nézetekkel vitatkozik történelmi példák segítségével. A kolozsvári szabadegyetemen elhangzott előadását (*Népi írástudók vagy írástudó nép*) a Termés 1943 őszi számában jelentették meg. Történelmi szálra fűzi fel ezt az írását is: a magyar műveltség sajátos vonásait bemutatva bírálja a jobboldal faj-magyarkodását, de kitér a népi mozgalom ellentmondásaira is, a népi-urbánus vita okozta konfliktusokra. Gondolatmenete Széchenyi Kelet Népe fogalmából indul ki, s ok-okozati összefüggéseken keresztül az ál és valódi nemzeti műveltségnek a 19. század óta meglévő kettősségéhez jut el, majd a Gobineau-féle fajelmélet bírálatához. Az írás egyik sarkalatos pontja a műveltség mibenlétének kérdése. Szabédi elutasítja a faji alapon való megítélést azzal, hogy lehet ugyan összefüggés „egy nép műveltsége és faji sajátosságai között”, de a „műveltség nem csupán a faji sajátosságok jelentkezése. Minden műveltség felelet arra a kérdésre, amelyet adott időben, adott helyen és adott népnek feltesz a világ.”⁶ A címben feltett kérdéshez újabb történelmi példasoron keresztül jut el. Etelköztől az előadás napjáig olyan mozzanatokat emel ki a magyar történelemből, amelyek révén visszautalhat az előző tézist előkészítő gondolatokra: a kelet és nyugat közé ékeltségre, a magyar művelődést ért hatásokra, az idegen népeknek nemzetünk erősítésére, majd a török kor után – gyengítésére szolgáló betelepítésére, az asszimilációs folyamatra, s mindezekkel összefüggésben a magyar nemzeti műveltség átöröklésének nehézségeire. Az új magyar műveltség letéteményesét a népi mozgalomban látja. Mielőtt azonban eredeti kérdésére válaszolna, olyannak mutatja be a mozgalmat, amilyen az valójában: a jobbról-balról jövő külső kritikákon kívül számos belső nehézséggel, ellentmondással is meg kell küzdenie ahhoz, hogy feladatait – küldetését teljesíthesse. Arra a kérdésre, hogy népi írástudókra vagy írástudó népre van-e inkább szükség, így válaszol a népieskedés és a társadalmi erők mozgását közvetítő népiség elkülönítése után: „... egy Sinka Istvánban, Veres Péterben, Horváth Istvánban maga az írástudó nép jelentkezik és kér helyet még a tankönyvekben is. Jelek ők, jelei annak, hogy a fejlődésében megakasztott magyar társadalom belső ereje elégséges önmaga megújítására.”⁷ Ezután kívánczik Szabédi két másik írása (mindkettő könyvbírálat), amelyekben a baloldallal szállt vitába, mert úgy látta, hogy nézeteik a magyar nemzeti érdeket veszélyeztetik. Az egyik vitatott mű Kállai Gyula – voltaképpen Révai József – *Népiség, demokrácia, szocializmus* című könyve, amelyben a népi mozgalmat csak kívülről, a moszkvai emigrációból szemlélő marxista író próbálta meghatározni a népiséget és értékelni a mozgalmat. Szabédi becsülte a szándékot, de a népiség társadalmi érvényességének alapján ízekre szedte a könyvet. Alapvető kifogása az, hogy a népi mozgalom pártpolitikai szempontú megítélése ahhoz a következtetéshez vezette a szerzőt, hogy az pusztán szellemi és nem társadalmi jelenség. Pedig céljaiban valóban társadalmi jellegű volt a mozgalom, hiszen a demokratikus átalakulás, a földreform, a parasztság felemelése a társadalmi problémakör része. Tevékenységében azonban a szellemi jelleg dominált a negyvenes évek közepéig, hiszen a történelmi idő akkor nem volt alkalmas a társadalmi kérdések népi szempontú megoldására. Szabédinak inkább az ideológiai veszélyek megítélésében lehet igazat adni, hogy nem maga a szélsőjobboldali ideológia a veszélyes, hanem azok a külső és belső erők, amelyek ezt a magyarországi közgondolkodásban elültették.

A másik kötettől, a *48-as Erdélytől* a nemzeti egység iránti felelősséget kéri számon. A korabeli dokumentumok, visszaemlékezések Balogh Edgár, Jordáky Lajos, Nagy István, Szenczei László és mások írásaival váltakoznak az emlékkönyvben. A tartalomról úgy tűnik, hogy a divatos nacionalista propagandával szembehelyezkedve, olyan kötetet akartak összeállítani, amely a közös történelmi múltból fakadó nemzeti elfogultatlanságot hirdette volna. A jó elgondolást erős hangsúlyeltolódás és felemás megoldás követte: nem a túlzásokat, hanem a magyar nemzeti gondolat egészét támadták a

⁵ Termés 1943: Tél 76.

⁶ Termés 1943: Ősz 111.

⁷ Termés 1943: Ősz 117.

szerzők. Szabédi ebből kiindulva bírálta a jobboldal nacionalizmusát és a baloldal nemzetiségek feletti szemléletét, az esetleges hibás következtetések lehetősége miatt. „A nemzetiségekkel nem számoló nemzeti türelmetlenséget éppúgy elítéljük, mint az ország jövőjének zálogát a nemzetiségekkel való hatalmas barátkozásban látó liberálizmust. Magát a hatalmas barátkozást természetesen nem ítéljük el, sőt kíváncsúnak, de másodlagos fontosságúnak tartjuk. Senki sem hiteti el velünk, hogy a nemzetiségek gyengítésével gyarapítjuk államalkotó erőinket, valamint azt sem, hogy ezt a célt a nemzetiségek erősítésével érjük el.”⁸ Innen már csak egy lépés az asszimiláció kérdése. A természetes folyamatot nem lehet befolyásolni, így elítélni sem, de számolni kell az asszimilálódás során az értékrendben bekövetkező változásokkal. Balogh Edgár Bem-portréját a nemzeti érzések félremagyarázásáért bírálja Szabédi, mert úgy látja, hogy a lengyel hazafit túlságosan magyarnak állította be, ugyanakkor az erdélyi magyarság esetében illuzórikus nemzeti érzésről beszél. Nagy Istvánon keresztül a félművelt dogmatikus baloldaliakat támadja kissé ingerült, ironikus stílusban, ami eltér a tőle megszokott tárgyilagos hangvételtől. Ennek valószínűleg nemcsak a 48-as Erdély-beli írás volt az oka, hanem a Sorsunkban megjelent sértett hangú, Termés-ellenes kritika is.⁹ Jordáky a Termésben közli Szabédival vitázó írását – a nyíltság jegyében. Vitájuk a megközelítési mód különbségéből fakad: Szabédi nemzeti szempontból, Jordáky osztályszempontból közelíti meg az 1848-as forradalmat és szabadságharcot. A nemzetiségek részvételét Szabédi sem tagadja, sőt elismeri, hogy a magyarországi munkásság többsége nem volt magyar. De a társadalomnak csak igen keskeny rétegét alkotta az akkoriban osztálynak is alig nevezhető munkásság, nem úgy, mint Párizsban vagy Bécsben, ahol valóban fontos szerepük volt a 48-as eseményekben. Jordákyt erre az aránytelodásra figyelmezteti Szabédi a vitázó cikkben. Írásának egyetlen gyenge pontja, hogy a végén még egyszer fellángol az asszimilánssokkal szemben táplált indulata. Az asszimiláció problémája sokszor előfordul írásaiban, de a korszellemből következően, elfogultság és indulat nélkül csak egyszer sikerült megközelítenie, a *Zilahy és a nemzetnevelés* című tanulmányában. Ott az asszimiláció a török uralma alatt élt délkelet-európai népek közös gondjaként jelenik meg.

Történelmi alapokon nyugvó magyar önszemlélet jellemezte Szabédit. Lükő Gáborral folytatott vitája is – amely a majd tíz évvel ezelőtti Karácsony Sándor-írásokéra emlékeztette – lényegében abból fakadt, hogy a szerző *A magyar lélek formái* című könyvében realitás helyett mítoszokkal magyarázta a magyar jelképrendszert.¹⁰ Szabédi felfedi a nyilvánvaló módszerbeli hibát: Lükő a magyar jelképrendszer és térszemlélet kategóriáit a történelmi-társadalmi összetevőktől függetlenül próbálja leírni egy erősen vitatható, a valóságtól elvonatkoztatott összehasonlítási alap, a „magyar lélek” és az „indogermán lélek” szembeállításával. Ebből az összehasonlításból egyenesen az következne, hogy egyenlőségelet kellene tenni a magyar kultúra és a paraszti kultúra közé, s egyben elvetni mindazt, amit a magyarság az európai művelődéstörténetből elsajátított, és művészei, tudósai tehetsége szerint a maga képre formált az évszázadok során. Elutasítja Szabédi azt a „népiséget”, amely az eredetiség illúziójával a fejlődés alacsony színvonalán tartaná meg a népet. „Egy bizonyos távolságon túl visszajára fordulnak az előfelek és valóban nem Európa, hanem magyarságunk nevében ítélik veszedelmesnek azt a túlhajtott absztraháló hajlamot, mely olyan szavak alá, mint indogermán és magyar, minden történelmi és társadalmi gyökér nélkül szűkölködő elvont fogalmakat csupán és végső fokon pusztán egy fejlettebb és fejletlenebb észjárás egybevetésében gyönyörködik, az előbbi önkényesen indogermán-nak, az utóbbit magyarnak nevezte el.”¹¹ Nem lehetett véletlen, hogy közvetlenül a Lükő-bírálat után tették a szerkesztők Balogh László tanulmányát a népi írók teoretikusáról, Németh Lászlóról. Míg Lükő szemlélete mitikus, érvelése a klasszikus európai műveltség mértéke szerint zavaros, könnyen cáfolható, Németh László nézeteiben a felelős ítéletalkotás minőségi követelményei szerint fonódik össze európai és magyar. Tanulmányaiban a magyar műveltség fejlődésének az útját keresi, s a legré-

⁸ Termés 1943: Tavasz 64.

⁹ Nagy István a maga meglehetősen egyoldalú szempontjai szerint jellemzi az erdélyi fiatal író-nemzedéket. A Termést azért támadja, mert véleménye szerint kiszorította sorából az írók java-részét. Holott nem erről volt szó, hanem a marxista elkötelezettségű írók a nézetkülönbségek miatt nem is akartak hozzájuk csatlakozni. Megjelenés: NAGY István, *Az új erdélyi írónemzedék útja*. Sorsunk 1943. 5. 356–364

¹⁰ Szabédi kritikája *Módszer és népiség* címmel jelent meg a Termésben. A vita a Március 1943. májusi számában Vincze Lajos írásával folytatódott, aki a Termés-beli írás érvelését kifordítja azzal, hogy Szabédit a „dicő múltot merengők” pártfogójának tünteti fel. A Hitelben (1943. 6. 384–388.) tért vissza Szabédi még egyszer a kötet értékelésére, mert éppen a Március igazolta azt a feltevését, hogy Lükő példái téves következtetéshez vezethetnek a népiekkel rokonszenvezőket.

¹¹ Termés 1943: Tél 89.

gebbsi hagyományokhoz tér vissza, hogy megérthesse és megértesse a jelent – Balogh László szerint ez a legnagyobb értéke addig megjelent műveinek. „A jelené, de nem tapad hozzá, minden sora, minden gondolata a jövő felé villan. (...) Úgy érezzük, kiemelkedik a kor vezető szellemei közül is, s anélkül, hogy szobor, halott tisztetlet és követhetetlen eszmény lenne, beáll egy sorba a nagy magyar mozgatók, az útmutatók sorába, Zrínyi, Széchenyi, Szabó Dezső mellé.”¹²

A Termés többször említett nyitottsága már az eddigi írásokból is kitűnt. Ha Erdei Ferenc, Kovács Imre és Nagy István jelölék az egyik szélső pontot, a másikat mindenképpen Erőss Alfréd metafizikus tanulmányai. Látszólag bármennyire távolinak is tűnik, mégsem idegen a folyóirattól például az *Erő esztétikája*, amely az irodalomban jelenlévő metafizikáról elmélkedve, a népi irodalom sajátos értékelésére is vállalkozik. Mint minden metafizikus, ő is a bölcsélet legmagasabb csúcsának tartja nézetét. Ami a „metafizikátlanság sötét évszázadaiban” bővítette a civilizáció fogalmát, az véleménye szerint csak felszínes lehet, legyen szó akár művészetről, akár tudományról. Saját korának értékelésekor tér ki a népi irodalomra, amelyben a metafizika újjászületését véli felfedezni. A népi irodalom legfontosabb feladatai közé sorolja az emberi kultúra visszahelyezését a természetes metafizikai alapokra”. Németh Lászlót, Kodolányit, Szabó Dezsőt, Tamási Áront, Féja Gézát sorolja a legkiválóbbak közé. Fejéről, az Erőss Alfréd által nagyra értékelt irodalomtörténetéről Bözödi *A mítosz teremtő szerepében* úgy vélekedik, hogy sok hasznos és jó meglátása van, de a kozmikus, a miszticizmus elfogadása erősen vitafhatóvá teszi (!) az egész munkát. Veres Péter sem állta meg szó nélkül ezt a tanulmányt:

„Tartozok nektek azzal a megjegyzéssel, hogy a Termésnek talán ez a legelső száma, amelyben már a felszabadult elsővonalbeli íróiség és szellemi erő uralkodik a másodlagos értékű „majdnem-irodalom” fölött. Különösen a tanulmányfélék nívósak. Szabédi Irástudó népe ragyogó logika. Nívós, művelt, szép az Erő esztétikája is. Mellékes, hogy egészében nem igaz, egészében német. Germán kód ez, de az sem volna baj, ha tarmészetes kód volna, de *mesterséges kód: műveltség és ráció* csinálta. Mondjátok nem német ez az ember? Nézzétek meg a nagyanyját, valahol így, úgy megtaláljátok benne a németet. (...) és mondjátok nem lutheránus? Rokonszenves naiv esztéta-lélek, nagy tudással, de bölcsességgel nélkül ... de ... a többi de-re már nincs helyem”.¹³

Kodolányi János virtuózan szerkesztett írását, a *Zárt tárgyalást* egyetlen fővárosi lap sem merte vállalni, egyedül a kolozsvári Termés, kihasználva a vidékiség előnyét. A vádolt, maga az író, mint a metafizikai világszemlélet eleve halálra ítélt képviselője áll szemben három, ellentétes eszméket megtestesítő bíróval. Viselkedésükből és megszólalásaikból kitűnik, hogy Kodolányi a típusábrázolás érdekében gondolkodásuk (fasiszta, polgár, marxista) legkorlátoltabb képviselőit teremtette meg, mint önmaguk karikatúráját. Voltaképpen e négyféle gondolkodásmód ütköztetésében van a *Zárt tárgyalás* értéke, mert a kultúra és a civilizáció kettősségéről vallott nézete már meglehetősen vitatható. A karikázott nézetek politikai veszélyessége mellett valószínűleg ez volt a másik ok, ami miatt szerkesztői megjegyzés került a lap aljára. („E rovatban nemcsak a magunk, hanem időnként a mások véleményének is helyet adunk, még ha nem is egyezünk azzal mindenben.”)¹⁴ Kodolányi civilizáció- és kultúra fogalma – feltehetőleg Spengler hatására – egymással ellentétes, erősen leszűkített, ezért a következtetések is többnyire túlságosan leegyszerűsítettek, nem veszik figyelembe a kettő együttes hatását. Veres Péter a Magyar Csillagban¹⁵ szállt vitába a Kodolányi képviselte transzcendenciával, valamint az egymással összetartozó, kölcsönhatásban lévő fogalmak szétválasztásával. Értékkéleteivel – materialista lévén – nem értett, nem is érthetett egyet, de a szándékot nagyra értékelte, hiszen olyan korban állt ki a szellem és a gondolat szabadsága mellett, amikor a szabad véleményformálás lehetősége szinte napról napra csökkent.

A Termés minden számáról jelent meg valahol tudósítás vagy értékelés, sőt Veres Péterhez hasonlóan, levél formájában Bözödi és Tatay Sándor is eljuttatta véleményét Kiss Jenőhöz. Bármelyiket is nézzük ezek közül, kitűnik, hogy a kortársak elsősorban a Vélemény és a Vigyázó rovatok tanulmányaira és a szépirodalomra figyeltek, nemigen törődtek a Vadrózsák népköltési gyűjtéseivel, vagy a Művészeti színikritikáival, kiállítási beszámolóival. László Gyula képzőművészeti írásai, az Erneyi Gáspár álnevet használó Makkai László és Nagy Elek tudósításai a kolozsvári színház előadásairól

¹² Termés 1943: Tél 108.

¹³ Veres Péter postai lapja a Termés szerkesztőinek. Szabédi László hagyatékában.

¹⁴ Termés 1943: Tavasz 44.

¹⁵ VERES Péter, *Zárt tárgyalás*. Magyar Csillag 1944. 3. 352–356.

kötötték legjobban a lapot a mindennapokhoz. Ez a két rovat inkább színesítője volt a Termésnek, világszemléletének kialakításában másodlagos szerepet játszott.

A mindössze kétszer előforduló Kilátó rovat magában hordozta a magyarsággal együtt élő népek irodalmának közvetítési lehetőségét is. Talán ha tovább élhetett volna, már nemcsak Mistralt és Shakespeare-t fordítanak, hanem román, szlovák és szerbhorvát műveket is. A Termés ilyen irányban is nyitott volt: több tanulmány jelent meg a Vigyázó rovatban a magyarság és a szomszéd népek önismeretéről. A magyarságkép egyik oldalát, a negyvenes években ható belső mozgásokat mindenekelőtt Szabédi és Bözödi cikkeiből ismerhette meg az olvasó; a másik oldalt, a magyarsággal évszázadokig egy államban élt román és szlovák nép nemzetképének alakulását pedig Mikecs László és Jócsik Lajos elemzéseiből. *Kis népek élén* címmel a Termés-könyvek sorozatában jelentek volna meg Mikecs tanulmányai – a Szabédinak küldött levél szerint¹⁶ a következők:

1. A szlovák nacionalizmusról (Termés)
2. A román nacionalizmusról (Termés)
3. A magyar–román vitáról (A Hítel akarta a múlt számban kihozni, már ki volt szedve, a cenzúra nem engedélyezte)
4. A magyar önszemlélet változása (Termés – változtatással)
5. Kis népek élén (Hítel)
6. Kelet és nyugat népe

A kötettervben három Termés-beli írás is szerepel, bár a folyóiratban az 1. és a 2. egy tanulmányba sűrítve jelent meg. Mindkét tanulmány a nemzeti művelődéstörténetre épül. A magyar önszemlélet változását a török időköt követő fejlődéstől a 19. századi romantikus nemzettudaton keresztül a jelenig vezeti, megkülönböztetve érzelmi magyarokat (a más népek esetében is bíralt kritikátlan romantikus nacionalistákat) és értelmi magyarokat (akiket Németh László minőség-elmélete alapján jellemez). A kibontakozó népiség-történetet, mint a szellemtörténet kiegészítőjét és a „magyar szocializmus” lehetséges tudományos alapját értékelte. Benne a magyar szellemi élet elevenségét, a változások iránti érzékenységet látta bizonyítottnak. Mikecs „magyar szocializmus” korántsem azonos a marxisták internacionalista jellegű szocializmus-fogalmával, inkább Németh László minőség-eszményéhez áll közel: a fölösleges külsőségektől megtisztított nemzettudatnak és a társadalmi felemelkedésnek az összefonódását jelenti.

A másik tanulmány két elkülönülő részét az azonos alap, a kritikátlanul elfogadott és hirdetett romantikus nemzetkép köti össze: Szabédi Lászlónak írott levelében¹⁷ néhány mondatban indokolja, miért tartja időszerűnek és szükségesnek e problémakör vizsgálatát:

„A két cikknek alap gondolata, illetve alapgondolata az volna, hogy két szomszédállamunkban a nacionalizmusnak egy ma már anakronisztikus, túl sovíniszta formája él, amilyen nálunk főleg a romantika korában élt (erre mondta Kisfaludy, hogy bundás indulatok). Ez jó sokáig nem is fog még megszűnni, hiszen nevezett szomszédaink már régóta konzerválják ezt a kokárdát, és nekibuzdulású nacionalizmusukat. Létüknek u.i.s csak ez ad igazolást, ezért nem szabad tőle eltérniük. Viszont ez a tragédiájuk. Az idő eljárt felettük, mint általában a nacionalizmus felett, lassanként Európa nevetéses figurái lesznek friss, mérges, fantasztikus nacionalizmusukkal.”

A két cikket egy cím alatt (*Romantikus önszemlélet a szomszédságunkban*) jelentette meg a Termés. Először Andreas Mráz német nyelvű és Sziklay László magyar nyelvű szlovák irodalomtörténetét hasonlítja össze. Mráz esetében számos példa segítségével mutatja ki azt a történelmietlen, mitizáló áltudományosságot, amely a szlovák vágyakat a valóságba vetítve tárgyalja. Viszont azon igyekezetében, hogy a kontinuitást bizonyítsa, elsiklik figyelme a valódi érték, a romantikához kötődő szlovák nemzeti érredés vitathatatlan eredményei felett. Sziklay irodalomtörténete a bizonyítható tényeken alapul: a közös vonásokat, nézetazonosságokat vizsgálja a két nép irodalmában, ugyanakkor bemutatja a szlovák irodalomban eluralkodó pánszlávizmus térhódítását Kollártól Štúron keresztül Vajanskýig. Az összehasonlító irodalomtudományban Sziklay előtt senki sem tekintette át hasonló mélységben ezt az irodalmat, de pontosan ez az a terület, ahol a hungarus-tudat jelentőségének túlzott felértékelése téves következtetésekre is alkalmat adhat – erre figyelmeztette a szerzőt Mikecs az elismerés mellett. Mrázéhoz hasonlóan ugyancsak németül jelent meg Ioan Lupaş könyve. A román álláspont máig is tartó mozdulatlansága tűnik ki a könyv téziseiből: a dákoromán kontinuitás, az ősiség hangoztatása és Erdély teljes elidegenítése a magyarságtól. A torzult nézetek méltán ingerelték fel a Termés olvasóját, és igen meglepőnek hangzik, amikor Mikecs kijelenti, hogy a román és a magyar nemzetkép között sok a hasonló vonás: a szitty eredet ugyanolyan képtelenség, mint a dák származás, bizonyításuk is ép-

¹⁶ Mikecs László levele Szabédi Lászlónak. Visegrád, 1944. július 31. Szabédi László hagyatékában.

¹⁷ Mikecs László levele Szabédi Lászlónak. 1943. február 12. Szabédi László hagyatékában.

pen ezért hasonló; valamint mindkét nemzet földrajzi egységnek fogja fel hazája területét. Mikecs elsődleges és másodlagos nemzetképet különböztet meg aszerint, hogy történelmi és más dokumentumokkal (nyelvi, néprajzi stb.) igazolható-e vagy sem. Eszerint a magyart elsődlegesnek, a román másodlagosnak tartja, mert az számos motívumot vett át a magyar eredetmondákból és más hagyományokból. A másik nagy különbséget az időbeli eltérés okozza: a magyar tudományosság túllépett a romantika nemzetfogalmán, a románok pedig állandósították azt. A magyar nemzet szemlélet akkor reális – európai – Mikecs szerint, ha nem a szomszédok vitatható eszközeivel hadakozik, hanem megkísérli megismerni múltjukat és jelenüket, azokat a tényezőket, amelyek nemzetképüket meghatározzák.

E kettővel összehasonlítva, inkább elméletinek tűnik Jócsik Lajos tanulmánya, a *Benes nézetei a demokráciáról*, amelyben azt vizsgálja, hogyan változik a demokrácia-fogalom tartalma a politikai széljárásnak megfelelően. Beneš londoni előadásának jól hangzó téziseit szembesíti az első Csehszlovák Köztársasághoz tapasztalt bel- és külpolitikai valósággal, valamint azokkal a társadalmi-történelmi tényezőkkel, amelyek Közép-Európa sorsát az első világháború befejeződése óta meghatározták. A terjedelmes társadalomtudományi tanulmány egyedül elfogadhatónak a demokrácia szocialista tartalmát tartja. A cseh és szlovák érdeklentéket okozta gazdasági és nemzetiségpolitikai következmények ismeretében Jócsik alkalmatlannak ítéli Beneš demokrácia-felfogását arra, hogy a „kompromisszumok nélküli, minden oldalról egyforma mértéket alkalmazó”¹⁸ magatartást megvalósítsa, és így a duna-medencei népek közeledésének és megbékélésének alapja lehessen.

A népiséghez, a népi és magas műveltséghez való viszonyulással, az irodalom társadalmi helyzetének és feladatainak megítélésével, a magyarságkép alakulásával, valamint a szomszéd népek önszemléletének értékelésével foglalkoznak a Termés tanulmányai. Az ezek alapján kirajzolódó kép inkább az álláspontok sokféleségéről, mint egységes megítélési szempontokról tanúskodik. (Elég összevetni például Böződi és Szabédi Tamási-értékelését, vagy Jordáky és Szabédi véleményét 1848-ról.) A nézetkülönbségek, az esetleges ütközések egyeztek azzal az elképzeléssel, amely szerint a Termést a szabad vélemény nyilvánítás fórumává kívánták tenni. A véleményszabadság leginkább az *Elvek, gondolatok* 1943-as körkérdésére beérkezett válaszokban mutatkozott meg. Az anket célja az volt, hogy az alakuló társadalom eszmei és gyakorlati lehetőségeit különböző nézetű és foglalkozású, többnyire közismert személyiségek véleményén keresztül tartani velük, ha az aktuális magyar kérdésekről van szó.¹⁹ Ezzel Kiss Jenő is egyetértett, de végül mégis a válaszoknál maradtak még akkor is, ha az csak néhány sornyi elutasítás volt (Márai Sándor és Szekfű Gyula esetében). Balogh Edgár Vargyasról írta meg a véleményét a szerkesztőknek:

„Még Kolozsvárt hallottam Nagy Pistától, hogy a Termés ankétot rendez időszerű magyar kérdéseinkről. A névsort is olvastam s bár egyáltalán nem vagyok olyan jóban Veletek, akciótoknak nagyon megörültem. Masaryk mondta (de ez ne zavarjon Téged!), hogy a demokrácia – diszkusszió. A vén idealista csont nem is vitte többre a demokráciában, de kezdetnek jó a parlamentáris véleménycsere, s a fiataliságok bizonyára tovább is lendül erről a nagyszerű szellemi ugródeszkáról. Ezt: a Termés ankétját, nagy idők jelének érzem, sokat, nagyon sokat elérhettek vele.”²⁰

A húsz megkérdezett közül sajnos csak tizenegyen írták meg, hogy időszerűnek, alkalmazhatónak tartják-e azokat az elgondolásokat, amelyek ismertté tették nevüket. A magyar társadalom szerkezetéről, az átalakulás lehetséges útjairól Erdei Ferencet, Féja Gézát, Kovács Imrét, Makkai Jánost és Nagy Istvánt kérdezték. Erdei Ferenc a tanyarendszer „önvédelmi szervezet” jellegét emelte ki, mert a történelem végigtekintve, minden társadalmi rendszerben bizonyította életképességét. Kovács Imre is a földkérdés rendezésében, politikai oldalról pedig a szabadságjogok biztosításában látta a könyveiben leírt bajok orvosságát. Nagy István a társadalmi változás alapfeltételeként a munkásosztály és a vele szövetséges parasztság hatalomra jutását jelölte meg. A társadalmi hierarchiában egy lépcsőfokkal feljebb állókról, a középosztály tagjairól, megújulásuk lehetőségéről Makkai Jánost kérdezték, mert könyvei alapján úgy látták, hogy a középosztály vezető szerepét fogadja el. Makkai, mint szellemi munkás, osztályon kívülinek tekintette magát, életförmája szerint pedig a középosztályhoz tartozónak, amelynek megújulásában egyáltalán nem bízott. Véleménye szerint ennek a széles skálájú osztálynak csak

¹⁸ Termés 1944: Tél 121.

¹⁹ Böződi György levele Kiss Jenőnek. Jékely Zoltán hagyatékában.

²⁰ Balogh Edgár levele Szabédi Lászlónak. Szabédi László hagyatékában.

igen kis rétege alkalmas arra, hogy „európaivá”, a várható reformok végrehajtójává váljék. A társadalmi fejlődés lehetőségeit Feja Géza nem az osztályok változása, hanem az önkormányzat oldaláról vizsgálta úgy, hogy a nemzeti szempontokat a nemzetközi összefüggésekkel együtt mutatta be. A magyar függetlenség egyetlen biztosítékának az önkormányzatot tartotta, amely megfogalmazásában nem az egyéni szabadság korlátlan grasszálását jelenti, hanem az egésznek, a közösségnek, a népnek a szabadságát”.²¹ Veres Péter véleményét a magyar népi jellegű nevelés lehetőségeiről kezdték, A megvalósítás egyik feltétele szerinte az, hogy a tehetséges gyermek tanulásához állami támogatást kell adni, akár az egyetemig. A másik feltétel az, hogy a pedagógus pályát újra hivatássá kell emelni. Az oktatás-nevelés minőségi kérdéséről csak egy lépés a tudományosság. Talán az erre vonatkozó válaszok között figyelhető meg a legnagyobb nézetazonosság. László Gyula, Mályusz Elemér és Tamás Lajos a tudományosság és a reális társadalomszemlélet közötti összefüggéseket mutatják ki. Mályusz Elemér az Erdélyi Tudományos Intézet és a Magyar Történelmi Intézet kínálta lehetőségekről, és a nagy hibáról, az ott el nem végzett munkáról írt. Ahelyett, hogy elősegítenék, hátráltatják az önismerteti folyamatot azzal, hogy nem hozzák nyilvánosságra könyvek formájában a birtokukban lévő oklevélmagyat, és nem végeznek el évtizedek óta szükséges alapkutatásokat. Sajnos erre azóta is csak részlegesen van mód, a háború alatt és után eltűnt dokumentumok ma már pótolhatatlanok. László Gyula a helyes társadalomszemlélet alapfeltételének tartotta, hogy egyetlen divatos politikai irányzatnak sem szabad behódolni. Saját szakmáján, a régészeten keresztül mutatta be ennek a veszélyeit. Ezt a gondolatot vitte tovább Tamás Lajos, akinek a román és a magyar tudományosság között feszülő ellentétek okairól kellett nyilatkoznia. Megállapításai lényegében azonosak azzal, amit Mikecs László mondott a romantikus önszemléletből következő délibábos tudományosságról. Alig van olyan román tudós, aki nyíltan elutasítaná a kontinuitás elméletét, inkább az a jellemző, amit egyiküktől idéz: „Mi közöm az igazsághoz, ha hazámról van szó!”²² A magyar történészek, nyelvészek, néprajzosok ezzel szemben – különösen a harmincas évek közepétől – szigorú tárgyilagossággal vizsgálják a szomszéd népek életét, és amennyiben lehetséges, fölhasználják az ő kutatási eredményeiket is. A közös magyar–román álláspont azonban mindaddig csak utópia maradhat, amíg a román tudományosság hagyja, hogy politikai eszköznek használják.

Az Elvek, gondolatok válaszdói közül hiányzik Illyés Gyula, Zilahy Lajos, Tamási Áron, Karácsy Sándor. Az elküldött kérdésekről másodpéldány nem került elő, így csak a tervezet alapján lehet elgondolkodni azon, hogy Illyés hogyan válaszolt volna arra a kérdésre, amire Feja, össze lehetett volna hasonlítani a népiek történelemszemléletét Szekfű Gyuláéval és így tovább. Az ankét még hiányosságai ellenére is kiemelkedő helyet foglal el a Termésben, amely ezzel a vállalkozással bizonyította, hogy helye van a magyar közgondolkodásban és valóban a szabad véleménynyilvánítás fóruma.

A világszemlélet jellemzéséhez azonban nem elegendő az elméleti- és elemző tanulmányok áttekintése, csak a szépirodalmi anyag ismeretében állapítható meg, hogy valóban a népi mozgalom erdélyi közvetítője volt-e 1942 és 1944 között ez a kolozsvári folyóirat. Egy-egy alkalommal, például az ankét idején előfordult, hogy csak alig egyharmadnyi helyet foglalhatott el a szépirodalom, de a nyolc kötetben megjelent 218 mű (186 vers, 30 próza, 2 drámai mű) valóságsszemlélete és értékközvetítése már a mennyisége miatt sem elhanyagolható.

A Vigyázó, a Vélemény és a Művészet rovatok színvonala jóval egyenletesebb, mint a szépirodalomé. Jóllehet más, hosszabb életű folyóiratok anyagában is lehet találni gyenge műveket, de nyolc szám esetében ezek nehezebben tűnnek el, mint például évi 12-nél. A vidéki és a budapesti szerkesztők egyaránt küszködtek dilettáns írásokkal – a Kiss Jenőnél megőrződött több mint félszáz kiadatlan kézirat tanúsága szerint a Termés sem volt ez alól kivétel. Jékely, Horváth István vagy Asztalos novellái mellett szembetűnőek Vasas Mihály, Gagy László prózájának gyengeségei, a valódi konfliktusteremtés hiánya és a saját stílus kialakulatlansága. Feltehetőleg nem azért köztölték az átlagos színvonalú íróköltők alkotásait, mert kéziratihányban szenvedtek. Sokkal inkább azért, mert egy ilyen jellegű, a jó szándékon kívül szinte a semmire alapított vidéki lapnak vagy mecénásra volt szüksége, vagy ennek híján olyan támogatókra közel s távol, akik előfizetőket szereznek számukra. Kéziratokat bőven kaptak, részben személyes ismeretségeik révén, részben a különböző lapokban megjelent értékelések után. Természetesen maguk a szerkesztők is elsődleges fórumnak tekintették a Termést. Szabédit és Bözödit elsősorban a tanulmányírás vonzotta, de azért ’3–3 művel a szépirodalmi részben is szerepeltek: Szabédi versekkel, Bözödi elbeszélésekkel. A többiek viszont főleg itt jeleskedtek: Asztalos egy kisre-

²¹ Termés 1943: Nyár 93.

²² Termés 1943: Nyár 120.

génnyel és 4 elbeszéléssel, Kiss Jenő 26 verssel, Jékely 21 verssel, egy novellával és egy drámarészlettel van jelen a lapban.

Az első és második vonalbeli alkotások egyenkénti elemzése nem célom, inkább azoknak a témaköröknek a bemutatása, amelyek a tanulmányok közvetítette hovatartozás tudatát, a történelmi és társadalmi körülmények emberi kihatásait a szépirodalom módszereivel fogalmazták meg.

Szerkesztőként nem tüntették föl, de az alapítástól kezdve magukhoz tartozónak érezték Jékely felfedezettjét, Horváth Istvánt. A Termés baráti körében bontakozott ki tehetsége, és tudatosodott benne az írói felelősségvállalás. A magyarórádi író, akiben az írástudó nép úgy jelentkezett, ahogy azt Szabédi elképzelte, 18 verssel és 6 elbeszéléssel szerepelt a folyóiratban. Elbeszéléseinek élménynyagát éltető közege, az erdélyi falu – legtöbbször Magyarórád adta. Kivételes feszültségteremtő ereje volt, akár verset írt, akár prózát. A *Karácsonyban* az ősi szokásokból táplálkozó paraszti magatartásmodellt az ünnepi táncház köré csoportosult kamaszodó gyermekek szemével láttatja: még elutasítják, de mozdulataikban, viselkedéseikben, ösztöneik szintjén már magukban hordozzák a felnőttek világát. Ugyanez a kettősség rejlik *Az Ugaron* története mögött is. Hiányzik ezekből az elbeszélésekből az idill, a megmosolyogtató gyermeki naivság. Szabó Pál *Szépkiasszonyában* viszont éppen ez kerül előtérbe: a mese és a gyermekszerelem születése a társadalmi formákat itt csak háttérként tűri meg. Ugyancsak magyarórádi történet a *Bandi a táltosló*. Hangulatos elbeszélésében nem a nemzedékről nemzedékre öröklődő magatartásformákat, a nincstelenség parancsszavát vagy a szegényember társadalmi kivettségét emeli az irodalomba, hanem a háborús évek egy dél-erdélyi mozzanatát, a lovak és szekerek beszállítását a román hadseregnek. Horváth Istvánnak nemcsak a csaváros székely észjárás bemutatására nyílt alkalma, hanem a hatalom következtében eltorzult emberi magatartás jellemzésére is, a románál is románabbnak mutatkozó magyar tisztviselőtől a magyarokat napközben hazátlannak, bozognak tituláló, este azonban az előkelőbbnek gondolt magyarnótákat húzó román katonáig. A napraforgó-magatartás, a hamisság idegen volt tőle. A szülőföld lírájának is vissza-visszatérő motívuma, de nemcsak mint képi lehetőség, hanem mint olyan biztos pont, ahová mindig visszamenekülhet. Sértő Kálmán sorsa kísértette, akit már elveszejtett az östehetség-dívat: „Tarts meg magadnak, mert, jaj szörömen / végigsimítanak százféle kezek: / S mind mások ezek! / Más lennék én is a kezük alatt / Rád már alig csak, hogy emlékezek... / Védj meg, mert elveszek!”²³ Száz szállal kötődött a szülőföldjéhez, jól ismerte annak belső törvényeit, a paraszti élet erkölcsét, kényszerítő erejét, és mindezt a maga természetességében sikerült versbe és prózába fogalmaznia.

Az elbeszélések, novellák között alig akad olyan, amely ne a falusi népiéletet ábrázolná. Jékely Akragasba, Asztalos Besszarábiába, egy román faluba helyezi történetét, de a domináns elem itt is a kiszolgáltatottság, a testi-lelki megnyomorítottság. Darvas József szociografikus novellája, *A táltos* ugyanezt járja körül. A főszereplő papban és tanítóban a népiekkel rokonszenvező értelmiség jelenik meg. Miután maguk is tapasztalták, mennyi tennivalója lenne még a népi mozgalomnak, egyikük így fogalmazza meg a feladatot: „A lelket kell először meggyógyítani. Szellemi tartalom, egészséges életforma kell ide először.”²⁴ Böződi György szülőfaluját választotta színhelyül a *Rebi néni feltámadásához* és a *Mennysorszámban* című kisregényhez. Az elsőben a legendák születését mutatja be: hogyan válik szent legendává az unitárius falu közösségi lelkiismeretében a nehézsorsú öregasszony alakja. A másodikban nagyon érdekes írói megoldással élt: egy megesezt lányt megmentenek az öngyilkosságtól, de a bekövetkezett tudathasadásos állapot ellen (a lány a Mennysorszámban hiszi magát) nem tudnak mit tenni. A bűnt palástolni akaró rokonok kerítő-igyekezetét, majd a városi szolgálatot vállaló fiatal lányok kiszolgáltatott helyzetét is ebből a szemszögből írja le. Asztalos novellájának, a *Borjúkötelenek* a hősnője is arra kényszerül, hogy férjét odahagyva, igen szigorú feltételek mellett dajkaságot vállaljon. Mire letelik a szolgálat, már megszakad valami a fiatal pár lelkében. Asztalos keserűen állapítja meg: „Kedves bizony a szegény ember szerelme, csak elrontja hamar az emberteremtette nyomorúság.”²⁵

A kettészakított Erdély szépirodalmi megjelenésére volt példa Horváth István elbeszélése, a *Bandi a táltosló*. Ez a téma még egyszer, Asztalos: *A számár* című elbeszélésében fordul elő. A történet egy határmenti faluban játszódik. A konfliktust egy riadtában Dél-Erdélybe átfutott számár okozza – eköré építi fel az író a napi politikai követelményeknek megfelelően átalakított eseményt. Szinte a groteszkig fokozza a magyar határőrpapancsnok korlátozott „hazafiságát”, aki buzzgalmában inkább lelővi az állatot, mint elismerje: a gyűlölt „túlvaló szomszédok” nem rabolták el erőszakkal, sőt visszaküldték. Asztalos ezt a magyarkodó magatartást több írásában ítélte el, így például a *48 örökségében*

²³ HORVÁTH István, *Ne hagyj, falum*. Termés 1943: Nyár 32.

²⁴ Termés 1944: Nyár 33.

²⁵ Termés 1943: Tél 58.

is. Észak- és Dél-Erdély kérdése azonban nem szűkíthető le két nép konfliktusára: ott húzódik mögötte az idegen érdek. Kiss Jenő egyik versében (*Messzire nézünk*) figyelmeztet erre: „Vigyázz magyar, vigyázz szép csillagom, / Szemed magadon tartsad, magadon! / Morgó a vész, mit bensőd kérge rejt, / bús meghasonlás, / idegen érdek, bosszú, gyűlölet.”

Már az első bécsi döntéstől, Közép-Európa átmeneti újrafelosztásától kezdve számítani kellett a magyarnak feltüntetett, de tőle idegen, az ország romlását csak siettető gazdasági, majd hamarosan katonai szolgálatra is. Cseres Tibor katonaversei, a *Roham*, a *Gyergyó*, a *Bekerítve*, a *Medve-tó partja* feszültséggel telt háborús életképei a már megkezdődött kényszerű szolgálattétel lírai megfogalmazásai. Hegyi Endrénél a fiatalság életöröme, a *Fiatal életem* mindent elsöpörni vágyó életereje, vagy a *Takarodó* határozottsága („ébre lenni, örökké ébre, / ne hagyjon ki az öntudat”) más alkalommal halálhangulatba fordul és már a tiszavirág mulandóságáról elmélkedik a pusztulásra ítelt *Új Szodomában*. Ez az érzelmi bizonytalanság, a belső létező és a kívülről jövő véletlen halál kettőssége, a pusztulás egy egész korosztály alapélménye lett. Jékely a mindenséget átfogó szándékkal, felülről szemléli a katonásdit játszó világot, az embert és kultúrát megsemmisítő háborút a *A kor dicsérete* című versében. A Jékely-versekben sokszor előforduló, nyugalmat árasztó, a kultúra örökkévalóságát hirdető antik képek önnön ellentétükbe fordulnak („Mussolini az új Odysseus”; Heléna: Danzig”), a történelem pedig „oecsmány vérfolyam”-ként jelenik meg. Jékelyhez hasonlóan intellektuális, a népiekkel rokonszenvező költőnek tartották a kortársak Gulyás Pált. A Termés kétszer is közölt összeállítást a verseiből, 1943 őszén és váratlan halálára emlékezve, 1944 nyarán. Háborús verseire ugyanaz a mélyre hatoló, metafizikus lényeglátás és merész képzettársítás jellemző, mint költészete egészére, de ezekben jóval több a negatív hangulatú szó. A *Kezdődik a vég* kozmikus látomásában egymást érik a fulladás, a reszketés, a szétszakadás, a méreg, a robbanás szavak. Szabédi ezt az érzést, a pusztulás iszonyatát egy monumentális allegóriában, az *Egy asszonyhoz, akit a fia meg fog ölni* című versében fogalmazta meg.

A Termés szépirodalmi anyagában lényegében ugyanazok a témakörök fordulnak elő, mint a tanulmányokban, de az arány nem ugyanaz. A versek és elbeszélések nagy része közvetlenül kapcsolódik a népiséghez: témában, ábrázolásmódban, az író problémaérzékenységében, sokszor személyében is. Míg a tanulmányokban igen fontos a román–magyar kérdés, a szépirodalom csak két esetben, akkor is a háborúhoz kötődve foglalkozik vele. Ehelyett, különösen a lírában, igen sokszor szerepel a háború, mint az emberi értékek, élet és kultúra értelmetlen pusztítója.

A népi mozgalommal rokonszenvező erdélyi fiatal nemzedék negyedéves folyóiratának, a Termésnek a világszemléletét a demokratikus népi gondolat elfogadása és közvetítése, valamint a humanista szellemi ellenállás határozta meg. Demokratizmusuk mindenekelőtt a szerkesztők nyitottságában mutatkozott meg: nemcsak tervezték, hanem valóban teret adtak a szabad véleményformálásnak a marxizmustól a metafizikáig olyan korban, amely erre napról napra alkalmatlanabbá vált. A népi szemlélet a versek és elbeszélések többségében jelen volt mint téma és művészi megvalósítás, ugyanakkor döntő szerepet kapott a tanulmányok és a kritikák ítéletalkotásában. A háborút és a hozzá kapcsolódó mindentféle faji misztikát a humanizmus jegyében utasították el, és az évszázados erdélyi tapasztalat alapján a dunai népek nacionalizmustól mentes közeledését hirdették. A kolozsvári lap részese lett a magyar népi mozgalomnak, sajtótörténeti helye feltétlenül az ehhez kapcsolódó irodalmi fórumok között van.

PÁZMÁNY PÉTER EMLÉKEZETE

Halálának 350. évfordulóján. Szerkesztették: Lukács¹ László SJ és Szabó Ferenc SJ. Roma 1987. 483 l., 1 képmelléklet.

A kerek évforduló alkalmával a római jezsuita történeti intézet (Institutum Historicum S.I.) munkatársai külföldi és hazai Pázmány-kutatók közreműködésével gazdag tanulmánykötetet adtak ki. Tíz dolgozat és adatközlő cikk foglalkozik irodalmunk és a magyar egyháztörténet e kimagasló egyéniségének életével, egyház-szervező tevékenységével, hittudós és politikus egyéniségével. A tanulmányokat – a kötetben lévő sorrendől eltérve – tárgyük és tartalmuk szerint három csoportban ismertetjük: előbb a teológia- és eszméletörténeti fejtegetéseket, majd a Pázmány pályaképét új adatokkal kiegészítő, módosító közleményeket és végül az egyház-és iskolatörténeti összefoglalásokat vesszük sorra.

1.

A tanulmányok sora a leghűségesebb Pázmány-kutatónak, a nemrég elhunyt Öry Miklósnak (1909–1984) posztumusz munkájával indul. A kiváló kutató egy életet szentelt a Pázmány-mű vizsgálatára. 1952-ben adta ki *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae* címmel doktori értekezését, amelyet a jezsuiták római egyetemén védett meg. Ennek tárgya, a *Diatriba* problémaköre és Pázmány grazi tanársága, ez egész életén át kísérte. Évről évre külföldön jelentette meg a magyar irodalomtörténet számára igen fontos közleményeit. Évtizedek után, élete utolsó éveiben kétszer is járt itthon és a hazai Pázmány-kutatók egy csoportja személyesen is megismerhette. Láta és hozzászólt a *Régi Magyarországi Nyomatványok* második kötetének (Bp. 1983) akkor még csak levonatban hozzáférhető Pázmány-cikkeihez. Újra kézbe vehette a budapesti Egyetemi Könyvtárban Pázmány-kéziratait és a grazi egyetemi jegyzetekről a felfedezés örömeivel állapíthatta meg, hogy az idősebb Pázmány az utólagos javításokkal, a margóra írt autográf kiegészítésekkel valójában a nagyszombati egyetem teológiai tankönyvét szándékozott kiadásra előkészíteni.

Öry dolgozata *Pázmány kegyelemvitája a grazi egyetemen* címmel az isteni kegyelem hatékonyságáról és az emberi szabadakarat viszonyáról szóló egyházi tanítás grazi egyetemi előadásait és a körülötte kialakult cenzúra-bonyodalmakat tárgyalja. A kérdéses hittani tételek 1557–1607 között nagy teológiai küzdelmek középpontjában állottak. A vitatott tézisek az 1603–1604. tanévben a grazi egyetemen tanító jezsuita professzorok előadásaiban is feltűntek, és ők vonták kétségbe a fiatal Pázmány által előadott tételek helyességét. Az ügy a rendi előjárók elé került, akik magyarázatot és korrekciót kértek. A tisztázás 1606 novemberéig húzódott, és ez még Pázmány negyedik fogadalmának letételét, teológiai doktorátusának megszerzését is késleltette. Öry előadásában felhasználta a budapesti kéziratokon kívül Georg Falb bencés apátnak, Pázmány egykori grazi tanítványának Göttingenben felfedezett egyetemi jegyzetét. Ennek alapján táblázatban állította össze – Aquinói Szent Tamás kötelezően előírt quaestio-ihoz viszonyítva – a Theologia Scholastica előadásaira készített Pázmány-kéziratok konkordanciáját. Ez Pázmány magyar műveinek forráskritikájához, teológiatörténeti értelmezéséhez sok új szempontot nyújt. A dolgozat függelékében a Pázmány elleni vizsgálatnak húsz dokumentuma olvasható. Ezek nagy kivételével kiadatlanok, és közöttük két eddig ismeretlen terjedelmes Pázmány-levél is van.

A következő dolgozat szerzőjének, Szabó Ferencnek érdeklődését a Pázmány-kutatás előterébe került és a pályaképet fontos adatokkal kiegészítő cenzúra-ügy terelte a grazi előadásoknak egy jelentős fejezetére, a De fide-traktátusra, a hitről szóló egyházi tanításnak a budapesti és göttingi kéziratokban található téziseire. *Pázmány hitelemzése a grazi De Fide-traktátusban* című tanulmánya a kötetnek legterjedelmesebb fejezete és az irodalomtörténet művelőit látszólag a legmesszebbre vezeti. Valójában hagyományosan kiváló filozófiai, teológiai iskolázottsággal enged bepillantást a sok évszázad ke-

keresztény gondolkodói által kiművelt teológia bonyolult útvesszőibe. Szabó mindenekelőtt az egyházi tanításnak Szent Ágostontól Pázmányig végbement fejlődését, történetét vizsgálja. Ezt követi a hitről szóló tanításnak Pázmány írásában való vizsgálata. Ebben a vonatkozásban nagyon fontos következtetését szívesen idézzük: „Pázmány magyar nyelvű írói tevékenysége, főleg a Kalauz teológiája alaposabb megismeréséhez és értéséhez elengedhetetlenül szükséges az annyira elhanyagolt grazi évek, illetve kurzusok alaposabb feltárása” (119. l.). A dolgozat minden bizonnyal segíteni fogja a hazai Pázmány-kutatókat a keresztény egyházi tanítás hazai gondolkodás és mentalitástörténeti vizsgálatában. Szabó írásának csupán egyetlen, nyelvi–terminológiai problémáját, a „tractatus de fide” megfelelőjeként alkalmazott „hitelemzés” szót említjük. Ez homályos és félreérthető, mivel a kissé régies „hitelemzés” ma a magyar nyelvhasználatban a hit eleminek oktatását jelenti, és főként a katolikus iskolai vagy templomi katekézisben használatos. Schütz Antal és Előd István közismert dogmatikai összefoglalásaiban is a „tractatus de fide” megfelelőjeként a „hitről szóló tanítás” olvasható.

A harmadik eszméletörténeti dolgozat Hargittay Emilé, aki Pázmány írásában a társadalom, a „polgári társaság” teóriájának, a századok során jelentésében sokszor módosult „politika”-nak elméleti gyökereit keresi. A gondolatkör nem keverhető a teológiával, annak legfeljebb az erkölcsstani vonatkozásaihoz kapcsolódik. A téma az utóbbi évtizedekben kialakult hazai irodalom-, társadalom- és eszméletörténeti kutatások előterébe került. Pázmány vonatkozásában ennek a legjobb ismerője, mondhatnánk „gazdája” Hargittay, aki *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében* című tanulmányának célkitűzését így foglalja össze: „E dolgozat feladata Pázmány politikaelméleti felfogásának jellemzése. Gyakorlati politikusi tevékenységének elemzésére e helyen nincs terünk, azonban az elmélet és a gyakorlat legfontosabb érintkezési pontjaira rámutatunk. Úgy gondoljuk, hogy az elmélet pontosabb körülhatárolása szempontot nyújthat politikai szerepének árnyaltabb értékeléséhez.” (405. l.). A szakirodalom korábbi eredményein kívül főként Pázmány írásai, a grazi egyetemi kéziratok idevágó részletei, a vitairatokban található hosszabb-rövidebb megjegyzések, az *Imádságos könyv* tizenkét szövege és nyolc prédikáció szolgáltattak e tanulmány forrásul. Hiányoljuk az 1598-ban és 1600-ban Grazban megjelent, a szakirodalomban még alig említett tézis-füzeteket, közöttük elsősorban az erkölcsstani-államelméleti vonatkozásokat is tartalmazó *De vario ac multiplici ente philosophico* című (1598) ötven tételt tartalmazó kiadványt. Könyvészeti leírásukat és az ajánlások, köszöntő versek címzettjeit Borsa

Gedeon ismertette (MKsz 1978, 187–181. l.). Ezeket Hargittay további kutatásaiba bizonyára be fogja vonni. E helyen értékes tanulmányának csupán fejezetcímeire utalhatunk, ezzel is jelezve a jól átgondolt és felépítésében is kitűnő dolgozatban rejlő sokoldalú vizsgálati szempontjait. „A társadalmi hierarchia kérdései” elméleti bevezetőt ad Arisztotelész Politikája nyomán. „A törvények és az igazság szerepe az állam irányításában” című részben Pázmánynak a kortársai fölé emelkedő „jogi tájékozottság”-áról, „joggyakorlatáról” összegyűjtött észrevételek azért is tanulságosak, mert ismereteit az állami-gazgatás vezetésében kortársaitól, Forgách Ferencről, Lépes Bálinttól, Ferenczffy Lőrincről eltérően nem egyetemi jogi tanulmányokkal vagy a királyi hivatalokban, kancelláriában végzett gyakorlattal szerezte meg. „A világi és egyházi hatalom viszonyáról”, „A háború jogáról és a hadviselésről”, vagy „Az ország romlása okairól – az igaz hit kérdése” című részekben az elméleti megfogalmazás mögött a gyakorlat, a II. Ferdinándnak adott javaslatok, a Thurzó Györggyel vagy Rákóczi Györggyel való kapcsolatára, olykor a vallásszabadság dolgában való állásfoglalásra, gyakorlati megoldásaira is kitérőt nyújt. „Az elmélet szerepe az 1618–20-as évek politikai küzdelmeiben”, Pázmánynak az 1618-i országgyűlésen elmondott beszédének, Alvenci Péter írásának, a Bethlen-hadjáratot indokoló *Quarela Hungariae*-nek (1619) és Pázmány erre adott válaszáának, a *Falsae originis*-nek (1620) elemzéséből Hargittay következtetései a történetírást is továbbgondolásra kell hogy késztesse. „A sokszor – írja – személyeskedésig és gyanúsítgatásokig elvő viták mögött az elmélet közös eredete, hasonlósága, sőt esetenként azonossága mutatható ki a katolikus és protestáns félnél” (429. l.). És szövegekből bemutatott példák nyomán jut a megállapításhoz: „A sok párhuzam alapján nyilvánvaló, hogy a XVII. század elejének viharos összecsapásai már egyre kevésbé az elvi ellentétek következményeként, sokkal inkább az adott történelmi-politikai helyzet eltérő megítélése nyomán jöttek létre.” (430. l.). Az elemzett, mennyiségében is igen tekintélyes szöveg-együttesben a Pázmány által idézett, felhasznált államelméleti és más források számszerű mérlegét, és ennek nyomán a kérdésben jelentkező kutatási feladatok képét is megkapjuk.

Első olvasásra ugyancsak ebbe a csoportba kívánczik Bitskey István tanulmánya, amelyben Pázmány grazi korszakának vitairatait vizsgálja a tartalmi összefüggések és keletkezési körülmények szempontjából. Forrásai *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak* (1603), a *Tíz bizonyosság* (1605), és a *Diatriba* (1605), a *Keresztényi imádságos könyv* (1606) függelékében a *Rövid tanúság*, a *Keresztényi felelet a megdicsőült szentek tiszteletéről* (1607); ezeken kívül Páz-

mány teológiai kézírataiban fennmaradt és először az *Opera omnia* IV. kötetében (Bp. 1899, 791–808. l.) megjelent *Parergon. De ecclesiastica libertate* című, az egyházi és világi hatalom viszonyát vizsgáló értekezés. E néhány évnyi időszakban „az egyes művek összefogó és átszövő gondolati erejét, hálózatrendszer” figyelve közelítette meg a szerző „azt a gondolat-kincset, amelynek minden egyes Pázmány-írás csak bizonyos aspektusú megjelenési formája, egyetlen szegmentuma” (184. l.). Az írásk mögött alapként a grazi teológiai traktátusok kialakított gondolatmenete, rendszere állott. Pázmány később is gyakran utalt e korai munkáira és minden jel szerint kezdetől fogva szem előtt tartotta egy nagy szintézisnek tervét. Ezt a szándékot fedezte fel Öry Miklós is a budapesti teológiai kéziratok kiegészítéseiben. Hasonló tanulságot ígér a *Kalauz*-nak 1623-ban megjelent második, Pázmány jelentős módosításaival bővült kiadása is. Bitskey a tartalmi bemutatáson kívül a Pázmány-filológia gazdag lehetőségeire és a további vizsgálatok elengedhetetlen szükségességére hívja fel figyelmünket. Ehhez talán hozzátéphetjük azt is, hogy a kutatóknak a szöveg-variánsokat, a Pázmány kezén megfordult példányok autográf bejegyzéseit, a nyomdai korrektúrákat és a Corrigendák aprólékos adatait is érdemes figyelniük. Néhány esetben, így a *Tíz bizonyosság*-nak az akadémiai könyvtárban őrzött, Pázmány kézírásos bővítéseivel ellátott példányának még irodalma is van. Bitskey végső megállapítása: „... az életmű egyes darabjai igen szoros szálakkal kapcsolódnak egymáshoz, az egyes művek át- meg átfedik egymást, egyes részleteikben meg is egyeznek. Ha ezt a jövőben kellő mértékben szem előtt tartja a kutatás, a Kalauz véghetetlen munkájának, monumentális szerkezetének interpretációja is autentikusabb lesz, ismereteink jelentősen gyarapodhatnak majd Pázmány e fő művének keletkezéséről.” (196. l.) A gondolati „hálózatrendszer” e vázlatát figyelve azonban nem látjuk valószínűnek az Öry és Szabó érvelése nyomán megkockázott állítást, hogy a *Tíz bizonyosság* „1601 végén, 1602 elején íródott” (187. l.). Ennek az iratnak végső formába való megszerkesztését nincsen okunk a nyomtatás idejétől elválasztani és évekkel korábbra datálni. Sokkal inkább arra kell gondolnunk, hogy Pázmány elvesztett vagy lappangó egyetemi jegyzetei között a *Tíz bizonyosság*-nak is megvolt a latin megfelelője, forrása. A *Diatriba* is doktori disputáció tételeit foglalja magában és feltételezi az egyetemi előadásra készített, egyháziról szóló taktatust; Pázmány jegyzetei között ez sem maradt meg.

2.

Az eredeti forrásokra alapozott írások között a legjelentősebb Lukács László tanulmánya, aki

Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? címmel, huszonhét filológiai pontossággal közzétett dokumentum alapján foglalta össze Pázmány életének talán a legtöbb félreértésre és félremagyarázásra alkalmat nyújtó szakaszát. E korszakról a korábbi kutatások, főként Iványi Béla, Lányi Ede, Petrus Antal cikkei alapján csak keveset tudunk. Lukács e közlésének fontosságát bizonyítja, hogy a függelékben közölt levelekből a korábbi forráskiadványokban és feldolgozásokban csupán hat volt ismeretes. Most tehát rendelkezésünkre áll a ma ismert adatok teljes sora hiteles és tárgyilagos értelmezéssel. Pázmány életének legviszonylagosabb, legzaklatottabb időszaka volt a grazi tanárkodás és az esztergomi érseki szék elfoglalása közti hét esztendő, amelyet Forgách Ferenc érsek mellett töltött. A rendi Catalogusok „Posonii in Missione”, „Apud Illustrissimum Cardinalem Forgacz”, vagy „Missio in Hungaria Inferiore” kifejezéssel jelzik beosztását. Pázmány e „missio”-ja, Forgáchhoz fűződő munkatársi, bizalmas titkári kapcsolata, a már korábban is fontos közjogi hivatalokat, kancellári és királyi helytartói tisztet betöltő érsek kinevezésekor kezdődhetett. A harminchét éves jezsuitának, akit az ünnepi tanulmánykötet elején a „pannonhalmi portré” reprodukciója ábrázol, a Forgách érsek mellett töltött évek az országos politikával való közvetlen találkozást is jelentették. A gyakori és széles körű „közéleti” szereplés azonban alkalmas volt az irigység és gyanakvás, az intrika, a gyanúsítás és a súlyos rágalmozások felkeltésére. Ez váltotta ki a rendi előjáróknak Pázmány iránti bizalmatlanságát. Az őt ért zaklatássorozat miatti elkeseredésében 1614 őszén szeretett volna a szigorú karthauzi rendbe átlépni, de erről a szándékáról az egyetemes rendfőnök, Claudio Aquaviva lebeszélte. 1615 tavaszán VIII. Orbán pápától kérte, hogy világi pap lehessen. De ez a terve sem valósult meg; helyette 1616 áprilisában arra kapott engedélyt, hogy a szomaszkák rendjébe, egy ma már alig ismert papi szerzetbe léphessen. Itt azonban már a noviciátust sem kezdhette meg és fogadalmat sem tett, mert 1616. szeptember 28-án II. Mátyás a pápával egyetértésben kinevezte az időközben meghalt Forgách Ferenc helyére esztergomi érseknek. Lukács László végső megállapítása, hogy Pázmányt fogadalmi és egyházi jog szerint is a jezsuita rendhez kötötték, és ebben életve végéig érzelmileg is megmaradt.

A következő írásban Gyurás István a *Kalauz* protestáns részről készített cáfolatának kérdését vitte előbbre. A hamburgi állami könyvtárban ugyanis felfedezte Thurzó Imrének Bicscén 1620. május 14-én a wittenbergi egyetem professzorához, Balthazár Meisnerhez küldött levelét, amelyhez mellékelve jutott német földre a Kalauz latin fordítása. A levélben Thurzó Imre azt kérte, hogy a wittenbergi akadémia nagytékintélyű

teológiai tanárai készítsék el a cáfolatot. Erre a Kalauz megjelenésekor az evangélikusok tettek már kísérletet, amikor a Nádasdy-család támogatásával Zvonarics Imre csepregi esperes fordításában 1614-ben Keresztúron megjelentették Matthias Ilafenreffer tübingai teológus *Loci theologici* című traktátusát. Ez élénk polémiait keltett ugyan, de Pázmány hatását nem tudta kioltani. Ezért a Thurzó-család támogatásával a Kalauzt hat évi munkával latinra fordították a dunántúli szuperintendencia tagjaival. A cáfolatot a wittenbergi teológiai kar kollégiumából a betegeskedő Meisner helyett Fridericus Balduinus készítette és adta ki 13 évvel a Kalauz megjelenése után. 1626-ban Wittenbergben *Phosphorus veri catholicismi* címmel. Balduinus munkájának előzményeiről, létrejöttéről néhány mozzanatot eddig is ismertünk. Thurzó Imre most előkerült leveléből azonban azt is megtudjuk, hogy a Kalauz-fordítást 1620-ban a wittenbergi akadémiát látogató magyar peregrinus diákok vitték magukkal. Balduinus készülő válaszában több részlete a következő években kisebb műveiben az elnöklethez lezajlott nyilvános egyetemi disputák tézisei közé is bekerült, és ezzel voltaképpen Pázmány Kalauza hatott közvetve a wittenbergi kontroverz teológia irányzataira. Gyurás István dolgozatának egyetlen félreérthető állítása, hogy „a magyarországi lutheránusok Zsolnán tartott zsinatja... a római Egyháztól való elszakadást eredményezte” (389. 1.). Valójában a Pázmány részéről is sok vitát kirobbantó zsinat az 1606-i bécsi béke szabad vallásgyakorlatot biztosító cikkelyei alapján, a korábban már a Confessio Augustana tételeit valló evangélikusok autonóm szervezetét szabályozta.

Az új adatokat közlő cikkek közül – pontatlanságai miatt – részletesebben foglalkoznunk kellett Herner János dolgozatával. *Pázmány Péter és Istvánffy István történeti műveinek kiadása* címmel két ismeretlen leveles forrás közlésére és értelmezésére vállalkozott a szerző. Az első Istvánffy 1614. július 7-én Ferenczffy Lőrinc királyi titkárnak írt levele, amely a szegedi Egyetemi Könyvtár RD 658–659. jelzetű XVIII. századi kolligátumában Bonfini (Poatsony 1744) és Istvánffy (Köln 1724) történeti művének kiadása közé kötve maradt fenn. A levél XVIII. század eleji másolat. Herner dolgozatának 4. számú jegyzetében ezekről az adatokról csak ennyit írt: „Istvánffy Ferenczffyhez szóló levelének másolata a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára Kézirattárában található az Ms 614. sz. jelzeten.” A másik dokumentum Istvánffy *Históriájának* kiadásához II. Ferdinánd által 1619. november 30-án kiadott privilegium-levelének kancelláriai fogalmazványa a bécsi egykori császár levéltárából. (Megjegyzendő, hogy ez mikrofilmen az Országos Levéltárban is megtalálható.) Mindkét dokumentum a már kész

Historia kiadására vonatkozik, és nézetünk szerint kiadástörténeti vonatkozásán túl elsősorban Pázmány mecénási szerepét emeli ki. Ismeretes, hogy Istvánffy *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* című, saját korát tárgyaló történeti műve először 1622-ben Kölnben, Anton Hierat nyomdájában jelent meg Pázmánynak szóló ajánlással. A mű létrejöttének történetét Frankl Vilmos és Hanuy Ferenc levélkiadásai után eredeti források alapján Holub József (Magy. Könyvszemle 1959. 281–283. 1.) és Benda Kálmán (ItK 1967. 187–190. 1) fontos vonatkozásokkal egészítették ki. Innen tudjuk, hogy Istvánffy művének megírását 1598-ban határozta el és 1605-ig az első tizenöt könyve, 1608 januárjáig pedig az egész mű letisztázva elkészült. Pázmány 1605. december 17-én Istvánffyt egy levélbeli megjegyzésével arra biztatta, hogy írja meg az Ulászló-korra vonatkozó emlékezeit, amelynek szereplő tanúja volt. Az 1605. december 31-én kelt válaszlevelében árulta el Istvánffy Pázmánynak az addig titkolt munkát (Haec mea secreta nolui dissimulare...). Pázmány tehát ekkor írt először a készülő munkáról. Téves tehát Hernernek az az állítása, hogy „Pázmány 1605 decemberében felkérte” Istvánffyt, hogy írja meg Magyarország történetét Mátyás király halálától a XVII. század elejéig. Pázmány idős barátját biztatta a már megkezdett és jelentős részben elkészült munkája folytatására. Istvánffy az 1608 októberében öt ért szélűtőskor művét már befejezte. Ekkor 70 éves volt és élete hátralévő hét esztendejében megrokknva javítgatásokkal kiegészítésekkel foglalkozott, és kereste a kiadásra, a lehetőséget. Támogatott a nálánál 32 évvel fiatalabb Pázmány, akkor az esztergomi érsek titkára és a 39 évvel fiatalabb Ferenczffy, a királyi kancellária titkára, a királlyal naponta értkező befolyásos főtisztviselő voltak. A „fiatalok” méltán tisztelhatték a legendás hírű öregot, a volt királyi titkárt és alnádort, aki Szigetváran még a hős Zrínyi Miklós mellett is katonáskodott. (Vö. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 339–388. 1.) Istvánffy tehát az elmúlt időnek volt tanúja, amelyről Pázmány az 1605. december 17-én írt levelében azt írta, hogy ezalatt minden megváltozott és visszajára fordult (in quibus mutata omnia et inversa). A Herner által közölt I. dokumentumból arról értesülünk, hogy Istvánffy 1614. július 7-én, tehát nyolc hónappal halála előtt is a *Historia* kiadásával törődött. Levelének három mozzanata külön is figyelmet érdemel. A könyvnyomtató megnyugtatására közli, hogy honoráriumként hűsznál több példányt nem kér; könyvének várható terjedelmét egyik mintájára utalva, Paulus Jovius *historiájának* bázeli kiadásához méri; végül a királyi privilegium ügyére célozva mint egykori kancelláriai tisztviselő nem kis iróniával ezt írja

fiatal utódának: „... cum non sim ignarus, quam lento et tardo gradu res huius modi in aulis expeditantur”. Ismeretes, hogy a *Historia* kéziratát Istvánffy még életében lemásoltatta. Végrendelésében a kiadást Pázmányra bízta és ezért feltehető, hogy a kéziratok is hozzá kerültek, és a királyi privilegium megszerzéséhez is ő küldhette Bécsbe. Erre Pázmánynak 1619-ből Sebastian Tengenagel császári könyvtároshoz írt három (!) leveléből is következtethetünk. Az 1619. július 23-án keltben, ahol még tervezett kiadóként Balthasar Moretusnak, az antwerpeni Plantin-nyomda vezetőjének neve szerepelt, Pázmány az eredeti kézirat visszaküldését kéri. Tengenagel egy másolatot hasonlított ezzel össze, és ez maradt a kancelláriánál, amelyet végül is Kölnbe, Anton Hierat nyomdájába küldtek. A császári privilegium fogalmazványából, a közölt II. dokumentumból (amely alighanem Ferenczffy kézírása lehet) kitűnik, hogy az udvarban megvizsgált kéziratot az ajánlás címzettje II. Ferdinánd volt (Nominis Nostro inscriptum). Istvánffynak eredeti szándéka is az volt, hogy az uralkodónak ajánlja művét; így a budapesti Egyetemi Könyvtárban lévő, Istvánffy által kiegészített és javított 1600-ból még II. Rudolf neve olvasható, amelyet 1610-ben II. Mátyás nevével helyettesítettek (vö. ItK 1967, 188. l.). A nyomtatásban végül is Anton Hierat címezte az ajánlást Pázmánynak. A könyvből hiányzik a szokásos nyomdai privilegium, amely a kor gyakorlata szerint a nyomdászt illette volna. Helyette a címlapon ez olvasható: „Cum Gratia et Privilegio S. Caes. M. speciali”, és ez Pázmánynak az ajánlásban is kiemelt „különleges” szerepére vonatkozik. Istvánffy könyvének nyomdai költségeit ugyanis nem az uralkodó, hanem Pázmány adta, ezért a kor szokása szerint az ajánlás címzése is a mecénást illette. A művet sem a kölni nyomdász terjeszthette. További kutatás feladata lesz a viszonylag nagy példányszámban található *Historia* egykori tulajdonosainak, előfordulási helyeinek, nem utolsósorban kötésének vizsgálatával a terjesztés útját felderíteni. Ehhez azonban szükséges lesz a két értékes dokumentum szövegében az olvasási hibák kijavítása és a kancelláriai fogalmazvány kritikai kiadása. Csúpan példaként idézzük az I. dokumentumból (fénymásolat alapján) a 19. sorban: *Govii*, helyesen *Jovii*; a 30. sorban: *suaderunt*, helyesen *suauderent*; a 30. sorban: *Dominae*, helyesen *Dominationis*. A II. dokumentumból (a kiadott közlés pusztá elolvasása alapján) a 34. sorban: *alibire*, helyesen *alibive*; a 39. sorban *Et terra* – nincs értelme, nem tartozik a szövegbe. Végül megemlíthjük, hogy Ferenczffynek a magyar királyok története kiadására vonatkozó erőfeszítéseiről és a Herner János által is emlegetett Tállyai-fordításról összefoglalás található a *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században* c. monográfiában (Bp. 1980, 147–170. l.).

3.

Ismeretünk harmadik csoportjába a tanulmánykötet egyház- és iskolatörténeti összefoglaló dolgozatait vesszük sorba. A szerkesztő magyarázó bevezetése áll Fricsy Ádám érdekes dolgozatának élén, amelynek címe *Katolikus iskolák a hódoltságban*. A szerző saját bevallása szerint összegyűjtötte „minden apró adatot, mely iskola létezését és tevékenységét igazolja”. A tanárok, tanítók bemutatásával nem törekedett teljességre, csúpan azokat a jezsuitákat sorolta fel külön, „akik vagy az iskola életének szervezésében, vagy irodalmilag voltak jelentősebbek” (362–363. l.). Ezzel a célkitűzéssel írja le a tolnai, temesvári, belgrádi, a pécsi, a kecskeméti és a gyöngyösi magyar katolikus iskolákat. A XVII. századi iskola- és művelődéstörténetünknek e kevésbé ismert fejezetéhez a szerző sok eredeti forrást átnézett, tanulmányozott. Ez mindvégig érződik előadásából. Csúpan az sajnálható, hogy forrásaira, a vonatkozó irodalomra hiányosan utalt. Ez nehezíti a további kutatómunkát. Pontatlanok évszámai és a névformák sem mindig következetesek. Igaz, adatainak egy része megtalálható Lukács László forráskiadványaiban, elsősorban a jezsuita rendi katalógusok eddig megjelent kötetekben (*Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae I–II*. Roma, 1978–1982.) Reméljük, hogy Fricsy Ádám a hiányokat a készülő, a közel jövőben megjelenő szegedi forráskiadványában pótolni fogja.

Mészáros István terjedelmes iskolatörténeti tanulmányának címe: *Pázmány Péter, 17. századi katolikus iskolaügyünk újjászervezője*. A bevezetőben összefoglalja Pázmánynak az iskolák alapításában való közreműködését, közvetlen vagy közvetett szerepét. E rész viszonylagos hosszúságát azzal indokolja, hogy „a mintegy száz év óta egyre gyarapodó Pázmány-szakirodalom a népoktatáshoz fűződő kapcsolatait még nem tárta fel”. Mészáros István forrásként kiválasztotta az 1634-i egyházlátogatás jegyzőkönyvét, amely Draskovith Györgynek a pozsonyi főesperességben végzett vizitációja nyomán keletkezett. Ezen mint modellen kívánta bemutatni az új, a XVIII. század végéig érvényes népoktatási rendszer indulását. A forrásértékűnek ígérkező adatközlés azonban az egyszerű ismertetés szintjén marad, amelynek használatát a forrás hiányossága is nehezíti. Ezt fokozzák a szerkesztési hiányok is, amelyek során például elmaradt a helységek névformájának lehetőség szerinti azonosítása. Csúpan kiragadott példaként Stomfa két filiáját idézzük. Az első Paistun, amelynek történelmi magyar neve Borostyánkő; németül Paulenstein, mai közigazgatási nevén Borinka. A másik Marianka; a XIV. század óta latin és német formában szerepel: Vallis Mariae, Tol, Taal, Vallis Mariae in teputnico Thal. Ez tehát azonos Máriavölgygel

vagy Máriahallal, ahol 1377-től a XVIII. század végéig megszokás nélkül (!) a pálosok egyik központja volt. E két helynévből levonható, a lakosság vallási életére, a földesúri hovatartozásra vonatkozó következtetésekre itt nem térhetünk ki. A tanulás az, hogy a táblázatok használatát megkönnyítette volna a rendelkezésre álló kézikönyvek segítségével a nevek azonosítása. (A régiesen kívül jó modern szlovák kézikönyvek is vannak: Majtán, M.: *Názvy obcí na Slovensku za ostatnych cvesto rokov*. Bratislava 1972; *Vlastivedny Slovnik obcí na Slovensku*. I–III. Bratislava 1977–1978). Hiányosnak érezzük továbbá a táblázatokba foglalt adatokat, amelyeknek legnagyobb része a jegyzőkönyvekben is bizonytalan. A szerző korábbi monográfiájában az 1634-i vizitációból között már egy részletet és ott a táblázatban feltüntetette például a tanítók nevét, járandóságát is. (*Az iskolatörténete Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981, 175. l.). Úgy gondoljuk, hogy éppen az adatok szegénysége miatt érdemes lett volna a plébánosok és iskolamesterek nevének, személyi adatainak, működési idejének feltüntetése, amiből az iskolák személyi ellátottságának fejlődését is le lehet mérni. Vagy éppenséggel a táblázatok helyett hasznosabb lett volna a jegyzőkönyvekből az iskolatörténeti szövegrészeket teljes egészükben közölni. Így azonban az összefoglaláshoz és értékeléshez kevés az összehasonlítható adat. Mészáros a kor iskolatörténetének legfontosabb mozzanatát kívánta kiemelni; azt, hogy „a falusi–mezővárosi népiskolának, mint – a korábbiaktól eltérő, más igényeket kielégítő, a régiből továbbalakult – új iskolatípusnak fejlődési folyamatát” bemutassa (314. l.). El kell fogadnunk a dolgozata címében is sugalmazott állítást igazát, hiszen e kérdést ma nálánál többen senki nem kutatta. A fejlődést azonban csak összehasonlítással, viszonyítással lehet ábrázolni. Az 1634-i vizitációkban már az esperesi kerületek adatainak összevetéséből is levonhatók következtetések; a bemutatáshoz pedig a korábbi és a Pázmány utódainak évtizedeiből összegyűjthető adatok, egy-egy kiemelt helység vagy város helytörténetének iskolai vonatkozásai, akár pedig áttételesen más területekről, egyházmegyékből vett példákat kellene párhuzamba állítani. Mindent egybevetve azonban úgy tűnik, hogy Pázmány Péter az iskolatörténet területén az indítást, a szervezést végezte el, de ezt emberöltőkre szóló hatással. A kibontakozás utódainak, Lippay és Szelepcsényi érsekeknek idejére jutott, amint azt a későbbi egyházlátogatások jegyzőkönyvei is mutatják.

Elemzésünk végére hagyjuk átfogó jellege miatt Szántó Konrád *Pázmány főpásztori tevékenysége. Szerepe a magyar katolicizmus megújításában* című értekezését. Bevezetőjében vázolja a kor társadalmi és vallási állapotait, a katolikus restauráció általános képét, majd „a tanító fő-

pásztor” című fejezetben a hitszónok és író Pázmányt mutatja be. Rövid áttekintést kapunk a prédikációkról és a nyomtatásban megjelent művekről. „A főpásztor megszentelő tevékenysége” címmel néhány sort szentel a templomok megálldása, a bérmlás és egyházi rend kiszolgálás körüli főpapi tevékenységére. Idézi az 1622–1633 közötti évekből megmaradt szentelési jegyzőkönyv adatait, amelyről már Frankl (Fraknói) Vilmos részletesebb áttekintést adott. (*Pázmány Péter és kora*. Pest 1872. III. k. 140–142. l.) Innen tudjuk, hogy az említett tizenegy évben kilencvenöt papszentelés volt, és ebből Pázmány nyolcszor végezte az ordinációt, a többi püspökhelynökeire bízta; tevékenysége más egyházi és országos közjogi feladatai mellett így sem lebecsülhető. Az eredmény is feltűnő: tizenegy év alatt csak az esztergomi egyházmegyének ötvenkét új papot szenteltek. Hasznos lenne ismernünk a jegyzőkönyv mai őrzési helyét is a további elemzéshez, kutatáshoz. – Szántó Konrád külön fejezetet szánt Pázmány zsinatainak és az azokat előkészítő püspöki tanácskozásoknak. Az ezekről rajzolt kép Péterffy Károly ismert két kötetes zsinati forráskiadványa (*Sacra concilia*. Posonii 1741–1742.) mellett eléggé nem értékelhetően az esztergomi primási levéltárban végzett eredeti kutatásokra épült. Szántó munkájának ez igen rokonszenves vonása. Félreérthető azonban az az állítása, hogy a „zsinatok után a végzések szövegét nyomtatásban megküldték az egyházmegye összes papjának” (283. l.). A Pázmány által összehívott zsinatok közül ugyanis egyetlen egynek, az 1629. október 4-én megnyitott nagyszombati egyházmegyei zsinatnak iratai jelentek meg nyomtatásban. – A dolgozat hatodik része „Pázmány kormányzói tevékenysége” címmel ismét új levéltári kutatásokra épült és a vizitációkról, a papság erkölcsi életének és a szerzetesi fegyelemnek megújításáról, a liturgia egységesítéséről, térítésekről szól. – A hetedik rész tárgya Pázmány egyházi intézményeinek áttekintése; ezek létrehozásához az anyagi alapot Pázmány okos gazdálkodással, mindennek előtt személyes áldozatkészséggel teremtette meg.

A Pázmány-kutatás iránti fokozódó érdeklődés miatt nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül Szántó Konrád írásának egy ismételtlen visszatérő hiányosságát: teljesen figyelmen kívül hagyta a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetének (Bp. 1983) könyvészeti leírásait, pedig ezekben az 1637-ben megjelent prédikációs kötet és a *Kalauz* harmadik kiadásának kivételével Pázmánynak valamennyi magyar nyelvű és magyarországi nyomdában megjelent latin nyelvű kiadványának leírása, könyvtörténeti adatai megtalálhatók. Ennek felhasználásával elkerülhető lett volna „Az író” című fejezet (275–278. l.) számos, irodalomtörténeti szempontból is lényeges tévedése. A nyomtatványok címét gyakran pon-

tatlanul idézi, a kiadások helyére vonatkozó új megállapításokat legtöbbször figyelmen kívül hagyja. Ezek részletes felsorolásra itt nem térhetünk ki. Példaként csupán a Fridericus Balduinus *Kalauzt* bíráló írásával vitatkozó Pázmány-iratot idézzük, amelynek címe helyesen: *A sétét hajnal-csillag-után bűdosó luteristák vezetője*. Erről Szántó azt állítja, hogy „a mű igen gyorsan elfogyott, s Pázmány annak újabb kiadását készíthette elő” (277. l.). E műnek azonban újabb nyomtatott kiadásáról nem tudunk; ha Pázmánynak valóban lett volna ilyen terve, azt dokumentálni kellett volna. Annál is inkább mert a budapesti Egyetemi Könyvtárban található példányba Pázmány saját kézzel jegyezte be, hogy a kiadás 700 példányban (!) 325 tallér költséggel készült. Ez abban az időben jelentős szám volt. Egy másik esetben a pontatlanságon kívül zavart kelthet az olyan idézés, amelyből a műre sem lehet ráismerni. Pázmánynak *Breve Responsum* címmel ugyanis nem jelent meg irata. Ez a cím Szinnyi József (Magyar Írók X.k., 625.h.) tévedése. Valójában ez nem más mint az 1631-ben Pozsonyban nyomtatott *Dissertatio an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus ... Scriptura Sacra contineat* című irat, amelyet Jan Hodik evangélikus lelkész *Statera dissertationis cuiusdam papisticae* című Bártfán 1632-ben kiadott vitairatának harmadik fejezetében teljes egészében idézett. De találunk tévedéseket a Pázmány mecénási tevékenységére vonatkozó adatok között is. Szántó azt állítja, hogy „Vásárhelyi Gergellyel lefordította Canisius Péter katekizmusát” (278. l.). Valójában Vásárhelyi fordítása először 1599-ben Kolozsvárott jelent meg, és ezt 1604-ben és 1615-ben Bécsben újabb kiadások követték; Pázmánynak ezek egyikéhez sem volt köze. Az 1626-ban megjelent Káldi-biblia elején Pázmánynak szóló ajánlás olvasható, akárcsak Káldi prédikációinak 1631-ben Pozsonyban megjelent első része előtt is. Az ilyen ajánlások a kor szokása szerint azt jelentik, hogy a címzett fizette a nyomtatás költségeit. A biblia lefordítására való ösztönzésről azonban aligha beszélhetünk, hiszen annak első, ma is meglévő teljes kéziratát Káldi 1605–1607 között már elkészítette – Mindent összegezve őszintén reméljük, hogy Szántó Konrád az egyébként világos felépítésű összefoglalását csupán vázlatnak tekinti és azt a jövőben tovább fejleszti, részleteiben is pontosítja!

A tíz dolgozat után a jubileumi kötetet Polgár László munkája, a 1–413. számozott tételt tartalmazó részletes Pázmány-bibliográfia zárja. Értékeléséhez mindenképp a szerkesztő bevezető szavaiból idézzünk: „... Pázmány Péter halálának 350. évfordulójára kíván egy szerény szellemi emléket állítani, de úgy, hogy az egyben az utóbbi években egyre növekvő Pázmány-kutatás-

nak is hasznos munkaeszközt nyújtson” (499. l.). Polgár László több évtizede a római jezsuita történeti intézetben rendje egyetemes könyvészetének gyűjtésével, szerkesztésével és kiadásával foglalkozik. Az eddig megjelent munkái közül e kötet bibliográfiájában idézi (25. sz.) a legelső, amely ma már könyvritkaságnak számít: *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona Hungarica uniti (1560–1773)* (Roma 1957). A jezsuita rend egészére vonatkozik, de fontos magyar vonatkozásokat is találunk a következőkben: *Bibliography of the History of the Society of Jesu. Bibliographie zur Geschichte der Gesellschaft Jesu* (Rome–St. Louis 1967). A századunk folyamán megjelent és a rend történetére vonatkozó irodalmat két kötetben rendszerezte: *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus 1901–1980. I. Toute la Compagnie. – II. Les Pays. Europe* (Roma 1981–1983). Ez utóbbi második kötetében az intézmények történetére vonatkozó teljes magyar irodalmat találunk. A mostani Pázmány-bibliográfia személyi jellegű és a 18. fejezetben, tárgykörök szerint az egész életművet felöleli. Összevettük a Stoll B.–Varga I.–V. Kovács S. szerkesztésében megjelent *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig* (Bp. 1972) című akadémiai kiadványunkkal, és megállapítottuk, hogy ahhoz viszonyítva száznál több új könyv és cikk címével egészíthetjük ki azt. A népszerűsítő írásoktól eltekintve találunk közöttük néhány, elsősorban külföldön megjelent korábbi művet is. A többletben azonban benne van az 1971 utáni teljes irodalom. Megtaláljuk a lexikoncikkekét is, amire nem szoktunk eléggé figyelni, pedig a világszerte megjelent nagy enciklopédiák Pázmányt tárgyaló részei a széles körű publicitáson kívül a hazai hasonló munkálatokhoz is hasznos szempontokat nyújthatnak. A további részletezés helyett Polgár László egyik értékes adatszoportjára külön szeretném felhívni a Pázmány-kutatók figyelmét. Összegyűjtötte a jobbára rejtve maradó doktori disszertációkat és egyetemi dolgozatokat. Közülük Josef Kühnel 1931-ben Innsbruckban, Huszár Dezső 1938-ban Bécsben nyomtatásban megjelent dolgozatáról nem tudunk. Figyelemre tarthatnak számot a nálunk „kéziratos” disszertációnak, Polgárnál „tézisek”-nek nevezett dolgozatok, mint Mandula Aladárnak a Pázmány-egyetem teológiai karán 1942-ben készült dolgozata (219. sz.) vagy Jaschko Herminnak Szegeden beadott disszertációja (234. sz.). Az sem volt tudott, hogy a budapesti Hittudományi Akadémián 1950–1960 között hét doktori értekezés készült Pázmányra vonatkozó tárgykörből (141., 164., 172., 173., 174., 278., 304. sz.). A kéziratok nyilván az egyetemi könyvtárak és intézmények könyvtárában ma is megtalálhatók. Örömmel fedezhetjük fel még egyetemeink diákköri konferenciáin 1977–1982 között készült Pázmány-dolgozatokat, Har-

gittay Emilét, Varga Ágnesét, Sárközi Sándorét (224., 225., 301. sz.). Polgár László e munkájával valóban „hasznos munkaeszközt” adott a Pázmány-kutatók kezébe!

Az elmondottakat összegezve megállapíthat-

juk, hogy a nemzetközi tekintélyű római jezsuita történetíró-műhely e kiadványa lényeges eredményekkel gazdagítja, egyben további munkára serkenti a Pázmány-kutatókat.

Holl Béla

II. RÁKÓCZI FERENC POLITIKAI ÉS ERKÖLCSI VÉGRENDELETE

Ford. Szávai Nándor és Kovács Ilona. Kísérőtanulmányt, jegyzeteket írta Köpeczi Béla. Bp. 1984, Akadémiai K. Archivum Rákóczi-num III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei. III. kötet.

Az Archivum Rákóczi-num új sorozatának harmadik kötete a fejedelem több, eddig meglehetősen kevésbé ismert művét adja közre. A kötet annak az 1751-ben, Hágában megjelent kiadásnak az összefoglaló címét tartotta meg, amely barokk rövidített formában, először közölte a két fő munkát. A jelen kiadás szerkesztői, Köpeczi Béla és Kovács Ilona ezúttal a teljes, kritikailag helyreállított szövegeket nyújtják át az olvasónak. A két nagy állambölcséleti-etikai értekezés, a *Gondolatok a keresztény ember életének és udvariasságának alapelveiről*, és az *Értekezés a hatalomról*, időrendi szempontok alapján, a XVIII. századi kiadáshoz képest fordított sorrendben kap helyet a kötetben. Ugyanígy megváltozott a hágai gyűjtemény többi darabjának sorrendje is. A főszövegek között csak a fejedelem munkái szerepelnek, a két értekezés mellett végrendelete, valamint az ehhez kapcsolódó levelei. Függelékben olvasható több olyan mű, amely szorosan összefügg az értekezéssel, így a kéziratokban mindenütt az *Értekezés a hatalomról* után következő *István király intelmei*, illetve olyanok, amelyek a hágai kötetben megjelentek, mint a *Rákóczi fejedelem rövid életrajza*.

A kritikai szövegkiadás három nyelvű, hiszen az *Értekezés a hatalomról* Rákóczi tollából maradt fenn latin és francia nyelven, a szövegkritikai apparátus latin és francia, a tanulmányok és a tárgyi jegyzetek pedig francia és magyar, illetve részben latin és magyar nyelvűek. A főművek szövegét Szávai Nándor fordította munkáját, amely halála miatt félbemaradt, Köpeczi Béla és Kovács Ilona fejezte be. Borzsák István készítette el az *Értekezés* mindeddig kiadatlan latin szövegének magyar fordítását, valamint a fejedelem latinságáról szóló tanulmányt, egyúttal gondozta a latin eredeti szöveget is. A kötet másik latin nyelvű művét, *István király intelmeit*, a magyar részben Kurcz Ágnes művés fordításában olvashatjuk.

A függelék többi darabját, *A Kiadó az Olvasóhoz, Rákóczi fejedelem rövid életrajza*, a fejedelem végrendelete és levelei, Kovács Ilona fordította magvarra, néldamutató szöveghűséggel, az eredeti szöveg hangulatát, koraheliséét is tökéletesen visszaadva.

A főművekhez kapcsolódó tanulmányában Köpeczi Béla elemzi megírásuk és kiadásuk körülményeit, majd a két munka korabeli külföldi, illetve korábbi hazai forrásait, így az *István király intelmeit*, s mindenekelőtt az *Értekezés* fő forrásának tekintett Bossuet munkát, a *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture Sainte*-t. Részletes vizsgálatnak veti alá a kiadás körülményeit megvilágítva Rákóczi leveleket éppúgy, mint a kiadó személyét, alaposan tárgyalja, milyen mértékig szánta Rákóczi ezeket a munkáit a nagyközönség elé kerülőknek. A konstantinápolyi francia követ személye szintén jelentős helyet kap a kiadás előkészítésében, még Rákóczi életében, s így a tanulmány is részletesen foglalkozik kettejük kapcsolatával. Idézi a fejedelemet a művek nyelvvel kapcsolatban, mondván, az *Értekezés* latin szövege nyilvánvalóan elsősorban a nagyközönség, azon belül is a magyar nemesi olvasók számára készült, míg francia változatát, illetve a *Gondolatok* szintén francia nyelvű eredetijét a fejedelem két fiának szánta. „A francia nyelvet választottam, hogy írjak nektek, mert feltételezem, hogy jobban tudjátok, mint a latint, és mert talán éppoly kevésbé vagytok járatosak a magyar nyelvben, mint én a németben.” Az idézet még egy alapos filológiai tanulmány bevezetéseként is szívszorító, akkor is, ha elfogadjuk, a francia a XVIII. század szinte legerősebb társasági nyelve, s a száműzött és gyermekeitől elszakított fejedelemről senki nem várhatta el, hogy azok anyanyelvi nevelésére erőfeszítéseket tegyen. Ő maga sem tudott jól magyarul hasonló körülmények között telt ifjúsága idején.

Köpeczi Béla elemzésében kitér a műfaj és stílus kérdésre is, megállapítva, hogy a politikai morális-didaktikai irodalomhoz tartoznak Rákóczi munkái. Kiemeli az *Értekezés* logikáját, filológus pontosságát. A két nyelven párhuzamosan készült mű szövegéről szólva, a fejedelem saját munkáját látja bizonyítottan azáltal, hogy a francia verzió meglehetősen lazán követi a latint. Inkább adaptálásról lehet itt beszélni, mint fordításról, külön is hangsúlyozva a politikai és teológiai szakkifejezések mindkét nyelven való pontos és következetes használatát.

A *Gondolatokról* szólva megállapítja, hogy

bár nyilvánvaló a korabeli francia erkölcsi-didaktikai irodalom hatása, a fejedelem közvetlenebbül, személyesebben és érzelmesebben fogalmaz, mint a kortárs francia szerzők.

Az 1751-es hágai kiadvány mellékleteit ismertette, a kiadó előszavával kapcsolatban bizonyítja, a rövidítések, annak állításával ellenkezően nemcsak az ismétlések elhagyását jelentik, hanem gyakran a lényegét is érintik.

A csatolt rövid életrajz fő forrása az 1739-es *Histoire des Révolutions de Hongrie* s főleg az abban kiadott *Emlékiratok*. Ennek ellenére számos tévedés van benne, amelyek valószínűleg az egyéb felhasznált forrásokból származnak.

Ezután a fejedelem levelei következnek, valamint az 1732. október 27-én kelt végrendelet. Az iratok hiteles, a konstantinápolyi francia követ által készített másolatai a Külügyminisztérium Archívumában ma is megtalálhatók. Az 1751-es kötet összeállítója minden bizonnyal az imént említett 1739-es, hágai *Histoire*-ból vette át őket.

A kiadvány utóéletéről Köpeczi Béla elmondja, megjelenésekor az különösebb visszhangot nem keltett, hacsak azt nem, hogy kétségbe vonták a fejedelem szerzőségét.

A XVIII. században Rákóczi végrendeletének szövegét, a csatolt levelekkel együtt Magyarországon latinra fordították, magyar szövegüket Ráth Károly és Thaly Kálmán adták ki az 1868-as *Emlékirat*-kiadásban.

A két értekezéssel előbb Franknoi Vilmos és Márki Sándor, majd részletesebben Szekfű Gyula foglalkozott *A száműzött Rákóczi* c. munkájában, a művek szövegei azonban magyarul mindeddig nem jelentek meg.

Rákóczi latinságáról írt tanulmányának bevezetésében Borzsák István idézi *A magyar irodalom története* jellemzését, „Rákóczi háromnyelvű író (...) Anyanyelvét iskolai évei alatt nem volt alkalma gyakorolni, korán megszerzett francia nyelvtudását XIV. Lajos udvarában magas színvonalra emelte (...) A latin nyelvet tökéletesen bírta, az iskolában elsajátított jezsuita latinságnak, a magyar nemesi latin írásbeliség hagyományának, valamint az ágostoni *Vallomások* késő császárkori latinjának egymásra rétegződő és egymást keresztező hatása azonban nem tette lehetővé számára kiegyensúlyozott latin stílus kialakítását.”

Ezután részletes elemzésnek veti alá a fejedelem „latintudását”, hangsúlyozva, hogy feladatának mindössze a nyelvi sajátosságok megvilágítását tekinti. Példákkal bizonyítja Rákóczi valóban

széles körű olvasottságát, világi és egyházi szerzők egész sorának mélyreható ismeretét. Rendkívül érdekes mindaz, amit a klasszikus normáktól való eltérés, mint írja, a nyelvi „elvdulás” példáról idéz és ítél.

A szövegforrásokról szóló tanulmány, Kovács Ilona munkája, részletes ismeretekkel szolgál a kéziratban, illetve nyomtatásban fennmaradt különböző változatokról. A főszöveggé közölt kéziratokat a fejedelem kézirgyével, aláírásával és dátummal hitelesítette, a XVIII. századi kiadás ezektől eltérő, rövidített szövegére vonatkozó adatok szintén szerepelnek az elemzésben. Rendkívül aprólékos pontossággal bizonyítja, mennyit romlott az eredeti szöveg a másolások és különösen a kinyomtatás során. Bizonyítja továbbá, három konkrét példával, hogy az 1751-es kiadás nem a most hitelesnek tekintett kézirat alapján készült. Számos olyan változásra is felhívja a figyelmet, amely minden bizonnyal a kiadó által is jelzett nyelvi-stiláris javítások eredménye. A hiteles kézirat eredeti írásmódjának megtartását indokolja, hogy bár egyik változat sem autográf, a fejedelem kézirgye szerepel rajtuk, s ezen túlmenően a modernizálás hiánya nem nehezíti túlságosan a szöveg megértését.

Egyetlen apróság, a két előző tanulmány szerzői szövegeik végén is szerepelnek nevük feltüntetésével, Kovács Ilona szerzősége csak a tartalomjegyzékből derül ki.

A kötet tárgyi jegyzeteit Köpeczi Béla állította össze, minden felmerülhető kérdéssel, kétséggel kapcsolatban részletes válaszokat, adatokat adva az olvasónak.

A két szerkesztőnek a fordításhoz fűzött megjegyzései, a konkrét magyarázatokon túlmenően bepillantást engednek a magas színvonalú fordítói munka műhelytitkaiba és nehézségeibe, s ezzel az adott idegen nyelvet nem bíró olvasót is mintegy a fordító partnerévé avatják.

A XVIII. századi hágai kiadás óta most első ízben jelenik meg a fejedelem két jelentős filozófiai munkája, az első magyar fordítással hozzáférhetővé téve azt a széles olvasóközönség számára is. Köpeczi Béla joggal állapítja meg tanulmánya befejezéseként: „Úgy gondolom, hogy szolgálatot teszünk a magyar és az egyetemes művelődéstörténetnek, amikor a politikai és pedagógiai irodalom e két figyelemre méltó munkáját megismertetjük a külföldi és a magyar olvasókkal.”

Héjas Eszter

H. BALÁZS ÉVA: BÉCS ÉS PEST-BUDA A RÉGI SZÁZADVÉGEN, 1765–1800
Bp. 1987. Magvető Kk. 342 l.

A hol csupán előzményként, átmeneti korszakként, hol a modernizáció ékes bizonyítéka-

ként emlegetett, tárgyalt, ám kevésbé komplex módon kutatott magyar(országi) XVIII. század

büvárai értékes és fontos ajándékot kaptak: Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Wellmann Imre, illetve Szauder József, Julow Viktor, Csetri Lajos, Baróti Dezső, Bíró Ferenc, Weber Antal, Szajbély Mihály és Mezei Márta munkái után új könyvhöz, új szemlélethez, tehát új vitatni érdemeshez jutottak. H. Balázs Éva már Burzevicsy Gergely pályaképe első szakaszának felrajzolásával érzékelte, hogy az észak-magyarországi „áruter-melő” nemesség útjának felvázolásával számon tartandó nézetet képvisel, majd a szabadkőmű-vesség, a magyar „schlőzerizmus”, illetve a ma-gyar nacionalizmus XVIII. századi gyökerei tanul-mányban való körvonalazásával a magyar felvilá-gosodás robbanásszerű jelentkezésének, olykor kényszerű megtorpanásainak, hazai formáinak jellegzetességeire irányította a figyelmet.

A jelen kötet az 1754/65.-i országgyűlés mind-két fél számára dicsestel befejezésétől mutatja be a magyar társadalomfejlődés lehetőségeit egészen a felvilágosodás fényei kilobbantásáig terjedő időszakig, miközben szüntelen kitekint az euró-pai körülményekre, azon belül pedig Bécsre, a birodalmi politikát magas szinten (bár ritkán nagyon szerencsésen) űző uralkodókra, tanácsosaikra. Egyszerűen azokra, akik szemléletének megismerése a magyar történet kutatói számára is nélkülözhetetlen. Más kérdés, hogy előző és pontos tárgymegjelölés hiányában csak talál-gatjuk, hogy a jelzett időszaknak miért ez és mi-ért nem az az eseménye került a tárgyalás hom-lokterébe, a művelődéstörténeti jelenségek közül vagy akár a pittoreszk biografikus mozzanatok közül miért a bemutatott kap helyet (s miért nem esetleg egy másik, hasonló fontosságú!): a vége-redmény azonban mindenképpen örvendtes, H. Balázs Éva a tőle megszokott színvonalon alapos levéltári kutatások alapján tárja elénk Bécs ma-gyarországi politikájának okait és eredményeit (vagy inkább felemás eredményeit és eredmén-ytelenségét). Az általa hangsúlyozott és az utóbbi esztendőben elhanyagolt „emberi tényező” ki-domborítása nemcsak a történelmi igazságszol-gáltatás miatt (és a helyes arányok miatt) fontos számunkra, hanem azért is, mert a XVIII. század-ban, az erőszakosan jelentkező mechanikus ma-terializmus ellenére is, jóval nagyobb szerepe volt az egyéni elhatározásnak, az államgépezet milyenségét átlátó diplomáciai és egyedi terve-zésű elképzeléseknek, mint manapság. Egyszerűen még a mind jobban megmerevedő klasszicizmus normatív felfogása szerint is az egyénre irányuló megfigyeléseknek és eszerint a szabályok betar-tásával jeleskedő egyéni tehetségnek mind inkább megnövekedett a szerepe. S bár a felvilágosodott abszolutizmus még az uralkodót is csupán az ál-lam első hivatalnokának tekintette, és az egyéntől is azt követelte, legyen engedelmes szolgálja a köz-jóra irányuló állami igyekezetnek (s ha kell, önmagát és embertársait akarata ellenére is

igyekezzék boldoggá tenni), a birodalomnyi, országnyi, tartományi méretű tervezgetések, akta-halmok mindent elborító halmazából nagy egyé-niségek emelkednek ki: Portugáliában egy Pombal, Dániában egy Struensee (akiről majd Szigligeti Ede fog drámát írni), Ausztriában egy Kaunitz, Zinzendorf vagy a magyar irodalomban méltó módon és sokszor megjelenített II. József, Svéd-országban egy király, akinek történetét rejtve-leplezve az *Alarcosbál* című opera fogja a zenekedvelőknek megörökíteni. S hogy művészi alkotásokat emlegettünk, ennek az az oka, hogy a följebb említettek közül a történelmet formálni akaró és koruk értetlensége, valamint akarat és lehetőség dichotómiája miatt bukó egyéniségek a korszaknak tragikus hősei. Akik a korszak el-lentmondásosságát megtestesítették. Szomorú Dezső II. József-drámájában fogalmazódik ez meg akkor, amikor a „kalapos király” szemébe vágják a keserű igazságot: az nem lehet, hogy valaki egy személyben legyen az abszolutizmus és a forradal-mom (maga a felvilágosodott abszolutizmus kife-jezésként „*contradictio in adiecto*”). És erre a Karl Ottmar von Aretin szerkesztette tanulmány-gyűjtemény is rávilágított!). H. Balázs Éva tehát azért, hogy az emberi tényezőnek ily szerepet tulajdonít, és portrévázlatokkal szolgál, törté-netírásunk fehér foltjait tünteti el. Csak sajnál-hatjuk, hogy elsősorban osztrákok arcását vá-zolja föl, és nem a magyarokét, illetve a magyar törekvésekkel közvetlenebb, személyesebb kap-csolatokkal rendelkező osztrákokét. Sajnos, mint erre H. Balázs Éva rámutat, a korszak magyar főszereplőitől viszonylag kevés a dokumentum, Podmaniczky József pályájáról valószínűleg azért nem készült még megfelelő tanulmány, mivel nincs hozzá (egyelőre?) elegendő mennyiségű anyag, jöllehet a Podmaniczky-család történeté-nek egyes állomásairól kismonográfia-sorozat áll rendelkezésünkre. Vagy Pászthory Sándor tevé-kenységének szintetikus jellemzése, pályája ívé-nek megrajzolása is nyilván ezért késik. Ám – szerencsére – német és angol nyelvű szakiroda-lomból tájékozódhatunk a Van Swietenek, Sonnenfels munkásságáról (Sonnenfelsről a szer-ző is ír), amely az iskola- és színházügyön ke-resztül eljutott a kortárs magyar érdeklődésig, s ha máshonnan nem is, a magyar irodalomtörté-nész Kazinczy Ferenc levelezéséből és a Pályám emlékezetéből képet nyerhet az osztrák–magyar viszony egy rendhagyó fejezetéről. Ami még hát-ravan, az Bessenyei György és általában a testő-rök bécsi-osztrák kapcsolatainak *monografikus* feltárása. Kókay György jó szolgálatot tett a kutatásnak Bessenyei bécsi folyóiratának „fel-fedezésével” és bemutatásával, első elemzésével. Gálos Rezső pedig bizonyos életrajzi mozzanato-kat tisztázott, Bíró Ferenc eszméletörténeti, Vörös Imre néhány kapcsolattörténeti jellegű fejtege-tése szintén a várható (és olykor meglepő) ered-

mények felé mutat. Ám Bessenyei folyóiratának beágyazása az egykorú bécsi törekvésekbe, a Sonnenfelstől immár függetlenedő, radikalizálódó, nem terézianus, hanem jozefinista próbálkozásokba – még jórészt várat magára. Ahogy H. Balázs Éva figyelmeztetése például a fiziokrata elképzelések bécsi kezdeményezéseivel kapcsolatban szintén azok magyar(országi) lecsapódásának lehetőségeire figyelmeztet.

Ezt a gondolatsort folytatva, említjük meg, hogy a művelődéstörténeti szférában is jó volna megtalálni a helyes mértéket: Bleyer Jakab „bécsi-kapu-elmélete” és a teljes tagadás között van az igazság, nem bizonyos, hogy az „arany” (?) középuton. Például a Bél Mátyás hagyományait sok tekintetben továbbvivő Windisch Károly Gottlieb valóban bekapcsolódik Klemm bécsi morális hetilapjának munkálkodásába, hogy aztán Pozsonyban maga is efféléket adjon ki. A morális hetilapok általában nélkülözik a helyi jelleget, általános erkölcsi elvek népszerűsítésére szolgálnak, s nagyjában-egészében a pietista gondolkörben mozognak. Ez a gondolkör meghatározta a terézianus korszak magyarországi német nyelvű írásbeliségét, és sejtésünk (s nem bizonyos tudásunk) van arról, hogy a magyar nyelvű írásbeliség, illetve a protestáns iskolák tananyaga egyes szektoraiban is jelen volt. A hasznosságra törekvés, a protestáns „etika” (amellyel igen csak megfér a gyakorlati oktatás, a kereskedelem népszerűsítése stb.) aztán a tananyag más természetű területeire is benyomulhatott. Windischnek például Magyarország és Erdély történetét és földrajzát bemutató könyveit ebből a szempontból érdemes szembeállítanunk Pray György történelemkönyveivel (melyek egy része szintén tankönyvül szolgált), akár a dinasztikus felfogás árnyalataiban eltérő dokumentálása terén.

Más típusú problémát jelent az osztrák-magyar viszony magyar irodalmi megörökítésének megannyi változata. Gondoljunk Kazinczy Ferencnek jóval később írt Mária Terézia-tanulmányára vagy önéletrajzaira, a kortársak közül egyfelől Bessenyei György nosztalgikus visszaemlékezésére a Tariménes utazása című regény „szépkúti” (schönbrunni) jeleneteiben, másfelől Barcsay Ábrahám véleményére, aki Magyarország kizsákmányolását rótta föl az uralkodóháznak. Emellé tehetjük azokat az alkalmi verseket (például a Révai Miklós vagy Baróti Szabó Dávid tollából származókat), amelyek a Balkán felé irányuló Habsburg-törekvéseket üdvözlík. Ugyancsak ebbe a körbe tartozik annak felmérése, amelyet H. Balázs Éva – a könyv céljának megfelelően – csupán említ: a Theresianum szerepe a magyar szellemi életben. Tehát például egy Festetics György pályaképének ismeretében annak földelítése: egészen pontosan mit kapott, miféle szellemi utatvalót a Theresianumban, Bécsben.

Ami H. Balázs Éva könyvében különösen ro-

konszenzes: a széles európai kitekintés. Világossá válik, hogy a magyar sérelmi politikát, nemesi ellenállást jórészt meghatározta az, hogy Bécs „európai” kötelezettségei miatt milyen mértékben tudott ellenállni, visszavágni. A magyar ellenzék nem mindig tudta pontosan, meddig mehet el tervei célba juttatásában; és azt sem tudta egészen pontosan: hogyan alakulnak az európai erőviszonyok. Ám – s ez H. Balázs Éva könyvéből is kitetszik – II. József akár doktrínerek is nevezhető. Nem azért, mert a nagyon okos és nagyon ravasz Kaunitzra olykor nem hallgatott, hanem azért, mert elemi taktikai megfontolások nélkül, merően ragaszkodva írászatok mellett megszületett elképzeléseihez, vágott bele tervei végrehajtásába, elriasztva maga mellől azokat, akik türelmi rendeletének köszönhetnék felemelkedésüket, s azokat, akik szintén hajlandók lettek volna a végrehajtható reformokra. Természetesen a magyar irodalomban is végigkísérhető a lelkesedés és a kiábrándulás folyamata, a közvélemény szerveződésének és ellenállásba hajlásának menete; a magyar újságok, röpiratok, alkalmi versek és verses paszkvillusok (valamint kortárs levelezések) tanulmányozása, feldolgozása további árnyalatokkal gazdagíthatja ide vonatkozó tudásunkat. H. Balázs Éva szerint „a jozefinus évtized az Amerikából átcsapó forradalmi mozgalmak évtizede. Vagy talán helyesebb forradalmi és rendi mozgalmakról szólni, hiszen a haladás és a régihez való görcsös ragaszkodás elválaszthatatlanok egymástól, karöltve működnek Hollandiában (...) csakúgy, mint rövidesen az osztrák Németalföldön, majd Franciaországban” (164). Tegyük hozzá: Magyarországon sincsen másképp. A türelmi rendelet erős szavakkal kárhoztató Ányos Pál olykor libertinus felfogást képvisel, más alkalommal majdnem idézetszerűen alkalmazza Rousseau-nak az emberi (egyéni) szabadságra vonatkozó tételeit (mint Bíró Ferenc kimutatta); Bessenyei György olykor merő rendi felfogása megfér deizmusával; vagy akár Berzevics Gergely érzéketlensége a nyelvi kérdések iránt nem ellentétes Magyarország helyzetének radikális megítélésével.

H. Balázs Éva jól érzékelteti a különböző szervezetek, eszmék „színe-változását”. Elsősorban az ő kutatásaiból tudunk a szabadkőművesség magyarországi szerepéről. S bár előtte Kazinczy Ferencel kapcsolatban például Jancsó Elemér sok érdekes adatot hozott, a szabadkőművesség – szintén csak európai összefüggések között szemlélhető – rajzát francia és egyéb nyelvű dolgozataiban, itt összefoglalólag, ő adta. Amire itt felhívánk a figyelmet, azt részben *Az érzékeny Kazinczy* (ItK 1984, 150–162.) című írásunkban már érintettük: ti. a titkos és nem titkos társaságok, valamint az érzékeny magatartást alakító olvasmányok és írások (Kazinczy esetében Miller-, Kayser-, Goethe- és Gessner-for-

dítások) igen szoros összefüggéseit. Ti. a társadalmi hierarchiát bizonyos mértékig megszüntető „páholymunka” és társasági összejövettel eleve irodalmi-művészeti reminiscenciákkal gazdag, kialakít egy olyan szimbólum-, egy olyan jelrendszert, amely kijelöli az egyéni életvitel bizonyos formáit, külsőségeit is. Ezek a külsőségek „tartalommal” válhatnak konkrét politikai és történelmi szituációban, ezt említett dolgozatomban a Kazinczy-levelezésből vett idézetekkel dokumentáltam. Nem csupán egy szűk kör társasági- és érintkezési kultúráját határozta meg a szabadkőművességben elsajátított viselkedésforma, hanem a szűk körök révén tovaterjedt, továbbhullámzott, műalkotásokat ihletett, fordításokra ösztönzött, nyelvi fordulatokat népszerűsített és így tovább (A csúcsponton feltétlenül Mozart *Varázsfuvoláját* kell látnunk, amelynek verseit Verseghy, Batsányi és Csokonai is fordí-

totta, Kazinczy kedvelte – és ennek a ténynek következményeit sem vontuk le a kíváncsú mértekben!).

H. Balázs Éva könyve tehát számos ötlettel gazdag, olyanokkal, amelyeken az irodalomtörténésznek sem árt elgondolkodni. Megkönnyíti ezt az a tény, hogy a mű – élvezetes olvasmány; szellemes fordulatokkal él. Szauder József programtanulmánya óta felvirágzott a magyar XVIII. századi kutatás, történészek, művésztörténészek és irodalomtörténészek versengnek egymással a korszak hívebb ismeretében. H. Balázs Éva a további kutatásokat is szerencsés módon ösztönzi; s azzal, hogy Bécs szerepére figyelmeztet, irodalomtörténészeket is arra készít, hogy ne fordítsák el fejüket ama várostól, ahol Kazinczy Ferenc művészetlátást tanult.

Fried István

SZERB NÉPDALOK ÉS HŐSREGÉK

Az eredetiből fordítá Székács József. Kiadá Kunoss Endre. Pesten, 1836. Trattner–Károlyi Könyvműhelyében. (Uri utsza 612. sz.) Reprint kiadás. Újvidék, 1986. Forum Kk. 334 l.; Szei István: Székács József és műve. Újvidék, 1986. Forum Kk. 118 l.; Stojan Vujičić: Székács József–Vuk Stefanović Karadžić: Szerb népdalok és hősrégék. Újvidék, 1986. Forum Kk. 138 l.

A „szerbus manier” Kazinczytól Kölcsey, Vörösmartyn, Bajzán át Petőfiig ívelő magyar recepciójáról irodalomtörténeti tudásunk nem mondható szegényesnek. Horváth János vonatkozó fejtegetései (vö.: A magyar irodalmi népieség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 142–149. l.; Tanulmányok. Bp. 1956. 266–271. l.), Gáldi László, Sziklay László, Fried István, Veselinović Šulc Magdolna és mások tanulmányai gyarapították ismereteinket. (Vö.: Gáldi László: Szerbhorvát eredetű tízesünk. In: Szomszédosság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk.: Vujicsics D. Sztóján. Bp. 1972. 285–309.; Sziklay László: Vitkovics Mihály, a két nyelvű költő. In: Szomszédosság és közösség. Id. kiad. 203–258.; Uő.: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban. Bp. 1987.; Fried István: Székács József és a szerb népköltészet. In: Szomszédosság és közösség. Id. kiad. 259–284.; A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig. Bp. 1979.; Veselinović Šulc Magdolna: A szerbhorvát népköltészet a XIX. századi magyar irodalom tükrében. Újvidék, 1982.; Uő.: Székács József levelezése Jakov Gerčić-tel. Hungarológiai Közlemények. Újvidék, 38. 1979. 17–40.) A recepció folyamat feltárását tudományos tanácskozások sokasága segítette Budapesten és Újvidéken egyaránt. Közel egy évtizede pedig jeles alkalom, Vitkovics Mihály születésének 200. évfordulója kínál lehetőséget a szerb népköltészet magyar recepcióját dokumentáló kötetek közreadására (Vitkovics Mihály magyar és szerb írásai. Bp. 1978.; Vitko-

vics Mihály válogatott művei. Bp. 1980.). Most újabb kiadvány megjelenését nyugtázhatjuk: az újvidéki Forum Könyvkiadó gondozásában Székács József *Szerb népdalok és hősrégék* c. fordításkötetének hasonmás kiadása látott napvilágot két, könyvnyi terjedelmű, két nyelvű (magyar és szerbhorvát) kísérő tanulmánnyal, melynek szerzői: Szei István és Vujicsics D. Sztóján. A Székács-kötet közreadása több szempontból is hűzágpótló vállalkozás. A recepció folyamatát s a műfordítási gyakorlat alakulásának további vizsgálatát éppúgy ösztönözheti, mint a kapcsolattörténeti kutatásokat, és a komparatiztika tágabb szempontokat érvényesítő művelői is tanulságokkal forgathatják.

A *Szerb népdalok és hősrégék* vaskos kötete eredetileg 1836-ban Pesten, a Trattner–Károlyi Könyvműhelyben készült s világra jövetelénél Kunoss Endre bábáskodott. A kötet 123 népszerű szövegét tartalmazza, amelyek nagyobb hányada (102 szöveg) ún. *asszonyének*, a kisebbik (21 textus) *hősi ének*. Irodalomtörténeti jelentőségét akkor érzékeljük igazán, ha tudjuk: Székács kiadványa tíz évvel előzte meg Erdélyi János *Népdalok és monádák* (1846–1848) c. három kötetes magyar népköltési gyűjteményét s bő negyedszázaddal a Kriza Jánosét, a *Vadrózsákat* (1863). Igazi megmértése persze a fordítás gyakorlatának szintjén lehetséges. Székács, aki soproni diákként még „az iskolás klasszicizmus ideáján” nevelkedett, a rudnai (Temes vármegye) Nikolic családánál vállalt nevelői állás folytán a magyarországi szerbség XIX. század eleji szellemi

centrumában, Karlócán ismerkedhetett a szerb nyelvvel, majd a szerb népköltéssel annak sajátos, mind az antiktól, mind a magyartól határozottan elkülönülő prozódiajával. Ez az élethelyzet teremtette meg volatképpen annak feltételeit, hogy az ifjú Székács bekapcsolódjék a szerb népköltészet akkor már korántsem előzmények nélküli magyarországi recepcióját alakító munkába. Székács vitathatatlan érdeme, hogy a Kazinczyval induló, Vitkovics és Bajza átültetésével, Kölcsény próbálkozásával folytatódó kísérletek után és mellett a szerb népköltészet tolmácsolását az eredeti prozódiahoz híven alkalmazkodva oldotta meg. Az ő átköltéseiben szóal meg magyarul először a leghívebben a szerbhorvát népers sajátos, szótagszámláló sora, a *deseterac* (tíz), amelyben „nincs sem *versláb*, sem *időmérték*, se bármilyen más szabály, kivéve a szótagok számát és a metszetet.” (Stojan Vujičić: 85. l.) Szükséges itt mindjárt azt is megjegyezni, hogy a szerb és magyar költőként ismert Vitkovics Mihály is még a magyar hangszívs verselés szabályait alkalmazta szerb népdalfordításainak nagyobbik hányadában s ha meg is kísérlete az eredeti formai jellegzetességeinek követését, akkor drámai jambusokban vélte azt megoldhatónak. (L. erről bővebben: Fried István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Id. kiad. 95–141. l.) Érthető tehát, hogy a *Szerb népdalok és hősregék* hasonmás kiadásának interpretálói egyfelől ennek a műfordítói vívmánynak jelentőségét kívánják körvonalazni, másfelől pedig nyomon követni és megrajzolni azt a folyamatot, illetve feltárni mindazon inspirációkat, amelyek az említett műfordítói eredmények létrejöttét segítették.

A *Szerb népdalok és hősregék* kísérő tanulmányainak egyikében Szeli István okkal teszi szövé, hogy a szakirodalom eddig csak igen keveset törődött azzal a személyes élményanyaggal, amely Székácsot a szerb népköltés fordításában inspirálta, s amelynek a Nikolić család közelségében jutott birtokába. Nos, Stojan Vujičić a kiadvány *Székács József – Vuk Stefanović Karadžić: Szerb népdalok és hősregék* c. tanulmányában ezt a hiást kívánja pótolni, amikor részletezően szól Székácsnak a Nikolić család környezetében töltött pályaszakaszáról, arról, a bő félévtizednyi időről, amelyből két teljes iskolaév mindennapjai Karlócán teltek, a másik kettő Pesten, egy pedig (a jogakadémiai stúdiumoké) Eperjesen. A tanévek közötti szünidők gondtalan napjai is Nikolićéknak köszönhetette: a család rudnai birtokán és Temesváron egyaránt élvezte vendégszeretetüket.

Vujičić e kapcsolatok anyagát szemlélve fontos és lényeges adatokat gyűjt egybe (és rendszerezi is!) a Nikolić család magyarországi rangját – tekintélyét, rokoni kötődéseit és szerbiai kapcsos-

latait illetően. Megtudjuk egyebek között, hogy a Nikolić ősök 1694-ben, nem sokkal a magyarországi betelepülés után nemességet kaptak; hogy rokoni kapcsolatban voltak a „legrégebbi és befolyásos magyarországi szerb családokkal (Duka, Tökölly – Tekelija Popovic, Stratimirović)”, az óházában pedig a fejedelmi családdal: „a legidősebb fiú, Ivan Nikolić... Miloš fejedelem lányát” vette feleségül épp Székács nevelősködése idején, „s a család rokonságba lépett a szerbiai Obrenović-házzal is.” (68. l.)

Székács műfordítói munkája szempontjából azonban – hangsúlyozza Vujičić – még ennél is fontosabb és gyümölcsözőbb volt ama kontaktusok sorozata, amelyeket – Nikolićék jóvoltából és segítségével – Karlócán építtetett Székács. Karlóca ekkor már rég a magyarországi szerbség nemzeti és egyházi központja, „a legfelsőbb pravoszláv szerb hierarchia” és annak feje: Stefan Stratimirović érsek székvárosa volt. Iskolájába nemcsak a szerbek lakta magyarországi vidékekről érkeztek hallgatók, szép számmal jöttek Szerbiából, Dalmáciából, a Szerémségből és Szlavóniából is. Ez utóbbi területekről szívesen fogadták a „római hitű illíreket” is. E fölöttébb dicséretes, a tolerancia elvén nyugvó gesztus egyébként az igazgatók és a professzorok megválasztásában is érvényre jutott: eme státusok odaítélésekor az iskola „patronátusa – élén a metropolitával” – mindig „nemzetiségi vagy vallási kizárólagosság nélkül járt el, s mindkét státust nem ortodox vallásúak is elnyerhették. Mindenekelőtt jó ajánlásokra és előadói, tudományos képzettségre voltak tekintettel”. (72. l.)

Vujičić kutatásai nyomán világosan körvonalozódik az a szellemi közeg, amely az ifjú Székácsot Karlócán körülvette, s amely közegnek tagjai között kell számon tartanunk Stratimirović érseket éppúgy, mint az intézet akkori igazgatóját, Jakov Gerčićet (1788–1851), a papnevelőben tanító Evgenije Jovanovićot (1802–1884), a jogásznak, irodalmárnak egyaránt nagy tekintélyű érseki titkárt, Pavle Berićet (1798–1842), a kiváló cseh szlavistát, Pavel Josef Šafaříkot (ő 1819–1833 között az újvidéki szerb gimnázium tanára és igazgatója volt s ilyen minőségben fordult meg Karlócán) s végső fokon Petar Ristić gazdálkodót is, akitől Vuk 1823-as lipcei kiadása szerb népköltési gyűjteményének II–III. kötetét kapta ajándékba. Ez utóbbi adatból is következik: ez a szellemi milió irányította Székács figyelmét a szerb népköltészetre és Vuk gyűjtésére. Vujičić gondosan felfejti mindazon lehetséges tényezőket, indítékokat, amelyek a szerb folklór megértését, befogadását segítették, hogy aztán elvezessenek az önálló fordítói tevékenység megkezdéséhez. Etekintetben nem lehet eléggé dicsérni azt a biztatást és támogatást, amelyet Stratimirovićtól kapott (pl. személyes beszélgetések révén, könyvtára használatával stb.), aki

egyébként maga is „írt didaktikus verseket a népi hősi énekek verselésének modorában” s értekezés formájában foglalta össze a szerb népköltés formái jellemzőit. Érthető, hogy az érsek örömmel nyugtázta Székács érdeklődését, még inkább munkájának eredményét, hisz abban saját törekvéseivel harmonizáló gesztust látott: a szerb irodalom, a szerb kultúra, a szerb ősiség „forrás-értékű” szövegeiként értelmezni és propagálni ezt a Goethe által is nagyra becsült folklórt.

A fentiekhez hasonló gondos összegezést kapunk Vujičić dolgozatában Székács pesti kötődéseiről, a fordításkötet megjelentetésének munkálatairól, s a megjelenés után a *Szerb népdalok és hősrégék* – sajnálatosan gyér – korabeli hazai fogadtatásáról. Míg a korábbi, mutatóványként közreadott fordítások jelentősebb visszhangra találtak, addig az 1836-os kötetnek két évtől méltatója volt csupán, az egyik Garay János, a másik Rumi Károly György. Az előbbi írása a *Literaturai Lapokban* (a kassai *Szemlélő a Tudományok, Literatura, Művészet, Divat és Társasélet körében* kirikai melléklapja volt), az utóbbi – egy közlemény és egy útjegyzet (*Mein Ausflug nach Carlowitz*), mindkettő németül – a pozsonyi *Pressburger Aehrense zur Belehrung und Unterhaltung* lapjain látott napvilágot, s németül írta Rumi részletesebb recenzóját is a prágai *Ost und West* c. lap 77–78. számában.

A magyar kiadású *Szerb népdalok és hősrégék* egykorú jelentőségét persze akkor ítéldhetjük meg a legmegbízhatóbban, ha egyfelől a nemzetközi tudományos világ visszhangjára, másfelől a szerb népköltés korabeli nemzetközi recepciójára s nem csupán a hazai érdektelenségre figyelünk. Šafařík, aki maga is ösztönözte Székács munkásságát, a kötet megjelenése után két esztendővel érdemesnek tartotta arra, hogy felvegye a szláv népköltési gyűjtemények bibliográfiájába (P.J. Šafařík: *Bibliografický přehled sbírek slovanských národních písní*. Časopis Českého musea 1838.). Szelei István, aki a délszláv folklór európai visszhangjának, a múlt század húszas-harmincas éveinek fordulóján egyre bővülő recepciójának kérdése felől közelít Székács művéhez, fölöttébb tanulságosnak véli összevetni azt „a német, a cseh (a szlovák), az orosz, az angol, a francia, az olasz és a lengyel” recepciós folyamattal. Mint mondja, Vuk gyűjteményeinek megjelenése után Európában többé nem egyszerűen a délszláv folklór létének tudomásulvételéről van szó, hanem arról, hogy – fordítások révén – „a szerbhorvát népköltészet... beleépül” más népek irodalmi kultúrájába, „szerves anyagként felszívódik szervezetükbe és fejlődésük alakító tényezőjévé válik.” (Szelei István: *Székács József és műve*. 8.1.) Különösen érvényes ez a szláv literatúrákra, ahol a nemzeti tudat erősítése mellett a romantika térhódításában is szerepet játszott. A csehek – „az irodalmi és nemzeti újjászületés lázában” –

„saját múltjuk... ébresztésének és a népükben szunnyadó erők” mozgósítását célzó eszközt látnak benne – írja Szelei –, a szlovákságban a szláv egység gondolatát-tudatát erősíti, a lengyelek saját nemzeti fejlődésük analóg példáit keresik a délszláv népeknél, az orosz irodalomban pedig a folklór iránti romantikus érdeklődés elindítója lesz a részben Puskin, részben mások adaptálta délszláv népköltészet.

Szeleinek persze ezen a ponton szembe kell néznie azzal a kérdéssel is: vajon Székács fordításai esetében kitapintható-e a fentiekhez hasonló, vagy legalábbis azokkal rokonítható eredmény? A kor reflexióit szemlélve jó érzékkel emeli ki Zilahy Károly ítéletét. Zilahy, nemzedéke fordítói tevékenységét mérlegre téve, fontosnak tekinti a Székácséhoz hasonló vállalkozásokat, mert – mint véli –, „a köztünk élő nemzetek költészetének figyelembevétele és ismerése ránk nézve többszörös értékkel bír.” (Idézi Szelei 40. l.) S írja mindezt az *Erdélyi oláh népdalok*-ról értekezve 1856-ban, tehát húsz évvel Székács műve megjelenése után, Vitkovics, Bajza és Urházy György társaságában említve Székács nevét. Úgy tűnik tehát: a *Szerb népdalok és hősrégék* fordításanyagát két évtized alatt sem lepte be a feledés pora, s e tényt csak megerősíteni látszanak a Toldytól és Ballagi Móról származó megnyilatkozások (ezeket is csokorba szedi Szelei), amelyek szerint mindketten fontosnak tekintik a délszláv népköltés-gyűjteményt. Toldy az újbóli kiadást sürgeti, Ballagi viszont a „hazánk földén lakó különböző népfajok” testvériesülése szempontjából tartja fontosnak és számon tartandónak. Arra pedig már Fried István utalt (erről sajnálatosan nem történik említés), hogy Erdélyi János a délszláv folklórral kapcsolatos alapos ismereteit a Székáccsal való személyes barátságnak köszönhette (Fried: l. m. 258. l.) és közvetve azt is, hogy a *Népköltészet és kelmeiség* c. írásához maga is készített szerb népdalfordításokat, igazolandó ama törekvéseket, „amelyek a magyar népköltészet értékeinek irodalomba emelése mellett a szerb népdaloktól nyerhető tanulságok fontosságára összpontosítottak.” (Uo. 259. l.)

Dolgozatának záró részében Szelei a Székács fordította szövegek esztétikai értékrendjét próbálja körvonalazni. Nem könnyű feladatot vállal, hisz az utóbbi évtizedek szakirodalmában találva több elmarasztaló véleményt találunk Székács fordításainak esztétikai értékéről. Csuka Zoltán 1946-os *Délszláv népballedak* c. kötete előszavában „gyorsan hervadóknak” látta elődje munkáját, három évtizeddel később hasonlóan fogalmazott Bori Imre és Fried István is. A magyar műfordítás-irodalom remekeinek párhuzamában Szelei is úgy véli: Székács műve nem versenyezhet Arany, Babits vagy Vikár Béla eredményeivel. A mű egészében lát viszont egy olyan réteget, amelynek révén a kötet a mai vers- és stíluster-

téneti ismeretek fényében is kiállja a próbát. Ezt az értékanagyt a tartalmi hűség s az eredetit visszaadó zenei-akusztikai effektusok egységében jelöli meg. Kár, hogy mindössze egyetlen példát közöl tételét bizonyítandó. Ennek ellenére meggyőzően érvel, amikor a Székács által *Fájdalom* címen fordított szöveget Fehér Ferenc, Rab Zsuzsa és Nagy László átköltéseivel állítva párhuzamba eljut a konklúzióhoz, mely szerint Székács sokkal sikeresebben oldotta meg” a „lehetetlen megközelítést” (Fehér Ferenc), azaz az

idegen szöveg magyar nyelvű hangszerelését, mint nagy kortárs, Kölcsey.

A kiadványt gazdag szakirodalmi és a fordított szövegek eredetijének lelőhelyét közlő bibliográfia, valamint színes képanyag teszi teljessé. Méltó megemlékezés a kötet megjelenésének 150., és Vuk Stefanović Karadžić születésének 200. évfordulójáról.

Lőkös István

CSAPODI CSABA – TÓTH ANDRÁS – VÉRTESY MIKLÓS: MAGYAR KÖNYVTÁRTÖRTÉNET
Bp. 1987. Gondolat K. 541 l.

Hiánypótló és zavarbaejtő könyv. Hiánypótló, mert könyvtári kultúráknak, a könyvgyűjtésnek, a könyvvvel foglalkozó szakemberek képzésének mindeddig nem volt összefoglaló története. Zavarbaejtő, mert – a hiány pótlásán túl – eldönthetetlen, milyen céllal, kik számára íródott valójában. A könyv fülszövege szerint „hitelességet illetően tudományos szintű, de olvasmányos stílusa révén az ismeretterjesztés funkcióját is betölti”. A tudományos hitelért a szerzők hírneve, szakmai tudása szavatol, az ismeretterjesztés szempontjai azonban nem látszanak tisztázottnak. Pedig ez utóbbit kell, hogy számon kérjük a kötetben, hiszen a tudományos értékű feldolgozásnak ellentmond a könyv időnként csevegő stílusa, a jegyzetanyag kiválasztásának esetlegessége, a hivatkozási rendszer egységesítésének hiánya, a mutatók használhatatlansága. Tehát valószínű, hogy a „megcélzott” olvasótábor a „széles nagyközönség” legalábbis annak a könyv, a könyvtárak világa iránt érdeklődő része, és feltehetően azok az egyetemi, főiskolai hallgatók, akik a résztanulmányok fáradságos felkutatása és időtrábló áttanulmányozása helyett mindent egy helyen, egy összefoglaló könyvtártörténetben kívánnak megtalálni. Ám ha így van, akkor még inkább törekedni kellett volna arra, hogy az olvasó eligazodjon az alapfogalmak dzsungelében éppen úgy, mint ahogy megbízható fogódzót találjon a jegyzetekben a továbblépéshez.

A kötet három tudós szakembere kutatási területüknek megfelelően nagy kortörténeti fejezetekre osztva dolgozta fel a magyarországi könyvgyűjtés történetét. Csapodi Csaba a kezdetektől, a középkori könyvkultúra kibontakozásától 1711-ig, Tóth András a Rákóczi-szabadságharc bukásától 1867-ig, Vértessy Miklós pedig a kiegyezéstől napjainkig, azaz a kézirat lezárásnak időpontjáig, 1985-ig írta meg a könyvtárak történetét.

Hatalmas feladatot, viszonylag szűk terjedelmi határok között áttekinthető szerkezeti bontásban oldottak meg a szerzők, jóllehet érezni, hogy mondanivalójuk túl csordul a kimért kereteken.

Különösen érvényes ez a kezdeteket tárgyaló fejezetekre, ahol Csapodi Csaba kénytelen átfogó, alapfokú történelmi körképet adni, ugyanakkor ismeretterjesztő műben túlzott aprólékosággal szól az egyes kéziratok jellemzőiről. Ilyen felesleges információnak tartjuk a főszövegben néhány részben külföldön található kódex könyvtári jelzetének közlését (30., 36., 40., 41., 42. lap) vagy olyan szakkifejezéseket, korabeli szövegidezeteket, amelyek jegyzet, mutató nélkül a szélesebb közönség előtt homályban maradnak (baccalaureus, szerkönyv, scriptor, illuminátor, vaknyomás, „a kenuuek somaya” stb.). Az első nagy könyvtártörténeti fejezet után, ahol egyházi, fejedelmi, főúri majd városi, polgári könyvtárak kerültek bemutatásra, a XVIII. század nagyrészt és a XIX. századnak a kiegyezésig tartó szakaszát már új könyvtártörténeti fogalmak is jellemzik. Megjelentek a szakkönyvtárak, kölcsönkönyvtárak, olvasókörök és központi szerepet kap három nagy, később nyilvánossá váló könyvtárunk, az Egyetemi, az Országos Széchényi és az Akadémiai Könyvtár alapítása és indulása. E három intézmény története, szellemi kisugárzása határozza meg a századvég és a XX. század könyvtárugyének történetét. Tehát századunkban már nemcsak könyvtártörténet, hanem könyvtárugy is létezik, a megváltozott feladatok, a könyvtárosképzés, az információk rendszerezése, hozzáférhetővé tétele, szakkivadványok szerkesztése, könyvtári hálózat kiépítése mind olyan részei a magyar könyvtártörténetnek, amelyek megváltoztatják a hagyományos intézmény- vagy gyűjteménytörténeti megközelítést és szélesebb kitekintést igényelnek. Ezért volt a három szerző közül a legnehezebb dolga Vértessy Miklósnak, aki mint a kötet szerkesztője nyilván a megközelítési szempontok egységesítéséért is felelős. A jelenkori könyvtárugygel foglalkozó fejezetekre jellemző a számszerű adatok összezsúfolása és az időnként szubjektív, egzaktságot nélkülöző magyarázat. A Párttörténeti Intézet könyvtáráról például megtudjuk, hogy 120 000 kötet

könyv, 50 000 kötet folyóirat és 680 000 egyéb egység található benne, majd azt, hogy „elég sokan veszik igénybe”. Ugyancsak furcsa, és nem sok meglepőt tartalmazó információ a *Házi-könyvtárak* című fejezetben a kortárs hazai könyvgyűjtőkről szóló megállapítás: „Ezek a tulajdonosok nem gazdag földbirtokosok vagy gyárosok...” Azt sem egészen értjük, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Wix Györgyné néven publikáló kitűnő nyugalmazott osztályvezetőjéről miért fontos tudni, hogy az ötvenes években még mint László Boriska volt az Országos Könyvtári Központ munkatársa. Felesleges ismétlések is elveszik az amúgyis szűkös helyet az egyéb információktól. A *Régi magyarországi nyomtatványok* két kötetének megjelenéséről a 446., és az 501–502. lapon is értesülünk, ugyancsak összevonható lett volna a *Nemzetiségi Új Könyvek* kétszeri tárgyalása (492., 512. lap.)

Szólunk kell még a bevezetőben említett jegyzetapparátusról és a mutatókról. A jegyzetek összefoglalóan követik az egyes nagyobb fejezeteket, de részfejezetenkénti bontásban. Így aztán előfordul, hogy ugyanaz a tanulmány, cikk több helyen szerepel, nem mindig azonos hivatkozási módszert tükrözve. Sajnálatosan ritkán élnak a szerzők a rövidítés lehetőségével, nincs is rövidítésjegyzék, de még olyan a szakmai köztudatban teljesen elfogadott rövidítések sem szerepelnek, mint az ItK vagy az It. Az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* teljes alakban kiírva, az *Orsz. Széchényi Könyvtár Évkönyve* és az *OSZK Évkönyve* rövidítéssel egyaránt előfordul. Csapodi Csaba és Tóth András jegyzetanyagában számtalanszor olvashatjuk a *Könyvtáros* folyóirat nevét, míg végül a könyv 422. lapján Vértessy Miklós közli, hogy ezentúl K., a folyó-

irat rövidítése. Csapodi Csaba a tanulmány cím után kurzíválva írja a folyóirat nevét vagy rövidítését, Tóth András zárójelbe teszi a megjelenési helyet, Vértessy Miklósnál megjelenik a cím és a hivatkozás között az egyenlőségjel. Meglehetősen szokatlan bibliográfiai hivatkozás utal két hasonmás-kiadásra: A „Magyar Anjou Legendárium” facsimile kiadás Levárdy Ferentől, 1973. – A Képes Krónika faksimile kiadása. Bp. 1964.” (116.1.) A hiányzó információkat gondolom felesleges felsorolni.

A kötetet helységnev- és személynévmutató zárja le. Mivel a mutatókhoz semmiféle magyarázat nem csatlakozik, közzéteszem a számomra némi keresgélés után világossá váló egyetlen alapvető: a mutatók nem tartalmazták a jegyzetek anyagát. Hogy a könyv főszövegéből mely nevek kerültek a mutatóba, annak rendszerére több oldal neveinek visszakeresése után sem sikerült rájönnöm. Legvalószínűbb a sietség okozta figyelmetlen, amelynek következményei néhol a kötet stílusán is érződnek ismétlések, magyartalan-
ságok formájában: „Az 1477 táján valószínűleg szintén Budán működő névtelen ősnomda sem működött sokáig. (83. 1.) „Saját kezűleg írt könyvjegyzékéből ismerjük Zrínyi Miklós, a költő könyvtárát...” (107. 1.) Egyébként a Zrínyi-kutatás már tisztázta, hogy a könyvjegyzék nem Zrínyi saját kezű írása.

A kötet bevezetőjében Vértessy Miklós első kísérletnek nevezi a közös munkát, abban a reményben, hogy a példát követve „mások jobb, tökéletesebb és részletesebb magyar könyvtár-történettel fogják szolgálni a tudományt”. Úgy legyen!

Németh S. Katalin

CS. VARGA ISTVÁN: TANÚJELEK

Írások Németh Lászlóról. Bp. 1987. Magvető Kk. 300 l.

Németh László írói pályájának és munkásságának vizsgálata az utóbbi másfél évtizedben az irodalomtörténetírás érdeklődésének középpontjába került, hatalmas életművét rendre dolgozták fel Béládi Miklós, Grezsa Ferenc, Kocsis Rózsa, Monostori Imre, Sándor Iván, és még korábban Vekerdi László önálló művei vagy olyan alapvető tanulmányok, mint Király Istváné és Lackó Miklóssé, amelyek eszmétörténeti, illetve Kulcsár Szabó Ernőé, amely regénypoétikai tekintetben jelölte ki az életmű helyét. Ezek az írások elsősorban Németh László társadalompolitikai és művelődéspolitikai nézeteinek az alakulását követték nyomon, rámutatva az életmű ma is érvényes eszmei értékeire, vitatván a korábbi ideológiai és politikai elfogultságokból eredő megállapításokat. Németh regényeinek poétikai elemzése ebben a munkafolyamatban csak ki-

egészítő szerepet kapott, egyedül Kulcsár Szabó törekedett arra, hogy vizsgálatainak tengelyébe a regénypoétikai megközelítést állítsa. Cs. Varga Istvánt, aki immár egy tevékeny és termékeny évtizedet töltött Németh László munkásságának szellemi vonzásában, és több fontos filológiai adalékkal gazdagította az eddigi kutatásokat, elsősorban kiváló írónk és a klasszikus orosz irodalom kapcsolatának minden eddigénél pontosabb feltárásában, valójában szintén az eszmétörténeti folyamatok foglalkoztatják, mindazonáltal néhány jó megfigyeléssel járult hozzá a Németh-regények poétikai karakterének leírásához is.

Kutató munkájának kiindulását A *nagyság női és férfi dimenziója: Regény és dráma Németh László életművében* című bevezető tanulmányában világítja meg. Ez az írása, az újabb véleményekkel egyetértve, cáfolja Gaál Gábornak azt a

megállapítását, amely szerint Németh László regényei (és drámái) valójában az esszéikben kidolgozott nézetek bírálatát, sőt cáfolatát adják. Cs. Varga az életmű egysége mellett érvel, és ezt az egységet a regényeket, színpadi műveket és tanulmányokat egyaránt átható drámaisággal, valamint személyességgel magyarázza. Mindkét tulajdonságnak vannak a regénypoétikát érintő következményei: a kötet szerzője helyesen állapítja meg, hogy Németh László regényeinek emberábrázolását nem a lélektani regény analitikus hagyományai szabták meg, hanem a személyiségnek egy korszerűbb antropológiai felfogása, amelyről különben a regényíró Ortega y Gasset tanulmánya beszél: „a lélek belülről alakul. Nem az asszociációk rakják össze a szellemet, hanem a szellem választja meg az asszociációkat. Nem a képzetek szönek össze minket, hanem mi nyúlunk képzetekben a világ felé. A szellem nem lomha elfogadó szerv, hanem válogató és kereső.” A személyiségnek ez az értelmezése indokolja Németh László regényeinek archetipusokkal dolgozó, mondhatnám így is: mítoszalakító építkezését. Cs. Varga István *A mítosz emlőin* című esszéjé idézi: „a mítosz a teljesség iskolája. Mindig az egészt nézi s még a mondák töredékeiben is az egésztől mond el valamit. (...) A mítosz (...) arányrend és kompozíció a legnagyobb anyagban, s nemcsak a teljességhez szoktat hozzá, de az arányban való ítélkezéshöz is, ami az alkotás leglelkese.” Ezt a teljességigényt, illetve kompozícióalkotó szándékot mutatják a Németh-regények mitológikus utalásai, az az analógiarendszer, amely az időhöz és térhez kötött regényvilágnak távlatosabb értelmet ad. Cs. Varga is úgy mutatja be az *Emberi színtér*et, mint huszadik századi Jézus-regényt, illetve a *Gyász*, az *Iszony* és az *Irgalom* hősnőit, mint akik az Elektra, Artemisz és Antigone klasszikus alakjaiban kidolgozott archetipusokat testesítik meg egy jellegzetesen magyar és jellegzetesen két világháború közötti regénytörténet színpadán. „Németh László egyetemességében ugyanis – szögezi le – nemcsak megélt közel háromnegyed század jelenti a kort, hanem azok az évszázadok és évezredek is, amelyek az emberiség és a magyarság múltjából benne, szellemében találkoztak.”

A Németh-regények „görögségélményének” rögzítése természetesen nem jelent új felismerést, Cs. Varga több alkalommal is Béli Miklós, Grezsa Ferenc és mások tanulmányaira hivatkozik, s a náluk megfogalmazott gondolatokat rendezí egységes képpé, annak érdekében, hogy pontosabban rajzolja meg a regények poétikai sajátosságait. Mindazonáltal nemcsak összegzésre törekszik, kiegészítésre is: mindegyik regény-elemzésében szolgál olyan felismerésekkel és következtetésekkkel, amelyek gazdagabbá tehetik a regényírói életműről kialakított képet. Így a *Gyász* elemzése során jó érzékkel hasonlítja össze a regénytörté-

netet a balladák epikai konstrukcióival, mint mondja: „A balladákhoz hasonlóan a *Gyászban* is »bizonyos komorságú drámaiszerzettség« megy végbe.” Ugyancsak hasznos az *Iszony* elemzésében alkalmazott Frobenius-féle kultúrtörténeti és antropológiai „kettősség” eszméje: a „növényi” és az „állati” létezés összehasonlításának szempontja, tekintettel arra, hogy a német kultúr-filozófustól sokat tanuló magyar író egy többször is felvetett gondolatával magyarázza a regényben alakot öltő archetipusok rendszerét. Végül termékeny lehet az a vizsgálódás is, amelyet Cs. Varga az *Irgalom* címe körül folytat, midőn ennek a jellegzetesen Németh László-fogalomnak az értelmezése révén közelíti meg a regényjelentés belső köreit. Ahogy a tanulmányban olvasható: „A regény eszményteremtésének mélyén a madáchi kérdés húzódik végig: hogyan lehet Isten nélkül célt és értelmet adni az egyéni életnek, szeretni az embereket és megőrizni önmagunk értékeit. Camus szavaival szólva: hogyan lehetünk szentek kegyelem nélkül? Németh szekularizálta, evilágivá tette, új jelentésséggel gazdagította a bibliai-egyházi irgalom fogalmát.”

Németh László regényeire több irányból is közeledni lehet, s egyformán termékenynek tekinthetjük az esztétörténeti vagy a regénypoétikai értelmezést, illetve azt a vizsgálódást, amely a magyar elbeszélő irodalom és azt, amely a világirodalom folyamataiban próbálja elhelyezni a szóban forgó műveket. Cs. Varga István, szakterületének megfelelően, a klasszikus orosz irodalom felől tekintti át a Németh-regényeket, elsősorban Tolsztoj és Dosztojevszkij regényei felől. Vannak modern regénytípológiák, például George Steiner *Tolsztoj vagy Dosztojevszkij* című műve, amelyek kifejezetten e két orosz klasszikus munkássága nyomán jelölik ki a huszadik századi regényirodalom két főbb változatát. Tulajdonképpen ezt a tipológiát használja Cs. Varga is, midőn Németh László regényeiről a következőket állapítja meg: „Németh regénymonódiájában hozta a legnagyobb írói vívmányokat, bennük érvényesítette leginkább a dosztojevszkiji fogantatású ontológikus regény hozadékát. A társadalmi-körkép-regényekben hagyományosabb a valóság rajza, bennük a tolsztoji minta az erőteljesebb.” Könyvének második, *Fejezetek Németh László és az orosz irodalom kapcsolatának témaköréből* című részében ezeket a Tolsztoj- és Dosztojevszkij-hatásokat, valamint analógiákat és mellettük a Puskin-, Gogol- és Csehov-kapcsolatokat világítja meg. Alapos filológiai munkával mutatja be a Németh-regényekben fellelhető „orosz irodalmi inspirációkat, párhuzamokat, motívumhasonlókat”, s eközben hitetlenül írja le azt a vonalmat, amely kiváló írókat az orosz klasszikus irodalomhoz kötötte. Azt a képet azonban túlságosan egyszerűsítőnek vélem, amelyet Németh Lászlónak az úgynevezett „léte-

zö szocializmussal" 1956 után kialakított kapcsolatáról ad. Ezt a kapcsolatot nem lehet megítélni a fokozatos azonosulás szemszögéből, legalábbis számot kell vetni a soha fel nem adott kritikai pozíciókkal, az alig lanyhuló vitákkal is. Ez a

DOMOKOS MÁTYÁS: ÁTKELÉS, ÁTTÜNÉS

Bp. 1987. Szépirodalmi Kk. 628 l.

Műfaji meghatározása szerint tanulmányokat, cikkeket és emlékeztetéseket tartalmaz Domokos Mátyás új kötete. Valójában azonban ennél lényegesen összetettebb, izgalmasabb e könyv világa, hiszen benne egy szenvedélyes egyéniség mutatja meg magát, aki közel ötven esztendeig gyűjtötte tapasztalatait, átélve a kényszerű – nyilván a körülményeiből adódó – hallgatás keservét, újra meg újra legyűrve indulatait. S aztán, közel ötvenévesen kirobbant belőle az első igazán jelentős kötet, az *Ugyanarról másképpen*, mely már a címével is jelezte egy szuverén gondolkodó különállását, igazságot tevő, szenvedélyes indulatát, megközelítésének, kifejtésmódjának nyíltan megvallott különbözőségét. A valósággal való kapcsolatát, szemléletmódját alighanem Illyés Gyula iránt táplált tisztelete és elkötelezett szeretete határozta meg, benne is egyre fenyegetőbb veszedelemként tudatosodott a nemzet sorsának jó néhány fájdalmasan nyitva hagyott kérdése, s azt nyomozta, nyomozza, hogyan válaszolhatna ezekre a felelős író, mint mozgósíthatná eszközeit, az irodalmat.

Domokos Mátyás azokban az évtizedekben, míg írásai nyomdafesték híján, félig nyilván már készen, alakultak s forrongtak, egyre szilárdabb lett abban a meggyőződésében, hogy a rombolás a szellem világában kezdődött, az értékpreferenciák, melyeket gyakran a tekintélyelv támogatott és erőszakolt, elhomályosították az igazságot. Ilyen irányú tapasztalatait nemcsak a könyvkiadásban szerzett gyakran kiábrándító tapasztalatai támogatták – nevét és szerkesztői tekintélyét kellett adnia értéktelen alkotásokhoz, szövegcsontkázzal és kihagyásokkal megjelent művekhez –, hanem személyes életrajzának keserű tényei is, hiszen a Makóról az Eötvös Kollégiumba került fiatalember már nem a kollégium szemléletnyitogató, életre szóló élményt adó légkörében kezdte tanulmányait, hanem azokban a szorongató években, melyeket Szász Imre ábrázolt sokat vitatott regényében. 1950-ben fejezte be tanulmányait, olyan nemzedék tagjaként, amely már nem ismerhette a szabad, gáttalan önkifejlesztés lehetőségeit, amely előtt évekre bezárultak a külföldi tapasztalatszerzés lehetőségei és a világirodalommal sem tarthattak szerves kapcsolatot. Domokos Mátyás, aki Makón természetes mozdulattal emelte le a családi könyvespolcra a modern filozófusokat, aki Bibó István szegedi kollégiumán meghatározó ösztönzéseket kapott – erről szól új

számvetés még a Németh László nézeteinek alakulásával foglalkozó kutatás elvégzendő feladatai közé tartozik.

Pomogáts Béla

kötetének egyik legszebb, vallomásos esszéje –, 1953-tól folyamatosan az ország egyik legtekintélyesebb kiadójában dolgozott, ahol módja volt kitűnő és lehorgoló tapasztalatokat szereznie, köthetett életre szóló barátságokat jelentős írókkal, s közelről szemlélhette az emberi gyengéket, esendőségeket, egyszóval: átélte, megszenvedte, akarva-akaratlan végigdolgozta a legnehezebb éveket, miközben nyilván egyre több lefojtott indulat gyűlt fel benne, mely aztán hosszú várakozás után könyveiben robbant ki belőle.

Méltó és igazságos, hogy ilyen előzmények után Domokos Mátyás figyelmét elsősorban azok a jelenségek, irodalmi törekvések kössék le, melyekben garanciáját látja: amit átélte nem ismétlődhetik meg. Közben szenvedélyes küzdelem vív a „hivatalos” tudomány ellen, anélkül, hogy pontosan tisztázná ennek intézményrendszerét, vagy megnevezné szerinte jellegadó képviselőit. E szenvedélyes harca talán még eredményesebb és tisztázóbb lehetne, ha érvényesítené a történeti szempontokat is, ha az irodalomnak és a szellemi életnek minden olyan intézményét kritika alá vonná, amely azt akár egykori, akár jelenlegi tevékenysége miatt megérdemli. A „hivatalos tudomány” ellen kiszálva voltaképp sokfelé vág, de néha talán fantomokkal viaskodik, vagy azokba szúr bele, akik az ő oldalán állnak, s akik ugyanolyan fájdalmas, keserű önkritikával tekintenek működésük egy bizonyos korszakára, ahogy ő maga tekinthet egyes általa szignált kiadványokra, melyek ugyanazakban az években jelentek meg.

Új tanulmánykötetének írásait négy, alapvetően különböző karakterű írást tartalmazó ciklusra osztotta. *Önismeret és helyzettudat* címmel azokat a műveit fogja egybe, amelyek a lehetséges magatartásmintákat, a nehéz helyzetekben való erkölcsi és minőségi helytállás példáit adják. Babits Mihály nyitja itt a sort, s utána Németh Lászlón és Bibó Istvánon át azok az írók, gondolkodók sorakoznak, akik ma is szellemi társaink, akiknek életműve olyan rejtett erőtaralék, melyet nemcsak érdemes, de kötelességünk is alaposan és elfogulatlanul tanulmányozni. Domokos Mátyásnak fontos szava a „józan helyzettudat”, szemléletmódját meghatározza az „illúziók csalátké”-vel vívott könyörtelen harc. Az irodalomnak vagy az irodalomtudománynak bármely részén tapasztalja is a kellő mélységű gondolat hiányát, a józan realizmus elvetését, a kényelmes

közhelyek mögé húzódást, tüstént óvást emel, figyelmeztet, újra meg újra visszatérve a nemzeti önismeretnek olyan sokáig elhanyagolt, félreértelmezett, ma már egyre fontosabbnak, sőt meghatározónak látott példáihoz, mint amilyen Kemény Zsigmondé, aki életében oly kilátástalan küzdelmet vívott az illuzionizmus mindenfajta megnyilatkozása ellen. Az „önismeret”, a „helyzettudat” fogalmai manapság minduntalan felbukkannak; a legkülönbébb összefüggésekben, olykor meglehetősen tisztázatlan jelentésárnyalatokat sodorva, máskor még nem tisztázott, fel nem mért példákra utalva. Domokos Mátyás eljárása e vonatkozásban példamutató: teljesen egyértelműen bizonyítja: a mai magyar szellemiség csak a kritika és önkritika következetes gyakorlatában tisztulhat meg, ha szívósan ragaszkodik a szavak jelentéséhez, nem hagyva félrevezetni magát a szellem világában sem szokatlan manipulációktól. E vonatkozásban a kötet egyik legizgalmasabb – az *Újhold-Évkönyvből* már ismert – írása, a *Leltárhány* az úgynevezett ötvenes évek szellemi mérgezését írja le, a szemtanú hitelével. A Domokos Mátyás által benyújtott leltárhány megdöbbentő dokumentum, s cáfolata annak a vélekedésnek, hogy az elhallgatott írók jelenlétét részben pótolták és kiegyenlítették az új tehetségek, akik műveikben a korszak lelkes patoszát szóltatták meg. De lehet-e lelkesen és patetikusan írni, amikor a magyar irodalom összefogására hivatott szövetségből kizárták a fél irodalmat? Amikor Kassák búsan horgászott Békásmegyeren, amikor Weöresnek Kodály látogatásai jelentették a megmaradást? Amikor Jékely és a többiek még csak fordítási lehetőséghez sem jutottak? Amikor az Újholdat kiradírozták? A megmaradtakat pedig arra ösztönözték, presszionálták, hogy adott témákat variáljanak, amint az a zeneiskolákban szokásos? „Megírhatjuk-e, amit meg nem írtunk kellő időben?” – idézi Kálnoky László versét, s a nyilvánvalóan nemleges választ még csak súlyosbítja a tanulmány végszávaul elhangó „öncenzura” fogalma, melyet ezek az évek fejlesztettek ki írókban és irodalomtörténészekben, amely működik tovább, s sajnos ma is akadnak türelmetlen sürgetői. Igaza van Domokos Mátyásnak, a ma is működő és működésbe hozható hibás reflexeket részben korrigálni lehetne az egészséges kritikai közszellem és gyakorlat működtetésével. Az azonban szinte közhely, hogy a kritika válságát éli, s nemcsak azért, mert szomszédvárból és egymással szemben ázott lövészárkokból lövik egymást a bírálók, hanem azért is, mert a műkritika többé nem elfogult, hangja sokszor bárdolatlan. A folyóiratkritikákat szemlélő olvasó számára bizonyára éppen Domokos Mátyás „kiszabott parcellán” írt „műbírálatai” jelentik az egyik lehetséges kiutat: ezekben a szigorú minőségérzékkel megírt, távlatos kritikákban a magyar

bírálat legjobb hagyományai élnek tovább: Schöpplin Aladár igényessége, Kosztolányi szellemessége, Babits szilárdsága. A *Tanulmányok, kritikák, emlékezők* ciklus írásai Domokos Mátyást, a műbírálót reprezentálják. Talán eretnek gondolat, de alighanem minden jó kritikusnak megvannak a maga elfogultságai, „kedvencei”, Domokos Mátyás sem kivétel. Ám vitathatatlanul értékközpontú, szerencséjére azt is megválogathatja, kiről ír, s ebben a vonatkozásban nem lényegtelen az sem: kiről nem. Szigorú és elvszerű bírálataiból sosem hiányzik az irodalomtörténeti beágyazás, figyelme kiterjed az élettényekre is, ilyenkor hiteles beleérzéssel közelíti meg a jelenséget; máskor érezhető távolságtartással, de nem elfogultsággal tárgyal alkotótól és szemléletmódjától idegen törekvéseket. Aki figyelmesen végigtekint „névsorán”, bizonyára találhat abban kivetni valót: nem minden itt szereplő író és költő igazán meradandó, s Domokos Mátyás ítélkezésének szigorát is enyhíti, ha „szabálytalan” jelenséget lát. Ám vitathatatlanul napjaink egyik legszuverénebb kritikusa, olyan egyéniség ezen a veszélyes terepen, amelyből két-három ha akadt az elmúlt évtizedekben, s rendszerint előbb-utóbb „levadászták” őket.

A kötet második ciklusát teljes egészében Illyés Gyulának szentelte, akinek munkatársra lehetett, akiben a jelen egyik legmegbízhatóbb útmutatóját érzékeli. Az „útmutató” Illyés jelzős összetétel fölöttébb divatos, de kevesen érzékelik az útmutatásban rejlő igényességet, a folytonos, szívós önnevelésre való kötelező érvényű felszólítást. Domokos Mátyás e kevesek közé tartozik. Rendkívül jó érzékkel tapint rá az illyési magatartás egyik legfontosabb összetevőjére az európaiság eszményére, arra, hogy ez a költő épp oly természetes otthonossággal mozgott a kortárs-Európában, mint a történelmiben. Az *Európai nyelven – magyarul* című tanulmányban fogalmazza meg legnyilvánvalóbban e magatartás paradigmáját Domokos Mátyás. A hét Illyés-tanulmány és ismertetés monográfia körvonalait rejtik: akadnak benne olyan fejezetek, amelyek a szerző filológusi tudását és elmélyültségét példázzák; másutt az esszéíró elokvenciáját és eleganciáját csodálhatjuk, s nem utolsó sorban nyomatékosan figyelmeztet az életmű gondolati kisugárzására. Illyés Gyula legutolsó korszaka – és ez egészen természetes – nem az emelkedés jegyeit mutatta, inkább egy rá osztott vagy általa vállalt szerep szavait fogalmazta meg különféle műfajaiban. E szerep illetékes alkothoz és életművéhez, viszont némelyik alkotásának magyarázó jelleget adott. De ezekben is érezni „az írói igazmondás erkölcsét” – mely Domokos Mátyást leginkább megragadta s a nagy jelenség búvkörébe vonta – s a művész nem szűnő, el nem vehető jogának megfogalmazását, hogy „vétőt emeljen”, nyíltan kimondja: „növeli, ki elődi a bajt”.

Az *Újavantgárd* című fejezetben szintén gazdag arcképcsarnokon tekinthetünk végig Déry Tibortól Esterházy Péterig. Ebben a részben megint megragad Domokos Mátyás többnyire csálhatatlan minőségérzéke, az a biztonsága, mely szinte természetessé teszi, hogy elválassza egymástól az értékest és az utánzatot, az igazit és a hamisat. Míg a kritikai közéletben megfigyelhető, hogy egy idő után a bíráló ízlése megreked egy-egy számúra rokonszenves stílusirányzatnál vagy írói csoportosulásnál, Domokos Mátyás könyve címének szellemében folytonosan úton van, „átkel”, s nyitottan, készségesen fogad be,

elemez és értékel minden arra érdemes új jelenséget. Így lehet érzékeny kritikusa Krasznahorkai Lászlónak, Kodolányi Gyulának és a többieknek, akiknek alighanem fontos részük lesz irodalmunk további történetében.

Az *Átkelés, ártúnés* vitára is ingerlő, igen színvonalas, néhol felfedezésekre sarkalló, megszokásaink ártértékelésére késztető kötet. Szenvedélyes igazságkeresése, állhatatos hite, mellyel a jó, az igazságot kimondó, az erkölcsi értéket képviselő irodalomra tekint, követésre érdemes magatartást is sugall.

Rónay László

Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai 1572–1578. Ford. Kovács József László. Jegyzetek: Fenyvesi László, Kovács József László. Bp. 1986. 354 l. Szépirodalmi Kk. (Magyar Ritkaságok)

Az utóbbi években örömdetesen fellendült utazási irodalmi emlékeink kiadása. Szamota István antológiai óta nem jelent meg ugyan szöveggyűjtemény (magyar utazók külföldön nyomdában van; külföldiek hazánkban most készül), de azóta nagyon fontos útleírások jelentek meg önállóan, először magyar fordításban (Pécsvárad, Dernschwam stb.). E szövegek hozzáférhetővé tételében vállal nem kis szerepet a Magyar Ritkaságok könyvsorozat is.

A most Kovács József László fordításában megjelent három utazási napló előzményét (már ami az ismertséget illeti) Georg Tectander Iter Persicum-ában láthatja, amelyet Zalánkeményi Kakas István nevéhez kapcsolunk; tehát itt is arról van szó, hogy nem maga a követ vezet naplót, írja meg élményeit, hanem kíséreteinek tagjai.

Mivel Ungnád követségeinek útja Magyarországon keresztül vezetett, s nem mentek el szóltanul a tapasztaltak mellett, így a nagyszámú, hazánkat is érintő idegen útleírások közé is besorolandók.

Végül, ám talán elsősorban, történeti forrásaink is ezek az útleírások. Forrásértékeikről külön kell értekezni, ám – különösen Stephan Gerlach esetében – értékelhetőségükhöz nem fér kétség. Ilyen értelemben tehát a Hans Dernschwamtól Komáromi Jánosig számos szövegemléket magában foglaló sorba is beleillenek. A most kézben tartott három útleírás közül a második, Johann von Schlenitz (1573) kézirat-törödéke most jelent meg először nyomtatásban, a másik kettőnek korabeli (Franz Ömlich 1582), illetve quasi korabeli (Stephan Gerlach, 1674 – az unoka, Samuel Gerlach adta ki) kiadása ismert (kár, hogy ezen edíciók címléírását nem találjuk meg a kötetben). Ez utóbbiak így részben bekerültek a történetírói köztudatba. Egyes ré-

szeit le is fordították, idézték, de ilyen bő, egységes, szép magyarsággal fordított válogatás még nem jelent meg.

A magyarországi részek leírásában e naplók nem adnak többet, mint a más ismert utazóktól fennmaradtak, ám egy szempontból alapvetően fontosnak látom olvasásukat (főként Gerlachra gondolok): még a legtapasztaltabb történetírónak sem sikerül mindig végiggondolni egy-egy korszak eseménytörténetét úgy, hogy nem a saját nemzete érdekei szempontjából teszi azt. A Gerlach-napló egy tükör, amelyben az 1573–1578 közötti évek politikátörténetét úgy olvashatjuk, hogy a fejünkben lévő magyarországi és Báthory-szemponthú ismeretek a császár nézőpontjából méretnek meg. Mert Gerlach feltétlen császárhű; sajnálkozása Magyarország szenvedésén a birodalmi és keresztény emberé. Ura, Ungnád Dávid e téren talán közelebb került hozzánk követsége öt éve alatt. Kétségtelen, hogy fontos felemlgetni irodalomtörténeti szerepét, a XVI. század kutatóinak azonban fontosabb lehet Ungnádnek a hazai politikai gondolkodásra gyakorolt hatásának vizsgálata. A neki ajánlott könyvek számbavétele, s ezen naplók ismerete – a tényleges politikai szerepe mellett – kiindulópont lehet ehhez.

Érdeklődésünk fokozódik akkor, ha olyan részekhez érünk, ahol Adam Neuserről, vagy Balassi Bálintról esik szó – ám a fordító és a jegyzetírók is talán az előbbi szempontot érezték fontosabbnak. Ezért is írtak egy jól orientáló, a felsőoktatásban is hasznosítható külön könyvecskét (közel 100 oldal) „Jegyzetek” címmel. Ebben nem pusztán a kötetben szereplő személy- és helynevek, kifejezések magyarázata szerepel, hanem bő bibliográfiai válogatás a magyar útleírás-irodalomról, tekintettel a Török birodalomra, és egy didaktikus összefoglalás a Habsburg-török, illetve magyar-török és erdélyi-török diplomáciai kapcsolatok történetéről.

A fordítás és a jegyzetek tehát több szempontból is példaadónak mondhatók még akkor

is, ha néhány szóösszetételt masként írnek (pl. 93.: „kivánt lehetősége volt ...”, 130.: „botot és nyomot hoznak magukkal ...”), vagy ha elírással is találkozhatunk (61.: „Az ajándékot hat kocsi vitte. Az edényeket ... is hat kocsin vittük. Ez összesen tizenhat kocsi.”). Az unitáriust pedig semmiképpen nem egyistenhívőnek fordítanám (279.).

Összefoglalóan azonban ki kell emelnünk, hogy egy fontos szövegválogatást jelentett meg a Szépirodalmi Kiadó, jó fordításban, kiváló jegyzetekkel.

Monok István

Bocatus János: Öt év börtönben (1606–1610). Fordította, a jegyzeteket összeállította és az utószót írta Csonka Ferenc. A függelék iratait Mollay Károly fordította. Bp. 1985. Európa K. 261 l.

A korponai országgyűlés (1605 november) határozta el, hogy tájékoztatják a német választófjedelmeket a Bocskai-felkelés kirobbanásának okairól. A követi megbízatásra „Pallas magyar ivadéka”-nak egyikét, a birodalmi viszonyokat jól ismerő, németül és latinul kitűnően beszélő művelt kassai polgárt, a költő Bocatiust látták legalkalmasabbnak. Bocatus némi vonakodás után 1606 első napjaiban kelt útra s Krakkón, Prágán átutazva érkezett Heidelbergbe, majd Nörtheimbe, ahol is a nemzetközi jog semmibe vevésével, császári parancsra letartóztatták. Rudolf prágai börtönébe szállították, ahonnan csak öt év múlva tudott kiszökni. Bocatus szabadulása után részletesen megírta balul végződő követi útjának előzményeit, törvénytelen letartóztatását, börtönévéinek viszontagságait, végül sikeres (de máig sem tisztázott körülmények közötti) szökését. Bocatus műve nem került kiadásra, kéziratának pedig nyoma veszett. Az *Olympias carceraria* c. börtönnapló négy kéz másolatában fennmaradt szövegét Nagy Barna fedezte fel a genfi Egyetemi Könyvtárban s 1965-ben adott hírt róla. Nagy Barnát korai halála megakadályozta abban, hogy a művet kiadja. Az *Olympias carceraria* felfedezése után jó két évtizeddel jelent meg a Bocatus-művek kritikai kiadását gondozó Csonka Ferenc fordításában. A Bocskai-felkelés időszakát idéző Bocatus-mű számos új történelmi adalékkal gazdagítja ismereteinket, ugyanakkor élményszerűen, „testközelbe” hozva érzékelteti korának viszonyait.

A kötet az *Olympias carceraria* magyar fordítása mellett, Mollay Károly fordításában közreadja a Bocatus letartóztatásával, perével, fogságával kapcsolatos számos irat, jelentés, vallomás, jegyzőkönyv szövegét is. Segítségükkel hozzáférhetően teljességgel kísérhetjük nyomon Bocatus letartóztatásának, perének, vallatásának körülményeit.

Csonka Ferenc a kötet utószavában tüzetesen bemutatja a Bocatiusról szóló irodalmat, a kortársi megnyilatkozásoktól napjaink Bocatusképig. Az igen tanulságos áttekintésben nem csupán a hazai Bocatus-kutatás történetét kíséri nyomon, de ismerteti a német, szlovák, szorb szakirodalom termését is. Csonka Ferenc részletes pályaképet ad a német-szorb származású Bocatiusról, majd az utószó befejező részében a prágai börtönből való sikeres szökésről kialakult legendát idézi és szembeesíti a valóságos eseményekkel. A legenda szerint Bocatus felesége a prágai börtön konyháján vállalt álnéven szolgáltatott s egy péklegényt vett rá arra, hogy kötelet süssön egy cipőba, amit azután férje cellájába juttatva, lehetővé tette a szökést. Mindebből csupán az bizonyos, hogy Bocatus felesége valóban járt Prágában, de Rudolf császár nem volt hajlandó fogadni. A többi legenda. Bár a szökés körülményeit nem ismerjük, Csonka Ferenc a *Hexasticha votiva* c., 1612-ben megjelent Bocatus-kötet kis verseinek utalásaiból meggyőzően valószínűsíti, hogy a szökés előkészítésében Báthory Zsigmond, Katona András, Rotkovitz Gergely és Bruckfelder Dániel játszott szerepet.

Egyetlen hiányérzetünket szeretnénk csupán szóvá tenni: az *Utószó* nem tesz kísérletet (feltehetően tudatosan) az *Olympias carceraria*-ban és a *Függelék*-ben közölt dokumentumokban található új ismeretanyag számbavételére, kommentálására. Pedig az *Öt év börtönben* számos új adattal, adalékkal egészíti ki eddigi ismereteinket nem csupán a Bocskai-szabadságharc kezdeti szakaszának eseményeivel, Bocatus követi útjának, letartóztatásának, fogságának hiteles történetével kapcsolatosan, de néhány utalása, megjegyzése a Rimay-életrajzhoz is szolgáltat új s nem jelentéktelen adalékot. Az *Olympias carceraria*-ban található új történelmi ismeretanyagot a további kutatásnak kell kamatoztatnia. Csonka Ferenc nyilvánvalóan a kritikai kiadás tanulságaival, új eredményeivel együtt kívánja ezeket összefoglalni. Az *Öt év börtönben* ismertetése ürügyén csak a Rimayval kapcsolatos új életrajzi adatokat szeretnénk megemlíteni.

Eddig is tudtuk, hogy az ifjú Rimay 1587-ben Ecsedi Báthory István szolgálatában állott, Bocatus egyik utalásából azonban kiderül, hogy jóval később, közvetlenül a Bocskai-felkelést megelőző időszakban az országbíró titkárként tevékenykedett. Bocatus pontos felvilágosítást ad arra vonatkozóan is, hogy Rimay mikor csatlakozott Bocskaihoz. Eddig úgy tudtuk, hogy 1605 tavaszán, Bocatus szerint már 1604 novemberében, tehát nem sokkal a felkelés kirobbanása után. Feltehetően Báthory ecsedi udvarából. Bocatusnak mintha ellene mondana Rimay 1604. december 16-án Nagyesztergáron keltezett, Thurzó Györgynek írott levele. A levél ugyanis

még nem tükrözi egyértelműen, hogy Bocskai mellett van. Az viszont tény, hogy nem kis kárörömmel számol be a Bástának küldött császári pénzes szekerek sorsáról; a hajdúk elfogták a pénzzállító szekereket. A hajdúk csapatokról felemlésen nyilatkozik: „senkit sem kárral sem nyomorúsággal nem illelnek a föld népe közül”, majd aggodalmának ad hangot sikereikkel kapcsolatban, de végül reménységének is ki-fejezést ad.

Eckhardt joggal feltételezte, hogy Rimay tudatosan fogalmazott felemlésen, nem írhatott egyértelműen Thurzónak: „Alig hisszük, hogy Rimay őszinte érzéseit fejezte ki ebben a levélben Bocskai katonáival szemben s ezt a »reménység« szó elég jól eléri. De levélben, főleg Thurzóhoz intézett levélben másként nem is írhatott.”

Rimay levelének befejező része valószínűleg arra utalhat, hogy valamilyen Bocskaitól kapott megbízatás vezette haza: „Irtam nagyesztergári házamnál, ahova kész tanácskozásért jöttem által.” (*Rimay János összes művei. Összeállította Eckhardt Sándor, Bp. 1955. 236–237.*)

Az *Öt év börtönben* Rimayról szóló megjegyzései ugyanakkor mintha valamivel határozottabb, radikálisabb politikai szemléletet tulajdonítanak a Bocskai mellett szolgálatot teljesítő Rimaynak mint amilyent eddigi ismereteink sejtetni engedtek. Bocatius vallatásának egyik kérdésére, amely aziránt érdeklődött, hogy ki írta a választófejedelmeknek szóló leveleket, azt válaszolta, hogy Illésházy és titkára, Hoffmann György, valamint maga Bocatius, de „az ő fogalmazványát azonban Rimay, Bocskai kamarása túl (kíméletlennek) enyhének találta, és ezért elvetették.” (158. l.)

Az *Öt év börtönben* c. kiadvány végül is mind a korszakot tanulmányozóknak, mind a régebbi századok története iránt érdeklődő olvasó számára is igen tanulságos s nem utolsósorban érdekes olvasmány.

Komlowszki Tibor

A Dernschwam-könyvtár Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közzéadja Berlász Jenő. Sajtó alá rendezte és a mutatót készítette Keveházi Katalin és Monok István. Szeged, 1984. A József Attila Tudományegyetem kiadása, 343 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12.)

A csehországi születésű, németül író Hans Dernschwamot méltán tartja számon a magyar művelődéstörténet. A nagyhatalmú Fugger-bankház faktoraként több mint két évtizedig képviselte a magyar udvarnál a cég érdekeit. A Fuggerek felvidéki és erdélyi rézbánya-üzletének főszámolója után – visszavonulva a politikai és

üzleti élettől – végleg Magyarországon telepedett le. 1547-ben Besztercebányáról csendes cseszei udvarházába költözött, és életét a továbbiakban a humanista stúdiumoknak, könyvtára gyarapításának szentelte. Ezután is sokat utazott, kapcsolatban állt a német humanista központokkal. 1553-ban hosszú törökországi utazásáról ritka kéziratokkal megrakodva érkezett meg – a tudós filológusok és szövegkiadók nem kis öröme. Gyűjteményének korabeli tanár híret és tekintélyét mutatja, hogy 1568-ban bekövetkezett halála után a hagyatékot azonnal lekötötte I. Miksa bécsi udvari könyvtára számára. A császári bibliotékába beolvasztott könyvtár egykori, Hans Dernschwam által sajátkezűleg összeállított katalógusa szerencsésen fennmaradt. A bécsi Österreichische Nationalbibliothekban őrzött kéziratról Gyulay Zoltán műgyememi tanár készített fotómásolatot Berlász Jenő számára, aki 1963–64-ben a Magyar Könyvszemle hasábjain kimerítően ismertette a könyvjegyzék tartalmát.

A kitűnő Adattár-sorozat könyvtártörténeti alsorozatában lehetőség nyílt a terjedelmes, 163 ívrét levélnyi katalógus teljes szövegének kiadására, függelékben újraközölve Berlász Jenő alapvető tanulmányát is. Felvetődik a kérdés: vajon nem lett volna-e egyszerűbb a rendkívül sok vesződést kívánó betűhív kiadás helyett a pedáns, jól olvasható kézírással leírt jegyzék fakszimiléjét adni? Könyveink jegyzékét Hans Dernschwam nagy szeretettel, alapos, gyakorlatias személyiségéhez illő gondossággal állította össze. A formátum szerint rendezett köteteket négyszer újrakezdődő folyamatos számozással látta el. Az egyes művekről rendkívül részletező leírást adott; nemcsak a könyv tartalmát elbeszélő címlapszöveget másolta le, kitérve a kommentátorokra és egyéb közreműködőkre, de mindenütt igyekezett feltüntetni az impresszum adatait is. Sokszor feljegyezte az egyes fejezetek, toldalékok kezdetének lapszámait; ezeket a kötetek címlapjaira is rávezette. A jegyzék végére *Index minor* szerkesztett, amely nagymértékben megkönnyíthette számára a szükséges auctorok vagy művek gyors előkeresését. Dernschwam munkamódszerét jól szemléltetik a függelékként adott, kézírását viselő címlapfotók

A könyvek Bécsbe szállítása után a császári megbízottak – Helfreich Gutt és Hugo Blotius – az eredeti jegyzék alapján rendezték az állományt. Az udvari könyvtár numerus currensét folytatva a 6743–7379-ig terjedő sorsszámok alá sorolták be a könyveket. Az új jelzeteket és a hiányokat (43 kötet időközben elkallódott) átvezették a Dernschwam-féle katalógusba. A mintegy 650 kötetbe bekötött kb. 1200 önálló impresszumú kiadvány majdnem egytizedével gyarapította I. Miksa könyvtárát.

Berlász Jenő tanulmánya megrajzolta a könyvgyűjtő Hans Dernschwam portréját. A gyűjte-

mény túlnyomó részét a latin és görök klasszikusok szövegkiadásai és a protestáns teológia alapművei alkották. Feltűnő érdeklődése a geográfiai és a természettudományi munkák iránt. Magyar vonatkozású könyveinek száma viszonylag elenyésző: Janus Pannonius, Bonfini, Werbőczy István, Pesthi Gábor, Sylvester János művei és még néhány, a török háborúkkal kapcsolatos munka. Könyveinek nagyobb része svájci és német nyomdakból került ki 1510 és 1560 között.

Néhány szót a kiadásról. A szegedi könyvtörténész házaspár gondos munkát végzett a szöveg betűhív reprodukálásakor. Az egyértelmű rövidítések feloldásával és a kis- és nagybetűk használatának következetes alkalmazásával a textust egyben értelmezték is. A kódex elejéről kihullott 2 levél tartalmát az *Index minor* segítségével rekonstruálták (a 19 új cím felbukkanása némiképp módosítja Berlász Jenő statisztikáit). A katalógushoz elkészített személy- és helynévmutató talán jobban is segíthetné a nevekkel és adatokkal alaposan megterheltséggel szövegben tájékozódni kívánó olvasót. Még előforduló indexekkel is bonyolított lapszámok helyett szerencsésebb lett volna a Blotius–Gutt-féle numerus currens rendjében utalni. A szűrőpróba-szerű ellenőrzésnél hiába kerestem Hunyadi János nevét a 254. lapon. A 62. lapon kétszer is előforduló Erasistratost kifejejtette az index – Sigismundus Herbersteint azonban két személyként kezeli, másodsorban Sigismundus Baro in Herberstein alakban. Aencas Sylvius Piccolomini hasonlóan, mint II. Pius pápa hasonlott meg önmagával. Természetesen az ezekhez hasonló apróbb hibákat, következtetlenségeket szinte lehetetlen kiküszöbölni egy több mint kétezer nevet tartalmazó indexben. A könyvtörténet kutatóinak igényeit talán jobban szolgált volna több tematikus mutató (nyomdászok, kiadási évek, szerzők, közreműködők), melyek szerencsésen kiegészíthették volna Berlász Jenő táblázatait is.

Reméljük, hogy ez az értékes – a külföldi érdeklődők számára elegáns keménykötéses formában, német szerkesztői utószóval is kibocsátott – kötet új ösztönzést ad a Hans Derschwammal és a XVI. századi Magyarország egyik legjelentősebb magánkönyvtárával kapcsolatos kutatásoknak. Első lépésként kíváncsiak volna az osztrák nemzeti könyvtár állományában feloldódott gyűjtemény eredeti egységének helyreállítása, valamint a katalógus nélkül szétszóródott, egykori Derschwamm tulajdonában volt kéziratok számbavétele.

Orlovsky Géza

Börzsönyi József: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp.

1986. Országos Széchényi Könyvtár, 411 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 4.)

A sárospataki református Nagykönyvtár igen értékes kéziratgyűjtemény birtokosa. A könyvtár sorsa szorosan összefügg az iskola történetével: a kéziratok döntő többsége a 18. század elejétől fogva került be az intézménybe, miután az a hosszú száműzetés után visszatért Patakra. Árányait tekintve meglehetősen sok közöttük a 17. századi, de a nagyobb rész a 18–19. században keletkezett: igen sok a teológiai és egyháztörténeti mű, a prédikáció és a halotti beszéd, az egyetemi és iskolai jegyzet, valamint a 19. század eleji orvostudományi munka. Mint minden kéziratár, a sárospataki is tartalmaz levéltári jellegű dokumentumokat ugyanúgy a pataki levéltár is kéziratáriakat), így megtalálhatók benne vármegyei, magán- és egyházmegyei levéltárak töredékei, egyházközségi dokumentumok és a pataki malomkő-bányász cég iratai (Kt. 1625, 1737.). Formailag a művek kötetes kéziratok, analékták és levelek, valamint nyomtatványokba írt kéziratok feljegyzések.

Irodalmi szempontból kiemelkednek Kazinczy Ferenc, Bessenyei György, Kármán József, Tompa Mihály, Fáy András, Gyulai Pál, Döbrentei Gábor, Kemény Zsigmond autográf kéziratjai és levelei, s említésre méltó Bethlen Miklós egy levele, amely a nemrég megjelent kiadásban nem szerepel (Levélgyűjtemény 1147.). De ugyanígy gyakran találkozhatunk Szirmay Antalnak, a neves zempléni történésznek a nevével, s olvashatjuk Bolyai Farkas saját kezű levelét is (Kt. 2874.). Régi irodalmunkat tekintve sem lebecsülendő értékek tulajdonosa a kéziratár (noha a legértékesebbnek tartott kéziratok 1945 táján Budapesten elvesztek), elegendő itt csak Enyedi György prédikációira (Kt. 7.), vagy a versgyűjteményekre és énekeskönyvekre utalnunk.

Áttérve a különlegességekre, az még természetes, és logikusan következik Patak földrajzi helyzetéből, hogy cseh és szlovák nyelvű művekkel találkozunk, de a 16–17. századi svájci kéziratok már ritkaság számba mennek, annak ellenére, hogy a kapcsolat a két ország református egyházai között mindig erős volt (Kt. 878, 915–919.). Vannak még török, arab, görög kéziratok (Kt. 1655–1662.) és 18. századi tengeri térképek (Kt. 3209.), van Montecuccoli hadművészeti műve (Kt. 1333.) és ósláv szertartási könyv (Kt. 1950.) – nem is sorolom tovább, a tartalmi gazdagság az eddigiekből is teljesen nyilvánvaló.

Börzsönyi József kéziratkatalógusa fontos segédeszköz lesz mindazoknak, akik e gyűjteményt valamilyen használni akarják, s kiválóan megfelel a sorozat támasztotta követelményeknek. Ezek a követelmények voltaképpen nem nagyobb – hisz ismerünk pontosabb, részletesebb le-

írási szabályzattal és bővebb mutatókkal rendel-
ző műveket is e műfajban – mégis felmérhetle-
nül nagy jelentősége van annak, hogy ez a kataló-
gussorozat megindult és halad, különösen ha ösz-
szvetjük nagy könyvtáraink kéziratkatalógusai-
val, amelyek korántsem ilyen jók (ha egyáltalán
vannak).

Éppen jelentősége miatt különös hangsúlyal
kell megemlítenünk a benne található hiányossá-
gokat. Súlyosan esik latba, hogy bizonyos kézira-
tokról egyszerűen nem derül ki, hogy mi van ben-
nük – ilyenek a fentebb említett török kéziratok,
illetve az ózláv szertartási könyv, amely után
kérdőjel jelzi a leíró bizonytalanságát. Az is elő-
fordul, hogy nincs meghatározva a nyelv, ame-
lyen a mű íródott, pl.: „Prédikációk latin és szláv
nyelven” (Kt. 800.). Természetesen nem azt vár-
juk a szerzőtől, hogy tudjon törököül vagy ózlá-
vul, hanem azt hiányoljuk, hogy miért nem kért
meg a sorozatszerkesztő, Szelestei N. László, egy
kívülálló szakembert e tételek leírására. Ez annál
is könnyebb lett volna, mivel a kéziratok többsé-
gének mikrofilmje megvan a Magyar Tudományos
Akadémia Könyvtárában, nem kellett volna miat-
tuk utazni.

Bosszantó hiányosság még a nevek egységesí-
tésének elmaradása (pl. Szatmári Paksi – Paxi –
Pakszi), illetve egy holland egyetemi város nevé-
nek következetes rossz írásmódja: Franekker –
egy „k” helyett kettővel. Maradnak ezen felül
még apró hibák, melyeket nincs értelme ebben a
műfajban keresgélni. Csupán egyet említek annak
illusztrálására, hogy egyes esetekben a kézirony-
vek használata is elmaradt (ami a kéziratkatalógu-
sok szerzőinél nagyon fontos): egy Campegius
Vitringa művet 1766-ra tesz, nem tudva, hogy
mindkét ilyen nevű professzor (apa és fia) már
1722-ben és 1723-ban meghalt, így a késői dátum
csak a másolás időpontja lehet (Kt. 556.).

A felsoroltak ellenére – mivel az sem garantál-
ható, hogy e recenzió írója kevesebb hibát fog
ejteni az általa készítendő kéziratkatalógusban –
a könyv sikerültnek mondható. Szívből ajánlha-
tom minden szakembernek, hogy nézze át ezt és
a többi hasonló kézikönyvet, mint a jelzett
Bethlen Miklós-levél példája mutatja, számítha-
tunk bennük ismeretlen és kiadatlan művekre,
forrásokra.

Szabó András

Pásztor Emil: Toldi-szótár. Arany János Toldijá-
nak szókészlete. Bp. 1986. Tankönyvkiadó 271 l.

„(...) a mai korszerű írói szótáraknak a teljes-
ségre törekvés a legfontosabb szerkesztési elvük,
vagyis az, hogy minden szónak minden előfordu-
lást és minden nyelvtani alakját számba kell ven-
ni.” (8.) Pásztor Emil munkája (rövidítve: ATSz.)

meg is felel ennek az alapelvnek: nem feledkezik
meg a kötőszókról, névelőkről sem, gondosan föl-
tűnteti a szójelentést, az adott szöveggörnyezet-
et, szóstatistikát nyújt valamennyi címszaváról.
Mivel a Voinovich-féle kritikai kiadás számos he-
lyesírási korszerűsítést tartalmazott, a szerző jog-
gal nyúlt vissza az 1883-i edícióhoz az „ultima
manu” filológiájában jólismert tétele alapján.
Noha az ATSz. egyedül a trilógia első részére ter-
jed ki, mégis nagy segítséget nyújt nyelvészeknek,
irodalomtörténészeknek, magyartanárnak Arany
egész költői szókincse megismeréséhez, nélkülöz-
hetetlen alapja lesz minden további ezirányú ku-
tatásnak.

Tagadhatatlan mégis, hogy ennek a hasznos,
régóta várt műnek akadnak problematikus voná-
sai, sőt bizonyos vonatkozásban hibákról is beszél-
hetünk. Arany a magán- és mássalhangzók hosz-
szúságának – rövidségének jelölésében gyakran
eltért mai írásmódunktól, nála pl. *boszant*, *böl-
cseség*, *zöldel*, illetve *hunnyászkodik* olvasható. A
szótár megőrizte ugyan e régies alakokat, de nem
őket tette címszóvá, hanem a mai helyesírást vál-
tozatukat. Ez az eljárás beválhat az iskolai hasz-
nátal során, ám jogossága kétséges, hiszen pl. a
Juhász Gyula-szótár sem ezt a gyakorlatot követ-
te.

Jelentéstani vonatkozásban feltűnő, hogy a
szerző mennyire ritkán nyúlt a magától Aranytól
származó értelmezésekhez, noha ezek könnyen
megtalálhatók Voinovich már említett kiadásá-
ban. Pásztor Emil részletesebben schol sem ír
Arany szómagyarázatairól, sejtelmünk sem lehet
arról, milyen alapon mellőzi vagy használja azo-
kat fel. Míg a X. ének egyes kifejezései kapcsán
szórol-szóra követi őket, addig a II. ének efféle
szavait: *léha*, *csihész*, *szalonmás ruha* a költőtől
eléggé függetlenül értelmezi. Szemantikai szolgál-
tatot tehetnek a közölt rajzok is. Nem az a pana-
szom ellenük, hogy kezdetlegeseek, (bumfordisá-
gukat némi jóindulattal mosolyogtatónak vélhet-
jük), inkább fölöslegesnek látszanak több esetben
(pl. kukora, malac, nád, szarvas illusztrációja),
máskor nem eléggé tagoltak, szabatosnak (pl. a
gémekut és egyes részei). (Csak zárójelben jegy-
zem meg, hogy a megszokott értelemben hasz-
nált, közismert szavak jelentésének bemutatása az
ilyen típusú szótárban fölösleges, annál is inkább,
mert a definíció szakszerű tudományossága miatt
többnyire nehezen érthető a középiskolásoknak.)

Leginkább azt kifogásolhatjuk, hogy gyakran
hiányzik a stilisztikai minősítés, a szóhangulat
megjelölése. Érthetetlen az ilyen kvalifikáló kate-
góriák elmaradása: költői, újszerű, régies, ritka,
kivált akkor, ha egyes társfogalmakkal – pl. bi-
zalmas, durva, tréfás, választékos – minduntalan
él az ATSz. Annál különösebb ez a mulasztás, ha
számolunk a múlt század első felének gyorsan te-
rebélyesedő szótárhozalmával, s az olyan feldol-
gozásokkal, amelyeket *Nyelvünk a reformkorban*

c. gyűjteményes kötet ád. Lett volna, viszonyítási alap egy-egy szó, stíléma ritkaságának, újszerűségének vagy éppen archaikusságának meghatározására! Minthogy a régiség kategóriája elmaradt, a tájékoztatlan használó nyugodtan azt gondolhatja, hogy 1840 körül így beszéltek magyarjaink: *imerte, nádor ispán, bakacsín*, azonkívül a *marha* még akkor is köznyelvi szinonimája lehetett a kincseknek, vagyontárgynak!

A szótár olvasója éppen Arany nyelvteremtő géniuszának valódi természetét nem érti, nem értheti meg, ha hiányzik az időhatárokat is felölelő tájékoztatás a szóképzetről. Azt hiszi pusztán a népies színezetű köznyelvi jóízű alkalmazásáról van szó, holott a *Toldi* esetében teljes joggal beszélhetünk „megfeszített húr”-ról, „tárgyas-plasztikus expresszivitás”-ról, amint Barta János kifejtette az *Évfordulók* (1981) idevágó tanulmányában. Nemcsak az elfeledett, szunnyadó nyelvi elemek föltámasztására kell felfigyelnünk a költői elbeszélésben, számon kell tartanunk, hogy olykor a neológia is érezteti hatását. A *sokszó* (II. é.) vagy a *hervatag* (IX. é.) ott van a *Magyar Nyelvújítás Szótár*ban is. Maga a nagyszalontai jegyző is nyelvújító, ha ezúttal nem is esztergályoz eddig ismeretlen szavakat, mint *Az elveszett alkotmány*-ban történt. Friss, kirobbanó erejű alkotásai az ilyen jelzői szintagmák: „azután, csendesség lőn, rideg, embertelen” (IX. é.), „jaj-keserves annak”, (i. é.) igei szerkezetek: „Buda nagy hegyei visszakurjongatnak” (XI. é.). Róluk és nem kisszámú rokonaikról nem elegendő a bevezető tanulmányban (26.) megemlékezni, szükséges volna a szótári részben helyezett rövid jellemzésük szintén.

Nagy Miklós

Hunfalvy Pál: *Napló 1848–1849*. Bp. 1986. Szépirodalmi Kk. 444 l. (Magyar Ritkaságok)

Megírása óta először jelenik meg teljes terjedelmében Hunfalvy Naplója. Bár az utóbbi évtizedben dicsértesen sokasulnak az újra vagy először kiadott visszaemlékezések és emlékiratok (elég csak a Szépirodalmi Kiadó „Magyar Századok” sorozatára utalni, amelyben Degre Alajos, Kászonyi Dániel emlékiratai mellett az aradi vértanúk levelei, az önkényuralom éveinek dokumentumai is helyet kaptak), ez a kiadvány különös figyelmet érdemel. Hunfalvy az első népképviselői országgyűlésen a szepesszombati kerület küldöttje volt; 1848 július 3-tól vett részt az országgyűlés munkájában és 1849 augusztus 17-én „búcsúzott” naplójától, amit a két időpont között szorgalmasan vezetett. Tizennégy hónapig képviselőként jegyezte föl benyomásait annak a testületnek a munkájáról, amelyiknek feladata volt az ország sorsának irányítása; a hátralévő (október 12-ig terjedő) részben már annak az em-

bernek a tapasztalásai olvashatók, aki végignézi a teljes összeomlást és saját sorsa felől sem lehet megnyugodva. Hunfalvy érzékenyen reagált az eseményekre, sőt: ugyanilyen érzékenységgel a rénhírekre és pletykákra is. Folyamatában láthatjuk véleménye, politikai nézetei változását, fejlődését; képet kaphatunk racionális helyzetértékelő tehetségéről és előítéletektől sem mentes véleményalkotásáról. Ennélfogva – mint minden napló – szubjektív ez az írás; mivel azonban szerzője később nem változtatott a szövegén, azt a lelkiállapotot mutatja be hitelesen, amelyben ő és képviselőtársai dolgoztak és döntöttek. Tisztánlátás és tévelygés egyaránt jellemezheti ezt a naplót; s legfőbb erénye éppen ebben áll: nem utólag készült, nem célja sem az önigazolás, sem a Kaszszandra szerepében való tetszelgés.

Hunfalvy szepességi száz szülők gyermekeként csak tizenhét éves korában tanult meg jól magyarul; nevét is csak 1841-től magyarosította Hunsdorfferről. Magyarországról mégis mint hazájáról beszél, s ami ennél többet mond: tettei is hazafira vallanak. Sajátos kettősség érzhető magatartásában; egyrészt mindvégig megőrzi hűvös, szenvedélymentes magatartását, másrészt szívesen hagyja „elsodortatni” magát a kor és környezete rajongásától. 1849 januárjában így értékeli Kosuthot: „Nagy szónoklati tehetség, azonban inkább fényes, mint alapos. Teli áltatásokkal, világot, embert nem ismerő, úgyhogy a legkisebb téren sem tudja magát beilleszteni.” Az április 14-i, a trónfosztást kimondó népgyűlésről viszont így emlékezik meg: „Kossuth szólott, hatva, mint mindig szokott, de a templomban, melyben a karzatok, a padok emelkedő sorokban áhitattal teljes hallgatósággal tömve valának, még csudásabb hatással. E pillanatban elenyészett keblemben is az aggodalom. Nagy, magasztos jelenet: egy nemzet, egy ország ünnepélyesen kijelenti, hogy többé nem akar mások céljáért élni (...) Történelmi nagy jelenet!” A lelkesültség e pillanatát föloldozva, Hunfalvy nem tagadja meg önmagát, s jegyzetét azon a hangon fejezi be, amelyen általában szokott írni: „S Debrecen népe örül: adja isten, hogy az egész országban örülhessen a nép, és soha ne bánja meg, amit most tettünk.” (251.1)

Hunfalvy ugyanis nagyon mérsékelt, visszafogott; magatartását ez annyira jellemzi, hogy az olvasóban fölmerül a kérdés: ha ennyire pesszimista, hogyan képes ilyen kitarással vállalni még azokat a döntéseket is, amelyeknek tévességéről meg van győződve? A naplőbejegyzések azon részei, melyekben Hunfalvy a kialakult helyzetet értékeli, következetesen megtagadják a tömegek és a képviselők egy részének eufórikus lelkesedésével való azonosulást. Talán nem túlzott az állítás, hogy a forradalom és a szabadságharc *érzelmi* megítélésében mindmáig a Gracza György által intonált lelkesült hangvétel a jellemző, s amelytől eltérni soha nem volt tanácsos (gondoljunk A

nagyidai cigányok korabeli fogadtatására!). A józan Hunfalvy kezdetől fogva idegenkedik a teatrállás, a megfontolást egy patetikus gesztus kedvéért félreszóró politikusi magatartástól, s a Kossuth iránt egyre növekvő ellenszenvét bizonyára ez is motiválja. Véleményét természetesen nem csupán naplójában rögzíti: 1849. július 20-án a képviselői tanácskozáson Szemere beszédét így minősíti: „A beszéd tetszett, de nem is volt más, mint szép szó, kiékesítve hazugsággal, mellyel hazánk erejét becsülte.” Miután hiába várja, hogy valamelyik képviselő tényszerűbb tájékoztatás követeljen, maga kér szót és három pontban foglalja össze azokat a kérdéseket, amelyekre ha választ kapna, a testület világosabban láthatna. Ám mivel már a tanácskozás a végéhez közeledik, fellépése eredménytelen marad: „Az ostoba ház nem pártolt” – jegyzi meg keserűen. (297.l.) Érthető az is, hogy Petőfi személyét és szerepét egyként hiteltelennek tartja, s őt is azok közé sorolja, akik az érzelmek felkorbácsolásával többet ártanak az ügynek, mint amennyit használnak. A radikálisokkal (Perczel Mórral és különösen Madarász Lászlóval) szemben már sokkal nyíltabban és gyűlölködőbben érez; az egyiket ostobának és karrieristának, az utóbbit tisztességtelennek és Kossuth rossz szellemének tartja. Hunfalvy aki korábban államjoggal, „országázzattal” foglalkozó tudósnak készült, a maga módján logikusan jár el; ő a március 15. után lezajlott eseményeket nem is tartotta *forradalomnak*, csupán *átalakulásnak* (16.1.). Politikai fejlődése természetes módon juttatja őt a Békepárthoz; a debreceni trónfosztást már a javaslat megfogalmazásakor ballépésnek minősíti, az orosz beavatkozás után pedig egyenesen a nemzeti tragédia előidézőjének nevezi, s magától értetődően ő is a Görgey személyéhez kapcsolt katonai diktatúrának látja a politikai helyzet megoldásának egyetlen alternatíváját. (Figyelemreméltó, hogy Görgeyt illetően akkor is ragaszkodik illúziójához, amikor az Világosnál látványosan semmivé foszlik: abban reménykedett, hogy a tábornok-diktátor a túlzók koloncatátja megszabadulva olyan katonai eredményeket lesz képes elérni, amelyek birtokában sikerrel alkudozhat a győzőkkel; a feltétel nélküli megadás hírére megrendül, de nem Görgeyt hibáztatja: „Mi igaz Görgey dolgában, nem tudom. De alkalmam volt tapasztalni, hogy a magyar nem számít, nem méri soha a lehetőséget a valóság mértékén, hanem nagyszavú mondások által elámitatja magát, s bízik végtelenségbe. Ha azután a szigorú valósággal találkozik – mintegy saját számítani nem tudását kimentendő – árlásról beszél.” (341. l.)

Urbán Aladár bevezető tanulmánya nagyon jó eligazítást ad a Naplóhoz, nemcsak tárgyilagossá és alapos értékelésével, hanem azért is, mert Hunfalvy politikai tevékenysége (érthetően) háttérbe szorult tudományos munkája mögött. Némi kifo-

gást a jegyzetanyaggal szemben lehetne támasztani, bár Urbán jelzi, hogy „a Napló szövegét csak a legszükségesebb jegyzetekkel” látták el. A Napló olvasása közben azonban gondot okoz, hogy Hunfalvy – a körülményekből adódóan – minden országos eseményről és hadmozdulatról több napi késéssel értesül, sőt, értesülései nagyon gyakran nem többek pletykánál, rágalomnál vagy egyszerűen téves hírnél. Tekintve, hogy ezekből Hunfalvy legtöbbször messzemenő következtetéseket von le, s a téves információ alapuló véleményét később sem igazítja ki, a naplóíró hitelét növelheti (vagy csökkentheti) egy-egy adat pontosítása. (Egyetlen példa: Hunfalvy teljes tájékoztatatlanságban van Simunich 1848 őszi hadmozdulatairól, ennek ellenére hét ízben is beszámol ezekről, hol Simunichot Schwarzenberggel – a miniszterelnökökkel? – tévesztve össze, hol Schlick tetteit tulajdonítva neki, hol a Guyon elleni győzelmről, hol a Guyontól elszenvedett vereségéről számolva be. Ezt a zűrzavart – s a hozzá kapcsolódó reflexiókat – egyetlen jegyzet is elkerülhetővé tette volna.) Hunfalvy, talán, mert maga sem született magyar, szokatlan figyelemmel és éleslátással véleményezte a nemzetiségek követeléseit. Naplójában többször is visszatér a horvátok (általa is jogosnak tartott) elszakadási törekvéseire, a románok ellen nacionalista rövidlátásból elkövetett hibákra, a Bécs által támogatott szlovák nemzeti mozgalmakra. Úgy tűnik, Urbán ezt a kérdést kisebb jelentőségűnek ítélte, nem fordítva rá figyelmet sem a tanulmányban, sem a jegyzetben, pedig a nem-történetész olvasók számára ez minden bizonynyal hasznos lett volna.

Seres V. József

Béládi Miklós: Illyés Gyula. Bp. 1987. Móra K. 112 l. (Az én világom)

Béládi Miklós sokrétű, széleskörűen ható, etikai és gondolati igényességet sugárzó irodalomtörténetírói életművében és az irodalmat népszerűsítő tevékenységében megkülönböztetett hely illel meg azoknak a műveknek a sokaságát, amelyek Illyés Gyula szellemi vonzáskörében keletkeztek. Kézikönyv-fejezetek, esszék, tanulmányok, beszélgetések garmadáját sorolhatnánk föl e kapcsolódás dokumentumai között. Tájékoztató pont volt számára Illyés, olyan csúcs, amely akkor sem eshetett ki látóköréből, ha éppen más tárgyról szólt, más szellemi égtáj felé akart elindulni.

Példaként állította maga és mások elé Illyés egyetemességét, nyitottságát, a művészet erkölcsi felelősségét valló konok elvét, műveltségét, a költő és az ember, a patrióta és a világpolgár belső egységét. Az első között és a leg gondosabb körültekintéssel dolgozta föl Illyés és az avatngárd

viszonyát, könyv értékű tanulmányt írt lírájáról és műtérmető drámaírói munkásságáról, elemelve Illyés folyóiratát, a *Magyar Csillagot*, értekezett azokról a költői válaszokról, amelyeket a lírikus a 20. század nagy korfordulói kapcsán föltámadó kérdésekre adott. Az *érintkezési pontok* c. Béládi-tanulmánykötetben (1974) kétszáz lap, a *Válaszútakban* (1983) közel száz foglalkozik közvetlenül Illyéssel és a hozzá legszervezesebben tartozó szellemi közeggel. Többről tanuskodik mindez, mint a kutatónak a „témája” az olvasónak az izlésbeli eszménye, vagy mint a közéletben is hatni akaró embernek a példaképe iránti tisztelete: az illyési magatartást csodálta és követte Béládi, a „középen álló” írói egyéniségét (*Válaszútak*, 135), aki nehéz időkben sem tágit az egyetemesség igényétől, valamennyi jóerőnek, haladó törekvésnek otthont teremt, szembeszáll a kirkesztő, egyoldalú gondolkodásmóddal.

Furcsa, fájdalmas és sorsszerű, hogy a nagy szintézis, az átfogó Illyés-monográfia, amelyet az irodalmi közvélemény Béláditól várt, s amelynek minden köve együtt van az előtanulmányokban, már-már a végőre összegasztás előtti stádiumban, végül is nem jutott el a teljes kidolgozásig. Az *En világom* c. sorozatban közreadott könyvecske nem pótolhatja ezt a hiányt, ezért tanácsos méltatásakor Béládi egész életművéből kiindulni, más tanulmányait is szem előtt tartani. Hasznos, bizonyosan tartós hatású népszerűsítő munka ez, sok, jól megválasztott idézettel, tömör, megszívlelendő kommentárokkal; ezek természetesen magukban sűrítik azt a hatalmas, filológiai, poétikai, irodalomtörténeti tudást, amelyet Béládi évtizedek során fölhalmozott, de a műfaj és a nyilvánvalóan pedagógiai eredetű szándék miatt itt csak töredékesen közölhető. A szó legszorosabb értelmében „bevezetést” olvasunk a költő, az epikus és esszéista, a drámaíró világába (mindegyik műfaj szóba kerül, a lírikus ábrázolása a legábránylatosabb); azok számára, akik most vagy ezután ismerkednek meg Illyéssel és műveivel, kívánni sem lehetne jobb kalauzt, Béládinak Illyésről kialakult impozáns látomását azonban innen csak részlegesen lehet rekonstruálni.

Csűrös Miklós

A pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára. 1802–1886. Összeállították: Benkó Pál és † Legányi Norbert. H. é. n. [1987.] 269 l.

II. József 1786-ban a bencésekől is – más szerzetesrendek mellett – megvonta a hazai működés jogát, feloszlatta házaikat, szétszórta a rend tagjait. De két évtized sem telt el és I. Ferenc király 1802-ben újra engedélyezte tevékenységüket. Ettől kezdve – különféle hosszúságú időtartamban – különböző oktatási intézményeket vezettek.

Ők tanítottak 1802–1814 között a pécsi, 1807–1852 között a nagyszombati, 1812–1851 között a pozsonyi gimnáziumban, ők oktattak a győri és a pozsonyi akadémia bölcselet-tagozatán 1802–1850, illetőleg 1812–1850 között.

Kilenc gimnáziumot huzamos időn át igazgattak: Győr (1802–1948, 1950–), Sopron (1802–1948), Pápa (1806–1948), Esztergom (1808–1948), Komárom (Komarno, 1812–1948) Kőszeg (1815–1948), Pannonhalmi (1920–1928, 1939–), Budapest (1923–1948), Csepel (1945–1948).

De sok helyütt lelkeszkedtek s különféle más – egyházi és világi intézményekben is dolgoztak.

Az 1802–1986 közötti 184 esztendő alatt beöltözött összes rendtag neve és renden belüli s kívüli tevékenységének adatai szerepelnek a kötetben. Fontos ez a magyar bencés rend önismerete szempontjából éppen úgy, mint a kívülállók tájékozódása tekintetében egyaránt.

Lapozgatva a könyvben, meg-megállapodik a szemünk a közelmúlt egy-egy jelentős alakjánál: Radó Polikárp, Szunyogh Xavér Ferenc, Serédi Jusztinián, Kúhár Flóris, Klemm Antal, Holenda Barnabás, Szívós Donát s mások nevénél. Azután a távolabbi múlt ismert jeleseinél: Czuczor Gergely, Jedlik Ányos, Guzmics Izidor, Rómer Flóris, Rónay Jácint stb. És méltatlanul elfelejtett egykori kiválóságok neveit olvasva: Czinár Mór, Szeder Fábián, Kovács Márk, Beély Fidé, Füssy Tamás, Borossay Dávid, Prikel Marián...

A magyar egyháztörténet és művelődéstörténet szakemberei számára tehát rendelkezésre áll ez a korszerű bencés „adatbank”, pontos dokumentációjával, jól kezelhető elrendezésben; az egyháztörténeti és iskolatörténeti kutatók mellett az irodalomtörténészek számára is bőséges anyagot kínálva.

De talán még fontosabb ez a kötet más szempontból: emléket állít annak a többszáz „egyszerű”, „szürke” bencés tanárnak, akik másfél évszázadon keresztül oktatták az ifjúságot gimnáziumaiban. Nekik sehol sincs emléktáblájuk, nem emlékeznek meg jubileumaikról, nem írnak róluk tanulmányokat, szakdolgozatokat: ők nem tettek mást csak neveltek az őszinte vallásosság és az igaz hazafiság szellemében. Sok, később kiemelkedő jelentőségű neves embert oktattak-képeztek iskoláikban a közelet, a tudományok és a művészetek számára. De még nagyobb az érdemük, hogy híressé ugyan nem vált, de a családban, a hazában, az egyházban, a társadalomban rájuk váró feladatokat tisztességgel-becsülettel ellátó, az értelmiség különféle szintjein eredményesen tevékenykedő emberek sokaságát nevelték e hosszú időszak alatt.

Imponáló, hogy az összeállítók azokat is bevették a névtárba, akik beöltöztek ugyan, de utána – a noviciátus próbaideje után – úgy döntöt-

tek, hogy mégis inkább a világi életet választják. Őket – úgy tűnik – továbbra is a nagy bencés család tagjainak tekintik. (Így szerepel például a kötetben Gerézi Rabán János és Maróti Ajtony Lajos).

Az új névtárban megtalálhatók a határainkon kívül élt, illetve ma is ott tevékenykedő magyar bencések, valamint a magyar bencések közé lépett – nem magyar nemzetiségű – szerzetesek adatai is. A magyar bencések önálló perjelisége ugyanis már az 1930-as években megalakult a brazilai *Sao Paolóban*, itt jelenleg is folyik az oktatás elemi és középiskolájukban 1951-től. De 1958–1976 között önálló magyar bencés perjeliség létezett az Egyesült Államokban *Woodside* városban (Kalifornia) is, amely középiskolát tartott fenn.

Sajátosan érdekesek és tanulságosak az 1950 utáni évtizedek adatsorai: egy-egy bencés szerzetes tanári életpályába, s az életpályák itt sorjázó együttesébe szinte belesűrűsödik az egész akkori

(és mai) magyar történelem. Erős próba alá került ugyanis 1950-ben a magyar bencés rend (akárcsak a többi hazai szerzetesrend). Csupán két – Pannonhalmán és Győrben – megmaradt gimnáziumukban taníthattak tovább a bencés szerzetes tanárok, lényegében ők maradtak az egykori népes szerzetesrend aktív tagjai. Az újabb szétszórás és a sötét esztendő után az utóbbi másfél évtized újra a dinamikus fejlődés lehetőségét hozta számukra is.

Nyolc esztendő múlva, 1996-ban lesz *ezer éve*, hogy a bencés rend letelepedett hazánkban, megvetve lábát Szent Márton hegyén, a mai Pannonhalmán. A bencések egy évezred óta jelen vannak a magyar katolikus egyház, a magyar lelkiesség, a magyar iskolaügy, a magyar művelődés történetében, a magyar társadalom életében. A millenárius évfordulóra való méltó emlékezés kezdetét jelzi ez a gazdag tartalmú kötet, az új bencés névtár.

Mészáros István

Sőtér István

(1913–1988)*

Szívetzszorító fájdalom tagtársunk ravatalánál állni. Többszörös a lázadó keserűség, ha makulátlan jellemet, kristálygondolkodású tudóst és érzékeny műalkotót veszünk el egy személyben, mint most, midőn Sőtér Istvántól veszünk utolsó búcsút a Magyar Tudományos Akadémia nevében.

Egyetemi tanulmányait az Eötvös-Collegium tagjaként végezte s friss diplomájával két évre második iskolájába, az École Normale Supérieure-be kapott ösztöndíjat. E kiváló intézményekben – melyek számára meghatározó voltát külön tanulmány tanúsítja – hatalmas tudásanyaggal lett gazdagabb és talentumának megfelelően a kutatómunka technéjét is elsajátította. Így került hosszú évekre az Egyetemi Könyvtár falai közé, ahol nyugodt tér nyílt számára a szellemi tevékenységre. – Filológiai előtanulmányai után 26 évesen mégis új hangú, különleges regénnyel, a *Fellegjárás*sal mutatkozik be alkotóként, melynek egyik fiatal hősevel mondatja Sőtér: „Nem szeretem a tudósokat ... Tudásuk természetellenes és bármennyire igyekeznek: az élethez oly kevés közülük van.”

A *Fellegjárás* ifjú szereplői külön-külön viselnek egy-egy szikrányit magukban az író egyéniségéből. Lehet, hogy bontakozó hajlama szerint a fiatal Sőtér az irodalmi alkotásnak akart volna élni. Ám az elkövetkező évtizedek alatt – mintha csak a *Fellegjárás* Flóriánjának kijelentésére akarna rációlni – irodalomtörténeti tanulmányok, esszék bőséges sorozatban jelennek meg tollából a magyar irodalom történetének több mint 200 esztendejét felölelve, de párhuzamosan kötetre való igényes kritikája is napvilágot lát. Nem kötelező dolog, hogy tudós irodalmár kritikákat írjon. Ő azonban lándzsát tör amellett, hogy az „irodalom szolgálóleányát” is irodalomtörténész művelje. Szinte megható módon *személyiségnek* tartja az irodalmi alkotást, melybe tudományos kíváncsisággal kell behatolni.

A több irányban elindult fiatal kutató és alkotó a háború utáni évtizedekben egyre több és felelősebb közéleti és tudományos feladatot kap. A földig tiptop ország éppen hogy életre kezdett tápászkodni, s szellemi irányításához minden tehetséges elmére szükség volt. 35 évesen már szülővárosa egyetemének katedráját foglalja el, de néhány év múlva a budapesti egyetem professzora lesz, azé az egyetemé, melynek rektorságát 3 éven át viselte, de 1957-től kezdődőleg az egyetemi tanételtől visszahúzódva minden erejével új feladatának, az Irodalomtudományi Intézet vezetésének fáradságos teendőire koncentrálja figyelmét.

Sőtér István akadémikusi működésének elemzése kimutatja, hogy tevékenysége intézményünk életében markáns nyomokat hagyott. Ezek közül most csak két vonulatot említek. 1959–1963 között ő volt a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának vezetője. Mindez osztályunknak egy olyan periódusában történt, amikor az akkori igen nagy tekintélyű – s voltaképpen első generációs Eötvös-kollégistának számító – tudósok (Kodály, Horváth János, Németh Gyula, Pais Dezső és mások) mellett a fiatalabbaknak egy csoportja is tudósi pályájának zenitjére érkezett. Sőtér különleges szenzibilizására volt szükség ahhoz, hogy éljen és jól sáfárkodjék e kettős rétegű tudós együttes értékeivel az akadémiai élet általános föllendülésének korszakában. Jegyzőkönyvek őrzik osztályelnökléseinek stílusjegyeit, amelyekből világosan érzékelhető, hogy mennyire következetesen törekedett az elméleti igényű vezetésre, hogy döntéseit sosem szűk érdekek befolyásolták, hanem azokat országos, sőt európai horizont birtokában vitte dűlőre. Előrelátó és bölcs tudománypolitikus-

*A Sőtér István temetésén elhangzott búcsúztatók közül Hajdú Péter és Bodnár György beszédét közöljük: Köpeczi Bélát a *Magyar Tudomány*, Rónay Lászlóét pedig a *Vigília* publikálja. (Szerk.)

nak láttatja az a tény, hogy fölsírmerte és megvalósította osztályunknak a megelőző időben megkoptott vagy nem létezett kapcsolatait a szellemi élet külföldi kiválóságaival, fölzárkóztatta tudományterületeinket az európai szellemi élet áramlataihoz.

Második vonulatként *A sas és a serleg* c. munkájára emlékeztetek, amely a szerény „akadémiai arcképek” alcímet viseli. Sötér ugyan nem az Akadémia történetét kívánta megírni, az itt közölt esszégyűjtemény mégis az Akadémia alkotó egyéniségekben gazdag személyiségeinek teljesítményét fűzi korszakonkénti szoros egységbe s ezzel monografikus, nagy spektrumú áttekintést ad a magyar művelődést alakító akadémiai szellemiség fejlődéstörténetéről. Ez a könyv jeles-jelentős tanúságtétel arról a szoros kötődésről és azonosulásról, amely Sötér Istvánt az MTA-hoz fűzte.

Amint engedett a mindennapos közéleti teendők láncainak szorítása, Sötérnek egyre több nagy regénnyel gazdagodott oeuvre-je, amelynek lényegéről egyébként ő maga így szólt:

„... a kritikusi, az irodalomtörténész – és írói – gondolkodás és érzékelés hármas *gyűrűként* illeszkedik egymásba: mint három kör, melyeknek különbözők a sugaraik, de a középpontjuk azonos.” Ez a kép: a *gyűrűk* szimbolizálhatják a sokoldalú egyéniségek alkotó módját, és Sötértől többé elválaszthatatlanok. Konkrét képpel jelenítve meg: mintha Borsos Miklós alkotta szépen egybeillő fehér márványgyűrűket látnék magam előtt, melyek – a műfajok gyarapodásával – mint függőlegesen épülő évgyűrűk hirdetnék az alkotó monumentumát.

S az író, a művész sorsa szerint végül valóra vált – kozmikus méretekben – ifjúkori látomása a mindent beborító éjszakáról: „mint fénykoszorús fekete angyalok jöttek a hegyek ... a kert bokraival, fáival fenyegetődzött és csurgatta a sötétséget ... a születő sötétség felett a fény roncsai hanyódtak ...” Az életmű lezárult, ám a magyar irodalomtudomány fénye a „gyűrűket” és létrehozójukat, a művet és az embert maradandó értéke szerint fogja bevilágítani.

Hajdú Péter

Az Irodalomtudományi Intézet nevében búcsúzom Sötér Istvántól, akinek halála immár történelemmé váló 27 közös évet tétet mérlegre velünk. Sötér Istvánnak, amikor 1957-ben Intézetünk élére állt, egyszerre kellett szembenéznie a munkához szükséges rend és nyugalom megteremtésével, a fel szabaduló gondolkodás lehetőségeivel és azzal a kísérlettel, amelynek célja egy még sohasem létezett tudományos munkaforma kialakítása volt. E hármas feladat előtt azonban Sötér István már két termékeny pályaszakaszra tekinthetett vissza, és bízhatott benne, hogy új történelmi feltételek mellett nemcsak folytatója, hanem ösztönzője is lehet annak a friss és izgalmas kísérlet sorozatnak, amelyet először fellegjáró ifjúsága, majd az 1945-ös forduló indított el. Mert saját tudósi koncepciója is minden érték megőrzésére épült, korszakokat és irányzatokat hidalt át, s azt sugallja, hogy életének esetlegeségeit az ember rendelje alá az ügynek, amelyet hivatásul és céljaul választott. Ez a koncepció egyszerre teszi lehetővé az irodalomtudomány intézményes művelését és a művelők kutatói személyiségének kibontakozását, hiszen azt sugallja, hogy az irodalomtudomány intézménye csakis személyiségek működési területe lehet, akiket elhivatottságuk kapcsol össze közös feladatokban. Vezetői programjai kifejezték azt a felismerést, hogy a magyar irodalomtudománynak számos adóssága van, amelyet csak intézményes vállalkozások törleszthetnek, de őrizték a kutatási szabadság eszményeit is, és támogatták az egyéni élettervek megvalósítását. Műhelykonceptiója számos könyvben és tanulmányban tükröződik vissza, s talán éppen azokban a legmeggyőzőbben, amelyek kockázatos, új utakra tértek; de az ő nagy világirodalmi műveltsége és intézményes irányító tevékenysége nélkül aligha nyerhette volna el mai terét az összehasonlító irodalomtörténet, az irodalomelmélet és az irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatternszere.

A kettősségnek e harmóniáját törekedett megteremteni intézetünk társadalmiszerepvállalásaiban is. Tudta, hogy a kutatói szabadság és a társadalmi lelkiismeret kérdéseire csakis a kutatói erkölcs és a társadalmi felelősségtudat adhat érvényes választ. Ez a meggyőződése mondhatta el vele utolsó igazgatói beszámolójában, hogy a mi intézetünk is a nemzeti érték, a megőrzése egyszerre egyéni és közösségi érdekünk.

Múlt időben beszéltem, de mindvégig jelenünkről szóltam, mert nemcsak a gyász mondatta velem, hogy a magyar irodalomtudomány történetének fontos határpillanatához érkeztünk el. Ezt hétköznapi józansággal is vallom. De éppen Sötér István tanulmányai figyelmeztetnek rá, hogy az irodalomtörténetben a korszakváltásokat sohasem éles határok jelzik, hanem egymásba épülő sávok. Ha az irodalom-

tudomány történetének részei vagyunk, akkor most mi is erre a határterületre érkezünk, ahol még sokáig vezetnek bennünket múltunktól örökölt munkáink, céljaink és eszményeink.

Köszönjük Sötér Istvánnak a küzdelmes-szép huszonhét évét, s ösztönző szellemi közelséget, melyet művei őriznek. Mert intézetvezetői munkája csak egyik műfaja volt mindannak, amit koráról és önmagáról el akart mondani. S itt is, mint monográfiáiban, esszéiben és regényeiben egy bensőleg kiértelt gondolatmenethez igazodott. Egy éles korfordulókkal szétszabdalt történelemben és átalakuló társadalomban kellett élnie, amely az ő értelmezésében ugyanúgy az igazságot, a boldogságot és a harmóniát kereste, mint családi vagy szerelmi történeteinek mikrovilága. Már első művétől utolsó regényciklusáig az üdvözülés vágya vezérli. Közülük sokan végigjárták a Dosztojevszkij-i utat is, s bűneikkel és esendőségeikkel küszködve igyekeznek megteremteni egyensúlyukat. Mellettük azonban mindig jelen vannak az angyaliság megtestesítői, akiknek nem kell kiküzdeniük az erényt, de vállalniuk kell a nem kisebb harcot a tisztaság és a harmónia megőrzéséért. Fő alakjai legtöbbször példameberek. Mint Németh László rokonszemű hősei, történetükben megannyi válságot élnek át, melyek mind az idill látszatát rombolják. Harmóniájukat végül újratemtik. De ez az új egyensúly már a társadalmi és történelmi rezignáció szülötte. A maradék harmónia őrzése és a rezignáció kiostaltatja velük az emberi élet megannyi célját, hogy az alapértékeket megőrizhessék. „A Szelidséget meg kell védeni a világban uralkodó erőszakkal szemben. – írta utolsó regényében. – A világot csak az mentheti már meg, ha Szelidségre ismét képessé válik ... az erőszak: gyengeség, a Szelidség pedig erő ... de mit ér a Szelidség, mint magatartás, ha nem törekszik valahová? Mit ér a megszelídült erő, ha a hátán nem hoz el hozzánk egy Országot? ... Mi egyéb a helyes élet, mint az ember küzdelme Istennel?” Amelyre talán újra ráépülhet a megtisztult külvilág is: az Ország, mely „nem kész, hanem készül, mint mustár-magból felnőtt fa, vagy kenyér a tészta-ba hullott kovásztól.”

Sötér István ezekben a regénysorokban utolsó világmérlését hagyta ránk. De ugyanitt megelőzőt bennünket s ő mondott hozzánk búcsúszavakat. Utolsó regénye egyik példameberének temetésével végződik. A rejtett önéletrajz főhőse egy lezáruló korszak határán megrendülten és fájdalmas fásultsággal néz körül a gyászoló gyülekezeten. „Irgalom facsarta a szívét – olvassuk róla –, s irgalmában magához ölelt mindenkit. Az öregség úgy ült az embereken, mint a büntetés, melyet egy élet hibáiért és mulasztásaiért vontak magukra ... És akkor hasított belé a felismerés: ezek a társak nem a Szégyen, hanem valamely rang kitüntető jelét viselik magukon átélte életük minden örömeinek és megpróbáltatásának kitüntető kiváltságos rangjelzését ... s igazában nem az öregség van itt jelen, hanem a történelem .... Mindenki csak azt a történelmet hordozhatja, amelyet átélte, a többit legfeljebb olvassa, megtanulja. Élő műemlékek vagyunk, a megformált idő, a történelem emlékműbe formált hordozói”. A mi búcsúszavunk nem lehet más, mint a remény szava, hogy e megformált idő értékeit megőrizhetjük. S az már csak az utókor dolga lehet, hogy a bennük vállalt ügyek és eszmények tovább éljenek.

Bodnár György

Barta János

(1901–1988)

Barta János halálával egy olyan tudós hagyott el bennünket, akinek nemcsak a tudását, munkásságát, de nem utolsó sorban emberi személyiségét is fájdalommal hiányolja napjaink irodalomtudománya. Szándékosan használjuk a hagyományosabb irodalomtörténetírás helyett a ma járatosabb, széleskörűbb és összefoglalóbb irodalomtudomány kifejezést. Barta szenvedélyes történész is volt; a mikrofilológiáig hatoló forráskutató. Azok a kritikai kiadások, amelyeket ő készített, irányított vagy lektorált, igen jól mutatják ezt. De tanulmányai is bőségesen tesznek róla tanúságot. Csakhogy ő még a kritikai kiadások esetében sem elégedett meg a tények puszta filológiai föltárával és rögzítésével, hanem az életmű és a korszak összefüggéseibe kívánta helyezni és értelmezni őket. S ha erre az adott műfaj nem engedett neki lehetőséget, előbb-utóbb megtette cikkben, tanulmányban.

Személyiségének egyik alapvonása éppen ez a szenvedély volt, amelyet azonban a kutatás jó helyett, a mondottak értelmében, inkább keresésnek kellene neveznünk. A tények, a műalkotások, a korszak értelmezéséhez fáradhatatlanul kereste a földolgozást, a magyarázást, a közvetítő módszereket. Nagy olvasó volt, nemcsak a szépirodalomban s a történeti stúdiumokban, hanem az elméleti irodalom területén is. Maga emlegette, hogy ifjan a filozófia erősen vonzotta, s öreg esztendeiben

fájlalta, hogy volt életének időszaka, midőn némileg eltávolodott ettől az érdeklődéstől. Bár jól olvasott mindhárom nagy nyugati nyelven, elsőszámú tájékozódási eszköze a német nyelv volt; az amely még az ő ifjúkorában is óriási tudományos fordítói tevékenységével a nagy információs közegnek számított, kivált Közép-Európában.

Keresésének jellemző vonása folytonos korrekciós s kiegészítő hajlamában mutatkozott. S mivel az eredeti és a fordított német munkák óriási tömegében számtalan ihletést s indítást kapott, folyton kísérletezett is, újabb s újabb szempontok, elgondolások alakmazásával, érvényesítésével. Nem volt azonban ennek ellenére soha széteső, parttalan s áttekinthetetlen elméletalkalmazási, szempont-érvényesítési tevékenysége. Az élmény- és az alkotáspszichológia köre volt az, ami kristályosította és szelektálta befogadási s fölhasználási törekvéseit. Miként lehet egy mű mögötti élményt lélektani szakszerűséggel megragadni, származtatni, karakterizálni, tipizálni s miként lehet ennek műalkotássá válását, műalkotássá formálását a legszélesebb értelemben vett poétikában, azaz voltaképp esztétikában nyomon követni, leírni, csoportba sorolni; s a csoporton belül egyediségét fölmutatni: ez foglalkoztatta mindenekelőtt. De sohasem állt meg itt. Mit jelent az illető élmény, illetőleg az azt megtestesítő mű etikai érték tekintetében: ez elmaradhatatlan kérdés volt számára.

A társadalmiság, a társadalmi eredet és szerep szemében végső soron mindig pszichológiai-etikai leírásban, jellemzésben és értékítéletben öltött testet. Nála mind a lélektani, mind az erkölcsi vonások sajátos autonómiával rendelkező, de mindig társadalomba ágyazott egyedek kérdéseként jelentek meg s nyerek el érték voltakukat vagy marasztaltattak el értékhiányuk miatt. Ez a megközelítés- és megítélés-mód jól sejteti azt, ami egyébként műveiből, vitarészvételeiből s eszmecseréiből is világos, hogy mindenekelőtt a *Müller-Freienfelstől Scheleren* és *Sprangeren* át *Hartmannig* húzódó és szélesedő síkon helyezkedik el az ő elméleti, esztétikai-erkölcsi tájékozódása. Sokat tanult, persze, hazai szerzőktől is, mindenekelőtt két fő kedvencétől, *Aranytól* és *Keménytől*. Termékenyen forgatta *Lukács* műveit is, de egyes írókat, egyes irányokat s fogalmakat illetően vitázott is vele, néha közvetlen, néha indirekten (pl. Arany, Kemény, Madách esetében vagy a stílusról, ill. a szimbolizmusról szólván). Utolsó éveig nem fáradt el az új iránt érdeklődni s nemcsak *H. Friedrich* lírafelfogását építette be cikkeibe, de *Gadamer* módszertanáról is szívesen vitázott.

A hazai, erősen verbalizmusra hajló méltatásokban vannak bizonyos sztereotípiák, amelyeket mindenkre alkalmazni illik, ha elismerésünket kívánjuk kifejezni. Ilyen az „iskolateremtő” kifejezés. Barta *nem akart* „iskolateremtő” lenni; úgy vélte, az iskolák mindig csonkítják a valóságot. Nem *egy valamely* elmélet vagy módszer elfogadását várta tanítványaitól, hanem azt, hogy legyen elméleti fölkészültségük s legyen módszertani iskolázottságuk s mindkettőt hasznosítsák is, akár egyezik az ő, Barta felfogásával és módszerével, akár ellenkezik azzal. Gondolkodásra szerette növendékeit tanítani, s nem tételeket, tanokat beléjük sulykolni.

Bizonyos értelemben éppen ez magyarázza, hogy a 19. század közepének nagy szerzőitől, akik munkásságának fő területét szolgáltatták, szinte minden évben át-át váltott egy-egy tanulmány erejéig a 20. századba is, de néha a 19. század elé is. Egy-egy elméleti kérdést, egy-egy módszertani elvet, egy-egy poétikai föl fogást, amely érdeklődését megfogta vagy amelyet abszurdnak tekintett, itt próbált mérlegre tenni; javallani, vagy elutasítani.

Soha nem várta el, hogy „iskolája”, tanítványai lihegő magasztalásokat írjanak könyveiről, mint ahogy maga sem volt hajlandó legjobb barátairól, legkedvesebb pályatársairól sem csak dicséretet írni és elhallgatni főntartásait. S így cselekedett irodalomközéleti tevékenységében is. Nem tartozott semmiféle csoporthoz s nem ismerte s nem fogadta el a taktikázást. Úgy él, úgy marad meg nemcsak írásaiban de vállalt szerepei nyomán is bennünk emléke, mint az olyan mindig őszinte, igazságra, méltányosságra törekvő emberé, aki kritikát azért mond, mert segíteni akar, s aki meg van győződve, hogy a tárgyilagos szó a legjobb segítség. Ritka ez manapság; ezért mondhatjuk: nemcsak tudósi tevékenysége, de emberi személyisége is erősen hiányzik majd nekünk.

Németh G. Béla

Szabó T. Attilát nyolcvanegy éves korában az utcán terítette le az alattomosan érkező szélütés. Az utóbbi időkben alighanem neki volt a legnagyobb tekintélye a magyar nyelvtudósok között, alakja valóságos jelképpé emelkedett, a nehéz körülmények között elvégzett munka eleven jelképévé, amelyet nemcsak Magyarországon és Erdélyben, hanem szerte a világon figyelem és tisztelet övezett.

Egész munkás élete Kolozsvárhoz fűzte. A Petőfi csontjait rejtő tömegsír közelében, Fehéregyházán született, de Kolozsvárott tanult, s némi hagyományos nyugat-európai peregrináció, majd egyedi és zilahi tanárkodás után oda tért vissza, hogy azután élete végéig tudósként s az egyetemen fiatal nyelvész- és tanárnemzedékek nevelőjeként meghatározó szerepet töltsön be a romániai magyarság szellemi életében, anyanyelvi kultúrájának fenntartásában.

Csüry Bálintnak, a híres nyelvtudósnak a tanítványa volt, s midőn 1929-ben elkísérte mesterét a csángók közötti gyűjtőújtjára, végleg elhatározta, hogy életét ő is a nyelvtudománynak szenteli. Kelemen Lajos, a nagyszerű művelődéstörténetíró volt a másik mestere, tőle leste el a levéltári kutatómunka köznapi fegyelmét és örömet. Ettől kezdve hosszú évtizedeket töltött Kolozsvár – és persze más erdélyi városok – archívumaiban, gyűltek a cédulák, az adatok, megtöltötték a kis kétszobás lakótelepi lakást.

Sokasodtak a nyelvészeti, művelődéstörténeti és néprajzi tanulmányok, adatközlések is. A kolozsvári tudós valósággal egy kutatóintézet munkáját végezte el: az utóbbi másfél évtizedben a bukaresti *Kriterion* kiadónál hat vaskos kötetben jelentek meg tanulmányai, cikkei. Ezek a kötetek igazi szellemi kincseshányát jelentenek, nemcsak nyelvünk, hanem művelődésünk, irodalmunk múltját is számtalan adat és adalék tükrében mutatják be. Külön kötetet lehetne összeállítani Szabó T. Attila irodalomtörténeti írásaiból is, ezek között több is a régebbi magyar „*rodalommal*”, például a kolozsvári diákénekklés múltjával, a *Szabács viadalával*, az úgynevezett Kemény János-énekekkel, a virágénekekkel, Mikes Kelemennel, Pálffy János emlékirataival foglalkozik, máskor Móríc Zsigmond kolozsvári kapcsolatainak történetét dolgozta fel. Igen sok irodalomtörténeti vonatkozású adatot és adalékot adott közre az erdélyi levéltárakban folytatott kutatómunkája nyomán is.

Valóságos kincseshánya Szabó T. Attila legfőbb műve, az eddig négy hatalmas kötetben közre adott *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, amelynek körülbelül még kétszerennyi kötete várja a megjelenést. E nem mindennapi gyűjtemény a teljes magyar szókincs történetét tárja fel, oly módon, hogy minden Erdélyben található írásbeli, kéziratos forrást tekintetbe vesz. Tudományos értékét nemcsak a nyelvészek becsülhetik, e kötetek valósággal a múlt üzenetét közvetítik számunkra, egy eltűnt régi világ köznapi életével ismerkedhet meg az olvasó. A szótörténeti tár úgy is olvasható, mint egy kimeríthetetlenül gazdag történeti és művelődéstörténeti enciklopédia. De van Szabó T. Attilának még egy nagyszabású, egyelőre kiadatlan nyelvtörténeti gyűjteménye, az *Erdélyi Helynévtörténeti Adattár*, amely méreteiben és jelentőségében nem marad el a szótörténeti tár mögött.

Szabó T. Attila gyűjtő és kutató munkája sohasem igazodott a tudomány szűkebb érdekeihez, tevékeny élete során nemcsak tudományos feladatok vezérelték, nagy emberi és erkölcsi célok is. Népének történelmi tudatát, nemzeti identitását, szülőföldjén érzett otthonosságát akarta erősíteni. Midőn Kelemen Lajos születésének százados ünnepén szép előadással adózott mestere emlékének, a többi között a nagy előd hűségéről beszélt. Ez a hűség hatotta át az ő emberi egyéniségét és tudományos munkásságát is: hűség népe és népének igazi történelmére iránt.

Pomogát Béla

Idestova két évtizede ismerem. Gyakran találkoztunk az MTA Színháztudományi Szakbizottságának ülésein vagy az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztálya keretében működő drámakutató csoport megbeszélésein, olykor valamelyik könyvtárban. Mindenütt otthon volt. A Színházi

Intézetből ment nyugdíjba, s ezért oda mindig hazament, s az Irodalomtudományi Intézetnek dolgozott, s ezért ott mindig otthon volt.

Életét a lehető legintenzívebb munka jellemezte, tanított középiskolában, volt színházi dramaturg. Legaktívabb alkotói korszakában a színház(tudományi) Intézet munkatársa. Publikációinak, könyveinek, bibliográfiáinak hosszú sora a színházstudomány, a drámatörténet vagy a magyarországi színházak történetének valamelyik területét tárgyalja. Írt Aristoteles dramaturgiájáról, Bajor Giziről, az első magyar színtársulatról, Shakespeare-ről, Hevesi Sándorról, a magyar kastély színházak történetéről, Ibsenről, Max Reinhardt-ról, Pethes Imréről, Madách Imréről és még az európai színház- és színészettörténet számos kérdéséről. Cikkei, tanulmányai, könyvei jelentek meg anyanyelvén kívül németül, franciául, de, mint ismeretes, kiválóan beszélt szlovákul, s értőn olvasta az újkori magyarországi latint is.

Méretetlenül sokat dolgozott, s talán ennek a végelethetetlen munkának lehet tulajdonítani, hogy utolsó jelentősebb könyveiben a kritika alkalmi pontatlanságokat is felfedezett. Az Osztrák Tudományos Akadémia adta ki *Adelstheater in Ungarn* (Bécs, 1977.) című szép kiállítású könyvét, amelyben újból tanújelét adta kiváló filológiai készségének. 1976-ban bibliográfusként mutatkozott be, s két vaskos kötetben megjelentette *Magyar színház-történeti bibliográfiáját*. 1984-ben A százéves operaház válogatott iratait jelentette meg, s mint azt még az ő szóbeli közlése nyomán ismerem, az itt napvilágot látott iratok, levelek jelentékeny részét ő mentette meg a felektelen megsemmisítéstől. Három kötetben adta ki A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásait és irodalmát (Budapest 1984, 1986, 1988.), a harmadik befejező kötetet ugyan még ő rendezte sajtó alá, a mutatót azonban már nem készíthette el.

Neki kellett volna a XVIII. századi magyar nyelvű jezsuita drámák jelentős részét sajtó alá rendeznie, de mintha érezte volna, hogy arra már nem kerülhet sor, utolsó találkozásunk alkalmával a kiadandó dráma-kéziratok xeroxmásolatait átadta.

Távozása veszteség a magyar színház- és irodalomtörténetnek, fájdalmas mindannyiunknak, akik gyakran találkoztunk vele. Kívánjuk, hogy e megismételhetetlen mennyiségű munka után a legtisztább lelkiismerettel nyugodjon békében.

Kilián István

Vargha Kálmán

(1925–1988)

A huszadik századi magyar irodalom egyik jeles kutatóját veszítettük el Vargha Kálmán személyében. Igaz, nemcsak tudós kutatója és feltárója volt az irodalom életének és jelenségeinek, hanem „élte” is az irodalmat: ironikus arcéle épp úgy feltűnt egyik legkedvesebb költőjének, Berda Józsefnek társaságában, mint az Újhold körében, majd annál a kávéházi asztalnál, mely mellett egyebek között Kellér Andor, Lengyel Balázs, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza, Pilinszky János és Rónay György fordultak meg rendszeresen.

Egyetemi éveit befejezve Bóka László mellett dolgozott adjunktusként, komoly szerepet játszott az Irodalomtörténet szerkesztésében, egyre-másra jelentek meg feltáró tanulmányai a múlt és a jelen század prózáiról, akik közül Móricz Zsigmond állt legközelebb szívéhez. Róla jelent meg első nagyobb monográfiája *Móricz Zsigmond és az irodalom* címmel 1962-ben. Új munkahelyén, az MTA Irodalomtudományi Intézetben előbb a Huszadik századi Osztályon dolgozott, majd a Bibliográfiai Csoport vezetőjeként kivételes hozzáértéssel és alaposítással szerkesztette *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című könyvsorozatot, s rendezte sajtó alá Móra Ferenc műveit.

Kiemelkedően alapos kutató volt, egyik utóvédje annak a filológus-tudós-típusnak, amely sajnos kiveszőben van. Anyagközpontúsága azonban sosem gátolta abban, hogy ne igyekezzék népszerűsíteni, az érdeklődők közkincsévé tenni az igazán jó irodalmat. Kezdeményezője, összeállítója és szerkesztője volt (Albert Zsuzsával és Rónay Györggyel) a Gondolat Könyvkiadó rendkívül népszerű *Miért szép?* műelemző sorozatának. Az 1966-ban megjelent első kötetben („Századunk magyar lírája verselemzésekben”) található remekbe szabott kis esszéi bizonyították, milyen otthonos a líra területén is. Ezt később jó néhány kiváló monográfiájában újból bizonyította. Ezek közül kiemelkedően

gazdag anyagot tartalmaz a Szépirodalmi Kiadó Arcok és vallomások sorozatában kiadott Berda-monográfiája, mely nemcsak adatainak bőségével, pontosságával ragadja meg az olvasót, hanem szellemes stílusával és beleélésével is.

Nehezen dönthető el, a filológus vagy a népszerűsítő alkotott-e nagyobbat a *Program és hivatás* című gyűjteményben (1978), amelyben Kókay Györggyel és Oltványi Ambrussal amolyan kis magyar folyóirattörténetet alkotott.

Úgy érezte, akkor nyílt meg igazán előtte az irodalmi kutatómunka lehetősége, amikor nyugálmányba vonult. Egyre-másra adta ki izgalmas tanulmányait, antológiáit, melyek irodalmunk egy-egy elfelejtett részére irányították a figyelmet. Tervei között szerepelt egy Mándy Ivánról szóló kismonográfia elkészítése is. Ezt sajnos már nem adatott meg elvégeznie.

Életművének, szerteágazó érdeklődésének, irodalomtörténetírói személyiségének jelképe *Álom, szecesszió, valóság* (1973) című tanulmánykötete. Századunk prózaírói törekvéseiről kialakult képét összegezte a könyv érdekes, gazdag anyagot mozgósító írásaiban, mintegy előjegyezve bennük a később megírandó nagyobb összefoglalásokat. Bár az irigy idő nem engedte ezeket megírnia, nekünk, utódainak kötelességünk egybegyűjtenünk még kiadatlan írásait, melyek egy elkötelezett írástudó életének hiteles dokumentumai, a magyar irodalomtudomány nem fakuló értékei.

Rónay László

Nacsády József

(1924–1987)

Nem volt még hatvanégy éves sem Nacsády József, amikor 1987 szeptemberében nagy részvétellel eltemették a szegedi temetőben. Noha Debrecenben született, és középiskoláit Veszprémben kezdte, mindenestől Szegedhez kötődött tanári, tudósi pályája. Itt végzett főiskolát majd bölcsészkart, az itteni egyetemre került gyakornokoskodni 1952-ben, s a József Attila T. E. oktatója maradt mindvégig. A mai város utcáit róttá, ám lehet, hogy a száz esztendővel korábbiiban még otthonosabban mozgott, hiszen annyi munkája tárgyát választotta innét. Az „árvizes idők” helyi lapjaiból előásta azokat az elfelejtett parasztnovellákat, amelyek Tömörkény meg Móra emberlátását, prózaépítését készítették elő (*A szegedi parasztnovella keletkezése* 1958.). A „nagy palóc” szegedi életszakasza – hosszabb megbeszélésekkel – mintegy másfél évtizedig foglalkoztatta: 1956-ban kismonográfiát tett közzé a témáról, 1966–1970 között öt teljes és egy fél kötetben bőséges jegyzetekkel publikálta az író akkori termését a Mikszáth kritikai kiadás 55–60. kötetében. Nacsády arra is felfigyelt, hogy a Szegedre költözött elbeszélő meglepően sokat törődött színjátszással és drámával, *Mikszáth Kálmán és a magyar játékszn* című dolgozata (It 1969.) úttörés a magyar színikritika történetében paragon maradt mezején.

Abban, hogy a hatvanas évek első felében elpártolt a Mikszáth-filológiától, volt némi szerepe az én rábeszélésemnek: három regényt gondozott akkor a Jókai-sorozatban, és közülük *A régi jó táblabírák*, valamint a *Fekete gyémántok* nem kevés energiát, időt követelt tőle. Nálam szigorúbb „parancsnok”-ának bizonyult az éppen Szegeden professzorkodó Szauder József, aki rászorította „Nacsust” arra, hogy 1966-ban megvédje *A magyar irodalmi népiesség 1840 és 1870 között* című kandidátusi értekezését. E munkájából csupán részletek láttak napvilágot, pedig a népiesség egyes fajtáinak elméleti elhatárolásában nagyon igényes, amelletts elsőként vállalkozott az irodalmi áramlat közép-kelet-európai rokonainak bemutatására.

Az említett Mikszáth-kötetek megjelenését követő periódusban fokozatosan megcsappant tanulmányainak – közleményeinek száma az irodalomtörténész közlönyökben. Több száz kilométer távolságból nehéz kielégítő magyarázatot adni erre, de bizonyos, hogy kezdődő betegeskedése mellett elkedvetlenedésével is számolnunk kell. Taps és koszorú vajmi ritkán jut osztályrészül a szöveggondozás munkásainak, tőle még azt is megtagadta a sors, hogy legalább a szakfolyóiratok nyugtázzák érdemeit a Mikszáth-filológia kibontakoztatásában.

Kevésszer találkoztunk már akkor, amikor mindketten a hatvanadik életévhez közeledtünk. Tudtam, hogy ismét foglalkozik Arany Jánossal, belefogott a hallgató évtized titkainak megoldásába, ám pusztán tudományos kíváncsiságot láttam ebben, nem éreztem meg az erős személyes indítást.

Pedig bizonyára önnön rezignációja tette fogékonnyá az ilyen Arany János-i rögtönzések iránt: „Az én időmnek egy szaka Van már csak: a fagyos tél, S ama földszarki éjszaka, Melynek több napja nem kél.” Az a „földszarki éjszaka” félelmetesen hatalmas, de Nacsády Jóska emléke bennünk él, a barátokban, tanítványokban, pályatársakban, s ez a közösségi emlékezés nem teszi le a fegyvert az elmúlás erői előtt.

Nagy Miklós

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája. 1986.

I. Összefoglaló művek

A magyar irodalom története 1945–1975. 2/1–2. köt. A költészet. Szerk.: Béládi Miklós. Bp. 1986. Akad. K. 562. 563–1150 l.

II. Az Intézet kiadványsorozatai

Bibliotheca Hungarica Antiqua

Indította Varjas Béla, szerk.: Kőszeghy Péter

Huszár Gál: A keresztényi gyülekezetben való isteni dicsérek és imádságok Komjáti 1574. Fakszimile szövegét közléteszi Kőszeghy Péter. Kísérő tanulmányt írta H. Hubert Gabriella. 1–3. köt. Bp. 1986. Akad. K. 1052 l.

Kortársaink

Szerk.: Juhász Béla és Rónay László

Görömbei András: Sütő András. Bp. 1986. Akad. K. 313 l.

Kabdebó Lóránt: Lantos István. Bp. 1986. Akad. K. 283 l.

Pomogárs Béla: Jékely Zoltán. Bp. 1986. Akad. K. 265 l.

Wéber Antal: Kolozsvári Grandpierre Emil. Bp. 1986. Akad. K. 230 l.

III. Az Intézet irányítása alatt készülő kritikai kiadások

Régi Magyar Költők Tára. XVII. század

A sorozat 1–3. kötetét Klaniczay Tibor és Stoll Béla szerkesztette; a 4. kötetét szerkeszti Stoll Béla.

Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686). Kiad. Varga Imre. Bp. 1986. Akad. K. 937 l. (RMKT 11.)

Mikes Kelemen összes művei

Szerk.: Hopp Lajos

Mikes Kelemen: Catechismus formájára való közönséges oktatások. 1–2. köt. Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1986. Akad. K. 1752 l.

Bessenyei György összes művei

Szerk.: Biró Ferenc, Kókay György, Tarnai Andor.

Bessenyei György: Próza munkák. 1802–1804. Kiad. Kókay György. Bp. 1986. Akad. K. 579 l.

IV. Intézeti sorozaton kívül megjelent művek

Többszerzős intézeti tanulmánykötetek.

Béládi Miklós–Pomogárs Béla–Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után. Bp. 1986. Gondolat K. 327 l.

Monográfiák és egy szerzős tanulmánykötetek

- Béládi Miklós: Értékváltozások. Bp. 1986. Szépirod. K. 490 l.
Bojtár Endre: „Az ember feljő...” A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalomban. Bp. 1986. Magvető K. 203 l. (Gyorsuló idő)
Tibor Klaniczay: Renasans, Manierizmus, Barokk. Warszawa 1986. 381 l.
Péter László: A szeretett város. Írások Szegedről. Bp. 1986. Szépirod. K. 529 l.

Bibliográfiák

Hungarológiai alapkönyvtár. Könyvjegyzék. Összeállította: Stauder Mária, V. Windisch Éva, D. Mátyás Mária, Tóth Ildikó, B. Hajtós Zsófia, Kósa László, Bp. 1986. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. 172 l.

Irodalomtörténeti összefoglalások

Szovremennijye literatury evropejszkijh szocialiszticeszkijh sztran 1945–1980. Moszkva 1986. 267 l. (Fonetikusan.)
Unkarin kirjallisuus. Toim. Tibor Klaniczay. Helsinki 1986. 483 l.

Tankönyvek

Ács Pál–Székely Júlia: Irodalom. Kísérleti tankönyv a 8. osztály számára. MTA Nyelvtudományi Int. Bp. 1986.

Fordítás

Kondrotas, Sulius Tomas: A kígyó pillantása. Regény. Ford. Bojtár Endre. Bp. 1986. Európa K. 294 l.

Szövegkiadások és antológiák

T. Erdélyi Ilona

Erdélyi János válogatott művei. Bp. 1986. Szépirod. K. 996 l. (Magyar remekírók)

Fenyő István

A reformkor prózairodalma. Bp. 1986. Móra K. 355 l. (Diákkönyvtár)

Ferenczi László

Kazinczy Ferenc: A nagy titok. Bp. 1986. Móra K. 289 l. (A magyar irodalom gyöngyszemei)

Kálmán C. György

Újvári Erzsike: Csikorognak a kövek. Bp. 1986. Szépirod. K. 121 l.

Kiss József

Petőfi dokumentumok. Bp. 1986. Corvina K. 30 l., 12 mell.

Köszeghy Péter, Szabó Géza

Gyermati Balassi Bálint énekei. Bp. 1986. Akad. K. 331 l.

Németh S. Katalin, Jankovics József

Novissima tuba, azaz ítéletre serkentő utolsó trombitaszó. Magyarra fordítottatott Darholcz Kristóf által. Kassán 1639. esztendőben. Kiad. Németh S. Katalin, utószót írta Jankovics József. Bp. 1986. Európa K. 151 l.

Rónay László

Rónay György. A vándor érkezése. Virág a fészület tövében. Bp. 1986. Szt. István Társulat 385 l.
Vujcsics D. Sutoján

Székács József: Szerb népdalok és hősrégék. Újvidék 1986. Forum K. 334 l.

A magyar vers. Szerk.: Béládi Miklós, Jankovics József, Nyerges Judit. Bp. 1985 (1986). 501 l. (A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság I. kongresszusán elhangzott előadások.)
Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Kiss Gy. Csaba és Kovács István. Bp. 1986. MTA Irodalomtudományi Int. 245 l.
Pomogáts Béla: Otthon a világban. Írások Takáts Gyuláról. Kaposvár 1986. 64 l. (Somogy Megyei Levéltár.)
Szabolcsi Miklós-Kovács József: Change in language and literature. Bp. 1986. Akad. K. 499 l.
Kőszeghy Péter-Horváth Iván: A reneszánsz és a barokk kora. (1550-1750) Bp. 1986. PIM K. a Soros Alapítvány támogatásával. 83 l. (Megjelent a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállítás katalógusaként.)

Összeállította: B. Hajtó Zsófia

Intézeti hírek

(1986. január 1-1987. december 31.)

1986

A Bochum-ban megrendezett „Literaturtheorien in den slavischen Ländern und Geschichte der Literaturtheorie” című konferencián Bojtár Endre előadást tartott „Die literarische Richtung oder die Wertproblematik der Literaturgeschichte” címmel (1986 április).

*

A Bayreuth-i Egyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén Bodnár György előadást tartott „Long Poem. Theoretical and Historical Approach” címmel (1986 május).

*

A Bécsben megrendezett második nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson intézetünk munkatársai az alábbi előadásokkal szerepeltek: Biró Ferenc: A nemzet-, nyelv- és irodalomfogalom alakulása a 18. század végén.

Bodnár György: A „mese” halála avagy lélek-vándorlása a századforduló elbeszélésében.

Bojtár Endre: A nemzeti kérdés és a filológia Közép- és Kelet-Európában.

Erdődy Edit: A magyar dráma a századfordulón.

Horváth Károly: A szimbolikus-filozófikus költemény a kelet-európai irodalmakban (Mickiewicz, Krasinski, Lermontov, Madách, Eminescu, Vrchlicki).

József Farkas: Die nationale Frage in der ungarischen Literatur zur Zeit der Auflösung der Monarchie.

Kálmán C. György: A magyar avantgarde költészet kezdeteiről.

Kiss Gy. Csaba: Kontext der ungarländischen

Literaturen am Anfang des 20. Jahrhunderts. Kókay György: Die Bedeutung der Wiener Publizistik für die aufgeklärte ungarische Kultur am Ende des 18. Jahrhunderts.

Kőszeghy Péter: A „népiesség” fogalma az irodalomtudományban.

Melczér Tibor: Babits Mihály felfogása a magyar nemzeti kérdéssel és az Osztrák-Magyar Monarchiáról 1919-ig.

Németiné Sargina Ludmilla: A bécsi szecesszió és századeleji irodalmi-művészeti irányzataink magyar, cseh, lengyel és orosz variánsai.

Onodi László: Einige Aspekte der ungarischen und österreichischen Literatur um die Jahrhundertwende (19-20. Jahrhundert).

Szabó Zoltán: Nemzeti nyelv, nemzeti irodalom

(Vörösmarty, Czuczor, Verseghy stb. nyelvtanai).

Szörényi László: Bécs szerepe Krúdy életművében.

Tverdota György: Németh Andor Bécsben.

*

Szörényi László előadást tartott a hollandiai Mikes Kelemen Körben „Filológia és kritika” címmel. (Groningen) (1986 szeptember).

*

részéről a következő előadások hangzottak el:

Bodnár György: Literature and Film

Bonyhai Gábor: Bild und Sprache

Kulcsár Szabó Ernő: Lyrik als ästhetische Wirkungsform in der visuellen Poesie

Szegedy-Maszák Mihály: Verbal and Pictorial Quotation (1986 október)

*

Klanciczay Tibor előadást tartott Bloomingtonban „The Concept of Hungaria and Pannonia in the Age of the Renaissance” címmel (1986 október)

forradalom, avantgarde és tömegkultúra” címmel (1986 december)

A Berlinben tartott IV. Werner Krauss konferencián Bodnár György „Das Schicksal der ungarischen literarischen Revolution in den Jahren des 1. Weltkrieges”, József Farkas pedig „Antikriegsbestrebungen in der ungarischen Literatur 1914–1918” címmel tartott előadást. (1986 november)

Kathryn Milun (Minnesotai Egyetem) előadást tartott intézetünkben „Translating Argirus” címmel (1986 február)

A párizsi Centre de Poétique Comparée-ben Horváth Iván két előadást tartott „Le répertoire de la poésie hongroise ancienne”, illetve „La syllabe” címmel (1986 november)

Siegfried J. Schmidt professzor (Siegen) az empirikus irodalomtudományról folytatott megbeszélést az intézet Irodalomelméleti Osztályán (1986 április)

Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete és az MTA Irodalomtudományi Intézete közötti megállapodás értelmében minden évben hagyományosan sorra kerülő közös konferenciát 1986-ban Újvidéken tartották. A téma Kosztolányi Dezső *Esti Kornélja* és Krúdy Gyula *Szindbádja* volt. Intézetünk munkatársai az alábbi előadásokat tartották:

Roland Mortier, brüsszeli professzor (Université Libre de Bruxelles) *La mort et l'angélisme dans le roman français du XVIIIe siècle* címmel tartott előadást az Intézet XVIII. századi irodalom osztálya, valamint a Magyar XVIII. század kutató Társaság rendezésében (1986 április)

Bodnár György: A „mese”, a novellaciklus és a Szindbád

J. V. Pina Martins professzor (Lisszabon) előadást tartott intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportjában „L'humanisme portugais et la Renaissance européenne” címmel (1986 május)

Angyalosi Gergely: A pastiche mint interpretáció. Márai Sándor: Szindbád hazamegy

Kim Veltman, a torontói egyetem professzora előadást tartott intézetünk Reneszánsz-kutató Csoportjában „Perspective and literature: considerations on the classification of art” címmel (1986 június)

Dérczy Péter: Szindbád és Esti Kornél. Műfaj, szerkezet és világkép

Venezia, Italia e Ungheria tra decadentismo e avanguardia címmel konferenciát rendeztünk a velencei Fondazione Giorgio Cini-vel és az ELTE-vel együttműködve (1986 június)

Pomogáts Béla: Két Szindbád-elbeszélés szerkezetelemei (Szökés az életből, Szökés a halálból) (1986 december)

Vásárhelyi Miklós az IREX Budapest–New York konferenciájának előkészítő tanácskozásán New York előadást tartott „Budapest in the Press of Pest” címmel. (1986 december)

Pável Ágoston (1886–1946) születésének 100. évfordulója alkalmából „Pável Ágoston életművéről és a szlovén–magyar irodalmi kapcsolatokról” címmel tudományos tanácskozást tartottunk Szombathelyen, a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Irodalomtudományi Intézetével, a Szlovén Írók Társaságával, az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetével, valamint a Vas megyei Tanácssal és a Magyar Írók Szövetségével közös rendezésben (1986 október)

Klanciczay Tibor előadást tartott a Finn Irodalmi Társaságban (Helsinki) és a Turkui Egyetem Finnugor Intézetében „A History of Hungarian Literature for non-Hungarians” címmel (1986 december)

Erika Fischer-Lichte professzor, a Bayreuthi Egyetem Általános és Összehasonlító Tanszéké-

József Farkas előadást tartott Pozsonyban a Szlovák Irodalomtörténeti Társaságban „Proletár-

nek vezetője előadást tartott intézetünkben. Das neue Wörterkonzeption in der Theater-
Előadásának címe: Die semiotische Differenz. Avantgarde (1986 december)

1987

Március 12–14. között Szörényi László „Italien and Hungarian Humanism” címmel előadást tartott az Arizonában megrendezett Renszázsz-kollokviumon.

*

Szili József április 6–13. között részt vett a londoni egyetem által szervezett Caudwell-konferencián, ahol „Marxism and Literature” címmel előadást tartott.

*

Az NDK TA Központi Irodalomtörténeti Intézete „Irodalom és esztétikai gondolkodás a Szovjetunióban és Európában 1917 októbere után” címmel nemzetközi konferenciát rendezett Berlinben, április 7–9. között. A meghívott előadók között volt Illés László, József Farkas és Nyíró Lajos.

*

Az amszterdami egyetem Finnugor Szakcsoportja által rendezett szimpóziumon Pomogáts Béla tartott előadást „A magyar irodalom nyugati műhelyei” címmel 1987 május 28-án.

*

A Vajdasági Művelődési Önzagatási Érdeklődés elismerő oklevéllel és jutalommal díjazta Vujicsics Sztoján tanulmányát, melyet Székács József Szerb népdalok és hőregék című kötetének hasonmás kiadása elé írt.

*

1987. június 3–4. között az Irodalomtudományi Intézet szervezésében „Vuk Stefanovic Karadzic életműve és magyarországi recepciója” címmel tudományos tanácskozást tartottak az MTA Székházában, amelyen előadást tartott Vujicsics Sztoján is „Vuk i Budim-Peshta” címmel.

*

Veszprémbe tartotta soronkövetkező ülését az Osztrák–Magyar Irodalomtudományi Vegyesbizottság. A június 11–12. között megrendezett tanácskozás témája a húszas évek irodalma volt. Illés László „Georg Lukács in Wien. Die Auseinandersetzung mit dem Erbe der 20-er Jahre” címmel tartott előadást.

*

Június 22-én kezdődött Veszprémbe az a tudományos ülésszak, amelyet „Az irodalomközi

kapcsolatok kutatása és a kutatás elméleti-módszertani kérdései” címmel rendezett az MTA Irodalomtudományi Intézete, a Cseh Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Szlovák Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Az ülésen előadást tartott Berkes Tamás, Bojtár Endre, H. Lukács Borbála, Fried István, Kiss Gy. Csaba és Klaniczay Tibor.

*

Az ACLS szervezésében június 20–23. között komparatistikai konferenciát rendeztek a Stranfordi Egyetemen (USA). Az amerikai–magyar közös ülésszakon részt vett és előadást tartott Szili József, Bodnár György, Dávidházi Péter és Szegedy-Maszák Mihály.

*

Augusztus első felében Dávidházi Péter részt vett a Leuveni Katolikus Egyetem és az Amerikai Soros-Bizottság közös szervezésében rendezett nyári egyetem kurzusán, ahol vendégtanárként „The cultural significance of Literary Cults” címmel előadást tartott. Ugyanakkor „The Problem of Autotelic Criticism: From T. S. Eliot to Deconstruction” címmel egy másik előadást is tartott az ugyancsak Leuvenben megtartott „Literature and Politics” elnevezésű konferencián.

*

Augusztus 30-a és szeptember 4-e között Wolfenbüttelben (NSZK) került megrendezésre az a vizuális irodalommal foglalkozó konferencia, amelyen Kilián István „Figurengedichte in Ungarn vom 15–19. Jahrhundert” címmel tartott előadást.

*

Biró Ferenc, Hopp Lajos és Kovács Ilona szeptember 23-tól részt vett és előadást tartott a CNRS által rendezett textológiai kollokviumon Párizsban.

*

Szegeden rendezték meg „A Monarchia képe a két háború közötti irodalmak tükrében” elnevezésű konferenciát november 13–14-én. A konferencián előadást tartott Vajda György Mihály, Bojtár Endre, Kiss Gy. Csaba és Pomogáts Béla.

*

November 16–22. között az NDK TA tudományos ülősszakot rendezett Berlin alapításának 750. évfordulója alkalmából. Az ülősszakra intézetünköl József Farkast és Illés Lászlót hívták meg.

*

Szőrényi László előadást tartott november 23-án Hamburgban, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése könyvkiállításán.

*

Az Irodalomtudományi Intézet és az Újvidéki Magyar Nyelv-, Irodalom- és Hungarológiai Kutatások Intézete szervezésében tudományos tanácskozás zajlott Budapesten Csáth Géza születése 100. évfordulója tiszteletére, melyen előadást tartott Dérczy Péter, Angyalosi Gergely, Bodnár György, Pomogáts Béla és B. Juhász Erzsébet.

*

Május 27-én intézetünkben „Cornelius van Arckel und sein Coripp” címmel előadást tartott Dr. H. Hoffmann, groningeni professzor.

*

Nicolas Florescu, a bukaresti Călinescu Intézet

munkatársa július 6-án Mircea Eliaderól tartott előadást.

*

Szeptember 23-án Hans Ulrich Gumbrecht (NSZK) tartott előadást intézetünkben a filológiai stúdiumok átalakulási folyamatáról az NSZK-ban.

*

Berndt Ostendorf (München, Amerika Intitut) szeptember 28-án tartott előadást „Advertising the American Dream: Literature and Advertising in American Literature” címmel.

*

Robert Sauzet, a Tours-i Egyetem professzora „La sorcellerie en France aux XVIe et XVIIe siècles” címmel tartott előadást október 8-án.

*

Október 14-én „Weltliterarische Kanonbildung heute” címmel hallhattunk előadást a Bayreuth-i Egyetem rektorhelyettesétől, János Rieszről.

*

Október 21-én Alberto Asor Rosa (Róma) „I problemi del barocco letterario alla luce delle nuove ricerche” címmel tartott előadást.

A kiadásért felelős Hazai György, az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Budapest, 1989., Nyomdai táskaszám: 89.104/2

Felelős szerkesztő: Komlós Tibor

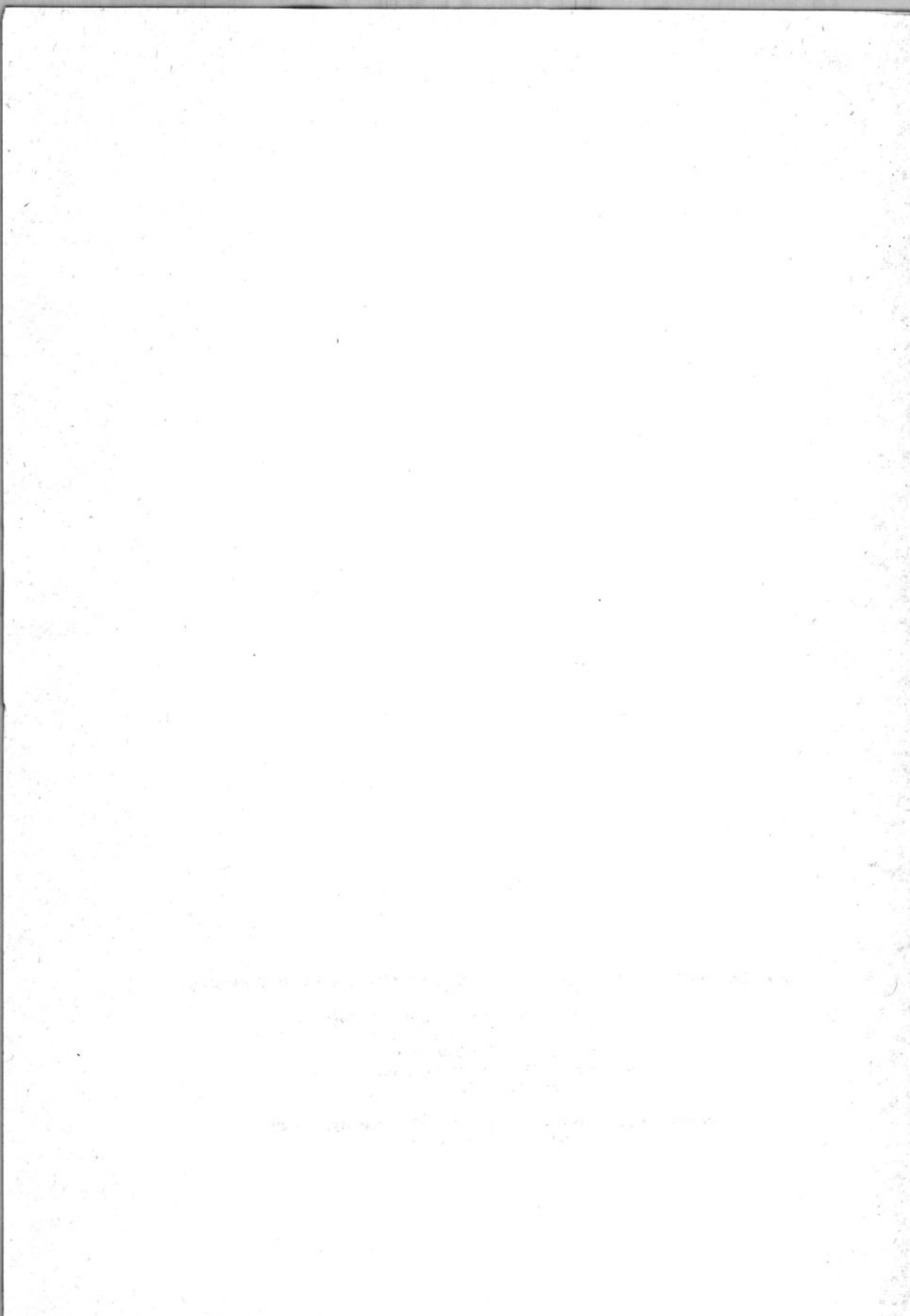
Műszaki szerkesztő: Sándor Iván

Megjelent 22,05 A/5 ív terjedelemben

ISSN 0021-1486

A nyomdai munkálatokat a VASKUT-MŰFIL—Grafityp végezte

Felelős vezető: Hőbe László

A TARTALOMJEGYZÉK FOLYTATÁSA

Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai 1572–1578. — Bo-
catus János: Öt év börtönben (1606–1610). — A Dern-
schwam-könyvtár. — Börzsönyi József: A Tiszáninneni
Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak)
kéziratkatalógusa. — Pásztor Emil: Toldi-szótár. — Hunfalvy
Pál: Napló 1848–1849. — Béládi Miklós: Illyés Gyula. —
A pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára 1802–1886.
(*Monok István, Komlovszki Tibor, Orlovsky Géza, Szabó
András, Nagy Miklós, Seres V. József, Csűrös Miklós, Mészá-
ros István*)

751

Krónika

Sötér István	(1913–1988) (<i>Hajdú Péter, Bodnár György</i>)	760
Barta János	(1901–1988) (<i>Németh G. Béla</i>)	762
Szabó T. Attila	(1906–1987) (<i>Pomogáts Béla</i>)	764
Staud Géza	(1906–1988) (<i>Kilián István</i>)	764
Vargha Kálmán	(1925–1988) (<i>Rónay László</i>)	765
Nacsády József	(1924–1987) (<i>Nagy Miklós</i>)	766
A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbiográfiája. 1986. (Összeállította: <i>B. Hajtó Zsófia</i>)		767
Intézeti hírek (1986. január 1–1987. december 31.)		769

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzle-
teiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Buda-
pest XIII., Lehel u. 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint át-
utalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és
példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest,
Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368
Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Vá-
rosház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, P.</i> : Le cycle d'origine des hongrois avant le notaire Anonyme	523
<i>Vadász, G.</i> : L'influence des <i>Fasti</i> d'Ovide à la poésie de Janus Pannonius	546
<i>Kovács I., G.</i> : Calendrier et embourgeoisement	558
<i>Valachi, A.</i> : Reconstruction d'un rapport psychoanalytique entre médecin et son malade (le docteur Samu Rapaport et Attila József)	581

Bulletin

<i>Hübert, I.</i> : Kristóf Sóvári Soós	617
<i>Martinkó, A.</i> : Ouel moulin y-a-t-il à l'enfer?	627
<i>Horváth, K.</i> : Sur les éditions récentes de la <i>Tragédie de l'homme</i>	635

Discussion

<i>Horváth, I.</i> : Le détournement d'un débat	642
---	-----

Atelier

Barta, J. : „Csak hangköre más” (Ce n'est qu'un autre ton) — Monographie de Dezső Keresztury sur la poésie de János Arany des années après 1856	666
<i>Mészáros, I.</i> : Enseignement de la littérature hongroise dans les écoles secondaires hongroises de l'époque des réformes	674
<i>Odorics, F.</i> : Le roman <i>Gyász</i> (Deuil), et son code de lecture	708
<i>B. Nádor, O.</i> : Idées et conceptions dans la revue <i>Termés</i> (Récolte) de Kolozsvár	721

Revue

Pázmány Péter emlékezete (Mémoire de Péter Pázmány) (<i>Holl, B.</i>)	732
II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete (Testament politique et moral de François II Rákóczi) (<i>Héjjas, E.</i>)	739
H. Balázs, Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen (Vienne et Pest-Buda à la fin du XVIII ^e siècle) (<i>Fried, I.</i>)	740
Szerb népdalok és hősregék (Chants folkloriques et légendes héroïques serbes) (<i>Lőkös, I.</i>)	743
Csapodi, Csaba-Tóth, András-Vértessy, Miklós: Magyar könyvtártörténet. (Histoire de bibliothèque hongroise) (<i>Németh S., K.</i>)	746
Cs. Varga, István: Tanújelek (Írások Németh Lászlóról) (Témoignages — Études sur László Németh) (<i>Pomogáts, B.</i>)	747
Domokos, Mátyás: Átkelés, áttűnés (Passage, transitions) (<i>Rónay, L.</i>)	749

Chronique

